

ƏMİR ƏLİYEV

İNSAN
HÜQUQLARI

DƏRSLİK

BAKI - 2013

ƏMİR ƏLİYEV

İNSAN HÜQUQLARI

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
13 mart 2013-cü il tarixli 404 sayh əmri
ilə dərslik kimi təsdiq edilmişdir.**

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

**“Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı
BAKI - 2013**

ƏLİYEV Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, 506 s.

Dərslükdə insan hüquqlarının beynəlxalq və milli (dövlətdaxili) hüquqi müdafiəsinin nəzəri və praktiki məsələləri hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi, beynəlxalq praktika, bu istiqamətdə qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalar (universal, regional, ikitərəfli), o cümlədən Azərbaycan Respublikası və müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyi əsasında geniş təhlil edilmişdir.

АЛИЕВ А.И. Права человека. Учебник. Баку, 2013, 506 с.

В учебнике широко анализируются теоретические и практические вопросы международной и национальной (внутригосударственной) правовой защиты прав человека на основе существующих разногласий в юридической литературе, международной практике, важных международных норм (универсальных, региональных и двусторонних), принятых в данном направлении, а также внутригосударственного законодательства Азербайджанской Республики и различных государств.

ALİYEV A.İ. Human Rights. Textbook. Baku, 2013, 506 p.

In the textbook theoretical and practical issues of international and national legal protection of human rights have been thoroughly analyzed on the basis of current opinion diversity in legal studies, as well as international practice and significant international norms (universal, regional and bilateral norms) accepted in this sphere, including the national legislations of the Azerbaijan Republic and those of other different states.

RƏYÇİLƏR:

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili
(Ombudsman) professor E.T.SÜLEYMANOVA;

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnsan Hüquqları üzrə
Elmi Tədqiqat İnstitutunun direktoru, millət vəkili, hüquq
üzrə fəlsəfə doktoru A.İ.MUSTAFAYEVA;

Azərbaycan Respublikası Milli Məclis Aparatının Dövlət
quruculuğu üzrə qanunvericilik şöbəsinin müdiri, hüquq üzrə
elmlər doktoru, professor L.H.HÜSEYNOV;

ISBN 978-9952-8182-8-4

© Əmir əliyev - 2013

Azərbaycanda insan hüquqlarının qorunması, insan azadlıqlarının təmin edilməsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycanın vətəndaşları dinindən, dilindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq eyni hüquqlara malikdirlər və bu hüquqlardan istədikləri kimi istifadə edə bilirlər.

Azərbaycanda plüralist cəmiyyət yaranmışdır. Məlumat, söz, fikir azadlığı tamamilə təmin olunmuşdur. Azərbaycanda siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, müxtəlif qruplar fəaliyyət göstərirlər. Vətəndaşların azadlıqları və eyni zamanda hüquqları dövlət tərəfindən qorunur və qorunmaqdadır.

Azərbaycan ötən beş ildə sübut etdi və dünyaya nümayiş etdirdi ki, Azərbaycanda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulur. Bu gün mən bir daha bəyan edirəm ki, bu, bizim strateji yolumuzdur və biz bu yolla ardıcıl olaraq gedəcəyik və bu yoldan heç vaxt dönməyəcəyik.

Ümummilli lider HEYDƏR ƏLİYEVİN
1998-ci il oktyabrın 18-də keçirilmiş
andicmə mərasimindəki çıxışından

Azərbaycanda bütün azadlıqlar təmin edilmişdir. Siyasi azadlıqlar, söz azadlığı, mətbuat azadlığı, sərbəst toplaşmaq azadlığı, vicdan azadlığı təmin edilmişdir. Azərbaycanda bütün demokratik proseslər müsbət istiqamətdə getmişdir.

Azərbaycanda son on il ərzində dinlərarası, millətlərarası münasibətlər artıq dünya üçün bir örnək olmuşdur. Azərbaycanda keçirilən çoxsaylı beynəlxalq tədbirlər, forumlar, konfranslar Azərbaycanı dünyada tolerantlıq məkanı, dözümlülük, multikulturalizm mərkəzi kimi təqdim etmişdir. Bu, bizim həyat tərzimizdir, eyni zamanda, bizim siyasətimizdir. Artıq Azərbaycanın bu sahədəki təcrübəsi öyrənilir.

Bu gün Azərbaycan dünya miqyasında bu istiqamətdə aparılan siyasətlə seçilən, fərqlənən ölkələrdən biridir. Bir sözlə, demokratiya, insan hüquqları, hüquqi dövlət quruculuğu ilə bağlı bütün addımlar ölkəmizi daha da gücləndirmiş və dinamik inkişafa imkan vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İLHAM
ƏLİYEVİN 2013-cü il oktyabrın 19-da keçirilmiş
andicmə mərasimindəki çıxışından

ÖN SÖZ

İnsan hüquqlarının ayn-ayn aspektlərinə kifayət qədər tədqiqatlar (dərslilər, dərslər vəsaitləri, monoqrafiyalar, elmi məqalələr və s.) həsr edilməsinə baxmayaraq, hal-hazırda da bu, hüquq elminin aktual problemlərindən biri olmaqdadır. İnsan hüquqları üzrə müxtəlif istiqamətli problemlərin tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn rolunun artması, insan hüquqlarının bütövlükdə beynəlxalq cəmiyyətin qayğısına çevrilməsi və ya başqa sözlə desək, dövlətlərin insan hüquqları sahəsində öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri nəzərə alaraq yeni normaların qəbul edilməsi ilə bu sahədə əməkdaşlığın inkişaf etməsi xüsusi qeyd edilməlidir.

Əgər söhbət insan hüquqlarının müdafiəsindən, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıqdan gedirsə, onda beynəlxalq və milli (dövlətdaxili)¹ hüququn, insan hüquqları üzrə beynəlxalq standartların və dövlətlərin daxili səlahiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi problemləri ortaya çıxır. Bu problemlərin xarakteri həmişə dinamikdir. Bütövlükdə, dünyada gedən dəyişikliklər, beynəlxalq hüququn və insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı bu problemin həllinə daim geniş sistemli yeniliklər gətirir.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, insan hüquqları sahəsində də beynəlxalq hüququn milli qanunvericiliyin (və ya milli hüququn) təkmilləşdirilməsi faktoru kimi çıxış etməsi tam əsaslıdır. Bütövlükdə, beynəlxalq hüquq milli hüquq sistemlərinin normal fəaliyyət göstərməsi və onların inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaradır və ya beynəlxalq hüquq olmadan milli hüquq sistemlərinin zənginləşməsinə təsəvvür etmək çətindir. Lakin qeyd edilənlər heç də milli hüququn rolunu azaltmır. Belə ki, beynəlxalq hüquq normalarının səmərəliliyi nəinki onlara beynəlxalq səviyyədə əməl edilməsindən, həmçinin dövlətdaxili münasibətlərə necə realizə edilməsindən asılıdır və ya başqa sözlə, insan hüquqlarının müdafiə sistemində onun səmərəliliyi nöqtəyi-nəzərindən baxılmalıdır. Bundan başqa, dövlət öz hüquq sistemini elə qurmalıdır ki, özünün beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirsin. Belə ki, dövlətdaxili qanunvericiliyə istinad etməsi onu beynəlxalq öhdəliklərdən azad

---

¹ Dərslilikdə işlədilən milli və ya dövlətdaxili hüquq ifadələri eyni mənalı ifadə edir.

etmir. Bununla əlaqədar müddəalar Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsində də birbaşa olaraq göstərilmişdir.

İnsan hüquqları sahəsində çoxlu sayda beynəlxalq sazişlərdə iştirak edən dövlətlər *pacta sunt senanda* prinsipinə uyğun olaraq, onları vicdanla yerinə yetirməli və bu məqsədlə də beynəlxalq öhdəliklərin realizəsi üçün dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Bütün dövlətlər insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və nonnalanna, o cümlədən dövlətin özünün bu sahədə beynəlxalq öhdəliklərinə əməl etməyə borcludur. Hər bir dövlətin insan hüquqlarına hörmət və əməl etmək öhdəliyi isə bilavasitə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsində ümumi formada göstərilmiş, 1975-ci il Helsinki Yekun Aktı ilə isə daha da inkişaf etdirilərək beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərindən biri kimi təsbit edilmiş əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək prinsipindən irəli gəlir. Bu sahədə qəbul edilmiş kifayət qədər beynəlxalq sənədlər həmin prinsipin əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərlə insan hüquqlarının universallığı tanınmışdır. İnsan hüquqları hansı dövlətdə, hansı ərazidə yaşamasından asılı olmayaraq ictimai münasibətlərin iştirakçısı kimi şəxsiyyət hüququdur. Beynəlxalq konvensiyalarda insan hüquqlarının ancaq vətəndaşa deyil, hər kəsə məxsusluğu daha geniş yayılmış və artıq formalaşmış bir tendensiyadır. Bir qayda olaraq, dövlətlər qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri bütövlükdə bütün insan hüquq və azadlıqlarının təmini və müdafiəsidir. Bu, beynəlxalq cəmiyyət, o cümlədən beynəlxalq təşkilatlar qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dili və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq göstərilir. Bunlar BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsi ilə təsdiqlənir. Orada göstərilir ki, BMT irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra beynəlxalq cəmiyyətin tam hüquqlu və beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti kimi əsrlərin sınağından çıxmış ümumbəşəri dəyərlərin üstünlüyünü qəbul edərək demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunu, eyni zamanda bəşər sivilizasiyasının idealları olan azadlığı, insan hüquqları, ədaləti və sülhü özünün inkişaf yolu seçmişdir. Azərbaycan Respublikası, bir tərəfdən, insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş əksər beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuş, digər tərəfdən isə, bu sahədə mövcud beynəlxalq standartlara uyğun olaraq özünün dövlətdaxili qanunvericiliyini yaratmışdır, insan hüquqlarının qorunmasını dövlətin ali məqsədi hesab edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında beynəlxalq hüquq normalarının primatlığını (üstünlüyünü) qəbul edən kifayət qədər müddəalar vardır.

İnsan hüquqları amili Ümummilli lider Heydər Əliyev fəaliyyətinin əsası olmuşdur ki, bu da bilavasitə onun rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə kifayət qədər normativ-hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. 1993-cü ildə Ümummilli liderin xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra dövlətimizdə insan hüquqlarının təminatlı sisteminin əsası qoyulmuş oldu. İlk öncə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsası olan Konstitusiyanın qəbul edilməsi bu işdə əməli dönüş olmuşdur. Konstitusiya layihəsi üzrə komissiyaya rəhbərlik edən Ümummilli lider Əsas Qanunda əksini tapmış bütün maddələrin məhz insan hüquq və azadlıqlarına tam cavab verməsi məqsədini ön plana çəkmişdir. Bu zaman Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş bir sıra sənədlər də xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» 22 fevral 1998-ci tarixli Fərman, «İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında» 18 iyun 1998-ci il tarixli Sərəncam və s.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən dövlətdaxili sferada və beynəlxalq aləmdə, o cümlədən mühüm beynəlxalq təşkilatlarda apardan uğurlu və ideal fəaliyyət isə dövlətimizin insan hüquqları istiqamətində də düzgün siyasətini bir daha sübut edir. Belə ki, dövlətimiz insan hüquqları sahəsində 300-dən çox beynəlxalq müqavilənin

iştirakçısı və mühüm nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların (BMT, Avropa Şurası, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), İslam Konfransı Təşkilatı və s.) üzvüdür. Təkcə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, BƏT-in 70-ə yaxın Konvensiyasına qoşulan dövlətimiz həmin Təşkilatın ən mühüm partnyorlarından hesab edilir. Bu gün də Azərbaycan Respublikası insan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq mexanizmləri ilə sıx əməkdaşlıq edir və onlara müvafiq dövrü hesabatlar təqdim edir. Beynəlxalq mexanizmlər tərəfindən irəli sürülən tövsiyələr isə daim Azərbaycan Respublikası tərəfindən dövlətdaxili qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsində istifadə edilir.

«Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamının 5-ci bəndində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinə və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir ki, insan hüquqlarının müdafiəsini tənzimləyən beynəlxalq sənədlərin müddəalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqini təmin etsinlər. Eyni zamanda, normativ-hüquqi aktların müddəalarının beynəlxalq sənədlərə tam uyğunlaşdırılın asının da təmin edilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Daha sonra, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 19 yanvar tarixli «Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Fərmanının 6- cı bəndində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəmələrinə tövsiyə edilmişdir ki, insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası nəinki beynəlxalq müqavilə müddəalarının, eyni zamanda presedent hüququnun da nəzərə alınması ilə insan hüquqlarının təminatında çox mühüm addım atmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 18 iyun 2007-ci il tarixli Fərmanı ilə hər il iyunun 18-i dövlətimizdə «İnsan hüquqları günü» kimi qeyd edilir. Bu isə dövlətin özünün beynəlxalq, o cümlədən mülki cəmiyyət

qarşısında öhdəliklərinə bir daha qayıtması və daim xüsusi yanaşması deməkdir. 18 mart 2009-cu il tarixdə keçirilmiş referendum isə insan hüquqlarının təminatında yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, ilk növbədə, insan hüquqlarının daha real təminatının əsası olan hüquqi dövlət-sosial dövlət münasibətlərini meydana gətirmiş, Azərbaycan Respublikasının sosial dövlət kimi möhkəmlənməsini, dövlətimizin özünün vətəndaşları qarşısında daha ciddi öhdəlik götürməsinin qanunvericilik əsaslarını müəyyən etmişdir. Bütövlükdə, referendumla Konstitusiyaya edilən əlavə və dəyişiklər Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğunun yeni mərhələsinin başlandığını bildirmiş, insan hüquq və azadlıqlarının daha real və səmərəli təminatına şərait yaratmış, dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə və daha da təkmilləşdirilməsinə, dövlətimizin beynəlxalq cəmiyyətə daha sürətli inteqrasiyasının konstitusion əsaslarının inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Bu gün də müxtəlif istiqamətlərdə insan hüquqlarının real təminatı sahəsində dövlətimiz yeni-yeni beynəlxalq sazişlərə qoşulur, kifayət qədər normativ-hüquqi aktlar qəbul edilir və ya mövcud normalar təkmilləşdirilir. Əsas məqsəd isə qloballaşma və beynəlxalq inteqrasiya dövründə insan hüquqlarının daha real təminatına və bu istiqamətdə həyata keçirilən uzunmüddətli tədbirlərin davamlılığına nail olmaqdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılması, cəmiyyətdə hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, normativ-hüquqi bazanın və hüquq müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsi məqsədi ilə qəbul edilmişdir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi və təminatında rəsmi açılış 2004-cü ilin may ayının 10-da Ümummilli lider Heydər Əliyevin ad gününə həsr olunmuş və Heydər Əliyev ideyalarnı inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoyan Heydər Əliyev Fondunun mühüm rolu vardır ki, təşkilatın da bu sahədə əsas fəaliyyət istiqamətlərini belə müəyyən etmək olan dövlətimizin beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin

qurulmasına dəstək; əlillərin hüquqlarının müdafiəsi; qadın hüquqlarının müdafiəsi; sosial təminat və sağlamlığın qorunması hüququnun reallaşdırılması; uşaq hüquqlarının müdafiəsi; idmanın inkişafına dəstək və turizm əlaqəsinin genişlənməsi; diaspora əlaqələrinin qurulması; qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli; mədəni sərvətlərin qorunması; ekologiya məsələlərinin tənzimlənməsi və təbii sərvətlərin qorunması; elm və təhsil sahəsində fəaliyyət və bu sahədə hüquqların etibarlı təminatı; Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Azərbaycanlıların soyqırımının dünya ictimaiyyətinə çatdırılması; Azərbaycançılıq təbliği; amnistiya və azadlıqdan məhrumetmə yerlərində insan hüquqlarının təminatı; və s. Bütövlükdə, Azərbaycanın birinci xanımı, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu həyata keçirdiyi qlobal layihələrlə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının etibarlı müdafiəçisi statusunda çıxış edir, Respublikamızın hərtərəfli inkişafına və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesinin sürətləndirilməsinə, o cümlədən dövlətimizin beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin daha da inkişafına öz əvəzedilməz töhfəsini verir.

İnsan hüquqları sahəsində ardıcıl və dinamik fəaliyyətə xüsusi diqqət yetirən dövlətimiz bu sahədə elmi tədqiqatları və kadr hazırlığını da ön plana çəkmişdir. İlk öncə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası nəzdində yaradılan İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu xüsusi qeyd edilməlidir. Bundan başqa, Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsində xaricdən dəvət olunmuş mütəxəssislərin iştirakı ilə artıq neçə illərdir magistratura səviyyəsində ingilis dilində tədrisi aparılan «İnsan hüquqları» ixtisaslaşmasında bu sahədə peşəkar kadr hazırlığı həyata keçirilir. Eyni zamanda, 2013-cü ildən Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsində «İnsan hüquqları» kafedrasının və Hüquq Klinikasının yaradılması da insan hüquqlarının tədrisi, təbliği və təminatında mühüm rol oynamaqla dövlətimizin bu sahədəki fəaliyyətinə xüsusi və önəmli dəstək verəcəkdir.

Hesab edirəm ki, bu fəaliyyətin davamı olaraq ali təhsil müəssisələrində humanitar elmlər sahəsində bakalavr və magistratura səviyyələrində kadr hazırlığı üzrə gələcəkdə «İnsan hüquqlarının bir fənn kimi tədrisi də insan hüquqlarının inkişafında xüsusi təkan rolunu oynaya bilər.

I FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ (DÖVLƏTDAXİLİ) HÜQUQ SİSTEMLƏRİNDƏ YERİ

1.1. İnsan hüquqlarının mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri və inkişaf tendensiyaları

İnsan hüquqları - şəxsiyyət varlığının azadlığını ifadə edən müəyyən normativ strukturlu xassə və xüsusiyyət olaraq, onun həyatının, o cümlədən cəmiyyətdə dövlət və digər fərdlərlə qarşılıqlı münasibətinin ayrılmaz və zəruri vasitəsidir. İnsan hüquqları ayrılmazdır. İnsan hüquqları olmadan müasir həyatı təsəvvür etmək mümkün deyildir, çünki bu hüquqlar azadlıq, bərabərlik, ədalət prinsiplərinə əsaslanaraq-universal xarakter daşıyır. Dövlət və hüquq haqqında bütün elmlər insan hüquqlarını əhatəli hüquq kimi öyrənir. İnsan hüquqlarını əhatə edə bilməyən və onu nəzərə almayan istənilən hüquq nəzəriyyəsi tam ola və yaşaya bilməz. İnsan öz mahiyyət və fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərində humanitar elmi araşdırmaların mövzusuna çevrilmişdir. Bütün mürəkkəb dövlət-hüquqi təzahürlər son nəticədə dövlət və hüquqi həyatda mühüm və əsas amil kimi çıxış edən insan hüquqlarında saflaşır və möhkəmlənir. İnsan hüquqlarının yaranması və inkişafı sivilizasiyanın növünü və mərhələsini müəyyənləşdirməyə imkan verir, belə ki insan və dövlət münasibətləri bu və ya digər sivilizasiyanın təbiətini, dövlətin isə hüquqi və ya qeyri-hüquqi xarakterli olmasını səciyyələndirən mühüm əlamətdir. Müasir dövrdə insan hüquqları ümumbəşər mədəniyyətinin əsas elementidir və onu öyrənmədən siyasi, iqtisadi və sosial münasibətlərin bütün sistemini qiymətləndirmək mümkün deyildir.

İnsan hüquqları cəmiyyətin möhkəmlənməsinə, siyasi qarşılıqlı əlaqələrin aradan götürülməsinə yönəlmişdir, çünki-öz təbiətinə görə onlar konsensualdır və «mənim azadlığım başqalarının azadlığına zərər yetirməməlidir» prinsipinə əsaslanmışdır. İnsan rifah və yaxşılıq kateqoriyasına əsaslanan insan hüquqlarının əxlaqi xüsusiyyəti də buradan meydana çıxır. Bu, insan hüquqlarının dəyərini daha çox artırır, çünki onlar cəmiyyətin mənəvi təkmilləş-

inəsina, həmrəyliyın formalaşmasına kömək elməlidir, bunlarsız real dəyişiklik və islahatların həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

İnsan hüquqları insanların sosial fəaliyyəti, onların ictimai münasibətləri, fərdin həyat şəraiti ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu hüquqlar-insanların qarşılıqlı əlaqəsinin normativ forması, münasibətlərinin nizamlanması, fəaliyyət və hərəkətlərinin əlaqələndiricisi, dövlət və cəmiyyətin normal fəaliyyətində fərdin azadlığı ilə digər insanların azadlığının birləşməsi əsasında yaranan qarşılıqlı, ziddiyyət, mübahisəli məsələlərin aradan qaldırılmasıdır. İnsanın tarixi yaradıcılıq prosesi onun sosial imkan və rifahını müəyyən edən, həyat fəaliyyətinin xarakter, əlaqələr sistemi, qarşılıqlı təsir, insanların cəmiyyətdə münasibətlərini təmin edən hüquq və azadlıqlarının həcmindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Buna görə də insan hüquqları problemi cəmiyyətdə insanın statusunu möhkəmlədən hüquqların qazanılması və genişlənməsi uğrunda aparılan kəskin sinfi mübarizələrin mövzusu olmuşdur.

-Beləliklə, insan hüquqlarının təşəkkül tapması və inkişafı uzun tarixə malik olaraq bu və ya digər dövlət üçün xarakterik olan ənənə və doktrinaların mübarizəsi ilə müşahidə olunur, insan hüquqları ideyasının yaranmasının uzun müddətli olmasına baxmayaraq onlar yalnız demokratiya, azadlıq, ədalət, formal bərabərlik, insan dəyərinin tanınması prinsipləri əsasında həqiqi məna kəsb edir. Başlıca əlamətlərdən biri insan hüquqlarının aliliyi hesab olunan hüquqi dövlətlərin formalaşması bu prinsiplər əsasında mümkün olmuşdur. İnsan hüquqları yüksək mədəni dəyərlərdən biridir. Çünki onlar şəxsiyyəti bütün ictimai inkişaf proseslərinin mərkəzində saxlayır, onun azadlıq və hüquq bərabərliyini müəyyənləşdirir. İnsan hüquqları sistemində xüsusi yer tutan insan və vətəndaşın hüquqi statusu isə dövlət tərəfindən qanunverici şəkildə beynəlxalq-hüquqi standartlara müvafiq olaraq konstitusiyaya və digər normativ-hüquqi aktlarda təsbit edilmiş hüquq və vəzifələr sistemi kimi səciyyələnir.

1.2. İnsan hüquqları amili beynəlxalq və milli hüquqa yeni yanaşma meyarı kimi

insan hüquqlarının inkişafı vahid hüquq sisteminin tərkib elementləri kimi beynəlxalq və milli hüquqa yeni yanaşmanı

formalaşdırmışdır. Yeni yanaşmanın mahiyyəti isə beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı fəaliyyət, o cümlədən məqsəd və vəzifələr dairəsinin genişlənməsindən, bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlığın sürətli inkişafından və s. ibarətdir.

Beynəlxalq hüququn anlayışı ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmam tələb edir. Bu zaman yeni tendensiyalar, ilk növbədə, qloballaşma, insan hüquqları faktorunun ön plana çəkilməsi, dünya dövlətlərinin hər birinin təhlükəsizliyinin məhz beynəlxalq təhlükəsizlik sistemindən asılı olması, dövlətdaxili məsələlərdə beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq hüququn rolunun sürətlə artması və s. xüsusi qeyd edilə bilər.

Bu istiqamətdə beynəlxalq təşkilatların rolu, xüsusən də beynəlxalq münasibətlərdə onların çəkisinin artması əhəmiyyətli məsələlərdən hesab edilir. Bu isə, beynəlxalq hüquqla bağlı məsələlərə daha diqqətlə yanaşmanı tələb edir.

BMT Baş Məclisi özünün 54/28 sayılı 17 noyabr 1999-cu il tarixli qətnaməsi ilə dövlətlərə beynəlxalq hüquq və insan hüquqları mövzusu ilə bağlı kitabların və digər materialların çap edilməsini təşviq etməyi davam etdirməyi təklif edir. Beynəlxalq münasibətlərin genişlənməsi və əhatəliliyi bütövlükdə beynəlxalq hüquqa daha ətraflı yanaşmanı tələb edir.

Digər hüquq istiqamətlərindən fərqli olaraq beynəlxalq hüquq, o cümlədən insan hüquqları daha dinamik hüquq sahəsi kimi çıxış edir. XXI əsrdə isə beynəlxalq hüquq beynəlxalq cəmiyyət hüququ kimi formalaşmışdır. Onun əsas xüsusiyyəti bütövlükdə beynəlxalq cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi vəzifəsinin ön plana çəkilməsidir.

Bu zaman beynəlxalq hüququn anlayışının genişləndirilməsi konsepsiyası çıxış edir. Məsələn, hüquq ədəbiyyatlarında bu anlayışa hüququn realizəsi sferasına aid olan münasibətlər də daxil edilməklə, obyekt dairəsi genişləndirilir. Genişləndirmə ABŞ-da hüquqi realizm konsepsiyasının əsasını təşkil edir (M.Kaplan, N.Katsebax). Onun tərəfdarları beynəlxalq hüquqa normalar sistemi kimi deyil, proses kimi baxırlar. Siyasi istiqamət yanaşması məktəbi isə, beynəlxalq hüququ hakimiyət qərarlarının qəbul edilməsi kimi başa düşürlər (M.Makduqal).

Beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının birmənalı olaraq

təsbit edilməsi ilə əlaqədar, bura fiziki və hüquqi şəxslərin iştirakı ilə yaranan münasibətləri də daxil edən müəlliflər «beynəlxalq hüquq» terminini «transmilli hüquq», «dünya hüququ», «qlobal hüquq»la əvəz etməyi təklif edirlər. Amerikalı alim M.Ceynis daha doğru yol kimi «xalqlar hüququ» anlayışını İrəli sürür. Bu nöqtəyi-nəzərdən beynəlxalq hüquqa fiziki və hüquqi şəxslərin iştirakı ilə yaranan münasibətlər də daxil olmaqla, dövlətin ərazisindən kənar münasibətləri tənzim edən normaların məcmusu kimi baxılır. Lakin bunun özü də beynəlxalq hüququ darlaşdırır. Belə ki, istənilən dövlətdaxili problemin həllində də standart kimi məhz beynəlxalq hüquq çıxış edir. Amerika hüquqşünası Anni-Marii Sloter beynəlxalq hüququ ərazi sərhədlərini keçən və bu sərhədlər arasında həyata keçirilən münasibətləri tənzim edən hüququn bütün növlərini birləşdirən bir sahə kimi xarakterizə edir.

Beynəlxalq hüququn progressiv inkişafında Beynəlxalq hüququn onilliyi (1990-1999) mühüm rol oynamışdır. Onilliyin əsas, başlıca vəzifələri kimi beynəlxalq hüququn prinsiplərinin qəbul və hörmət edilməsinin, dövlətlərarası mübahisələrin dinc yolla həll edilməsinə kömək göstərilməsinin, beynəlxalq hüququn progressiv inkişafı və məcəllələşdirilməsinin, beynəlxalq hüququn tədrisi, öyrənilməsi, yayılması və daha geniş tanınmasının təşviq edilməsi müəyyən edilmişdir.

15 sentyabr 2005-ci il tarixdə BMT Baş Məclisi tərəfindən keçirilmiş Ümumdünya sammitində hüququn aliliyi və insan hüquqları prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirilərək bunun həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə yerinə yetirilməsi vacibliyi qeyd edilmişdir. Bununla əlaqədar məsələlər əvvəllər 11 dekabr 1946-cı il tarixli BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş «Beynəlxalq hüququn progressiv inkişafı və məcəllələşdirilməsi haqqında» qətnaməsində də birbaşa qeyd olunmuşdur.

Beynəlxalq ümumi hüquq termininə isə, ilk dəfə ingilis filosofu İ.Bentamın 1789-cu ildə buraxdığı traktatda rast gəlinir. Bir sıra müəlliflər (məsələn, F.Cessep) beynəlxalq hüquq terminini transmilli hüquq termini ilə əvəz etməyi irəli sürürlər. Beynəlxalq hüququn inkişafında xarici müəlliflərdən H.Hrotsi, S.Puffendorf, K.Benkersquq, E.Vattel, H.Hegel, İ.Kant, F.F.Martens,

L.A.Şalland, V.E.Qrbarın və b. əsərləri xüsusi rol oynamışdır. Sankt-Peterburq Universitetinin professoru F.F. Martens beynəlxalq hüquq xalqların özlərinin qarşılıqlı münasibətlərində həyatı məqsədlərinə çatmaq üçün şərtləri müəyyən edən hüquq normalarının məcmusu kimi müəyyən edirdi.

N.M.Korkunov tərəfindən irəli sürülmüş anlayışda isə, beynəlxalq hüquq hüquqların (insan hüquqlarının) beynəlxalq mühafizəsini müəyyən edən hüquq normalarının məcmusu kimi ifadə edilmişdir. Odessa Universitetinin professoru P.E.Kazanskiy beynəlxalq hüquq dövlətlərin və beynəlxalq cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini və əcnəbilərin mülki hüquqlarını müəyyən edən hüquqi başlanğıcların məcmusu kimi səciyyələndirirdi. Burada beynəlxalq cəmiyyət kimi beynəlxalq təşkilatlar başa düşülürdü. XX əsrin başlanğıcında L.Kamarovski beynəlxalq hüququn tənzim etdiyi münasibətlər dairəsinə nəinki dövlətlərarası münasibətləri, həmçinin fərdlər arası münasibətləri də daxil edirdi.

Polşa professoru A.Klafkovski hesab edir ki, beynəlxalq ümumi hüquq dövlətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının sistemidir. Məşhur fransız professoru Qi Anyel beynəlxalq hüquqa beynəlxalq cəmiyyəti idarə etmək üçün nəzərdə tutulan norma və institutların məcmusu kimi baxır. Amerika hüquqşünası R.Vallas beynəlxalq hüquq subyektivliyini tanıyan dövlətlərin və digər subyektlərin davranışını, o cümlədən onların arasındakı münasibətləri tənzim edən qayda və normaların məcmusunu beynəlxalq hüquq kimi xarakterizə edir.

Bütövlükdə, elmdə beynəlxalq hüququn anlayışı barədə 10- dan çox konsepsiya mövcuddur. Bütün bu konsepsiyalar üçün başlıca xüsusiyyət beynəlxalq hüququn beynəlxalq sülh, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın, o cümlədən insan hüquqlarının təmin edilməsi kimi müəyyən etməsidir. Əsas konsepsiyalardan biri kimi çıxış edən klassik hüquq konsepsiyasının tərəfdarları hesab edirlər ki, bu istiqamətdə hüquqi institutlar mübahisələrin həll edilməsinə xidmət etməlidirlər. Beynəlxalq hüquq siyasətdən tamamilə ayrı olan elmdir. Hüquqi norma və institutlar dövlətlər tərəfindən hakimiyyət gücü ilə deyil, adət və konsensusdan yaranmışdır. Beynəlxalq hüquq institutlarının zəifliyini onlar fundamental problemlərin mövcudluğu ilə deyil, müvəqqəti çətinliklərlə izah

edirdilər. Bu məktəb XIX əsrin sonunda formalaşmağa başlamış və XX əsrin 30-cu illərində onun formalaşması başa çatmışdır, ikinci dünya müharibəsindən sonra yaranan hüquqi realizm məktəbinin nümayəndələri hesab edirdilər ki, dövlət beynəlxalq hüquqda başlıca rol oynayır, beynəlxalq hüquq isə güclü dövlətlərin maraqlarının əks olunmasıdır. Bu barədə Q. Morqentaunun «Pozitivizm, funksionalizm və beynəlxalq hüquq» adlı məqaləsində bəhs olunur.

Struktur realizmin nümayəndələri hesab edirlər ki, dövlət mövcud anarxiya sistemində əsas element kimi çıxış edir. Struktur realizmin nümayəndələrinin (K.Uolts, S.K.razner) fikrincə, beynəlxalq hüquq güclü dövlətlərin maraqlarını əks etdirir. Bu məktəbin opponenti kimi sosioloji hüquqsünaslıq məktəbi çıxış edir-. Onun nümayəndələri Q.Lassvell, M.Midutal və b. beynəlxalq hüququn dövlətlərin, hətta güclü dövlətlərin davranışına təsirini əsaslandırırırlar.

Struktur realizmin digər opponenti kimi rəşional institusionalizm məktəbi çıxış edir. Onun nümayəndələri A.Çaeyns, R.Koxane sübut edirlər ki, beynəlxalq problemlərin həllinə beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar aktiv təsir edir.

XX əsrin 80-cı illərindən başlayaraq liberalizm konsepsiyası meydana gəlir. Bu konsepsiyaya görə dövlətlərin maraqları fərdlərin maraqlarının məcmusundan ibarətdir. Bu konsepsiyanın əsas tərəfdarlarından biri kimi Amerika beynəlxalq hüquq cəmiyyətinin keçmiş prezidenti A.Slauter çıxış etmişdir. Son dövrlər ABŞ-da konstruktivizm nəzəriyyəsi ön plana çıxır. Bu konsepsiyaya görə beynəlxalq hüquq bir tərəfdən güclü dövlətlərin özünün identifikasiyasını, digər tərəfdən isə bütün dövlətlərin maraqlarının formalaşmasını və özünüidentifikasiyasını əks etdirir. Bu cərəyanın əsas nümayəndələri kimi F.Kratoçvil, A.Vetdt, D.Kennedi, R.Qordan və b. çıxış edirlər.

Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərdə əlaqələndirmə funksiyasını icra edir. Onun normalarının köməyiylə dövlət qarşılıqlı münasibətlərin müxtəlif sahələrində hamının qəbul etdiyi davranış standartlarını müəyyən edir. Beynəlxalq hüququn tənظیمləyici funksiyası dövlətlər tərəfindən

onların birgə yaşayışına və ünsiyyətinə təminat verən qəti müəyyənləşdirilmiş qaydaları qəbul etmələrində də özünü göstərir. Beynəlxalq hüquqda əks olunmuş normalar dövlətləri müəyyən davranış qaydalarına əməl etməyə sövq edir ki, bu da onun təminedicisi funksiyasına dəlalət edir.

Nəhayət, beynəlxalq hüquqda dövlətlərin qanuni hüquq və maraqlarını müdafiə edən müvafiq mexanizmlər yaranmışdır ki, bu da beynəlxalq hüququn qoruyucu funksiyasından danışmağa imkan verir. Bütövlükdə, beynəlxalq hüququn funksiyaları kimi onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri başa düşülməlidir. Beynəlxalq hüququn əsas sosial funksiyası beynəlxalq sistemin formalaşmasının, onun fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi ilə sıx bağlıdır. Ədəbiyyatda (məsələn, İ.I.Lukaşuk) beynəlxalq hüququn digər funksiyaları da qeyd edilir. Məsələn, dövlətlərin milli maraqlarının harmonikləşdirilməsi funksiyası, arzu olunmayan nəticələrin qarşısını almaq üzrə xəbərdaredici funksiya, beynəlmilləşmə funksiyası, inteqrasiya funksiyası, informasiya funksiyası, proqnozlaşdırma funksiyası və s.

Eyni zamanda, beynəlxalq hüquqda insan' hüquqları probleminin geniş yer alması və möhkəmlənməsi məhz insan hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətinin də beynəlxalq hüququn əsas fəaliyyət sferasına daxil olduğunu və bu istiqamətdə ayrıca, müstəqil bir funksiyasının tam formalaşdığını (insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq) müəyyənləşdirir və qətiləşdirir. İnsan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normaların beynəlxalq normativ sistemdə böyük çəkiyə malik olması bu zaman əhəmiyyətli amil kimi çıxış edir.

Qeyd edilənlər heç də milli hüququn rolunu azaltmır. Əksinə, beynəlxalq əməkdaşlıq artdıqca və bu sahədə müvafiq normalar qəbul edildikcə, o cümlədən bu sahədə yeni tendensiyalar yarandıqca milli hüququn da qarşısında mühüm vəzifələr dayanır, onun həmin münasibətlərin real təminatı istiqamətində rolu da artır. Məhz beynəlxalq hüquq normalarının səmərəlilik dərəcəsi həlledici dərəcədə onun realizəsindən, yəni milli hüquq münasibətlərinə tətbiqindən asılıdır. Bu zaman beynəlxalq və milli hüququn inteqrasiya meylləri də artır ki, bu da son nəticədə mühüm sahələrdə, xüsusən insan hüquqları sahəsində vahid ümumqəbul olunmuş standartların formalaşmasına gətirib çıxarır.

1.3. Qloballaşma, qlobal problemlər və insan hüquqları

— Qloballaşma dövlətlərin qarşılıqlı təsiri və əməkdaşlığının daha da intensivləşdirilməsinə, onların qarşılıqlı asılılığının isə dərinləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Heç bir dövlət öz funksiyalarını başqa dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmadan, izolyasiya olunmuş şəkildə həyata keçirə bilməz. Qloballaşma məlumat mübadiləsinin və yerdəyişmələrin artması nəticəsində meydana gələn vahid siyasi məkanın formalaşması ilə əlaqədardır. Latınca «globo» komaya yığmaq, dairələndirmək mənasını ifadə edirsə, «globus» kürə (şar) mənasını təsbit etməklə Yer kürəsi ilə bərabər, həm də Günəş və Ayı, digər göy cisimlərini də əhatə edən kosmik anlama malikdir. Qloballaşmanın mərkəzində insani maraqlar olduğundan onun ayrı-ayrı dövrlərdəki inkişaf meyilləri də həmin maraqların reallaşdırılmasından asılı olmuşdur. Bədəbiyyatlarda qloballaşma müasir dünyanın bir milli iqtisadiyyatının səmərəli inkişafının digərlərinin inkişafından asılı olan ümuməhatəli hərəkəti kimi də xarakterizə edilir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı

qloballaşma prosesinin inkişafında üç mərhələni fərqləndirir: XIX əsrdən başlayan ixrac yönümlü beynəlmilləşmə mərhələsi; 1945-ci ildən başlayan və transmilli xüsusiyyət kəsb etməklə xarici ölkələrdə birbaşa investisiya qoyuluşu mərhələsi; 1980-ci ildən başlayan, sözün dar mənasında qloballaşma istehsalın, maliyyənin və informasiya şəbəkəsinin formalaşdığı mərhələ.

Qloballaşma özünün pozitiv məqsədinə görə xeyirə çatmağın bir vasitəsidir. Qeyd edilir ki, qloballaşma xoş məram gətirir. Qloballaşma-bir hüquq (xüsusən də beynəlxalq hüquq) qaydası olaraq yalnız müsbət keyfiyyətə malikdir. Qloballaşma üçün əsas xüsusiyyət ortaq mədəniyyət olan beynəlxalq hüquq normalarının daha konkret mexanizmlərlə milli qanunvericilikdə geniş şəkildə təsbit edilməsidir. Qloballaşma beynəlxalq hüquqi məzmununda və onun prioritetində xalqların, millətlərin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni inkişafının ümumi təhlükəsizlik sistemində inteqrasiyasına aparır.

2000-ci ildə BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Komissiyası qloballaşmanın və onun insan hüquqlarının tam həyata keçirilməsinə təsirinin öyrənilməsi məqsədilə iki Xüsusi Məruzəçi

M.f. AXUİGƏV (n.ç.1) b.

Azərbaycan Müti
Kitabxanası

«qloballaşma ilahi tərəfindən qabaqcadan müəyyən edilməmiş», lakin «insan cəmiyyətinin məhsuludur».

İnsan hüquqları müasir cəmiyyət, dövlət və hüquq anlayışları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onlar tərəfindən xüsusi diqqət tələb edir. Bəşər sivilizasiyası tarixinə insan hüquqlarının tanınması uğrunda mübarizə kimi baxılır.

—Cəmiyyətlə fərd arasında münasibətlərin inkişafında iki əsas tendensiya müşahidə olunur: ictimailəşmə və fərdiləşmə.© Buradan da reallığın bütün aspektlərinə (fiziki, bioloji, sosial, mənəvi) aid olan qanunauyğunluq, fərdi müstəqillik və tamlığa mənsub olma yaranır. İnsan - sosial varlıqdır. Sosial mühtdən ayn düşən insan fiziki və psixi cəhətdən zəif olur. Özünün inkişafı ilə cəmiyyət insanın normal həyat şəraitinin təmin olunması, onun artan tələbatlarının ödənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, —İctimailəşmə insan tərəfindən cəmiyyətin onun üçün əhəmiyyətinin, ictimai maraqların, dəyərlərin və normaların dərk edilməsidir. Fərdiləşmə isə insanın sosial azadlığının, müstəqilliyinin genişlənməsini bildirir. İctimailəşmə cəmiyyətin özünü genişləndirməsi və inkişafı üçün vacib şərtidir. Bundan təkcə cəmiyyət deyil, onun üzvləri də asılıdır. Digər tərəfdən isə cəmiyyət insanların sosial hüquqlarının genişləndirilməsində maraqlıdır, çünki cəmiyyətin rifahına töhfə bundan asılıdır.

-İctimailəşmə dedikdə, həmçinin ictimai münasibətlərin irimiqyaslı inkişafı, sosial sistemlərin böyüməsi başa düşülür. İlk əvvəl insanın sosial mühiti qəbilə formasında olmuşdur. Zaman keçdikcə, onmilli cəmiyyət əz etdi. Bu çərçivədə ictimailəşmənin yüksək səviyyəsinə nail olundu. Qloballaşma isə yeni problem yaratdı: getdikcə daha mühüm sosial sistemə çevrilən dünya ictimaiyyəti miqyasında ictimailəşmə— Qlobal ictimailəşmə daha çətin mərhələdir. Belə ki, qlobal maraqların ümumiliyinin dərk olunması yüksək siyasi mədəniyyət tələb edir.

İctimailəşmə və fərdiləşmə tendensiyalarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində insan hüquqlarının tanınması baş verir. Bu hüquqların müəyyən olunması və təmin olunması dövlətin funksiyasıdır. Buna görə də insan hüquqları probleminə insan və dövlətin hüquqlarının nisbəti problemi kimi baxılır. Bütün tarix ərzində bu problem əsasən dövlətin xeyrinə həll olunurdu, lakin sosial tərəqqi baxımından bu getdikcə insanın xeyrinə dəyişirdi.

Beləliklə, sivilizasiyanın ən mühüm nailiyyətlərindən biri insan hüquqlarının yüksək dəyərlər kimi tanınması oldu.

İnsanın hüquq və maraqları isə yalnız dövlət və cəmiyyət vasitəsilə təmin oluna bilər. 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 29-cu maddəsində göstərilir ki, hər bir insan yalnız onun şəxsiyyətinin azad və tam inkişafının mümkün olduğu cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır.

-Bütün tarix ərzində əsas problemlərdən biri də insan və cəmiyyətin maraqlarının ziddiyyəti olmuşdur. Buntla belə, cəmiyyətin maraqları tam üstünlüyə malik olmuşdur. Getdikcə insan hüquqlarının əsassız məhdudlaşdırılmasının cəmiyyətin maraqlarına zidd olduğu dərk olunmağa başlanırdı. Buna görə də insan hüquqlarının tanınması cəmiyyətin tərəqqisində mühüm nailiyyət oldur-Bütövlükdə, insan hüquqları problemi ən mühüm global problem kimi XXI əsrin gündəliyinə daxil edilmişdir. Bu problemin həlli insanların digər ümumi problemlərinin həllindən asılıdır. Bu sahədə müəyyən beynəlxalq və milli hüquqi şərait yaradılmışdır. Lakin qarşıda duran bu problemin dövlətdaxili səviyyədə həlli üçün elə maneələr mövcuddur ki, onların aradan qaldırılması üçün böyük vaxt və səy tələb olunur. İnsan hüquqlarının tanınması əksər dövlətlərdə və onların hüquq sistemlərində böyük dəyişikliklərin edilməsini tələb edir.

-1999-cu ildə Budapeştdə BMT, YUNESKO və Beynəlxalq Elmi İttifaqlar Şurasının himayəsi altında keçirilən «XXI əsr elmi: yeni vəzifələr» adlı Beynəlxalq konfrans Qeynəlxalq hüquq elminin global problemlərini, onun biliklərin əldə edilməsində, tərəqqidə, sülhün qorunmasında rolunu müzakirə etmiş, həmçinin Elm və elmi biliklərdən istifadə barədə Bəyannamə qəbul etmişdir. Bəyannamənin 19-cu bəndində qeyd olunurdu ki, elmi tədqiqatların aparılması və elmi biliklərdən istifadə zamanı İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməyə müvafiq olaraq insan hüquqlarına və insan ləyaqətinə hörmət edilməlidir. Elmin XXI əsr inkişafının bu istiqaməti insan hüquqlarının və onun ləyaqətinin yüksək dəyərlər olmasını göstərir.

Qloballaşma məlumat mübadiləsinin və yerdəyişmələrin artması nəticəsində meydana gələn vahid siyasi məkanın formalaşması ilə əlaqədardır.-Qloballaşma prosesi və onunla əlaqədar meyarlar insan hüquqlarına birbaşa olaraq təsir göstərir. İnsan hüquqlarının qloballaşması daha ümumi qanunauyğunluğu©

ayrı-ayrı insanların, qrupların və ictimaiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin insanların hüquq və əsas azadlıqları əsasında həyata keçirildiyi vahid hüquqi məkanın yaradılmasına gətirib çıxaran — ümumdünya qloballaşmasını əks etdirir. Dünya proseslərinin qloballaşması insan hüquqlarına yeni yanaşmalar müəyyən edir, lakin onların ümumi başlanğıc prinsiplərini dəyişdirmir. ©

Qlobal problemlərin yaranması isə kifayət qədər geniş addımların atılmasını tələb edir ki, bunlar da sosial, iqtisadi, siyasi və hərbi aspektlərdə təzahür edir. Buna görə də beynəlxalq cəmiyyət qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də qlobal problemlərə yeni yanaşma tərzini müəyyənləşdirmək və həyata keçirməkdir. BMT Baş Məclisinin 41-ci sessiyasında qeyd edilmişdir ki, bu gün tələbat nəinki bütün dövlətlər tərəfindən beynəlxalq-hüquqi prinsip və normalara riayət edilməsini tələb etməli, həmçinin beynəlxalq hüququn inkişafı ilə bağlı yeni hüquqi ideyanın yaradılmasını əks etdirməlidir. -Beynəlxalq hüquq qlobal problemlərin beynəlxalq- hüquqi əhəmiyyətinin qonların beynəlxalq hüquqi prinsip və normaları ilə sıx bağlılığını müəyyən edir, eyni zamanda bu problemlərin-həll edilməsi üsul və vasitələrini fərqləndirir © başqa sözlə, bu münasibətlərin həllində əsaslandırılmış yolların və dövlətlərin ümumi maraqlarının müəyyən olunmasını şərtləndirir.

Qlobal problemlər beynəlxalq hüququn və beynəlxalq cəmiyyətin elə problemləridir ki, onların tənzim edilməsi beynəlxalq aləmi daim düşündürmüş və hal-hazırda da ciddi tənzim edilməsi üzərində işlənir. Beynəlxalq hüquqda qlobal problemlərin müzakirəsi eyni zamanda, onların həlli yollarının axtarılıb tapılmasını şərtləndirir. — Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, qlobal problemlərin həllində beynəlxalq hüququn rolunun artması, onun səmərəliliyinin müşahidə olunması insan hüquqları sahəsində də yeni beynəlxalq-hüquqi mexanizmlərin yaradılmasını və mövcud olan mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. @

1.4. İnsan hüquqları, hüquqi və sosial dövlət

Hüquqi dövlət ideyası böyük inkişaf yolu keçmişdir. Artıq qədim zamanlardan hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin əsaslarını müəyyən edən fikirlər irəli sürülürdü. Belə ki, qədim yunan filosofu Platon özünün «Dövlət», «Siyaset». «Qanunlar» əsərlərində qeyd edirdi ki, qanunun heç bir qüvvəyə malik

olmadığı və kiminsə hakimiyyəti altında olduğu zaman dövlətin süqutu qaçılmazdır. Yalnız qanunun hakim dairələr üzərində hakimiyyəti, hakim dairələrin isə qanunun qulları olduğu yerdə dövlətin xilas olması mümkündür.

Aristotel qeyd edirdi ki, qanunun hökmranlığının olmadığı yerdə hər hansı bir formada dövlət quruluşu mövcud ola bilməz. Qanun hamının üzərində hökmran olmalıdır.

Hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin inkişafında XVIII-XIX əsrin mütəfəkkirləri də böyük rol oynamışlar. Onların arasında C.Lokk, Ş.Monteskye, A.Radişevi göstərmək olar. Hüquqi dövlətin fəlsəfi izahı alman filosofu İ.Kant tərəfindən verilmişdir. O, dövlət üçün hüquqa əsaslanmanın, öz fəaliyyətini tam şəkildə hüquqla uzlaşdırılmasının zəruriliyini qeyd edirdi. Kanlın fikrincə, dövlət hüquq və azadlıqların qorunmasını təmin etməzsə və qanunların mühafizəsini həyata keçirməzsə, öz vətəndaşlarının hörmətini və etibarını itirə bilər.

Hüquqi dövlət ideyası sonradan XX əsrdə daha da aydın şəkildə izah və dövlətlərin əsas qanunlarında əks olunmağa başlandı. Belə ki, İspaniya Konstitusiyasının 1-ci maddəsinə görə İspaniya sosial, hüquqi və demokratik dövlətdir. ARF-in Əsas Qanununun 20 və 28-ci maddəsinə əsasən, AFR demokratik və sosial federativ dövlətdir və torpaqların konstitusion quruluşu bu Əsas Qanunun ruhunda demokratik və sosial-hüquqi dövlətin prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 1-ci maddəsində göstərilir ki, Rusiya respublika idarəçilik formasına malik demokratik federativ hüquqi dövlətdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.

-Ümumilikdə, dövlət anlayışı ilə hüquqi dövlət məfhumunu birləşdirən ümumi əlamətlər mövcuddur. Məsələn, hər bir dövlət kimi hüquqi dövlət də müəyyən əraziyə malik olmaqla, bu ərazidə öz yurisdiksiyasını həyata keçirir® siyasi-ərazi təşkilatı kimi çıxış edir və s. Eyni zamanda, hüquqi dövlət bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə də malikdir, tik növbədə, onu qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi dövlətdə dövlət hakimiyyətinin hüquqla kifayət qədər optimal əlaqəliliyi təmin olunur. Bununla belə, dövlət hakimiyyətinin özünü də insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırır. © Azərbaycan Respublikası

Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 6-cı bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir.

Dövlət hakimiyyətinin hüquqla əlaqəliliyi məsələsində - hüquqi dövlətə xas olan hakimiyyət bölgüsü prinsipi xüsusi yer tutur. Bu prinsip ondan irəli gəlir ki, özünün normal inkişafı və fəaliyyəti üçün dövlət bir-birindən asılı olmayan hakimiyyət qollarına malik olmalıdır. Bu zaman qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti fərqləndirilir. Qanunverici hakimiyyət parlamentə, icra hakimiyyəti hökumətə, məhkəmə hakimiyyəti isə müstəqil məhkəmələrə aiddir©

Hakimiyyət bölgüsü ideyası dövlət mexanizminin inkişafının ilkin mərhələlərində meydana gəlmişdir. Belə ki, Polibi Roma Respublikasında mövcud olan hakimiyyətin müxtəlif dövlət orqanları arasında bölgüsü sistemini qeyd edirdi. Onun fikrincə, bu dövlətdə hakimiyyət elə bölünmüşdür ki, onun heç bir qolu digərindən üstün deyildir. Hakimiyyət bölgüsü ideyası növbəti dövrlərdə daha da inkişaf etdi. Bu zaman C.Lokk və Ş.Monteskyenin dövlət və hüquqa dair baxışları xüsusilə fərqlənirdi. «Qanunların ruhu» əsərində o, hakimiyyətin qarşılıqlı çəkəndirmə və tarazlaşdırılması sistemini göstərirdi. Onun fikrincə, hər bir dövlətdə üç növ hakimiyyət vardır: qanunverici, icra və məhkəmə. O, hesab edirdi ki, əgər qanunverici və icra hakimiyyəti bir şəxsə və ya idarədə birləşərsə, bu zaman heç bir hüquq və azadlıq olmayacaqdır. Belə ki, bu monarx və ya senatın istibdad qanunları qəbul etməsilə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları yox olacaqdır. Əgər hakim qanunverici olarsa, vətəndaş azadlıqları özbaşına olaraq məhdudlaşdırılacaqdır. Əgər məhkəmə hakimiyyəti icra hakimiyyəti ilə birləşərsə, hakim zülmkara çevrilər.

—Hakimiyyət bölgüsü ideyası 1789-cu ildə Fransa Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsində də əks olunmuşdur. Bu sənəddə göstərilir ki, hüquqlardan istifadəyə təminat verilməyən və hakimiyyət bölgüsü olmayan cəmiyyət konstitusiyaya malik deyil. Hakimiyyət bölgüsü prinsipi ABŞ Konstitusiyasının müddəalarında da əks olunmuşdur.

Hüquqi dövlətin digər əlaməti kimi qanunun aliliyini göstərmək olar. Qanunun afiliyi hüquqyaradıcılığı fəaliyyətinin xarakteri ilə təsdiqlənir. Müasir hüquqyaradıcılığı çox mürəkkəb və geniş məfhumdur. Hüquqyaradıcılığı ilə müxtəlif subyektlər

məşğul olurlar. Lakin, müasir hüquqyaradıcılığın əsasını qanunvericilik fəaliyyəti təşkil edir. Bu fəaliyyətin əsas məzmununu ümumməcburi hüquqi qaydaların yaradılması təşkil edir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, qanunun əsas diqqətəlayiq əlamətlərindən biri də onun normativliyidir.

Hüquqi dövlətin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi vətəndaşın və dövlətin qarşılıqlı məsuliyyəti prinsipinin müəyyən olunması və təmin olunmasını göstərmək olar. Nəzəriyyəyə müvafiq olaraq bu prinsipə həm vətəndaşlar tərəfindən, həm də dövlət tərəfindən riayət olunmalıdır. Lakin, praktikada dövlətlə vətəndaşın bərabər məsuliyyətinə həmişə nail olmaq mümkün olmur.

-Hüquqi dövlətin yaranması və fəaliyyəti üçün mühüm şərt və ilkin zəmin kimi vətəndaş cəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Hüquqi dövlət özünün əsas funksiyasının (insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının tanınması və müdafiəsi) yerinə yetirilməsi məqsədilə prosedurlar sistemi, mexanizmlər, insanların subyektiv hüquqlarının müdafiəsinə təminat verən institutlarla təchiz olunmalıdır. Bu prosedur, mexanizm və institutlar heç də dəyişməz deyildir, onlar daim cəmiyyətin dəyişən həyat şəraitinə uyğun olaraq təkmilləşir. Bütövlükdə, hüquqi dövlət barədə aşağıdakıları qeyd etmək məqsədmüvafiq olardı:

—Birincisi, hüquqi dövlət nəzəriyyəsi dərhal bitmiş şəkildə yaranmır. O, şəklini dəyişir, transformasiya olur—yeni keyfiyyətlərlə tamamlanır. Onda insanın ayrılmaz təbii hüquqları prinsipi təzahür etdikdə, o öz əsas xüsusiyyətini ahr@müəyyənləşdirici istiqamət və yüksək prioritet formalaşır. Bu prinsipin təmin edilməsi üçün isə, ilk növbədə, hakimiyyət qollarının müstəqilliyi və qarşılıqlı fəaliyyəti tələb edilir.

İkincisi, hüquqi dövlətin formalaşması təcrübəs@iürəkkəb və ziddiyyətlidir. Hüquqi dövlətin formalaşması eyni vaxtda baş verən aksiya deyilmürəkkəb mərhələli prosesdir.©

Üçüncüsü, hüquqi dövlət-öz əsas funksiyasının (insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi) yerinə yetirilməsi üçün prosedurlar sistemi, mexanizmlər@ısanın subyektiv hüquqlarının müdafiəsinə təminat verən və daim dinamik dəyişən institutlarla təchiz olunmalıdır. Bu zaman qanunvericiliyin insan hüquqları ilə bağhhq prinsipinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Dördüncüsü, hüquqi dövləti —sosial ziddiyyətlər, hüquqdan kənar çıxan siyasi mübarizə vasitəsilə dağıdılan cəmiyyətdə yaratmaq mümkün deyildir! Hüquqi dövlətin məqsədi insan hüquqlarını müdafiə edərək öz müqəddəratını həll edən, yoxsulluq, zorakılıq, zülm, təhqirdən azad insan barəsində çoxəsrlik təsəvvürləri təmsil edən cəmiyyətin ayrılmaz mədəni bir komponenti kimi insan ləyaqətini təmin etməkdir. Ləyaqətin təmin edilməsində ən böyük rol isə insan və hakimiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterinə məxsusdur.

Əgər «hüquqi dövlət» nəzəriyyə və təcrübəsinin əsasında hüquq və qanun, demokratiya hökmranlığı, fərdi azadlıq, mülki və siyasi hüquqların qələbəsi durursa, «sosial dövlətçilik» konsepsiyasının ideologiya və təcrübəsinin əsasını insanpərvərlik və sosial ədalət ideyaları, cəmiyyətin bütün sosial qruplarının ümumi birliyi, bərabərsizliyin tanınmazlığı və sosial bərabərliyin qələbəsi@osial-iqtisadi hüquqların tanınması və müdafiəsinin dövlət tərəfindən təminatı təşkil edir. Sosial dövlətin hər bir konkret ölkədə başlanğıc mərhələsi dövlətin hər bir vətəndaşına təqdim etdiyi yaşayış minimumu ilə əlaqəlidir, sonralar da bu hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsini təmin etməli olan dövlətin vəzifəsinə keçir. «Sosial dövlət» anlayışı ilk dəfə elmi ədəbiyyatda XIX əsrin ortalarında Hegel fəlsəfəsinin əsasında və Almaniya kapitalizmin inkişafının və sinfi mübarizənin təhlili nəticəsində alman alimlərinin əsərlərində yaranmışdır. Sosial dövlət nəzəriyyəsinin əsas yaradıcılarından biri Lorens fon Şleyx hesab edilir. Sosial dövlətin daha radikal nəzəri əsasını 1879-cu ildə alman iqtisadçısı A.Vaqner irəli sürmüşdür.-Sosial dövlət yalnız demokratiya, vətəndaşlıq cəmiyyəti şəraitində mümkündür və hüquqi xarakterə malik olmalıdır. Hüquqi dövlət sosial olmaya da bilər, sosial dövlət isə hüquqi olmaya bilməz@osial dövlətin yaranmasının əsas xarakterik əlamətlərini belə müəyyən etmək olar: dövlət hakimiyyətinin-demokratik təşkili©'vətəndaşların, ən əsası isə dövlətin vəzifəli şəxslərinin-yüksək əxlaqi səviyyəsi @ mülkiyyətçinin mühüm vəziyyətinə xələl gətirmədən gəlirin bölüşdürülməsinə imkan yaradan güclü iqtisadi potensial-dövlətin hüquqi inkişafı, onda hüquqi keyfiyyətlərin olması@müxtəlif sosial proqramların reallaşmasında birincilik qazanan dövlətin açıq sosial yönlü istiqamətdə dövlətin məqsədi kimi ümumi rifahın qurulması, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin təsdiq olunması&ər bir

vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin, sosial müdafiəsinin təminatı; inkişaf edən sosial qanunvericiliyin mövcudluğu;—dövlətin konstitusiyasında «sosial dövlət» formulunun təsbit edilməsi.

Sosial dövlətin spesifik funksiyalarına aiddir: əhalinin sosial cəhətdən müdafiə olunmayan kateqoriyasına yardım edilməsi; insanların əmək və sağlamlığının qorunması; ailənin, ana, ata və uşaqlar dövrünün qorunması;@üsusi sosial proqramlar, dövlət büdcəsi, vergi təyinatı yolu ilə gəlirin müxtəlif sosial təbəqələr arasında paylanması; sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması; xeyriyyəçilik fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi; Qfxüsüsən vergi imtiyazların xeyriyyəçilik fəaliyyətini həyata keçirən sahibkarlıq strukturlarına tətbiq edilməsi); fundamental elmi araşdırma və mədəni proqramların maliyyələşdirilməsi və onlara kömək edilməsi; fəxirsizliklə mübarizə, əhalinin əmək məşğulluğunun təmin edilməsi, işsizliyə görə müavinətin verilməsi; ©dövlətlərarası ekoloji, mədəni və sosial proqramların reallaşmasında, — ümumbəşəri problemlərin həll edilməsində iştirak; cəmiyyətdə sülhün qorunub saxlanması. ©

Sosial dövlətin terminoloji formulu və anlayışı ikinci dünya müharibəsindən sonra geniş yayılaraq qərbi ölkələrinin bir çox konstitusiyalarında təsbit edilərsə də,—birincilik Almaniyaya məxsusdur. Belə ki, 1949-cu il Almaniya Konstitusiyasında dünyada ilk dəfə bu dövlətin Əsas qanununda təsbit edildi: «Almaniya Federativ Respublikası demokratik və sosial federativ dövlət sayılır» (maddə 1), İspaniyanın (maddə I, bənd 1), Türkiyənin (maddə 2), Danimarkanın (maddə 75), Yunanistanın (21, 22-ci maddələr), İtaliyanın (2-4-cü maddələr), Hollandiyanın (18-23-cü maddələr), İsveçin (1-ci maddənin 2-ci bəndi) və s. dövlətlərin konstitusiyalarında sosial dövlətlə əlaqədar mühüm normalar müəyyən edilmişdir.

~18 mart 2009-cu il tarixli Referendum Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dövlətimizin ali məqsədi kimi müəyyən edilən 12-ci maddənin 1-ci hissəsinə «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin» təmin edilməsinin də dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən edilməsini nəzərdə tutan dəyişiklikləri etməklə Azərbaycan Respublikasının sosial dövlət kimi möhkəmlənməsini, dövlətimizin özünün vətəndaşları qarşısında daha ciddi öhdəlik götürməsi əsaslarını müəyyən etmişdir. @Sosial hüquqların təminatı üzrə mühüm

beynəlxalq müqavilələrin, o cümlədən Avropa Sosial Xartiyası kimi nüfuzlu beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olaraq bu normanın Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilməsi dövlətimizin demokratik imicliliyini bir daha sübut edir. Həmin məsələlər isə Konstitusiyanın 15-ci maddəsinə edilən düzəlişlərlə dövlətimizin iqtisadiyyatının sosial yönümlü istiqaməti ilə bir daha tamamlanır.

1.5. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin normativ məzmunu

Xarici sözlərin izahlı lüğətində prinsip (latınca «principium» - başlanğıc, əsas) fəaliyyətin başlıca müddəası, — rəhbər ideyası, davranışın əsas qaydası kimi izah edilib. Jədimdə prinsip «hər şeyin mühüm hissəsi» (principium est porissima pars cuyuque rei) kimi nəzərdən keçirilirdi. Fəlsəfi mənada prinsip insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində rəhbər tutulmalı olan bəzi faktların və ya biliyin məcmusunun əsasını, özəyini təşkil edən müddəalar kimi başa düşülür. Hazırda «prinsip» terminindən müxtəlif fəaliyyət sahələrində istifadə edilsə də, onun ilkin, başlanğıc, əsas kimi mənası saxlanılır.

—insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biridir və dövlətlərarası münasibətlərin əsasını təşkil edir. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri isə bir çox mühüm xüsusiyyətlərə malikdir: beynəlxalq hüququn ən mühüm normalarıdır; öz mahiyyətinə görə beynəlxalq hüququn ən ümumi normalarıdır; dünyanın bütün dövlətləri üçün hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşıyan ümumtanınmış normalardır; ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan imperativ jus cogens normalardır və s.

Bütövlükdə, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərinin rolu onların bütün beynəlxalq normayaradıcılıq prosesinin əsasında dayanmasıdır. Başqa sözlə desək, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsipləri beynəlxalq hüquq qaydasının əsası və beynəlxalq qanunçuluğun mühüm meyarıdır. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri jus cogens xarakterli olmaqla, başqa hüquqi qaydaların yaradılması üçün hüquqi bazanı təşkil edir. Beynəlxalq hüququn prinsipləri universal xarakterli normalardır, onlar heç bir istisna olmadan bütün

dövlətlərarası münasibətlərə şamil edilirlər və dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün mühüm siyasi hüquqi əsasdırlar.

Əsas prinsiplər BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuşdur və əksər hallarda BMT Nizamnaməsinin prinsipləri adlanır. Onların məzmunu və sistemi isə 1970-ci ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq dövlətlər arasındakı dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə müəyyən edilmişdir. Həmin Bəyannamədə beynəlxalq hüququn 7 mühüm prinsipi əks olunmuşdur: güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələnməmək prinsipi; beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi; dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi; dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi; xalqların və millətlərin hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsipi; beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi. 1975-ci il ATƏM- in Helsinki Yekun Aktında isə beynəlxalq hüququn 3 mühüm prinsipi də təsbit olunmuşdur: dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi; sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi; əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi.

BMT Nizamnaməsinə əsasən dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamədə qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin tövsifi və tətbiqi zamanı onlar qarşılıqlı əlaqədə olur və hər bir prinsipin başqa prinsiplərlə kontekstdə nəzərdən keçirilməsi zəruridir.

Beynəlxalq hüququn prinsiplərindən danışarkən insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi xüsusilə qeyd edilməlidir.—Çünki müasir dövrdə insan hüquqları beynəlxalq hüququn əsas tənzimləmə obyektidir, onlara əməl etmək öhdəliyi isə dövlətlərin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. Bu, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdə də öz təsdiqini tapmışdır.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi insan hüquqları, əsas azadlıqları, demokratiya və qanunun aliliyim özündə ifadə etməklə, beynəlxalq xarakterə malikdir. Bundan əlavə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsidir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi

haqqında ayrı-ayrı normalar beynəlxalq hüquqda müəyyən tarixi əhəmiyyətə malikdir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra insan hüquqlarının müdafiəsi və onlara əməl edilməsi məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Hətta bunun davamı olaraq beynəlxalq hüququn yeni bir rəhbər başlanğıcının - insan hüquqlarına hörmət prinsipinin meydana gəlmə zərurəti hiss olunmağa başladı. Həmin—prinsip ümumi formada BMT Nizamnaməsində təsbit edilmiş və sonradan ATƏM-in 1975-ci il i) Helsinki Yekun Aktında beynəlxalq hüququn əsas, ümumtəmmiş prinsiplərindən biri kimi əks olunmuşdu. Bundan sonra, müvafiq sənədə qəbul edilmiş geniş beynəlxalq normativ- hüquqi baza bu prinsipin mövcudluğunu tamamilə şərtləndirmişdir.

Bütövlükdə, insan hüquqlarının tanınması tendensiyası yüksək sosial-ictimai dəyərdir. Bu öz normativ təsdiqini 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 5-ci maddəsinin 1-ci hissəsində tapmışdır. Burada göstərilir ki, heç bir dövlət, qrup və ya şəxs beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmasına və ya məhv edilməsinə yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul ola bilməz.

Adıçəkilən prinsip bir sıra universal səviyyəli beynəlxalq- hüquqi aktlarda - BMT Nizamnaməsi, 1948-ci il tarixli insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, 1966-cı il tarixli iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, 1965-ci il tarixli irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya, 1979-cu il tarixli Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Konvensiya, 1989-cu il tarixli Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada və s. təsbit edilmişdir.

—İnsan hüquqlarına əməl edilməsi və hörmət prinsipi, ilk öncə, BMT Nizamnaməsinin bir sıra müddəalarında təsbit edilmişdir. Belə ki, Nizamnamənin 1-ci maddəsində Təşkilatın məqsədlərindən biri kimi heç bir fərq qoyulmadan insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmətin inkişafı və onların təşviqi məqsədilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi göstərilmişdir. Bundan əlavə, insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi ilə bilavasitə əlaqədar olan digər mühüm rəhbər başlanğıclar - dövlətlərin suveren bərabərliyi, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi, mübahisələrin dinc yolla həlli, güc tətbiq etməmək və ya güc

tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Bütün bunlarla yanaşı, müvafiq beynəlxalq qurumun BMT-nin üzvü olmayan dövlətlərin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin dəstəklənməsi üçün lazımi dərəcədə bu prinsiplərə uyğun hərəkət etmələrini təmin etməsi məsələsi də həmin müddəanın tənzipetmə obyektlərindən biridir.

-Nizamnamənin 55-ci maddəsi isə insan hüquqlarına hörmət prinsipinin digər aspektlərini müəyyən edir. Həmin maddədə göstərilir ki, millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etməsi prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə-BMT aşağıdakılara dəstək verir: həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhəlinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişaf etdirilməsinə; iqtisadi, sosial, səhiyyə və buna müvafiq sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa; irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinə.©

1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə isə mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan söhbət açılsa da, 29-cu maddədə hər bir şəxsin cəmiyyət qarşısında öhdəliyə malik olması, həmin hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinin heç bir halda BMT-nin məqsəd və prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi xüsusilə vurğulanır. Bundan əlavə, Bəyannamənin Preambulasında insan şəxsiyyətinin ləyaqəti və dəyəri, qadın və kişi hüquqlarının bərabərləşdirilməsi də xüsusi olaraq vurğulanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlər üçün ümumməcburi xarakterə malik olmasa da, həmin Bəyannamənin müddəalarından əksər dövlətlərin dövlətdaxili qanunvericiliyində adət hüququ kimi istifadə edilmişdir.

Son dövrlər qanunun aliliyi və demokratiya ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insan hüquqlarının inkişaf tendensiyası daha da güclənməkdədir. Belə ki, BMT-nin 2000-ci ildə qəbul etdiyi Minilliyin Bəyannaməsi də demokratiyanın dəstəklənməsi və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, o cümlədən beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi üzrə bütün səylərin birləşdirilməsini bəyan edir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi konkret istiqamətlərdə də özünün spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir,—İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi, həmçinin onun xüsusi kateqoriyası hesab edilən qadın hüquqlarının qorunması və təmin edilməsi də müvafiq prinsipin tərkib hissəsini təşkil edir. Bunun bariz nümunəsi qismində 1979-cu il tarixli Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Konvensiyam göstərmək olar. Hətta bununla bağlı Konvensiyada dövlətlərin müəyyən öhdəlikləri də təsbit olunmuşdur ki, bu da özündə aşağıdakıları ehtiva edir: milli qanunvericiliyə qadın və kişi bərabərliyini göstərən normaların daxil edilməsi©qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını qadağan edən vasitələrdən biri olan sanksiyalar da daxil olmaqla, qanunvericilik və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi; —qadınlara münasibətdə ayrı- seçkiliyi özündə ifadə edən və qüvvədə olan qanun, qərar, adət və təcrübələrin ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi üçün qanunvericilik tədbirləri də daxil olmaqla, bütün tədbirlərin görülməsi; və s©

— İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il tarixli Konvensiyasının 2-ci maddəsi isə irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi kontekstində insan hüquqlarının qorunması və ona hörmət edilməsi məsələlərini əks etdirirQB Bu isə özünü dövlətlərin aşağıdakı öhdəliklərinin təsbit olunmasında göstərir: müəyyən şəxs, qrup və ya təsisatlara münasibətdə irqi ayrı-seçkiliklə əlaqədar hər hansı akt və ya hərəkətlərə yol verməmək, milli və lokal səviyyədə dövlət orqanları və təsisatlarının bu öhdəliyə uyğun hərəkət etməsi; irqi ayrı-seçkiliyi təşviq, müdafiə edən və ya dəstəkləyən siyasətin yeridilməməsi; istənilən şəxs, qrup və təşkilat tərəfindən həyata keçirilən irqi ayrı-seçkiliyi qadağan etmək şəraitindən asılı olaraq bütün zəruri vasitələrdən, o cümlədən qanunvericilik tədbirlərindən istifadə edilməsi; irqi maneələrin aradan

qaldırılması məqsədilə çoxirqçi təşkilat və hərəkətləri birləşdirən halların təşviq edilməsi; irqi ayrı-seçkiliyin meydana gəlməsinə və ya möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş istənilən qanun və qərarın ləğv edilməsi, düzəliş olunması üçün ümummillə və lokal miqyasda dövlət siyasətinə yenidən baxılmasına istiqamətlənmiş səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsi.

—Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli Konvensiyasının 2-ci maddəsi dövlətlərin üzərinə bütün uşaq hüquqlarına hörmətin təmin edilməsi@ışaqların valideynlərinin, onların qəyyumlarının və digər ailə üzvlərinin üzərinə isə uşaqların əqidə və ya baxışlarını ifadə edən fəaliyyətə, statusa görə cəza və ayrı- seçkiliyin bütün formalarından müdafiəsinin təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Bundan əlavə, üzv- dövlətlərin qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görmək, uşaq hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyətin nəzərdə tutulması da həmin vəzifələrin tərkib hissəsini təşkil edir.

-İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi bir çox regional beynəlxalq aktların da tənziyyətə obyektinin tərkib hissəsini təşkil edir. ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında müvafiq rəhbər başlanğıc «fikir, vicdan, din və əqidə azadlığı da daxil olmaqla, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi» kimi göstərilir(£Helsinki Yekun Aktında dövlətlərin bütün nəsil hüquq və azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini inkişaf etdirməsi, bu fəaliyyəti təşviq etməsi, onların milli azlıqlara münasibətdə təmin edilməsi, həmin hüquq və azadlıqların dostluq münasibətlərinin inkişafının bərqərar olması üçün zəruri sülh, ədalətlik və rifah kontekstində tanınması, bütün bunların tərəqqisi üçün qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmləndirilməsi daha aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, insan hüquq və azadlıqları sahəsində iştirakçı-dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə və 1948-ci il Bəyannaməsinə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərməsi, öhdəliklərini isə 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktlar da daxil olmaqla, beynəlxalq saziş və bəyannamələrə uyğun şəkildə həyata keçirməsi də Yekun Aktının tərkib hissəsini təşkil edir.

21 noyabr 1990-cı i) tarixli Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında «dövlətlərin ən vacib öhdəliyi» kimi əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi, «onlara əməl edilməsi və onların həyata keçirilməsi» vasitəsi qismində isə azadlığın əsası, ədalətlik və sülh göstərilir.

— İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il tarixli MDB Konvensiyasının 1-ci maddəsi tərəflərin üzərinə onların yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək öhdəliyi qoyur. Bu isə birbaşa olaraq insan hüquqlarına hörmət, onlara əməl edilməsi, onlann dəstəklənməsi məqsədilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması ideyasından irəli gəlir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsi də analoji müddəanı müəyyən edir. 1969-cu il tarixli İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın I fəslə bütövlükdə dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyini təsbit edir. Burada dövlətlərin insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək vəzifəsi, hər hansı bir xüsusiyyətinə görə heç bir fərq qoyulmadan öz yurisdiksiyası çərçivəsində olan şəxslərin azad və tam şəkildə həmin imkanlardan (hüquq və azadlıqlardan) istifadə etməsini təmin etməsi vəzifəsi də xüsusilə diqqəti cəlb edir. 1981-ci il tarixli İnsan və xalqların hüquqlarının Afrika Xartiyasının 1-ci maddəsində Afrika Birliyi Təşkilatının üzv- dövlətlərinin müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddə təsbit edilmiş hüquq və azadlıqları tanımaq, həmçinin onların həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik və digər tədbirləri həyata keçirmək öhdəliyini, 2-ci maddəsində isə irqinə, etnik mənsubiyyətinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi və digər əqidəsinə, milli və sosial mənsubiyyətinə, doğulma və digər şəraitinə münasibətdə heç bir fərq qoyulmadan hər bir şəxsin mövcud hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək hüququ göstərilmişdir. Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Avropa İttifaqı Xartiyasının 1-ci maddəsi insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, ona hörmət və onun müdafiə olunması barədə müddə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

—İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi və onun ayrı- ayrı təzahür formaları həm də dünyanın müxtəlif dövlətlərinin milli qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının II mühüm bölməsi bütövlükdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları və vəzifələrinə həsr edilmişdir. Burada mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təsbit edilmişdir. Göstərilənlərlə yanaşı, insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin müxtəlif aspektləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının digər maddələrində -

10, 12, 148, 151-ci və s. maddələrdə də müəyyən edilmişdir. Belə ki, 10-cu maddədə dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərin əsasında beynəlxalq hüququn prinsiplərinin dayanması, 148-ci maddədə dövlətimizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi olması. 151-ci maddədə isə milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq arasında ziddiyyət məsələlərinin həlli - beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyü təsbit edilmişdir. r.@

27 dekabr 1978-ci il tarixli İspaniya Konstitusiyasının 10- cu maddəsinin I hissəsi şəxsiyyətin ayrılmaz hüquqlarından ayrılıqda mövcud olmayan onun ləyaqəti, azad inkişafı, qanunlara və digərlərinin hüquqlarına hörmət edilməsini siyasi faydanın və sosial sülhün əsası kimi müəyyən edir. 12 dekabr 1993-cü il tarixli Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 17-ci maddəsində göstərilir ki, əsas hüquq və azadlıqlar doğulduğu andan hər bir şəxsə mənsubdur və ayrılmazdır. Bundan əlavə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının digərlərinin hüquq və azadlıqlarının pozulması hesabına həyata keçirilməsinin yolverilməzliyi də həmin müddəanın tərkib hissəsini təşkil edir. Bütün bunlarla bərabər. Konstitusiyanın 18-ci maddəsində insan və vətəndaş hüquqlarının ölkə ərazisində birbaşa qüvvədə olması, onların qanunların məqsədi, məzmunu və tətbiqini, qanunvericilik və icra hakimiyyətinin, yerli özünüidarəetmənin fəaliyyətini müəyyən etməsi təsbit edilmişdir. 1947-ci ildə qəbul edilmiş İtaliya Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, dövlət şəxsiyyətin təzahür etdiyi ayrı-ayrı şəxsiyyət və sosial təsisatların - ayrılmaz insan hüquqlarını tanıyır və onların həyata keçirilməsinə təminat verir. Bundan əlavə, o, siyasi, iqtisadi və sosial həmrəylikdən irəli gələn ayrılmaz öhdəliklərin icrasını tələb edir. Kanadanın 1982-ci il tarixli Konstitusiya Aktı da müvafiq hüquq və azadlıqlara təminat verir. AFR-in 1949-cu il Konstitusiyasının 1-ci maddəsində insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, ona hörmət edilməsi və onu müdafiə etməyin hər hansı dövlət hakimiyyətinin vəzifəsi olması təsbit olunmuşdur. Yaponiya Konstitusiyasında isə bütün insanlara şəxsiyyət kimi hörmət edilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, yapon xalqının ictimai rifahı naminə onlardan istifadəyə görə daim məsuliyyət daşması, millətin istifadə etdiyi bütün insan

hüquqlarının sarsılmaz əbədi hüquqlar qismində indiki və gələcək nəsle təqdim edilməsi göstərilmişdir.

—Bütövlükdə, insan hüquqları sahəsində dövlətlərin öhdəliklərinə gəldikdə isə, onlar müxtəlif məsələləri əhatə edir və bura aşağıdakılar aid edilə bilər: bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas ləyaqətin, həmçinin onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının azadlığın, ədalətin və ümumi sülhün əsası kimi tanınması; insan hüquq və əsas azadlıqlarına əməl edilməsi və ona hərtərəfli hörmət edilməsinə yardım göstərilməsi. Qısa bir fərq qoyulmadan onun yurisdiksiyası çərçivəsində olan şəxslərin beynəlxalq hüquqla tanınmış bütün hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və onlara hörmət olunması,—insan hüquqlarının qanunun gücünə uyğun şəkildə qorunması; beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquqlarının təmin edilməsi üçün zəruri olan qanunvericilik və digər tədbirlərin görülməsi; hüququ pozulmuş istənilən şəxsin hüquqi müdafiəsinin səmərəli vasitələrlə təmin edilməsi məqsədilə müvafiq şərait və imkanların yaradılması[^]

—Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin məzmunu aşağıdakı qaydada ifadə edilir: bütün dövlətlər öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi daşıyırlar; dövlətlər irqi, cinsi, dil, dini və s. əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək vəzifəsini öz üzərlərinə götürürlər; dövlətlər insan hüquq və əsas azadlıqlarına ümumi hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-birilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyinə malikdirlər[@]

1.6. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin beynəlxalq hüququn digər əsas, ümumtanınmış prinsipləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi

Güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipinin normativ əsası öz əksini BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində tapmışdır. Belə ki, qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədləri ilə bir araya

sıgmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər. Bu sahədə mühüm sənədlər kimi Müharibədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı, Təcavüzün tərfi haqqında BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş 1974-cü il tarixli Qətnamə. Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artın İması haqqında 1987-ci il tarixli BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Bəyannamə və s. qeyd edilməlidir.

BMT Nizamnaməsi yalnız iki halda güc tətbiqi və ya güc tətbiq etməklə hədələmə imkanını nəzərdə tutur:

, - Birincisi, sülhə təhlükə, sülhün istənilən şəkildə pozulması və ya təcavüz aktı hallarında Təhlükəsizlik Şurasının qərarına əsasən (VII fəsil);

- İkincisi, Təhlükəsizlik Şurasının beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün zəruri tədbirlər qəbul etməsinə kimi silah hücum zamanı Özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi (maddə 51).

1974-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş Təcavüzün tərfi haqqında Qətnamə ilə təcavüz aktlarını ifadə edən əməliyyatların siyahısı göstərilir. Bu, müharibənin rəsmi şəkildə elan olunmasından asılı olmur. Onlara daxildir: bir dövlətin silah qüvvələrinin digər dövlətin ərazisinə daxil olması (soxulması) və ya hücumu; hücumun nəticəsi olan qısamüddətli istənilən hərbi işğal; silahlı qüvvələrin hücumu ilə müşayiət olunmasa da, bir dövlətin istənilən silahının başqa dövlətin ərazisinə qarşı tətbiqi; bir dövlətin silah qüvvələrinin başqa bir dövlətin liman və ya sahillərini blokadaya alması; bir dövlətin silah qüvvələrinin digər dövlətin silahlı qüvvələrinə hücumu; bir dövlətin başqa bir dövlətin ərazisində onun razılığı əsasında yerləşən silahlı qüvvələrindən bu razılaşmanın şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi və habelə həmin silah qüvvələrin bu razılaşmanın xitam olunmasından sonra göstərilən ərazidə qalmaqda hər hansı formada davam etməsi; digər dövlətin ona həvalə olunan ərazisinin təcavüz aktlarının törədilməsi üçün istifadə olunmasına icazə verən dövlət fəaliyyəti; silahlı dəstələrin, qrupların, eləcə də daimi qüvvələrin və ya müddəli əsgərlərin digər dövlətin ərazisinə silah güc tətbiq etmək məqsədilə göndərilməsi.

Qeyd elmək lazımdır ki, təcavüz aktının müəyyən edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə daxildir (BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsi). Lakin məlum olduğu kimi, siyasi mülahizələr üzündən çoxsaylı təcavüz aktları, birbaşa basqın faktları da daxil olmaqla, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən lazımi tövsifini tapmamışdır. Buna ən bariz misal kimi, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi açıq-aşkar təcavüz aktları nəticəsində dövlətimizin ərazisinin iyirmi faizindən çoxunun işğal olunması göstərilə bilər. Təəssüflər olsun ki, münaqişə ilə bağlı Təhlükəsizlik Şurasının çıxardığı dörd qətnamənin heç biri (822, 853, 874, 884) bu günə qədər yerinə yetirilməmişdir.

Güc tətbiq etməmək prinsipinin aydınlaşdırılması üçün özünümüdafiə hüququ anlayışı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Özünümüdafiə hüququ zəruri hallarda istifadə olunmalıdır və həyata keçirilən tədbirlər mütənasib olmalıdır. Bu tədbirlər təcavüz üçün müəyyən olunan çərçivələrdən kənara çıxmamalıdır. BMT Nizamnaməsi nəinki fərdi, eləcə də hücumə məruz qalan dövlətin xahişi ilə kollektiv özünümüdafiə hüququnu nəzərdə tutur.

Beynəlxalq hüquq doktrinasında və dövlətlərarası münasibətlərin təcrübəsində ən çox mübahisəli və ziddiyət doğuran məsələ humanitar müdaxilənin qanunauyğunluğu məsələsidir. Bu məsələ müxtəlif beynəlxalq forumlarda, o cümlədən beynəlxalq hüququn Ümumdünya Assosiasiyasının bəzi konfranslarında, həmçinin 1990-cı ildə Vaşinqtonda keçirilən beynəlxalq hüquqşünasların sovet-amerika konfransında müzakirə edilmişdir. Beynəlxalq hüquq elmində humanitar müdaxiləyə yol verilməsinin müxtəlif meyarları irəli sürülür. Məsələn: insan hüquqlarının kobud pozulması labüd olmalı və ya artıq baş verməlidir; bütün mümkün dinc vasitələr tükənməlidir; insan hüquqlarının kobud pozulmasını dayandırmaq tələbi ilə dövlətlərə ultimatum verilməlidir; əgər vaxt imkan verərsə, dövlət humanitar müdaxilənin məqsədləri haqqında Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verməlidir; Təhlükəsizlik Şurası hərəkətsizlik edərsə, humanitar müdaxiləyə başlamaq olar; bunun mümkün olduğu hallarda dövlətin ərazisinə ordu yeritmək üçün onun dəvətini almaq məqsədəuyğundur; insan hüquqları kobud şəkildə pozulduğu halda yalnız onun qarşısını almaq məqsədilə zor tətbiq edilə bilər və bundan dövlətin başqa mənafeyi üçün istifadəsi

yolverilməzidir; zor təbiiqi dövlətin siyasi və sosial-iqtisadi quruluşunu dəyişmək, hökuməti devirmək məqsədi güdə bilməz; humanitar müdaxilənin gedişində məhdud ordu heyətindən, həm də yalnız məqsədə çatmaq üçün lazım olan miqyasda istifadə olunmalıdır; silahlı qüvvələrdən məhdud vaxt ərzində istifadə olunmalı və bu qüvvələr humanitar müdaxilənin məqsədinə nail olduqdan sonra dərhal xarici ərazidən çıxarılmalıdır.

Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında 1987-ci il tarixli Bəyannamənin Preambulasında qeyd edilir ki, bu prinsipin tətbiqi beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarmalıdır. Bəyannamədə nəinki müvafiq prinsip təsdiq edilmiş, eyni zamanda, BMT təmsalında onun həyata keçirilməsinin konkret mexanizmi müəyyən edilmişdir. Belə ki, dövlətlər bu prinsipin həyata keçirilməsi zamanı BMT orqanları ilə sıx əməkdaşlıq etməlidirlər.

Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi

Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsinin təsbit edildiyi beynəlxalq sənədlər kimi Beynəlxalq toqquşmaların dinc yolla həlli haqqında 1907-ci il tarixli Haaqa Konvensiyası (1- ci və 2-ci maddələr), Müharibədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı, Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yarada bilən mübahisə və şəraitlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması və bu sahədə BMT-nin rolu haqqında 1988-ci il tarixli Bəyannamə və s. xüsusilə əhəmiyyətlidir.

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın.

1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktının 2-ci maddəsində birbaşa göstərilir ki, müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər öz aralarında ortaya çıxan bütün mübahisə və ya münaqişələri onların xarakterindən və mənsəyindən asılı olmayaraq, yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər. «Beynəlxalq mübahisə» anlayışına daxildir: iki və ya daha artıq tərəfin - beynəlxalq

hüquq subyektlərinin olması; mübahisənin dövlətin daxili səlahiyyət dairəsində olmaması; mübahisə edən tərəflərin qarşılıqlı iddialarının olması; tərəflərin öz aralarında mübahisənin yaranması faktının etiraf edilməsi; mübahisənin yaranması anının müəyyən edilməsi.

Müvafiq prinsip dövlətləri istənilən dövlətlərarası mübahisələri dinc vasitələrlə həll etməyə çağırır. Prinsip mahiyyət etibarilə istənilən dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan işlər üzrə mübahisələrə şamil olunmur. Tərəflər mübahisə edən zaman problemin dinc yolla tənzimlənməsindən imtina etmək hüququna malik deyildirlər.

Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yarada bilən mübahisə və şəraitlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması və bu sahədə BMT-nin rolu haqqında 1988-ci il tarixli Bəyannamə isə mübahisələrin və təhlükəli vəziyyətlərin qarşısının alınmasına və ləğvinə görə dövlətlərin məsuliyyəti prinsipini nəzərdə tutur.

Bütövlükdə, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli prinsipinin normativ məzmununa daxildir: dövlətlər öz mübahisələrini onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər; dövlətlər öz mübahisələrini həll edərkən dinc vasitələrdən hər hansı birini seçmək hüququna malikdirlər; dövlətlər öz aralarında olan mübahisəni həll olunmaq üçün hər hansı üçüncü tərəfə təqdim etməyə məcbur edilə bilməzlər; dövlətlər aralarında olan mübahisənin kəskinləşməsinə səbəb ola bilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər; dövlətlər öz mübahisələrini beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll etməlidirlər.

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi ilə sıx bağlıdır. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində Təşkilatın bütün üzvlərin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanması aydın şəkildə göstərilmişdir. Prinsipin əsas məzmununa daxildir: dövlətlər bir- birinin suveren bərabərliyinə, eləcə də hüquq subyektliliyi də daxil olmaqla, suverenliyə xas olan bütün hüquqlarına hörmət və ehtiram bəsləməyə borcludurlar; hər bir dövlət siyasi, sosial,

iqtisadi və mədəni sistemini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək, qanunlarını və inzibati qaydalarını müəyyən etmək hüququna malikdir; bütün dövlətlər bərabər hüquq və vəzifələrə malikdirlər; bütün dövlətlər bir-birinə hörmət və ehtiram bəsləməyə və şəxsi qərarlarına əsasən beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq digər dövlətlərlə münasibətlərini həyata keçirməyə borcludurlar: hər bir dövlət beynəlxalq təşkilatlarda və müqavilələrdə iştirak etmək hüququna malikdir; dövlətlər beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməyə borcludurlar.

Ümumiyyətlə, müxtəlif formulalardan istifadə edilməsinə baxmayaraq, suveren bərabərlik prinsipi mahiyyət etibarilə eyni mənanı ifadə edir. Başqa sözlə ifadə etsək, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi iki mühüm müddəanın sintezi əsasında meydana gəlmişdir: dövlət suverenliyinə hörmət və dövlətlərin bərabərliyi prinsipi. Suverenlik yalnız bərabərhüquqluluq şəraitində real ola bilər. Suverenliyin qarşılıqlı hörməti - bərabərhüquqluluğun zəruri şərtidir.

Suverenlik adətən dövlətin ölkənin daxilində tam hakimiyyəti və xaricdə müstəqilliyi kimi başa düşülür. Bu anlamın dəqiqliyi nisbidir. Dövlətin ölkənin daxilindəki tam hakimiyyəti xalqın və insanların hüquqları ilə məhdudlaşdırılır. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə konstitusiyə və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipini təsdiq etmişdir: «Xalqın iradəsi dövlət hakimiyyətinin əsası olmalıdır» (maddə 21). Ölkənin iqtisadi, sosial, siyasi sistemini təyin etmək kimi ali hüquq xalqa məxsusdur.

Suverenlik və beynəlxalq hüquq - qarşılıqlı şəkildə əlaqədar və bir-biri üçün zəruri təzahürlərdir. Dövlətlər suveren hakimiyyətləri ilə beynəlxalq hüququ yaradır və onun realizəsini təmin edirlər. Beynəlxalq hüquq öz növbəsində suverenliyin təminatçısı olur. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin suveren hakimiyyətlərinin fəaliyyətini məhdudlaşdırır, suveren hakimiyyətlərin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyir və bununla da suveren hüquqların realizəsini təmin edir.

İnsanların azadlıqları yalnız hüquq çərçivəsində təmin olunduğu kimi, suverenlik də yalnız beynəlxalq hüquq qaydaları şəraitində bütün dövlətlər üçün real ola bilər. Beləliklə, suverenlik nəinki dövlətin daxilində, eləcə də beynəlxalq münasibətlərdə

vacib rol oynamaqda davam edir. Bərabərlik - nəzərdən keçirilən prinsipin suverenliklə əlaqədar ikinci elementidir. Burada söhbət dövlətlərin suveren hüquqlarının bərabərliyindən gedir. Dövlətlərin hüquqi statusunun bərabərliyi beynəlxalq hüququn bütün normalarının onlara qarşı eyni qaydada tətbiq olunmaları, bərabər məcburi qüvvəyə malik olmaları deməkdir. Bundan başqa, dövlətlər özləri üçün hüquqlar yaratmaq və öhdəlikləri qəbul etmək kimi bərabər qabiliyyətə malikdir.

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin əsas məzmunu BMT Nizamnaməsi ilə müəyyən olunmuşdur. Nizamnamə Təşkilata mahiyyət etibarilə istənilən dövlətin daxili səlahiyyətlərinə daxil olan işlərə müdaxilə etmək hüququ vermir (Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndi).

Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında 1933-cü il tarixli Montevideo Konvensiyasında qeyd edilmişdir ki, heç bir dövlətin digər dövlətin daxili və xarici işlərinə qarışmaq hüququ yoxdur. Sonradan həmin müddəalar Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağın yolverilməzliyi, onların müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması haqqında 1965-ci il tarixli BMT Bəyannaməsində daha da inkişaf etdirilmişdir.

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin normativ məzmununa aşağıdakılar daxildir: dövlətin suverenliyinə və onun siyasi və iqtisadi əsaslarına qarşı yönəlmiş silahlı müdaxilə və digər müdaxilə formaları qadağandır; heç bir dövlət başqa bir dövlətin onun öz suveren hüquqlarını həyata keçirmədə özünə tabe edilməsinə və bununla ondan hər hansı imtiyaz ətdə edilməsinə nail olmaq üçün hərbi, siyasi və ya istənilən digər məcburiyyət tətbiq edə bilməz; başqa bir dövlətin quruluşunun zorakı yolla dəyişdirilməsinə yönəlmiş təxribatçı və ya terrorist fəaliyyətin təşkili və ya dəstəklənməsi yolverilməzdir; başqa bir dövlətdə silahlı münaqişəyə müdaxilə qadağandır; hər bir dövlət digər bir dövlətin (və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin) müdaxiləsi olmadan öz siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemini seçmək hüququna malikdir.

Dövlətlərin daxili səlahiyyətlərinə daxil olan işlər anlayışı müdaxilə etməmək prinsipinin məzmununun aydınlaşdırılması

üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu anlayış xarici işlərin müəyyən dairəsini də əhatə edir.

Suveren bərabərlik prinsipinə müvafiq olaraq dövlətlər beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq bir-birinə hörmət və ehtiram bəsləmək, öz qərarları ilə digər dövlətlərlə münasibətlərini müəyyən etməyə və həyata keçirməyə borcludurlar.

1930-cu ildə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Daimi Palatası qeyd etmişdir ki, dövlətlərin müstəsna yurisdiksiyasında olan məsələlərin həcmi sabit deyildir və beynəlxalq münasibətlərin inkişafından asılıdır.

Dövlətlərin həyatlarının beynəlmilləşməsi şəraitində daxili səlahiyyətlərə aid olan məsələlər mövcuddur ki, onlar sonradan bu və ya digər şəkildə beynəlxalq-hüquqi tənzimetmənin predmeti olur. Bu baxımdan humanitar müdaxilə problemi fəal şəkildə müzakirə olunmağa başlanmışdır.

*Xalqların və millətlərin hüquq bərabərliyi
ra özünü müəyyən etmə prinsipi*

Xalqların və millətlərin hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsipi beynəlxalq hüququn mühüm bir norması kimi BMT Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra öz inkişafını tapmışdır. BMT Nizamnaməsində, habelə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda, daha sonra Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il tarixli Bəyannamədə xalqların özünü müəyyən etməsi hüququ ən mühüm və başca müddəalardan biri kimi müəyyən edilmişdir. Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il tarixli Bəyannamədə xalqların və millətlərin hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsipinin məzmunu «xalqın öz ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf yolunu maneəsiz seçmək hüququnun təsdiqi» kimi açıqlanmışdır. Bu sənədlə dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hər cür cəhdin BMT Nizamnaməsində öz əksini tapmış məqsəd və prinsiplərlə bir araya sığmadığı da öz təsdiqini tapmışdır,

1970-ci il tarixli Bəyannamədə göstərilir ki, xalqların və millətlərin hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsipinin həyata keçirilməsi zamanı Bəyannamənin heç bir müddəası suveren və müstəqil dövlətlərin ərazi bütövlüyü və siyasi

müstəqilliyinin qismən və ya tamamilə pozulmasına, onların bölünməsinə yönəlmiş hərəkətləri müdafiə etmək, onlara razılıq kimi tövsif edilə bilməz.

Beynəlxalq hüquq xalqların özünü müəyyən etmə və dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinin ahəngdar surətdə uzlaşdırılmasını və əlaqələndirilməsini tələb edir. Beləliklə, 1970- ci il tarixli Bəyannamədə açıq-aşkar göstərilir ki, hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsipi suveren müstəqil dövlətlərin siyasi birliyinin və ya ərazi bütövlüyünün qismən və ya tamamilə pozulması və ya parçalanması ilə nəticələnə biləcək hərəkətlərə sövq edən və ya imkan verən prinsip kimi anlaşılmalı və beynəlxalq hüququn digər əsas prinsipləri kontekstində nəzərdən keçirilməlidir.

ATƏM-in Helsinki Yekun Aktında da xalqların və millətlərin hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsipi iştirakçı-dövlətlər tərəfindən BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə və beynəlxalq hüququn müvafiq, o cümlədən dövlətlərin ərazi bütövlüyünə aid olan normalarına uyğun hərəkət edərək həyata keçiriləcəyi öz ifadəsini tapmışdır.

Avropa Şurasının Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının Preambulasında da milli azlıqların hüquqlarının dövlətin ərazi bütövlüyü təmin olunmaqla həyata keçirilməsinin zəruriliyi xüsusi qeyd olunur. 21-ci maddədə birbaşa göstərilir ki, həmin Çərçivə Konvensiyasının heç bir müddəası dövlətin suveren bərabərliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə zidd tövsif edilə bilməz. Bu müddəa Regional dillər və ya Azlıqların dilləri haqqında Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, xalqların və millətlərin hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsipi dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi ilə sıx bağlıdır, bu hüququn həyata keçirilməsi dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyü ilə uzlaşmalı və müstəqil, demokratik dövlətin parçalanması üçün heç vaxt əsas olmamalıdır.

Dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi

Ərazi dövlətlərin mövcudluğunun maddi əsasını təşkil edir. Ərazisiz dövlət yoxdur. Buna görə də dövlətlər onun bütövlüyünün təminatına xüsusi diqqət yetirirlər. Dövlətlərin

ərazi bütövlüyü prinsipi BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində güc tətbiqindən və ya gücün dövlətin ərazi toxunulmazlığına qarşı tətbiqindən yayınmağa çağırmaq kimi müddəası kimi ifadə edilmişdir.

Müstəqil prinsip kimi o, ATƏM-in Helsinki Yekun Aktında da təsbit olunmuşdur. Göstərilən prinsipin başlıca məzmunu ondan ibarətdir ki, dövlətlər bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidirlər. Hər bir dövlət başqa bir dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hüquqazidd hərəkətlərdən çəkinməlidir. Dövlətin ərazisi qanunsuz güc tətbiqi nəticəsində hərbi işğal obyektinə ola bilməz. Ərazi bütövlüyü prinsipi özündə digər bir prinsip - hələ XIX əsrdə Latın Amerikasında formalaşmış və 1986-cı ildə Burkina Faso/Mali işində BMT Beynəlxalq Məhkəməsi tərəfindən ümumi beynəlxalq hüquq norması kimi xarakterizə olunmuş *uti possidetis* prinsipini birləşdirir. Bu prinsipin məzmunu ondan ibarətdir ki, müstəmləkə və ya federasiya subyektlərinin əvvəlki sərhədləri yeni müstəqil dövlətlərin beynəlxalq sərhədləri olur və müvafiq razılıq olmadan dəyişilə bilməz.

Dövlət ərazisinin bütövlüyü onu bildirir ki, dövlətlər xarici ərazinin parçalanmasına yönələn istənilən hərəkətlərdən çəkinməlidir. Belə hərəkətlər dinc və ya qeyri-dinc, yəni hərbi xarakterli, yaxud güc tətbiq etmə hədəsi ola bilər. Lakin onların hamısı hüquqaziddir. Həm dövlət ərazisinin toxunulmazlığı, həm də dövlət ərazisinin bütövlüyü anlayışlarının əsasən üst-üstə düşməsi, onlara eyni prinsipin müxtəlif tərəfləri kimi baxmağa imkan verir.

1970-ci il Bəyannaməsində elan edilir ki, hər bir dövlət istənilən digər dövlətin və ya ölkənin milli birliyinin və ərazi bütövlüyünün tam və ya qismən pozulmasına yönəlmiş hər hansı hərəkətdən çəkinməlidir. Bununla yanaşı, qeyd olunur ki, dövlət ərazisi Nizamnamə müddəalarının pozmaqla zor işlətmənin nəticəsi olan hərbi işğal predmeti olmamalıdır və dövlət ərazisi güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələmək nəticəsində digər dövlətin qazanc obyektinə olmamalıdır.

1975-ci il tarixli ATƏM-in Helsinki Yekun Aktının Prinsiplər Bəyannaməsinin IV bölməsinə görə, iştirakçı-dövlətlər digər iştirakçı-dövlətlərin hər birinin ərazi bütövlüyünə hörmət

edəcəklər. Buna müvafiq olaraq onlar hər hansı iştirakçı-dövlətin siyasi müstəqilliyi və ya ərazi bütövlüyü əleyhinə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsipləri ilə uzlaşmayan istənilən hərəkətlərdən, o cümlədən güc tətbiq etməkdən və güc tətbiq etməklə hədələməkdən ibarət olan istənilən bu cür hərəkətlərdən çəkinəcəklər.

Ərazi bütövlüyü barədə həmçinin regional birliklərin təsis aktlarında da bəhs olunur. Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsi ərazi bütövlüyünün müdafiəsini əsas məqsədlərdən biri kimi təyin etmişdir (maddə 1). Analoji vəziyyət Afrika Birliyi Təşkilatının Xartiyasında da əksini tapmışdır (2-ci və 3-cü maddələr).

Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi

Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi, suveren bərabərlik və dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipləri ilə sıx surətdə bağlıdır. ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında o, müstəqil prinsip kimi təsbit olunmaqla beynəlxalq münasibətlərdə daha sərbəst və məcburi norma kimi tanınmışdır.

Dövlətin razılığı olmadan onun sərhədləri heç bir halda dəyişdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə, belə bir razılıq yalnız referendum vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinin normativ məzmunu əsasən bu elementləri özündə birləşdirir: mövcud sərhədlərin hüquqi cəhətdən beynəlxalq hüquqa uyğun qaydada təsbit olunmasının tanınması; hazırda və gələcəkdə hər hansı ərazi iddialarından imtina; bu sərhədlərə güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələmək də daxil olmaqla, hər hansı qəsdən imtina etmək. BMT Nizamnaməsində (2-ci maddənin 4-cü bəndi) konkret sərhədlərin bilavasitə hüquqi şəkildə tanınmasına yönələn hər hansı müddə olmasa da, bu prinsipə görə, dövlətlər ərazi bütövlüyü əleyhinə yönələn istənilən hərəkətdən çəkinməyə borclu olduqlarından, onlar ərazinin hədudlarını bildirən sərhədlər əleyhinə yönələn hərəkətlərdən də çəkinməyə borcludurlar.

Dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı həm də onda ifadə olunur ki, əcnəbi fərdlər və ya nəqliyyat vasitələri sərhədi ancaq dövlətin müəyyən etdiyi qaydalar əsasında keçməlidir. Gəlmə

ölkəsindən giriş, yaxud tranzit vizasının alınması bu qaydaların ən mühüm ifadəsidir. Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi digər regional beynəlxalq sənədlərdə də əks olunmuşdur. Belə ki, Asiyada qarşılıqlı fəaliyyət və etimad tədbirləri haqqında Müşavirə iştirakçıları arasında münasibətləri tənzim edən Prinsiplər Bəyannaməsinin 3-cü bəndində sərhədlərin toxunulmazlığı barədə mühüm və geniş müddəalar qeyd edilmişdir. Eyni zamanda, MDB Nizamnaməsində də həmin prinsip mühüm bir norma kimi göstərilmişdir.

Dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi

Dövlətlər arasında əməkdaşlıq prinsipi dövlətlərin BMT Nizamnaməsi əsasında qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Dövlətlərin əməkdaşlığı tək-cə sülhün və təhlükəsizliyin qorunması tədbirlərinin həyata keçirilməsi deyil, həm də iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və dövlətlərarası digər münasibətlər sahəsinin genişləndirilməsini əhatə edir. BMT Nizamnaməsində dövlətlər üçün müəyyən hüquqlar nəzərdə tutulmaqla yanaşı, onların üzərinə müəyyən öhdəliklər də qoyulmuşdur. Bu ümumqəbul olunmuş müddəadır. Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən dövlətlərin üzərinə «iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi», Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə isə «beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması və bu məqsədlə səmərəli kollektiv təbirlər» həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur.

Dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığının beynəlxalq-hüquqi prinsipləri BMT Nizamnaməsinin daha iki maddəsində öz təzahürünü tapmışdır. Belə ki, Nizamnamənin 55-ci və 56-cı maddələri sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə dövlətlərin əməkdaşlığına həsr olunmuşdur. BMT Nizamnaməsinin 56-cı maddəsi BMT üzvlərinin beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində 2 növ: BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olmaq və bu məqsədlə BMT-nin özü ilə əməkdaşlıq etmək öhdəliyini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq sülhün qorunması sahəsində əməkdaşlıq sözsüz ki, dövlətin hüquqi vəzifəsidir. Dövlətlər əməkdaşlıq prinsipi əsasında özlərinin beynəlxalq münasibətlərində elə

davranmalıdırlar ki, əməkdaşlığa mane olmasınlar, əksinə, onu inkişaf etdirlərlər. Dövlətlərin əməkdaşlığının konkret formaları dövlətlərin özlərindən, onların tələbatı, ehtiyatları, daxili qanunvericilikləri və üzərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərdən asılıdır. Əməkdaşlıq dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə, nail olması ancaq qarşılıqlı və faydalı əməkdaşlığa əsaslanan BMT məqsədlərinə zidd olmamalıdır.

BMT Nizamnaməsi əməkdaşlıq ideyasını tam şəkildə müəyyən etmişdir. Qeyd edilən prinsip dövlətləri onların siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərinin fərqli cəhətlərindən asılı olmayaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyə çağırır. Əməkdaşlığın əsas istiqamətləri kimi bunlar müəyyən olunmuşdur: sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, insan hüquqlarına ümumi hörmət və ehtiram; iqtisadi, sosial, mədəni, texniki, ticarət və s. sahələrdə beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi; BMT ilə əməkdaşlıq və onun Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi; bütün dünyada, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artıma yardım.

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi beynəlxalq hüququn qədim prinsiplərindəndir. Bu prinsip beynəlxalq hüquqla eyni zamanda meydana çıxmış və *pacta sunt servanda* («müqavilələrə riayət olunmalıdır») prinsipi kimi məşhur olmuşdur. Beynəlxalq hüquq qaydasının, sülh münasibətlərinin və dövlətlərarası əməkdaşlığın sabitliyi və səmərəliliyinin təmin olunması dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməsi və üzərlərinə götürdükleri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmələrindən çox asılıdır. İ.İ.Lakışuk belə hesab edir ki, beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi olmadan beynəlxalq hüquq özünün hüquqi xarakterini itirmiş olardı. Beynəlxalq hüququn hüquqi qüvvəsinin mənbəyi məhz bu prinsipdir².

Öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarının hüquqi qüvvəsinin tanınması barədə ümumi razılışmalarını təsbit edir. Prinsipin

---

² ЛукашукИ.И. Международное «рано Общая часть. М.. 1996, с. 288.

sosial-siyasi bazası beynəlxalq hüququn dövlətlərin maraqlarının təminatı, bəşəriyyətin yaşayışı üçün daha zəruri şəkil alması ilə daha da möhkəmlənmişdir. 1969-cu il tarixli Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasında bu prinsip «hər bir qüvvədə olan müqavilə onun iştirakçıları üçün məcburidir və onlar tərəfindən vicdanla yerinə yetirilməlidir» kimi ifadə olunmuşdur. Həmin prinsipə riayət edilməsindən imtina hüquq pozuntusu kimi qiymətlənməli və hüquq pozuntusu törədən dövlət həm müqaviləni pozmasına, həm də onun nəticələrinə görə məsuliyyət daşmalıdır.

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri özlərinə təmin etmək üçün bu Nizamnaməyə uyğun olaraq öz üzvlərinə götürdüləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirirlər. Bu zaman beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi BMT Nizamnaməsindən, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınnsş prinsiplərindən və beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsində öz əksini tapır.

1.7. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına təcavüzü beynəlxalq hüququn və insan hüquqlarının ümumtanınnsş prinsip və normalarının hal-hazırda da davam edən kohud pozuntusu kimi

Ermənistanın dövlətimizə qarşı təcavüzünün tarixi və mahiyyəti, onun törətdiyi nəticələr dünya birliyinə yaxşı məlumdur və bu əzəli Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağı qoparıb özünə birləşdirməyə çalışan Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına ərazi iddiaları nəticəsində yaranmışdır. XIX əsrdən başlayan və XX əsrdən sürətlənən bu təcavüzkarlıq beynəlxalq hüquq normalarının nəinki kobud şəkildə pozulmasıdır, eyni zamanda, bu beynəlxalq cəmiyyətdə beynəlxalq hüquqa olan inamı qırır. Çoxsaylı tarixi sənədlər sübut edir ki, erməni millətçiləri tərəfindən hələ 1905-1907-ci, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü illərdə yüz minlərlə azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından deportasiya olunmuş və vəhşicəsinə genosidə məruz qalmışdır,

XX-XXI əsrlərdə isə bu təcavüzün beynəlxalq

ictimaiyyətin gözü qarşısında davam etməsi ikili standartların meydana çıxmasına və beynəlxalq əməkdaşlıq siyasətinə ağır zərbələr vurur. Təcavüzkar Ermənistan tərəfindən 1988-ci ildən başlayan növbəti işğalçılıq siyasəti əzəli Azərbaycan torpaqları olan yerlərdən iki yüz minə yaxın azərbaycanlının kütləvi deportasiya edilməsi və növbəti genosid faktı ilə nəticələnmişdir. Ermənistanın sonrakı təcavüzü Azərbaycan ərazisininin 20 faizindən çoxunu işğal etməsi və 1 milyondan çox azərbaycanlının öz doğma yurd yuvalarından didərgin düşməsilə nəticələnmişdir. Hərbi əsirlər, girovlar və xəbərsiz itkin düşən Azərbaycan vətəndaşlarının işləri üzrə Azərbaycan Respublikası Dövlət Komissiyasının məlumatına görə, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 4861 nəfər hərbi əsir, girov və xəbərsiz itkin düşənlərin siyahısına daxil edilmişdir. Onlardan 314 nəfəri qadın, 58 nəfəri uşaq və 255 nəfəri qoca adamlardır. Həmin kateqoriyadan olan şəxslərdən Ermənistan Respublikası və Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən İşğal olunmuş ərazilərində 900 nəfərin, o cümlədən 39 qadın, 12 uşaq və 39 yaşlı, adamın saxlanıldığı yer məlumdur. Qalan şəxslərin saxlanıldığı yer bəyan edilməmişdir. Bu isə həmin şəxslərin ağır fiziki əməyə cəlb edilməsinə, döyülməyə, işgəncəyə məruz qalmasına, həmçinin elementar tibbi yardımdan məhrum olmalarına imkan yaradır. Dövlət Komissiyasına 145 azərbaycanlı müharibə qurbanının əsirlikdə ölməsi faktı da məlumdur.

Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində 900 yaşayış məntəqəsi dağıdılıb talan edilmiş, 20 min nəfərdən çox azərbaycanlı öldürülmüş, 50 mindən artıq yaralanmış və əlil olmuş, bir neçə min nəfər xəbərsiz itkin düşmüşdür. Məhkəməsiz edamlar, mülki əhalinin kütləvi gülləbaran edilməsi, götürülmüş girovların Ermənistanda və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində məcburi qaydada ən ağır işlərdə işlədilməsi, döyülmə, işgəncə və başqa kobud, qeyri-insani rəftar ən adi hala çevrilmişdir.

Xocalı soyqırımının dəhşətləri daha ağırdır. Bununla da, təcavüzkar Ermənistan tərəfindən nəinki beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri kobud şəkildə pozulmuş, eyni zamanda, insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq sənədlər: İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Müharibə qurbanlarının

müdafiəsinə dair Cenevrə konvensiyaları və s. beynəlxalq normalar ayaq altına salınmışdır. Erməni təcavüzkarlarının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi Xocalı soyqırımı adları bəlli olan 613 nəfərin, o cümlədən 106 qadının, 63 azyaşlı uşağın, 70 qocanın həyalına son qoymuş, 487 nəfər şikəst olmuş, 1275 dinc sakin əsir götürülmüş, 150 nəfər itkin düşmüşdür.

Məlumdur ki, münəqişə ilə əlaqədar BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 4 qətnamə (822, 853, 874, 884 saylı) qəbul edilmişdir. Lakin hələ də həmin qətnamələr yerinə yetirilməmişdir ki, bu da universal bir beynəlxalq təşkilat kimi BMT-nin nüfuzuna və onun beynəlxalq cəmiyyətdəki mövqeyinə ciddi zərbədir. BMT Baş Məclisinin 39 lehinə, 7 əleyhinə və 100 ölkə bitərəf olaraq qəbul etdiyi «Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında» 15 mart 2008-ci il tarixli Qətnaməsində ciddi narahatlıq ifadə edilərək qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafındakı hərbi münəqişə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yaratmaqda davam etməklə Cənubi Qafqaz ölkələrində humanitar vəziyyətə mənfi təsir edir. Baş Məclis üzv dövlətləri Azərbaycanın beynəlxalq qaydada tanınmış sərhədləri çərçivəsində suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməyə çağırır. Qəbul edilən sənəddə BMT Baş Məclisi bir daha bəyan edir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış vəziyyəti heç bir dövlət qanuni saymamalı və bu vəziyyətin qalmasını təşviq etməməlidir.

2005-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş «ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münəqişə»yə dair 1690 (2005) saylı Təvsiyədə xüsusilə hərbi əməliyyatlardan çəkinmə və Azərbaycanın bütün işğal olunmuş ərazilərindən hərbi qüvvələrin geri çəkilməsi də daxil olmaqla, əlaqədar tərəfləri BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 saylı qətnamələrinə əməl etməyə çağırış ifadə edilmişdir.

Eyni zamanda, həmin tarixdə Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş «ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münəqişə»yə dair 1416 (2005) saylı Qətnamənin I-ci bəndində

qeyd edilir ki, Azərbaycan ərazisinin əhəmiyyətli hissələri hələ də Erməni qüvvələri tərəfindən işğal altındadır və separatist qüvvələr hələ də Dağlıq Qarabağ bölgəsinə nəzarət edirlər. Eyni zamanda, Qətnamənin 3-cü bəndində göstərilir ki, Assambleya BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrini xatırladı və əlaqədar tərəflərin, xüsusilə silahlı əməliyyatlardan çəkinməklə və istənilən işğal olunmuş ərazilərdən silahlı qüvvələri çıxarmaqla, onlara riyət etməsini təkid edir.

Bütövlükdə, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində ölkə ərazimizin 20 faizindən çoxu, yəni 17.000 kv.km torpaq sahəsi işğal altında qalmışdır. İşğal olunmuş ərazilərdə 6 minə yaxın kənd təsərrüfatı və sənaye obyektı, 102 min yaşayış evi, 4366 sosial-mədəni obyekt, 7 min ictimai bina, 693 orla məktəb, 855 məktəbəqədər müəssisə, 695 xəstəxana və digər tibb müəssisələri, 10 məscid, 160 körpü, 368 klub, 927 kitabxana, 85 musiqi məktəbi, 464 muzey və tarixi abidə, 6 dövlət teatrı dağıdılmış, 800 km-lik dəmir yolu və avtomobil yolları, 15 min km elektrik və qaz xətləri, 2300 km-lik regional əhəmiyyətli su kommunikasiya sistemləri sıradan çıxarılmış, 31 məscid, 9 tarixi saray, 1 milyon hektar kənd təsərrüfatı sahəsi, 250 min hektar meşə sahəsi, 200 paleontoloji, geoloji abidə erməni separatçıların əlinə keçmişdir’.

Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizindən çoxunun işğal altında olması, 1 milyondan çox azərbaycanlının Öz doğma yurd yuvalarından didərgin düşərək indiyə qədər çətin şəraitdə yaşamasına baxmayaraq Azərbaycan dövləti iradə nümayiş etdirərək münacişəni humanizm prinsipləri və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll etməyə çalışır. Ümummill lider Heydər Əliyev BMT tribunasında dövlətimizin xarici siyasət xəttini bəyan edərkən demişdir: «Azərbaycan Respublikasının mövqeyi həmişə əməli mövqe olmuşdur və sülhsevər xarakter daşıyır. Bizə vurulmuş ziyanlara baxmayaraq, biz beynəlxalq hüquq, ədalət və humanizm əsasında erməni tərəfinə sülh təklif edirik». Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə

■ Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001, s.255.

münasibətlərini hamıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən də uğurla davam etdirilən danışıqlar prosesi təcavüzkar Ermənistanı bir daha işğalçılıq hərəkətlərinə son qoymağa və münaqişəni dinc yolla həll etməyə dəvət edir. Lakin beynəlxalq təşkilatlar qarşısında bu proses daim təcavüzkar Ermənistan tərəfindən pozulur ki, bu da işğalçı dövlət kimi Ermənistanın qeyri-konstruktiv siyasətinə və hələ də beynəlxalq hüquqa heç bir məhəl qoymayaraq bu siyasətini davam etdirməsinə tam dəlalət edir.

II FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ BEYNƏLXALQ-MİLLİ HÜQUQİ MÜDAFİƏSİNİN MAHİYYƏTİ, ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MÜHÜM ELEMENTLƏRİ

2.1. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-millî hüquqi müdafiəsinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

İnsan hüquqlarının müdafiəsi özündə bir-biri ilə sıx bağlı olan iki əsas elementdən ibarətdir: insan hüquqlarının beynəlxalq- hüquqi müdafiəsi və insan hüquqlarının müdafiəsinin dövlətdaxili təminat sistemləri. Hər iki elementin birgə qarşılıqlı əlaqəsində və bir-birini tam əhatə edə bilməsi şəraitində insan hüquqlarının tam təminat sistemindən söhbət gedə bilər.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi beynəlxalq hüququn mühüm sahələrindən və əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Belə ki, bu sahədə mövcud münasibətlərin beynəlxalq hüquqla tənzimlənmə zərurəti, həmin münasibətlərin beynəlxalq hüququn digər sahələri ilə tənzimlənmə bilməməsi, bu sahədə spesifik prinsiplərin işlənilməsi, kifayət qədər beynəlxalq müqavilələrin (universal və regional) qəbul edilməsi, nəhayət beynəlxalq təşkilati mexanizmlərin mövcudluğu fikrimizi demək olar ki, əsaslandırır amillərdəndir.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi insan hüquq və azadlıqları, bu hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi üzrə dövlətlərin öhdəlikləri, həmçinin pozulmuş ayrı-ayrı insan hüquqlarının bilavasitə müdafiəsi və bu sahədə dövlətlərin özünün beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməsi üzrə beynəlxalq nəzarət mexanizmlərini təsbit və müəyyən edən hüquqi norma və prinsiplərin məcmusudur. Onların əsasında mühüm beynəlxalq normalarla təsbit edilən və irqindən, cinsindən, dilindən, dinindən və s. asılı olmayaraq bütün şəxslərin insan hüquq və əsas azadlıqlarına dövlətlərin riayət etmə öhdəliyi dayanır, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin beynəlxalq hüququn mühüm sahəsi kimi əsas xarakterik xüsusiyyətləri bir neçə istiqamətdə müəyyən edilir.

İlk növbədə, insanlıq maraqlarının mühüm beynəlxalq konvensiyalarda təsbit edilməsi dövlətlərin həmin normaların təsbit olunduğu beynəlxalq sənədlərdə iştirakı ciddi tələb kimi

qoyur. Dövlətin özünün xüsusiyyətlərini əsas tutaraq insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etməməsi və bununla da insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq standartlara əməl etməməsi insan hüquqlarının təmin edilməsi amili ilə bir araya sığmır.

İkincisi, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrdə qeyd-şərt institutu məhdudlaşdırılmışdır. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrə qeyd-şərt diskriminasiya əsasda insan hüquqlarının müdafiəsi prinsipinin özünə ziyan vurmamalıdır.

Üçüncüsü, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi sahəsində beynəlxalq müqavilələr kifayət qədər sayda fakültativ protokollar və maddələrlə xarakterizə edilir ki, bu zaman da beynəlxalq müqavilə iştirakçılarının sayı kifayət qədər genişləndirilir.

Dördüncüsü, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin əksəriyyəti müddətsizdir.

Beşincisi, əsas insan hüquqlarına aid prinsip və normalara əməl edilməsi üzrə öhdəliklər qarşılıqlı xarakter daşımır, eyni zamanda, bütövlükdə beynəlxalq cəmiyyətə münasibətdə məcburi xarakter daşıyır (erga omnes). Bu zaman bütün beynəlxalq cəmiyyət (istənilən dövlət və ya beynəlxalq təşkilatlar) dövlətlərdən insan hüquqlarının kobud və kütləvi pozulması hallarında bu öhdəliklərə əməl edilməsini tələb edə bilər.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən ən əsası ondan ibarətdir ki, bu sahə beynəlxalq hüquqda mühüm bir prinsipə - beynəlxalq hüququn əsas, ümumtəmmiş prinsiplərindən biri olan əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi ilə birgə fəaliyyət göstərir.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi məsələləri XX əsrin ortalarından daha da inkişaf etməyə başlamışdır. Bunu BMT Nizamnaməsinin, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin və 1966-cı ildə qəbul edilmiş hər iki sənədin - Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın və s. qəbulu da sübut edir. Paktlarda BMT Nizamnaməsindən fərqli olaraq, insan hüquqlarının universal konsepsiyası (şəxsiyyətin yüksək dəyəri kimi insan ləyaqətini əldə rəhbər tulan universal konsepsiya, demokratiya,

ədalət mühakiməsi dəyərlərinin tanınması, insan hüquqlarının milli və beynəlxalq təminat sistemlərinin təmin edilməsi, insan hüquqlarının və insanların bərabərliyi, insan hüquqlarının dövlətin iradəsindən asılı olmaması və onların ayrılmazlığı və s. müddəaları özündə birləşdirir) təsbit olunmuşdur.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsindən danışırkən gündəlik həyatda işlədilən insan hüquqları standartları xüsusi qeyd edilməlidir. Normativ minimum kimi çıxış edən insan hüquqları standartlarının isə bir sıra funksiyaları fərqləndirilir.

Birincisi, insan hüquq və azadlıqlarının siyahısının müəyyən edilməsi.

İkincisi, hər bir hüquq və azadlığın məzmununun başlıca xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi.

Üçüncüsü, hüquq və azadlıqların təmin edilməsi üzrə dövlətlərin öhdəliklərinin müəyyən edilməsi. İnsan hüquqları sahəsində dövlətlər öz üzərlərinə müxtəlif xarakterli beynəlxalq öhdəliklər götürürlər. Ədəbiyyatda onları iki qrupa fərqləndirir: maddi öhdəliklər və implementasiya öhdəlikləri. İkinci qrup öhdəliklər - beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş mexanizmlərin fəaliyyəti ilə bağlı dövlətlərin həyata keçirməli olduqları vəzifələrdir: beynəlxalq orqana (məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 40-cı maddəsi əsasında İnsan Hüquqlar Komitəsinə) müntəzəm məruzələr təqdim edilməsi; beynəlxalq orqanın (məsələn, Avropa İnsan Hüquqlar Məhkəməsinin) fərdi şikayət üzrə çıxardığı qərarın icra edilməsi və s. Maddi öhdəliklər, əlbəttə ki, əsas kütləni təşkil edir və çox zaman dövlətlərin insan hüquqlar sahəsindəki beynəlxalq öhdəlikləri dedikdə, məhz onlar nəzərdə tutulur. Bu öhdəliklər həm bütövlükdə insan hüquqlarını, həm də ayrı-ayrı hüquq və azadlıqları əhatə edir. Eyni zamanda, müxtəlif meyarlar tətbiq etməklə, göstərilən öhdəliklər belə təsnifləşdirilir: müqavilə öhdəlikləri və beynəlxalq adətdən irəli gələn öhdəliklər; ümumi və konkret öhdəliklər (konkret öhdəliklər öz növbəsində əsas və törəmə öhdəliklərə bölünür); nəticə öhdəlikləri və davranış öhdəlikləri; pozitiv və neqativ öhdəliklər; «dərhal» və «tədricən» yerinə yetirilməli olan öhdəliklər (L.H.Hüseynov).

Dördüncüsü, insan hüquqları və əsas azadlıqlarından istifadə ilə yanaşı, qanunla müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərə yol verilməsi.

Beşincisi, milli və beynəlxalq mexanizmlərdən istifadə etməklə, pozulmuş insan hüquqlarının bərpası.

Dövlətlərin iradəsindən asılı olmayaraq mövcud olan və beynəlxalq hüququn mərkəzi tənzimləmə obyektinə hesab edilən insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin anlayışı barədə fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Belə ki, bir sıra müəlliflər beynəlxalq hüququn müvafiq sahəsini beynəlxalq insan hüquqları hüququ (L.H.Hüseynov, A.X.Saidov və s.) kimi göstərirlər. Məsələn, hesab edilir ki, beynəlxalq insan hüquqları hüququ insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ümumi standartlar müəyyənləşdirən və bu standartların dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət məqsədilə xüsusi mexanizmlər müəyyən edən normaların məcmusudur (L.H.Hüseynov). Daha sonra, qeyd edilir ki, beynəlxalq insan hüquqları hüququ insan ləyaqəti kateqoriyası və onun hüquqları, bu hüquqları təsbit edən hüquqi normalar, o cümlədən iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və digər amillər və göstərilmiş ictimai hadisənin mövcud olma şərtlərinin yaranma və inkişafının əsas qanunauyğunluğudur (A.X.Saidov). Digər qrup alimlər isə onun beynəlxalq humanitar hüququn tərkib hissəsi olduğunu qeyd edirlər (A.A.Kovalyov, S.V.Çemiçenko, O.İ.Tiunov və s.). Belə ki, qeyd edilir ki, beynəlxalq insan hüquqları hüququ humanitar məsələlər üzrə əməkdaşlığı nizama salan normaların tərkib hissəsini təşkil edir, bir sözlə, həmin sahə beynəlxalq humanitar hüququn tənzimləmə obyektinə daxildir. Eyni zamanda, ədəbiyyatda beynəlxalq hüququn mühüm sahəsi kimi «İnsan hüquqları» terminindən istifadə edilməsi zəruri hesab edilir (İ.İ.Lukaşuk). Bu, sırf dilçilik baxımından izah edilərək, həmin sahəyə əsas və törəmə insan hüquqlarını birləşdirən, beynəlxalq və milli sistemlərdə demokratiyanın əsas standartlarını müəyyənləşdirən prinsip və normaların məcmusu kimi baxılır.

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri mövcuddur:

- insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi bu sahədə kifayət qədər beynəlxalq normativ-hüquqi bazanı

birdləşdirməklə, beynəlxalq hüququn tənziyyətə obyektinin mərkəzi hissəsini təşkil edir;

- əsas insan hüquq və azadlıqlarının «kataloqunu» müəyyən etməklə, dövlətlər üçün ümumi standartları üzə çıxarır;

- dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərini yerinə yetirmələri üzərində kifayət qədər nəzarət mexanizmləri təsis edilmişdir. Bura həm universal səviyyədə mövcud olan mexanizmlər (İnsan Hüquqları Komitəsi, İşgəncələr əleyhinə Komitə, İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, Uşaq hüquqları Komitəsi, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, Əlillərin hüquqları üzrə Komitə, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə, Üçlər qrupu, İnsan hüquqları üzrə BMT Ali Komissarı, 1503 Proseduru və s.), həm də regional mexanizmlər (Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi; İşgəncələr əleyhinə Avropa Komitəsi və s.) daxildir;

- insan hüquqlarının müdafiəsi və ayrı-ayrı şəxslərin pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi beynəlxalq hüquqla dövlətlərin üzərinə qoyulmuş əsas öhdəliklər olmaqla, dövlətin daxili işi olmamasını bəyan edir;

- insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı norma və prinsiplər təkcə beynəlxalq-hüquqi aktlarda deyil, həm də əksər dövlətlərin qanunvericiliyinin tərkib hissəsi kimi təsbit olunmuşdur;

- qədim tarixə malik olan insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi İkinci Dünya Mühəribəsindən sonra daha da sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu sahədə dövlətlərin əməkdaşlığının əsas əlaqələndirmə mərkəzi isə BMT-dir. Belə ki, BMT iqtisadi və sosial inkişaf, əhəlinin məşğulluq və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək göstərilməsi, iqtisadi, sosial və səhiyyə sahəsində problemlərin beynəlxalq həlli, mədəniyyət və təhsil sferasında beynəlxalq əməkdaşlıq, irqinə, cinsinə, dininə, dilinə görə ayrı-seçkiliyə yol vermədən hamı üçün əsas insan hüquq və azadlıqlarına əməl və hörmət edilməsinə yaxından yardım etmişdir.

İnsan hüquqlarının ikinci mühüm elemeli olan insan hüquqlarının müdafiəsinin dövlətdaxili təminat sistemləri üçün aşağıdakı mühüm əlamətlərin qeyd edilməsi zəruridir:

- ilk növbədə, dövlətdaxili təminat sistemləri daha çox müraciət və nisbətən operativ fəaliyyəti ilə xarakterizə edilən

insan hüquqlarının təmin edilməsinin ən zəruri elementidir. İnsan hüquqlarının real həyata keçirilməsi son nəticədə məhz həmin təminat sistemləri vasitəsilə reallaşdırılır;

- dövlətdaxili təminat sistemləri beynəlxalq sistemlərdən fərqli olaraq daha tez formalaşdırılan və təkmilləşdirilən xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Belə ki, beynəlxalq hüquq normalarının qəbul edilməsi (və ya inkişafı) üçün dövlətlərin birgə razılığı tələb olunduğu halda, dövlətdaxili təminat sistemlərinin formalaşması (və ya inkişafı) üçün isə dövlətin iradəsi ilə əsasən mövcud beynəlxalq standartların və inkişaf etmiş dövlətlər praktikasının tətbiqi nəzərdə tutulur;

- bu zaman tarixən insan hüquqlarının inkişafının məhz dövlətdaxili təminat sistemlərindən keçdiyi nəzərə alınmalıdır;

- - dövlətdaxili təminat sistemləri beynəlxalq insan hüquqları normalarının real tətbiqi üçün mühüm istiqamətlər, normalar və mexanizmləri özündə əks etdirir;

- əsas insan hüquqları sahəsində standartların məhz beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilərək dövlətdaxili təminat sistemləri vasitəsilə realizə olunması bir tərəfdən insan hüquqlarının vahid xüsusiyyətlərini formalaşdırırsa, digər tərəfdən dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin yaxınlaşması ilə onların İnteqrasiyasına daha tez nail olunur. Bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak etdikcə dövlətdaxili təminat sistemləri bütövlükdə təkmilləşdirilir, son nəticədə dövlətin müsbət beynəlxalq imici formalaşdırılır.

2.2. İnsan hüquqları haqqında nəzəriyyələr

İnsan hüquqları sahəsində əsas nəzəriyyələrdən olan təbii insan hüquqları nəzəriyyəsi XVII-XVIII əsrlərin ideoloqları tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar hesab edirdilər ki, hələ dövlət və hakimiyyət mövcud olmadığı dövrlərdə təbii vəziyyət hökm sürürdü; yəni, müasir dövrdə mövcud olan dövlət anlayışı o dövrdə yaranmadığından sosial struktur da tam formalaşmamışdı.

Təbii vəziyyətdə həyat azad idi və hər bir şəxs ümumi və təbii hüquqlardan istifadə edirdi (insan təbii vəziyyətdə yalnız təbii qanunun tələblərini yerinə yetirirdi).

Russonun «ictimai müqavilə» nəzəriyyəsinə əsasən insanlar müqavilə bağlamaqla öz hüquqlarının bir hissəsini

dövlətə vermişlər. Buna görə də əgər hakimiyyət onların ümidlərini doğrultmazsa, onda onlar bu müqaviləni poza bilərlər.

Lakin dövlətin insanları təmsil etməsi üçün, ilk növbədə, dövlətin özü olmalıdır. Russonun fikrincə, təbii hüquqlar hər bir insan üçün doğulandan təbii olaraq mövcud olur. Digər alim C.Lokk insanların təbii hüquqları barədə bilikləri genişləndirərək onları 3 yerə ayırır: yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, mülkiyyət hüququ. Bu hüquqlar insanlara Allah tərəfindən verildiyinə görə təbii hüquqlardır. Bu hüquqlar insanla birgə doğulduğundan insanın ayrılmaz hüquqlarıdır, heç kəs heç vaxt və heç bir yerdə bu hüquqları poza bilməz.

Bu nəzəriyyə sonrakı illərdə də yayılmış və genişlənməmişdir (xüsusilə Qərbi Avropada). Bu zaman o, nəinki insan hüquqları nəzəriyyəsinin mənbəyi və qanunvericiliyin nəzəri əsası oldu, həmçinin mütləq monarxiyanın məhdudlaşdırılmasını və onun inqilabi yolla devrilməsinin zəruriliyini əsaslandırılmış oldu.

Təbii hüquqların nəzəri müddəaları öz əksini bir sıra dövlətlərin insan hüquq və azadlıqları barədə dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlarında, məsələn, ABŞ-ın 1776-cı il İstiqlaliyyət Bəyannaməsində, Fransanın 1789-cu il İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsində və s. tapdı.

Pozitiv nəzəriyyə (hüquqi pozitivizm) XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Hüquqi pozitivizmin tərəfdarları hüququ dövlətin əmri, göstərişi kimi təfsir edirdilər. Hüquqi sistemə isə onlar insanlann sosial, psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almayan yol hərəkəti qaydalan kimi yanaşırdılar. İnsanlar cinsindən, yaşından, maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq yol hərəkətinin iştirakçılarıdır. Buna görə də bu nəzəriyyə insan üçün heç bir təbii hüquq müəyyən etmirdi. İnsan yalnız qanunla müəyyən olunan hüquqlara malikdir. İnsan hüquqları insanın cəmiyyətdə bu və ya digər fəaliyyət növü ilə məşğul olmasına və davranışına dövlət tərəfindən verilən icazədən başqa bir şey deyildir. Bu səbəbdən də müvafiq nəzəriyyəyə əsasən insan hüquqları qanundan kənar mövcud ola bilməz. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, insan hüquqlarının məşəyi insanın şəxsiyyəti, qabiliyyəti, təbiəti ilə bağlı deyil; o yalnız dövlətin qanunları ilə əlaqədardır.

İnsan hüquqlarının rəşional nəzəriyyəsinin banisi olan alman filosofu İ.Hegelin fikrincə, hüquq azad iradə azadlığının

həyala keçirilməsi və ya «azadlığın mövcudluğudur. Hüququn mənbəyini Hegel tərəfindən kainatın məntiqiliyi, nizamlılığı, qanunauyğunluğu, bir sözlə, rasionallığı kimi başa düşülən ümumbəşəri məntiq təşkil edir. Hüquqi qanunlar - insanlardan irəli gələn qanunlardır. Əgər qanun məntiqi olmazsa, onda o ümumiyyətlə hüquq anlayışına uyğun gəlmədiyindən («məntiqi olan hər şey həqiqi olmalıdır») hüquqaziddir. Hegel pozitiv və təbii hüquqları fərqləndirir. Pozitiv hüquqlar ümumi şəkildə müəyyən olunmuş hüququn bütün növləridir: dövlətin qanunvericiliyi, adət hüququ, məhkəmə presedentləri. Təbii hüquqlar dedikdə isə, dövlətdən asılı olmayan hüquqlar başa düşülür. Bu hüquqlar insanın təbiəti ilə müəyyən olunur.

/ Bu nəzəriyyə üzrə insan hüquqları hər bir insanın iradə azadlığının olmasından və anadan olması (təbiəti) ilə müəyyən təbii hüquqlara malik olmasından irəli gəlir. İradə azadlığı daha çox mülkiyyətə sahib olmada öz əksini tapır. Buna görə də insan hüquqları mülkiyyətlə müəyyən olunur. Mülkiyyət hüququnun pozulması azadlığın pozulmasıdır. Hüquq və vəzifələr, Hegelin fikrincə, bir-birilə əlaqəli anlayışlardır: hüquqa malik olma vəzifə daşımaqdır və əksinə, insan vəzifə daşımaqla hüquqa malik olur, hüquqa malik olmaqla vəzifə daşıyır.

Ədəbiyyatda insan hüquqlarının marksizm (mübadilə) nəzəriyyəsi də fərqləndirilir. İnsan hüquqlarının mübadiləsi ilə bağlı ayrı-ayrı fikirlər hələ Aristotelin dövründə bir çox filosoflar tərəfindən söylənməyə başlamışdı. Yalnız XIX əsrin ortalarında bu barədə müxtəlif və pərakəndə fikirlər marksizm təlimi ilə sistemləşdirildi. Qeyd etmək lazımdır ki, K.Marks indi də mövcud olan bir real ziddiyyəti göstərmişdi: bəyan olunan hüquqlarla onların reallıqda həyata keçirilməsi arasındakı ziddiyyət. Tarix göstərdi ki, təkamül özü-özlüyündə bu ziddiyyəti həll etmir. Bu halda, yəni təkamüldən sonra da insan hüquqlarının reallıqda həyata keçirilməsi üçün uzunmüddətli iş görmək, progressiv qanunvericilik bazası, siyasi iradə, müəyyən iqtisadi yüksəliş səviyyəsi lazımdır.

İnsan hüquqlarının təbii təkamül nəzəriyyəsinə görə insan hüquqları insan və cəmiyyətin, eləcə də hüquqi düşüncənin uzunmüddətli təkamülünün məhsuludur. Bu istiqamətin əsasında aşağıdakı fikir durur: dünyada heç nə heç nədən yaranmır. Nəyinsə yalnız mövcud olması yeni bir şeyin yaranmasına səbəb

ola bilər. Torpaq, cəmiyyət, istənilən əşya bunların hamısı öz- özünə hərəkət etmənin, daxili inkişafın məhsullarıdır. Bu nöqtəyi- nəzərdən müasir cəmiyyət inkişafın məhsuludur. Müasir insan isə antropogenezin məhsuludur. Bir sözlə, istənilən əşyanın genезisi onun özündədir. İnsan hüquqları da məhz bu yolla yaranmışdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hüquqlar da özünün insan və cəmiyyətin təbii vəziyyətinə aid ilkin yaranma və inkişaf tarixinə malikdir.

Bu nəzəriyyəyə əsasən insan olmadan hüquq ola bilməz, hüquq olmadan isə insan ola bilməz. Bu mənada insan hüquqları məhz özünün sosial mahiyyəti ilə insanın özüdür. İnsan hüquqlarının yaranması və insanın özünün yaranması vahid prosesdir. Təkarüülçülər belə güman edirlər ki, müəyyən insan hüquq və azadlıqlarına yalnız insanlar deyil, bütün istənilən əşya da özünün mövcud olduğu dövr ərzində mövcud olmaq hüququna malik olur. İnsan təkamülün, təbii inkişafın ən yüksək məhsuludur. O, təbiətdən ayrılmazdır. Buna görə də insan hüquqları da hüququn ən yüksək forması, hüququn inkişafının ən yüksək mərhələsidir. İnsan hüquqları insanla birgə inkişaf etmişdir və hüquq ideyası məhz bu inkişafdadır.

İnsan hüquqlarının bütün tarixi ərzində, xüsusilə XX əsrdə bərabərlik prinsipinin mahiyyəti daha da genişləndirilmiş və daha geniş insanlar dairəsinə şamil olunmuşdur. XX əsrin ortalarından isə bu sahədə daha böyük irəliləyişlər olmuş, insan hüquqları beynəlxalq səviyyəyə çıxarılmqla bəşəriyyətin ən mühüm dəyəri kimi bəyan olunmuşdur, insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə və insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş digər beynəlxalq sənədlərdə insan hüquqlarının universal konsepsiyası təsbit olunmuşdur. Bura dini nəzəriyyələr, eləcə də bir sıra xalqların siyasi, iqtisadi, əxlaqi və hüquqi təlimləri də daxil edilmişdir. Bu nəzəriyyənin əsasında insan ləyaqətinin şəxsiyyətin ən yüksək dəyəri kimi müəyyən olunması durur. İnsan hüquqlarının universal konsepsiyası aşağıdakı kimi müəyyən oluna bilər: insan ləyaqətinin və insan hüquqlarının daha yüksək mütləq dəyərlər kimi qəbul olunması; insan hüquqlarının dövlətin iradəsindən asılı olmaması və onların ayrılmazlığı; ləyaqət və hüquqlar baxımından insanların bərabərliyi; insan hüquqlarının tiraniya, istismar və əsarət, qorxu və ehtiyac, özbaşınalıq və cinayətkarlıqla bir araya sığmaması;

mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların bütün sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin və bu hüquqların vəzifələrlə əlaqəsinin tanınması; demokratiya və ədalət mühakiməsi dəyərlərinin tanınması; insan hüquqlarının beynəlxalq və dövlətdaxili təminat sisteminin müəyyən olunması.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə bəyan olunması və bu sahədə müvafiq konvensiyaların qəbul olunması prosesi ərzində XX əsrin II yarısı və XXI əsrin əvvəlləri insan hüquqlarının daha genişmiqyaslı bəyan olunmasında, insan hüquqlarının yeni ideologiyalarının formalaşmasında, eləcə də bu məqsədlərlə dünya birliyində geniş hərəkətin inkişaf etdirilməsində mühüm mərhələ oldu. Müasir dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, insan hüquqlarının prioritetliyi ideyası insanların təfəkküründə daha çox möhkəmlənmiş, bu ideya yeni mühitə çıxmaqla, ümumi ideal və insanların praktiki fəaliyyətinin məqsədinə çevrilmişdir.

2.3. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin mənbələri

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin mənbələri dedikdə, bu sahədə hüquq normalarının ifadə forması başa düşülür. Bu zaman insan hüquqlarının müdafiəsinin mənbələri həm beynəlxalq, həm də milli hüquqda qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquq i müdafiəsinin mənbələri dedikdə, bu sahədə hüquq normalarının ifadə forması başa düşülməlidir. BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Slatutununun 38-ci maddəsində qeyd edilir ki, Beynəlxalq Məhkəmə ona təqdim edilmiş mübahisələri həll edərkən: beynəlxalq müqaviləyə; beynəlxalq-hüquqi adətə; hüququn ümumi prinsiplərinə və hüquq normalarının məzmununu müəyyən etmək üçün köməkçi vasitə kimi məhkəmə qərarlarına və tanınmış alimlərin rəylərinə əsaslanma bilər.

Beynəlxalq hüququn ən mühüm mənbəyi beynəlxalq müqavilələr hesab olunur. Beynəlxalq müqavilə - iki və ya daha artıq dövlət və ya beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında bağlanmış, qarşılıqlı beynəlxalq hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirən razılaşmadır. Beynəlxalq müqavilə müxtəlif adlarda adlandırıla bilər: məsələn, konvensiya, saziş, müqavilə və s. Beynəlxalq müqavilələr - beynəlxalq hüquq qaydasının və

dövlətlər arasında münasibətlərin sabitliyinin, hüquqi dövlətlərin fəaliyyətinin mühüm elementidir. Beynəlxalq müqavilələr insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsində, eləcə də dövlətlərin qanuni maraqlarının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Müvafiq sahələrdə beynəlxalq müqavilələrin bağlanması beynəlxalq hüququn bu və ya digər subyektlərinin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyur.

Beynəlxalq müqavilələr müxtəlif səviyyələrdə bağlanır ki, bununla bağlı olaraq onların aşağıdakı növləri fərqləndirilir: dövlətlərarası - dövlət adından bağlanan yüksək səviyyəli müqavilələr; hökumətlərarası - hökumətlər adından bağlanan müqavilələr; idarələrarası - ayrı-ayrı dövlət orqanları və idarələri arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələr.

Nəzəriyyədə həmçinin beynəlxalq müqavilələrin digər növləri də fərqləndirilir: iştirakçılarının dairəsinə görə: ikitərəfli və çoxtərəfli; beynəlxalq müqavilələrə qoşulma imkanına görə: açıq və qapalı; tənzipetmə obyektinə (məzmununa) görə: siyasi, iqtisadi, elmi-texniki və s.; təsir (qüvvədə olma) müddətinə görə: müvəqqəti və qeyri müəyyən müddətə bağlanan müqavilələr.

İnsan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəliklər, əsas etibarilə, müqavilə mənşəlidir. Müqavilənin üstünlüyü ondadır ki, o, dövlətlərin konkret insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı öhdəliklərini dəqiq və ətraflı müəyyən edir, eyni zamanda, bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməli olan xüsusi mexanizm və prosedurlar nəzərdə tutur. İnsan hüquqları sahəsindəki mövcud beynəlxalq normaları belə təsnifləşdirmək olar:

- İnsan hüquqları sahəsində əsas baza prinsipləri əks etdirən beynəlxalq müqavilələr. Məsələn, BMT Nizamnaməsi, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamə, 1975-ci il tarixli ATƏM-in Helsinki Yekun Aktı və s.

- İnsan hüquqları sahəsində ümumi (universal və regional) normalar. Məsələn, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt, İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa

Konvensiyası. İnsan və xalqların hüquqları haqqında 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyası və s.

- İnsan hüquqları sahəsində ayrı-ayrı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş normalar (universal və regional): Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası, Köləliyin, qul ticarətinin və köləliyə oxşar institut və adətlərin ləğv edilməsi haqqında 1956-cı il Konvensiyası, İşgəncə və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası, İşgəncənin və ya qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il Avropa Konvensiyası və s.;

- ayrı-ayrı hüquqların və qrup şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində qəbul edilmiş normalar: Qadınlara qarşı siyasi hüquqlar haqqında 1952-ci il Konvensiyası, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası, Bütün əməkçi miqranlıların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyası, Milli azlıqların müdafiəsi haqqında 1995-ci il Çərçivə Konvensiyası, Aparteid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyası, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası, Təhsil sahəsində ayrı-seçkilik əleyhinə 1960-cı il YUNESKO Konvensiyası və s.

- insan hüquqları sahəsində tövsiyə xarakterli normalar. Məsələn, inkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il tarixli Bəyannamə, Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin 1985-ci il tarixli Minimal standart qaydaları, Milli, etnik, dil və dini azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında 1992-ci il Bəyannaməsi və s.

Beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi beynəlxalq-hüquqi adət də beynəlxalq hüququn digər mənbələrinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Belə ki, beynəlxalq hüquq bütövlükdə, öz mənsəyini beynəlxalq adətdən götürür. Lakin beynəlxalq hüquq inkişaf etdikcə və məcəllələşdirildikcə, beynəlxalq adət normaları öz əvvəlki əhəmiyyətini və nizamasalma dairəsini itirmişdir. Bununla belə, müasir beynəlxalq hüquqda müqavilələrin aparıcı rol oynamasına

baxmayaraq beynəlxalq-hüquqi adətin təsiri də hazırda az deyildir. Beynəlxalq-hüquqi adət dedikdə, beynəlxalq praktikada təşəkkül tapmış və məcburi norma kimi tanınmış davranış qaydaları başa düşülür. BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutunun 38-ci maddəsində beynəlxalq adət «hüquq norması qismində tanınan ümumi praktikanın sübutu» kimi müəyyən olunmuşdur. 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasına əsasən beynəlxalq adət normaları əvvəllər olduğu kimi beynəlxalq münasibətlərin mühüm məsələlərini tənzim edir. Beynəlxalq- hüquqi adətin iki elementi fərqləndirilir: dövlətlərin praktikası və bu praktikanın ümumməcburi norma (opinio juris) kimi tanınması.

Müəyyən adət normasının təşəkkül tapması üçün dövlətlərin praktikası bir sıra tələblərə cavab verməlidir: ardıcıl, davamlı və eyni cür olmalıdır; ümumi olmalıdır; ümumi qaydaya görə beynəlxalq adət normasının formalaşması üçün dövlətlərin praktikası uzunmüddətli olmalıdır.

Dövlətlərin aşağıdakı hüquqazidd əməlləri beynəlxalq adət hüququnun pozuntusu kimi tövsif edilə bilər: soyqırım; aparteid; köləlik; bir sıra insan hüquqlarının sistemik və ya kobud pozuntuları (şəxsin qanunsuz həyatdan məhrum edilməsi; işgəncə; irqi ayrı-seçkilik; uzunmüddətli özbaşına həbs; şəxsin zorla müəyyən ərazidən çıxarılması; minimal məhkəmə təminatlarının pozulması; qanunun geriyə tətbiqi).

Bu istiqamətdə məhkəmə qərarları, beynəlxalq təşkilatların qərarları, görkəmli alimlərin rəyləri də xüsusi rol oynayır. Beynəlxalq məhkəmə (BMT Beynəlxalq Məhkəməsi, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi və s.) praktikasının, habelə beynəlxalq təşkilatlar (BMT, Avropa Şurası, ATƏT və s.) praktikasının genişliyi bu sahəni beynəlxalq hüququn digər sahələrindən fərqləndirən əsas amillərdəndir. Bu istiqamətdə görkəmli alimlərin rəyləri də xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, Beynəlxalq cinayət tribunalı Duško Tadiç işi üzrə 1995-ci il tarixdə çıxardığı qərarla bir sıra tanınmış alimlərin əsərlərinə istinad etmişdir. Eyni zamanda, müvafiq beynəlxalq komissiyalarda görkəmli alimlərin təmsil olunması da beynəlxalq hüquqa və insan hüquqlarına mühüm töhfə kimi qiymətləndirilməlidir.

Bu sahədə milli mənbələrdən danışarkən, ilk növbədə, digər sahələrdə olduğu kimi insan hüquqları üzrə tənzimləmədə də əsas-ümumi mənbə kimi çıxış edən Konstitusiyaya xüsusi qeyd edilməlidir. Qeyd edilməlidir ki, bütün normativ hüquqi aktlar konstitusiyaya uyğun olmalı, onun konsepsiyası və hüquqtənzimləmə prinsipləri ilə uzlaşmalıdır. Konstitusiyaya əsas münasibətləri tənzimləyən normaları özündə birləşdirir. 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 147- ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsası olmaqla, ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Nəhayət, Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin I bəndinin tələblərinə görə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir: Konstitusiyaya; referendumla qəbul edilən aktlar; qanunlar; fərmanlar; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları; mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları. Həmin maddənin II bəndinin tələblərinə görə isə, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkənin gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının təminatını dövlətin ali məqsədi kimi ön plana çıxarmışdır. Konstitusiyada əksini tapmış bu strateji məqsəd, ilk növbədə, hüquqi islahatları və insan hüquqlarının qorunması prinsipinin real həyatda tətbiqini zəruri etmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq müqavilələrdə əksini tapmış insan hüquq və azadlıqları əhatəli şəkildə təsbit olunmuşdur. Belə ki, Konstitusiyanın ikinci mühüm bölməsi əsas insan hüquq, azadlıq və vəzifələrinə həsr edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamıhqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir ki, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq

müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. 12-ci maddənin 1 -ci hissəsində isə göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir.

İnsan hüquqları sahəsində dövlətdaxili mənbələrdən danışarkən bu sahədə qəbul edilmiş xüsusi mənbələr qeyd edilməlidir. Bu mənbələr birbaşa insan hüquqlarının təminatı sahəsində qəbul edilmişdir və bu sferadakı tənzimləmədə onlara daha tez-tez müraciət edilir. Məsələn, «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiyaya Qanunu, «Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında» 28 dekabr 2006-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında» 27 dekabr 2011-ci il Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı və s.

Bütövlükdə, qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında hüquqa və ədalətə söykənən mülki cəmiyyətin formalaşdırılması üçün, ilk növbədə, milli qanunvericiliyin beynəlxalq və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına başlanmış, ardıcıl surətdə həyala keçirilən köklü iqtisadi, sosial və hüquqi islahatların qayəsində insana qayğı, insan ləyaqətinə, şəxsiyyətinə hörmət prinsipi dayanmışdır. Qəbul edilən bütün normativ-hüquqi aktlarda insan hüquqları ideyası və onlara hörmət ön plana çəkilmişdir.

2.4. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin prinsipləri

2000-ci ildə qəbul edilmiş BMT-nin Minillik Bəyannaməsində beynəlxalq məsələlərdə olduğu kimi, milli işlərdə də insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin möhkəmlənməsi barədə dövlətlərin razılığı ifadə olunmuşdur. Hər bir dövlətin insan hüquqlarına hörmət və əməl etmək öhdəliyi bilavasitə müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipindən irəli gəlir. İnsan hüquqlarına hörmət prinsipinin məzmunu isə, ilk növbədə,

dövlətlərin onların yurisdiksiyası sferasında yerləşən bütün şəxslərə münasibətdə hər hansı ayrı-seçkilik olmadan bii hüquqlara hörmət və əməl etmək öhdəliyi təşkil edir. Bununla da, insan hüquqları sahəsində dövlətlərin üzərinə mühüm öhdəliklər qoyulur və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilir. Bundan başqa, müasir beynəlxalq hüququn inkişafı həmin normaların dövlətdaxili münasibətlər sferasında təsbit edilməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu da beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir.

İnsan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq sazişlərin və konvensiyaların təhlili zamanı bir sıra əsas və ümumtanınmış prinsiplər (spesifik prinsiplər) - dövlətlərin suverenliyinə hörmət və onların daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; bütün insanların hüquq bərabərliyi və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi; kişi və qadınların hüquq bərabərliyi prinsipi; fundamental hüquq və azadlıqlara istənilən şəraitdə, həmçinin hərbi münaqişələr dövründə də riayət edilməsi prinsipi - əks olunmuşdur. Bir sıra konvensiyalarda insan hüquqlarının cinayətkarcasına pozulmasına görə məsuliyyət prinsipi də təsbit olunmuşdur.

Bütövlükdə, insan hüquqları nəzəriyyəsində aşağıdakı əsas prinsiplər fərqləndirilir: humanizm prinsipi; azadlıq prinsipi; bərabərlik. və bərabərhüquqluluq prinsipi, şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipi.

Humanizm prinsipinin formalaşmasında əsas qismində humanizm ideyaları çıxış edir. Başqa sözlə desək, humanizmin əsas mənbələri kimi insan həyalı və şəxsiyyətinin mənəvi dəyərləri haqqında mütəfəkkirlərin ideyaları çıxış etmişdir. Keçən əsrlərin humanist filosoflarının əsərlərində (B.Spinoza, T.Hobbs, C.Lokk, J.J.Russo) insanın şəxsiyyət kimi formalaşması, onun hüquq və azadlıqları, toxunulmazlığının tanınması haqqında humanizm ideyaları təsbit olunmuşdur. Dövlət öz hakimiyyətini yalnız cəmiyyət üzvlərinin maraqlarına yönəltməlidir. Dövlətçiliyin əsas meyarları kimi mənəvi tələblər - ümumi rifah və hüquqi başlanğıclar özünü biruzə verir.

Humanizm prinsipi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin, xüsusilə cinayət qanununun tərkib hissəsini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 9-cu maddəsində əks olunan humanizm prinsipi aşağıdakı elementləri

özündə birləşdirir: müvafiq normativ-hüquqi aktın insanların təhlükəsizliyini təmin etməsi; cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin cismani əzab vermək və ya insan ləyaqətini alçaltdırmaq məqsədi daşmaması.

İnsan üçün əsas dəyərlərdən biri də azadlıqdır. Yalnız azadlıq şəraitində insan öz maraqlarını realizə edə bilər. Bütün bunların həyata keçirilməsinin əsas vasitələri azadlıq hüququnun təmin edilməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin prinsipi qismində azadlıq hüququ aşağıdakıları məqsəd qismində özündə birləşdirir: ayrı- seçkilikdən azadlıq; yoxsulluqdan azadlıq; inkişaf və fərdin öz insan potensialının realizəsinin azadlığı; qorxudan - şəxsi təhlükəsizlik təhdidi, işgəncələr, özbaşına həbslər və zorakılıqdan azadlıq; ədalətsizlik və qanunçuluğun pozulmasından azadlıq; fikir, söz, qərarların qəbul edilməsi prosesində iştirak; ləyaqətlə çalışmaq azadlığı.

Ümumiyyətlə, azadlıq hüququ özündə şəxsi (yaşayış yeri seçmək azadlığı, hərəkət etmək azadlığı, fəaliyyət azadlığı və s.), siyasi (fikir azadlığı, söz azadlığı və s.) və peşə (əmək azadlığı, yaradıcılıq azadlığı və s.) fəaliyyətində həyata keçirilən konkret imkanlar toplusunu birləşdirir.

Hüquq elmində isə «azadlıq» terminini aşağıdakı bir neçə mənada işlətmək olar: dar mənada - tutulma və həbslə məhdudlaşdırılan fiziki azadlıq (1950-ci il Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsi kontekstində); daha geniş mənada - bütün mülki hüquqlar sistemini özündə ifadə edən fərdi azadlıq; ən geniş mənada - insan hüquqlarının bütün sistemində ifadə olunan azadlıq. 1948-ci il tarixli İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 3-cü maddəsində hər bir insanın azadlıq hüququ təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, kimsənin özbaşına həbs olunmaya, tutulub saxlanılmaya, sürgün edilməyə məruz qalmasının yolverilməzliyi də 9-cu maddənin tərkib hissəsini təşkil edir. Bununla yanaşı, 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsində təsbit edilən azadlıq hüququ da şəxsin qanunsuz şəkildə azadlıqdan məhrum edilməsinin yolverilməzliyini özündə birləşdirir. Həmçinin, həbs olunmuş şəxsin həbsi barədə məlumatlandırılması, məhkəmə baxışı hüququnun təmin olunması, qanunsuz həbs

edilmiş və ya tutulmuş hər bir kəsin kompensasiya almaq hüququ azadlıq hüququnun tərkib hissəsini təşkil edir.

Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Avropa İttifaqı Xartiyasının 6-cı maddəsi də azadlıq hüququ və şəxsi toxunulmazlıq hüququ ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 28-ci maddəsində əks olunmuş azadlıq hüququ isə özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir: vətəndaşlığından asılı olmayaraq, hər bir insanın azadlıq hüququna malik olması; müvafiq hüququn yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada tutulma, həbsəalma və ya azadlıqdan məhrumetmə yolu ilə məhdudlaşdırılması; Azərbaycan Respublikası ərazisində olan hər bir kəsin sərbəst hərəkət edə bilməsi, özünə yaşayış yeri seçə bilmək imkanına malik olması, Azərbaycan Respublikası ərazisindən azad şəkildə kənara gedə bilməsi; Azərbaycan Respublikası vətəndaşının hər zaman maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququnun mövcudluğu.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsiplərindən biri də şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipidir. Ləyaqətsiz insan şəxsiyyətinin dəyəri olmur. Onun olmaması isə bütövlükdə cəmiyyət üçün daha ciddi təhlükələrin yaranmasına səbəb olmaqla, digər insanlara münasibətdə etinasızlığa, cəmiyyətin dəyərlərinə hörmətsiz yanaşılmasına gətirib çıxarır. Bunun nəticəsi isə insanın digər şəxslərin ləyaqətinə qarşı dözümsüzlüyyətinə səbəb olur, bu isə öz növbəsində cəmiyyətdə münaqişə və mübahisə mənbəyi ola bilər.

Ləyaqət, o cümlədən insan ləyaqəti ilə bağlı müddəalar bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda da öz əksini tapmışdır. Məsələn, Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Avropa İttifaqı Xartiyasının 1 bölməsi «Ləyaqət» adlanmaqla, aşağıdakılarla bağlı müddəaları təsbit edir: insan ləyaqəti; yaşamaq hüququ; işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzalar; köləliyin və məcburi əməyin qadağan edilməsi. Xartiyanın 1-ci maddəsində isə insan ləyaqətinin toxunulmaz olduğu, onun yalnız hörmət və müdafiə ilə təmin edilməsi kimi müddəə təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsinə görə, hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır. Dövlət tərəfindən qorunan şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına heç bir halda yol verilə bilməz.

Beynəlxalq sənədlər, onların tətbiqi təcrübəsi, müxtəlif beynəlxalq təşkilat, orqan və konfransların qərarları, həmçinin hüquq ədəbi y \ > nda mövcud fikir müxtəlifliyinin təhlili əsasında insan hüquqlarının müdafiəsinin bir sıra digər spesifik prinsipləri - fərdə dal əlverişlilik prinsipi, mülki, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni insan hüquq və azadlıqlarının bölünməzliyi prinsipi, insan hüquqlarının ayrılmazlığı prinsipi, bərabərlik, bərabər hüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi prinsipi fərqləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə və 1966-cı il Beynəlxalq Paktları fərdə daha əlverişlilik ideyası üzərində qurulmuşdur. İlk öncə, 1948-ci il Bəyannaməsində ə 1966-cı 1 Beynəlxalq Paktlarında qeyd olunur ki, azadlıq, ədalət və ümumdünyəvi sülhün əsasını bəşər cəmiyyətinin bütün üzvlərinə məxsus olan ləyaqətin və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının tanınması təşkil edir. Artıq Bəyannamə və Paktların müvafiq məzmunundan aydın olur ki, insan şəxsiyyətinin ləyaqəti bütün hüquq və azadlıqların kompleksi vasitəsilə açılır, lakin bunun özünü də heç bir halda tam hesab etmək olmaz.

Bu gun insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi üzrə çoxsaylı beynəlxalq hüquqi sənədlər mövcuddur. Dövlət eyni məsələni tənzim edən bir neçə sazişin iştirakçısı ola bilər. Bununla əlaqədar sual yarana bilər ki, bu halda hansı saziş tətbiq olunmalıdır? İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsinin tənzimlənməsinin məqsəd və vəzifələrinin ümumi anlayışından çıxış edərək, belə bir əsaslı fikir irəli sürmək olar ki, bu halda fərdə daha geniş və səmərəli müdafiəni təmin edən normaya üstünlük verilməlidir. Müvafiq qənaətə 1966-cı il Paktlarının 6-cı maddəsinin 2-ci bəndinin təhlili əsasında gəlmək olar. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, hər hansı ölkədə qanun, konvensiya, qayda və adətdən irəli gələn insan hüquqlarının müvafiq sənədlərdə həmin hüquqların tanınması və ya daha az tanınmasını bəhanə gətirərək, bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırılması və azaldılması qadağandır. Yuxarıdakı müddəaları əldə rəhbər tutaraq, formalaşmış norma isə öz ərazilərində yaşayan insanlar üçün səmərəli və hüquqi çərçivədə daha geniş azadlığı təmin

etmək istəyən dövlətlər üçün regional, subregional və digər səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsi üçün daha geniş imkanlar açır. Beynəlxalq hüquqi sənədlərə nəzər yetirsək, bu prinsipə h: in sənədlərdə də rast gəlmək olar. Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyasının 5-ci maddəsində xüsusi olaraq qeyd olunur ki, müvafiq sənədin heç bir müddəası mövcud Konvensiyadan asılı olmayaraq, hər hansı iştirakçı-dövlət tərəfindən qaçqınlara təqdim olunan heç bir hüquq və imtiyazlara xələl gətirmir. Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisan haqqında 1961-ci il Konvensiyasının 13-cü maddəsinə əsasən həmin akt vətəndaşsızlığın azaldılmasına kömək edən və üzv-dövlətlərin qüvvədə olan və ya qüvvəyə minəcək qanunu və ya iki və ya daha artıq Razılığa gələn Dövlətlər arasında qüvvəyə minmiş konvensiya, müqavilə və ya sazişlərdə nəzərdə tutulan müddəalara zidd kimi şərh oluna bilməz.

Bundan başqa, insan hüquqlarına aid keçirilmiş bir çox konfranslarda fərdə daha əlverişlilik prinsipi beynəlxalq hüququn mərkəzi prinsiplərindən biri kimi tanınmışdır. Məsələn, 1980-ci ildə keçirilmiş «İnsan hüquqları və sülhün qarşılıqlı əlaqəsi problemləri üzrə» Hammer Konfransının IV illiyində təklif edilmiş «İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında normaların təfsiri və tətbiqinin prinsipləri Layihəsi»ndə fərdə daha əlverişlilik prinsipi insan hüquqlarında mərkəzi yerlərdən birini tutan müddəa kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Fərdə daha əlverişlilik prinsipinin mühüm cəhəti odur ki, o hər bir konkret halda təfsir və tətbiq zamanı ümümbəşəri dəyərlərə önəm verərək, humanizm nöqtəyi-nəzərindən insan hüquqlarının müdafiəsi tələbinə cavab verən ən yaxşı variantı tapmaq imkanı yaradır. Fərdə daha əlverişlilik prinsipi daha bir mühüm aspektə malikdir: o, beynəlxalq-hüquqi sazişlərdə nail olunmuş minimumu saxlamaq zərurəti və onun aşağı salınmamasını nəzərdə tutur.

1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni insan hüquqlarının vahidliyi və bölünməzliyi mövqeyindən çıxış edir. Bu halın mövcudluğu isə mülki, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni insan hüquq və azadlıqlarının bölünməzliyi prinsipinin normativ təsbiti və müxtəlif istiqamətlərdə tətbiqi baxımından insan

hüquqlarının müdafiəsinin spesifik prinsipi kimi mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Baş Məclisi öz qətnamələrində (16 dekabr 1977-ci il 32/130 sayılı Qətnamə və 4 dekabr 1986-cı il 41/117 sayılı Qətnamə) dəfələrlə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən insan hüquq və əsas azadlıqlarının bölünməzliyi və qarşılıqlı asılılığı, bir sıra kateqoriya hüquqların müdafiəsi və təşviqinin dövlətləri digər hüquqların müdafiəsi və həvəsləndirilməsi öhdəliyindən azad etməməsi barədə fikrini təsdiq etmişdir. 1966-cı il Paktlarının preambulasında nəzərdə tutulur ki, qorxu və ehtiyacdan azad insan şəxsiyyəti idealı yalnız hər kəsin öz iqtisadi, sosial və mədəni, həmçinin, mülki və siyasi hüquqlarından istifadə edə bilməsi üçün şərait yaradıldığı təqdirdə həyata keçirilə bilər. BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1970-ci il tarixli 2675 sayılı Qətnaməsinə müvafiq olaraq, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hətta hərbi münaqişələr zamanı da riayət olunmalı və təmin edilməlidir.

Bir sıra elmi ədəbiyyatlarda və keçirilən tədbirlərdə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarla bağlı müəyyən fikirlər söylənilməkdədir. Bu, xüsusilə 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın təhlili ilə bağlı məsələlərdə özünü daha aydın şəkildə biruzə verir. Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, Pakt yalnız dövlətlərin cəhd etməli olduqları məqsədə çatmağa dair standartları müəyyən edir. Bəzi alimlər (məsələn, D.Trubek) isə iqtisadi-sosial hüquqların həyata keçirilməsini fəaliyyət proqramlarının uzun müddət ərzində qəbul edilməsi yolu ilə reallaşmasını məqsədmüvafiq sayır. Hollandiyanın Limburq Universitetində 1986-cı ildə keçirilən toplantıda müxtəlif dövlətlərdən iştirak edən aparıcı ekspertlər müvafiq Paktın iştirakçı-dövlətlərinin öz üzərlərinə götürdükləri hüquqi öhdəliklərin təbiəti və dərəcəsi barədə bir sıra müddəaları müzakirə edərək qeyd etmişlər ki, iqtisadi və sosial hüquqlar da daxil olmaqla, bütün insan hüquq və azadlıqları bölünməz, qarşılıqlı əlaqədədir, o cümlədən beynəlxalq hüququn ayrılmaz tərkib hissəsidir.

İnsan hüquqlarının ayrılmazlığı prinsipi də mövcud münasibətlərin tənzimlənməsində məhz bu aspektdən çıxış edir. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının ayrılmazlığı fərdlərin

hüquqlarının öz təbiətindən irəli gəlir. Qeyd edilir ki, şəxsin əsas hüquq və azadlıqları ayrılmazdır və onlar özgəninkiləşdirilə bilməzlər. Onlar təbii olmaq etibarilə, dövlətlər tərəfindən verilmir (V.A.Kartaşkin). İnsan hüquqları haqqında 1948-ci il tarixli Ümumi Bəyannamə və 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının mətninin təhlilindən çıxış edərək, hüquq və azadlıqların ayrılmazlığı prinsipinin mahiyyətinin hər hansı şəxsin həm milli, həm də beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə tanınmış hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hərəkətlərin qadağan edilməsi barədə qənaətə gəlmək olar. Belə qadağa 1948- ci il z Bəyannaməsinin 30-cu maddəsi, Paktların isə 5-ci maddəsindən irəli gəlir. Belə ki, qeyd edilir ki, müvafiq sənədlərdə heç nə hər hansı dövlətə, şəxslər qrupuna və ya ayrı-ayrı şəxslərə həmin Paktlarda nəzərdə tutulmuş hər hansı hüquq və azadlığın məhvinə və yaxud onun Paktlarda nəzərdə tutulduğundan artıq dərəcədə məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya hər hansı hərəkət törətmək hüququ verilməsi kimi təfsir oluna bilməz. Bundan əlavə, göstərilir ki, hər hansı bir ölkədə qanun, konvensiya, qayda və yaxud adət qüvvəsində mövcud olan əsas hüquqların heç biri 1966-cı il Paktlarında həmin hüquqların nəzərə alınmaması və ya daha kiçik həcmdə nəzərə alınması bəhanəsi ilə məhdudlaşdırılmasına və ya azaldılmasına yol verilmir.

Ümumiyyətlə, insanın ayrılmaz hüquqları dedikdə, hüququn məzmunununun daşıyıcıdan - subyektdən ayrılmasının qeyri-mümkünlüyü başa düşülməlidir. Mövcud rəhbər başlanğıc dövlətdaxili qanunvericilik aktlarının da tərkib hissəsini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 24-cü maddəsinin təhlili nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, insan və vətəndaş hüquqlarının əsas prinsiplərindən biri də ayrılmazlıq prinsipidir.

Bərabərlik, bərabərhüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, humanitar məsələlərdə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının əsasını təşkil edir. İnsan ləyaqəti anlayışını bu prinsip olmadan təsəvvür etmək qeyri- mümkündür. 1948-ci il tarixli Bəyannamə də məhz bu nöqtəyi- nəzərdən çıxış etmişdir. Bəyannamənin Preambulasının 1-ci bəndinə

əsasən bəşər ailəsinin bütün üzvlərinin hüquq bərabərliyinin tanınması azadlıq, ədalət və dünyəvi sülhün əsasını təşkil edir.

1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının müddəalarında bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi daha ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktının 2-3 və 26-cı maddələri qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı beş prinsipi müəyyən etmişdir: hüquqlardan bərabər istifadə edilməsi prinsipi; kişi və qadının bərabərliyi prinsipindən irəli gələn ümumi bərabərlik prinsipi; hüquq norması və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi; qanun tərəfindən bərabər müdafiə prinsipi; ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi,

1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 26-cı maddəsində insanların qanun qarşısında bərabərliyi göstərilir. Hesab edilir ki, qanun qarşısında bərabərlik təkəcə ölkə vətəndaşlarına deyil, həm də istənilən dövlət və qeyri- dövlət orqanlarına münasibətdə tətbiq edilir. 26-cı maddə ilə bağlı qeyd edilir ki, mövcud müddəa hüququn bərabər müdafiəsini deyil, yalnız hüququn tətbiqi prosesində bərabər müdafiəni nəzərdə tutur. Mövcud fikir onunla əsaslandırılır ki, «hüququn bərabər müdafiəsi» anlayışı ona münasibətdə müxtəlif mənada ifadə edilən təfsirin meydana çıxmasına, həmçinin Paktı tərtib edən şəxslərin məqsədlərinin açıq şəkildə təzahür etməməsinə gəlib çıxır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi dövlətin hər bir kəsin bərabərlik hüququnu təmin etməsi ilə bağlı müddəanı özündə əks etdirməklə, aşağıdakı məsələləri təsbit edir: hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi; kişi ilə qadının eyni hüquq və azadlıqlara malik olması.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin sahəvi prinsiplərindən danışarkən, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi prinsipini də qeyd etmək yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud rəhbər başlanğıc eyniadlı konsepsiyaya əsaslanmaqla, müxtəlif alimlərin tədqiqat, normativ sistemin isə tənzimləmə obyektinə olmuşdur. Belə ki, S.V.Çerniçenko şəxsiyyətin müdafiəsi ilə bəşəriyyətin müdafiəsinin başlanmasını qeyd edir. Onun fikrincə, şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin olunmadığı yerdə beynəlxalq və qlobal təhlükəsizliyin mövcudluğu qeyri-mümkündür. Hesab edilir ki, müvafiq konsepsiyanın təzahürünün əsas səbəbi bütün dünyada insanların

artan müdafiəsizliyidir. Bundan əlavə, müəllif şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin çoxtərəfli yanaşma tələb etməsi və nəticədə onun iştirakçıları qismində təkcə dövlətlərin deyil, həm də qeyri-dövlət müəssisələri, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar, milli dövlət orqanları, müstəqil ekspertlərin çıxış etməsi fikrini xüsusilə vurğulayır. Lakin ümumi əlaqələndirmə mühüm universal beynəlxalq təşkilat sayılan BMT tərəfindən həyata keçirilir.

İnsan hüquqlarına hörmət şəxsiyyətin təhlükəsizliyi əsasında formalaşmışdır. Mövcud konsepsiya qlobal miqyasda cəmiyyətin demokratikləşməsinə yönəlmiş siyasəti dəstəkləyir. O, öz-özlüyündə üç mühüm elementdən: təhlükəsizlik, insan hüquqları və insan potensialının inkişafından ibarətdir. Təhlükəsizlik prinsipi həm də dövlətdaxili qanunvericiliyin tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 31-ci maddəsində hər bir kəsin təhlükəsiz yaşamaq hüququ göstərilmişdir. Bundan əlavə, həmin maddədə qeyd edilir ki, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına, mülkiyyətinə, mənzilinə qəsd etmək, ona qarşı zor işlətmək qadağandır. Bu isə Konstitusiyanın digər müddəaları - 27-ci maddəsi (yaşamaq hüququ), 29-cu maddəsi (mülkiyyət hüququ), 30-cu maddə (əqli mülkiyyət hüququ), 32-ci maddəsi (şəxsi toxunulmazlıq hüququ), 33-cü maddəsi (mənzil toxunulmazlığı) kimi normalarla tam qarşılıqlı əlaqəni təsbit edir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin sahəvi prinsiplərindən danışarkən, son dövrün inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq meydana gələn inkişaf prinsipi xüsusi qeyd edilməlidir. Həmin prinsip öz normativ təsdiqini bir sıra beynəlxalq sənədlərdə tapmışdır. Belə ki, 1948-ci il tarixli Bəyannamənin 29-cu maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, hər bir insan şəxsiyyətinin azad və tam şəkildə inkişaf etməsi imkanının olduğu cəmiyyət qarşısında öhdəliklərə malikdir.

İnkişaf prinsipinin formalaşmasında mühüm istiqamətlərdən biri də 1986-cı il tarixli BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş İnkışafa olan hüquq haqqında Bəyannamə sayılır. Belə ki, Bəyannamənin preambulasında inkışafın bütün əhalinin və bütün şəxslərin inkışafda və onun gedişində yaradılan nemətlərin ədalətli bölgüsündə fəal, azad və konstruktiv iştirakı əsasında onların rifahının durmadan yüksəldilməsinə yönəldilmiş

hərtərəfli iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi proses olduğu göstərilir. Göstərilənlərlə yanaşı, adıçəkilən sənədin 1-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, inkişaf hüququ insanın ayrılmaz hüququdur. Buna görə də hər bir insan və xalqlar bütün insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının tam həyata keçirilə biləcəyi iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafda iştirak etmək, həmçinin ona yardım göstərmək və onun nemətlərindən istifadə etmək hüququna malikdir. Bəyannamənin 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin tələbinə əsasən, insan inkişaf prosesinin əsas subyektidir və inkişaf hüququnun fəal iştirakçısı, benefisiyarı olmalıdır. Bundan əlavə, Ümumdünya İnsan Hüquqları Konfransı tərəfindən 1993-cü ilin iyun ayının 25-də qəbul edilmiş Vyana Bəyannaməsi və Fəaliyyət Proqramında göstərilir ki, Konfrans İnkişafa olan hüquq haqqında Bəyannamədə müəyyənləşdirilmiş inkişaf hüququnu universal şəkildə və əsas insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təsdiqləyir.

2.5. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbət məsələləri

Beynəlxalq və milli hüquq normalarının qarşılıqlı nisbət məsələlərinin təhlili bir sıra aspektlərdən əhəmiyyətlidir. İlk növbədə, nəzəri cəhətdən bu normaların qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi və müqayisə edilməsi həyata keçirilir. İkincisi, bu sahədə beynəlxalq standartların dövlətdaxili qanunvericilikdə rolu müəyyən edilir. Üçüncüsü, milli qanunvericilik, bir tərəfdən, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılırsa, digər tərəfdən, başqa dövlətlərin daxili qanunvericiliyi ilə müqayisə edilir, bu isə dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin kifayət qədər yaxınlaşmasına səbəb olur, qanunvericiliklər arasında kolliziyalar aradan qalxır.

Beynəlxalq hüquq tarixinə müraciət etsək, belə qənaətə gələ bilərik ki, beynəlxalq hüquq elmi beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbət məsələsində üç əsas istiqamət - dualist və iki monist istiqamət işləyib hazırlamışdır. Monizm nəzəriyyəsi hüquqşünaslar tərəfindən iki istiqamətdə fərqləndirilir. Birinci istiqamətin tərəfdarları beynəlxalq hüququn, ikinci istiqamətin tərəfdarları isə dövlətdaxili hüququn primatlığını qəbul edirlər. Monizm nəzəriyyəsinin birinci istiqamətinin əsas nümayəndəsi

görkəmli hüquqşünas H.Kelzendir. H.Kelzen beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq arasındakı əlaqəni korporasiyanın daxili normaları ilə milli hüquq qaydası arasındakı münasibətlərə bənzədirdi. Həmçinin bu nəzəriyyənin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq və milli hüquq «hüquq» adlanan vahid sistemin iki komponentidir. Hər iki normalar sistemi eyni bir mühitdə fəaliyyət göstərir və eyni məsələlər dairəsini tənzim edir. Bundan əlavə, eyni məsələ ilə əlaqədar olduqlarına görə, iki sistem arasında ziddiyyət mövcud ola bilər. Bu zaman isə artıq beynəlxalq hüquq primatlığa (üstünlüyə) malik olur. Praktiki baxımdan bu, o deməkdir ki, dövlətin qanunverici orqanı və məhkəmələri daxili hüququn beynəlxalq hüquqa uyğun olmasını təmin etməlidir. Əgər belə bir uyğunluq yoxdursa, milli məhkəmə beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etməlidir.

Monizm nəzəriyyəsində mövcud olan digər istiqamətin əsası alman filosofu H.Hegel tərəfindən qoyulmuş və Kaufman, Melberq, Eyhelman, Tsorn və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bəzi mənbələrdə «tərsinə monizm» adlanan bu nəzəriyyəyə görə, milli hüquq beynəlxalq hüquq üzərində primatlığa malikdir. Burada beynəlxalq hüquq milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi, onun sahələrindən biri kimi götürülür. Bu nəzəriyyəyə görə, həmçinin beynəlxalq hüquq xarici dövlət hüququ kimi səciyyələndirilir. H.Hegelin mövqeyini davam etdirərək, bir sıra alman hüquqşünasları daxili hüququn primatlığı konsepsiyasını ifadə etmişlər. Bu konsepsiya dünyanı yenidən bölüşdürməyə hazırlaşan Almaniyanın xarici siyasət maraqlarına əsaslanırdı.

XIX əsrin sonlarında dualizm konsepsiyası formalaşmışdır. Bu nəzəriyyənin əsas tərəfdarı alman alimi H.Tripeldir. H.Tripelə görə, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq müstəqil hüquqi sistemlər olmaqla, müxtəlif sferalarda fəaliyyət göstərir və heç biri bir-birinə təbə olmur. Bu nəzəriyyəyə görə, beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzim edir, dövlətdaxili hüquq isə dövlətin ərazisində fərdlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Beləliklə, dualizm beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sahədə fəaliyyət göstərməsini inkar edir, lakin qəbul edir ki, onların eyni predmeti vardır. Bu predmeti beynəlxalq hüquq beynəlxalq səviyyədə, milli hüquq isə

dövlət daxilində tənzim edir. Məsələn, əgər fərdin beynəlxalq hüquqla təminat verilən hər hansı hüququ dövlət tərəfindən pozuhıbsa, milli məhkəmə bu zaman milli hüququ tətbiq edəcəkdir. Əgər dövlət öz öhdəliklərini beynəlxalq səviyyədə pozmuş olarsa, bu, beynəlxalq məhkəməyə aid olacaqdır. Başqa sözlə desək, beynəlxalq məhkəmələr beynəlxalq hüququ, milli məhkəmələr isə milli hüququ tətbiq edir. Dualizm nəzəriyyəsindən belə bir nəticə çıxır ki, dövlətin hərəkəti öz ərazisində tam qanuni ola bilər, bununla belə, həmin davranış beynəlxalq məsuliyyət doğura bilər.

Lakin dualistlər arasında hakim olan doktrina kimi Tripelin beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn kəsişməyən hüquq qaydaları olması ilə bağlı radikal dualizm nəzəriyyəsi yox, onun XX əsrin ortalarındakı davamçıları tərəfindən hazırlanmış mötədil dualizm nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu davamçılar sırasına Strup, Oppenheim, Antsilotti, Danevski, Valts, Mentsel və başqalarını aid etmək olar. Onlar beynəlxalq hüququn primatlığını onunla əsaslandırırdılar ki, beynəlxalq hüququn əsasında dövlətlərin iradəsinin tabe olduğu prinsip dayanır. Bundan əlavə, nəzəriyyəyə əsasən beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq arasındakı fərqlər də göstərilirdi. Bu fərqlər, ilk növbədə, subyektlərə görə idi. Belə ki, beynəlxalq hüququn əsas subyektləri dövlətlər olduğu halda, dövlətdaxili hüququn əsas subyektləri fərdlər və fərdlər qrupudur. İkinci fərq onların mənbələri ilə bağlıdır. Beynəlxalq hüququn mənbələri kimi əsasən beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq adətlər çıxış eldiyi halda, dövlətdaxili hüququn mənbələri kimi qanunvericilik aktları və məhkəmə qərarları çıxış edir. Üçüncü fərq isə normaların məzmunu ilə bağlıdır. Belə ki, milli hüquq dövlətin daxili fəaliyyəti və dövlətlə fərdlər arasındakı münasibətləri tənzim etdiyi halda, beynəlxalq hüquq suveren dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzim edir.

Dualizm konsepsiyasının çatışmazlığı iki sistemin qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməməsində görünür. Təsadüfi deyil ki, bu konsepsiyanın tərəfdarları bu çatışmazlığın və kolliziyanın aradan qaldırılmasına çalışırlar. Bolqar hüquqşünası P.Radoynov realistik dualizm konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Bu konsepsiyaya əsasən kolliziyalar son nəticədə beynəlxalq hüququn xeyrinə həll olunmalıdır, belə ki, əks variant onun

inkarına səbəb olardı. D.B.Levin, t.İ.Lukaşuk, Q.İ.Tunkin, E.T.Usenko, N.A.Uşakov, S.V.Çemiçenko və digər rus müəllifləri də əsasən, dualizm konsepsiyasına üstünlük verirlər.

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı nəzərdən keçirilməsi zəruri olan digər bir nəzəriyyə koordinasiya nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə əvvəlki nəzəriyyələrin mənfi cəhətlərini aradan qaldırmaq məqsədi daşıyırdı. Koordinasiya nəzəriyyəsinin əsas tərəfdarları Antsilotti, Fitsmoris, Russo olmuşdur. Onlar beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn eyni sahədə fəaliyyət göstərməsini və eyni predmeli olmasını inkar edirlər. Onların fikrincə, bu iki hüquq sistemi heç vaxt ziddiyyətdə olmur. Hər sistemin «öhdəlikləri» kolliziyada ola bilər və hansı öhdəliyin üstün olmasını hüquq sistemi özü müəyyən edir. Belə ki, milli hüquq məsələnin həllini beynəlxalq hüquqa «göndərmirsə», müvafiq milli hüquq norması tətbiq edilir və əksinə. Gördüyümüz kimi, bu yanaşma dualizm nəzəriyyəsi ilə, demək olar ki, eynidir və praktiki baxımdan onların arasında çox cüzi fərq vardır. Fərq, əsas etibarilə, nəzəri cəhətdəndir. Belə ki, koordinasiya nəzəriyyəsinin məğzində duran əsas ideya odur ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq sistem kimi bir-birilə ziddiyyətdə olmur, monizm və dualizm nəzəriyyələri isə «konfrontasiya» nəzəriyyələridir.

Beynəlxalq-hüquqi doktrinada qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq normaları dövlətdaxili hüquq sistemlərinin iştirakı ilə realizə olunur. Bu mənada qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq no. malarının implementasiyasının mühüm vasitəsi kimi dövlətdaxili tədbirlər qismində müəyyən qanunvericilik və digər normativ aktların qəbul edilməsi, həmçinin təşkilati xarakterli tədbirlərin görülməsi çıxış edir (Q.V.İqnatenko). Beləliklə, insan hüquq və azadlıqları sahəsində, beynəlxalq hüquq normalarının tanınması və konstitusion təsbiti ilə yanaşı, onların faktiki tətbiqi də çox zəruridir. Hüquq normalarının səmərəliliyi məhz onların realizəsində təzahür olunur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, implementasiyanın mühüm formaları nəinki dövlətin hüquq sistemindən, həmçinin qəbul edilmiş beynəlxalq normanın hüquqi xarakterindən asılıdır.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən olan *pada sunt servanda* prinsipinə müvafiq

şəkildə hər bir müqavilə onun iştirakçıları üçün məcburidir və vicdanla yerinə yetirilməlidir (1969-cu il Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 26-cı maddəsi). Bununla əlaqədar olaraq göstərilir ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərdən öz öhdəliklərini yerinə yetirməyi tələb edir. Bu zaman bu üsul və vasitələri seçmək isə məcburi deyildir. Belə ki, dövlətlər özlərinin müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək üzrə vasitələrinin seçilməsində müstəqildirlər və bu qaydalar dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətlərini müxtəlif dövlətlər praktikasında təhlil edərək beynəlxalq müqavilə öhdəliklərinin dövlətlərin hüquqi sistemlərində realizədə istifadə etdiyi üsullara görə onlar bir neçə qrupda təsnifləşdirilir (B.İ.Osminin): beynəlxalq müqavilə öhdəliklərini maddi inkorporasiya vasitəsilə realizə edən dövlətlər (Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya, İrlandiya, İsrail, İsveç, Danimarka, Norveç), beynəlxalq müqavilələrin formal (prosedur) inkorporasiyası prinsipini rəhbər tutan dövlətlər (Almaniya, Avstriya, İtaliya, Yunanıstan, Finlandiya, Yaponiya), beynəlxalq müqavilələri milli hüquq sisteminə avtomatik daxil edən dövlətlər (Fransa, Belçika, Niderland, İsveçrə, İspaniya, Portuqaliya, Kipr, Türkiyə, Çexiya, Polşa, Ukrayna, Macarıstan, Xorvatiya, ABŞ, Meksika, Rusiya).

Beləliklə, dövlətdaxili hüquq beynəlxalq hüquqla elə uzlaşdırılmalıdır ki, sonuncunun həyata keçirilməsini təmin etsin. Dövlətlər uzlaşmanın müəyyən üsullarından istifadə haqqında razılaşmaya gəlsələr də, bu prosesin mahiyyəti həmişə eynidir: yəni bu, dövlətin öz daxili hüququnu beynəlxalq hüquqda müəyyən olunan göstərişləri, icazələri və qadağaları icra etməyi təmin etmək məqsədilə beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Göstərilən prosesin hüquq ədəbiyyatında adlandırılması mühüm fikir ayrılıqlarına səbəb olur. Bunun üçün isə «transformasiya», «resepsiya», «milli-hüquqi implementasiya» və s. kimi terminlər qeyd edilir. Eyni zamanda, beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında bu terminlərin beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili hüquqda əks etdirilməsi istiqamətində müəyyən çatışmayan cəhətləri də qeyd edilir. Məsələn, S.V.Çernişenko implementasiya anlayışı əvəzinə transformasiya anlayışından

istifadə edir, transformasiyanın ümumi beş üsulunu - avtomatik inkorporasiya, göndərmə, fərdi inkorporasiya, adaptasiya, legitimasiya, eyni zamanda, hüquqi texniki nöqtəyi-nəzərdən isə aşağıdakı növlərini fərqləndirir: inkorporasiya, legitimasiya və göndərmə.

Dövlətlərin konstitusiyası praktikasından çıxış edərək, beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili implementasiyasının iki əsas üsulunu göstərmək olar: inkorporasiya («daxilelmə») və transformasiya («çevrilmə»),

İnkorporasiya zamanı beynəlxalq hüquq normaları, onların məcburiliyi dövlət tərəfindən müvafiq qaydada tanındıqdan sonra heç bir dövlətdaxili akt olmadan birbaşa milli hüquqa daxil edilir və milli hüquq normaları kimi tətbiq edilir. İnkorporasiya bu qaydada formula edilir: beynəlxalq hüquq milli hüququn tərkib hissəsidir. Əksər dünya ölkələrində məhz bu üsuldan istifadə edilir.

Transformasiya halında isə beynəlxalq hüquq ipso facto milli hüququn hissəsi sayılmır. Beynəlxalq hüquq milli hüquqa ayrı-ayrı qanunvericilik aktları vasitəsilə daxil edilir (yəni, beynəlxalq hüquq milli hüquqa «çevrilir», «transformasiya edilir»). Deməli, beynəlxalq normanı milli hüquq sisteminə gətirən qanun verilməyibsə, milli məhkəmə həmin normanı heç cür tətbiq edə bilməz. Böyük Britaniya, Skandinaviya ölkələri, Tailand və bir sıra digər dövlətlərdə transformasiya üsulu əsas götürülür.

Bir sıra beynəlxalq hüquq ədəbiyyatlarında isə implementasiyanın avtomatik inkorporasiya və qanunverici ad hoc inkorporasiya kimi formaları fərqləndirilir. Avtomatik inkorporasiya formasına görə, beynəlxalq hüquq normaları heç bir dövlətdaxili akt olmadan birbaşa olaraq milli hüquq sisteminə daxil edilir. Qanunverici ad hoc inkorporasiyaya əsasən isə beynəlxalq müqavilədə əks olunan beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq sisteminə daxil olması üçün qanunverici orqan tərəfindən müvafiq spesifik implementasiya aktı qəbul edilməlidir. Bu zaman iki prinsip əsas götürülə bilər. Birincisi, beynəlxalq müqavilə dövlətdaxili qanunvericiliyə beynəlxalq müqavilədə göstərilən hüquq, vəzifə, öhdəlikləri əks etdirən parlament aktı ilə implementasiya edilə bilər. Bu, beynəlxalq normaların statut ad hoc inkorporasiyası adlanır. Bu sistem bir sıra məhkəmə

qərarlarında da öz əksini tapmışdır. İkinci prinsip əsasən isə parlament aktı beynəlxalq normamı milli hüquq sisteminə ad hoc nonna ifadə olunmadan tətbiq edə bilməz. Bu, beynəlxalq hüquq normalarının avtomatik ad hoc in korporasiyası adlanır. Bu prinsip avtomatik inkorporasiya kimi fəaliyyət göstərir, lakin burada bir fərq mövcuddur. Belə ki, avtomatik ad hoc inkorporasiya yalnız bir iş, konkret iş üçün qüvvədə olur.

Beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili hüquqa implementasiyasından danışarkən, həmçinin beynəlxalq hüquq normalarının özündə də fərqləndirilmənin aparılması zəruridir. Belə ki, beynəlxalq müqavilə normalarından fərqli olaraq, imperativ normalar kimi beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalarının dövlətdaxili hüquqda tətbiqlə bağlı bir sıra fikirləri belə qeyd etmək olar: müvafiq prinsiplər dövlətin özünə münasibətdə olduğu kimi, onun bütün orqanları üçün də vəzifə və öhdəlik yaratdığından onların dövlətdaxili normativ- hüquqi aktla xüsusi inkorporasiyaya zərurət yoxdur; beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalarının hamılıqla tanınması xüsusiyyəti onların birbaşa tətbiqini şərtləndirir; müvafiq prinsip və normaların dövlətdaxili hüquqi implementasiyası (inkorporasiyası, göndərmə, adaptasiyası, transformasiyası və s.) onların «sanksiyalaşdırılması» üçün deyil, hüquqtəlbiqudən orqan üçün hüquqi ardıcılıq baxımından zəruridir. Dövlətdaxili hüquqla ziddiyyət yarandıqda beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları üstünlük təşkil edir. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalarının prioritetini «beynəlxalq birliyin», «beynəlxalq hüquq qaydasının» mövcudluğu şərtləndirir; dövlətdaxili hüquq üçün beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalarının sistemi insanın əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi prinsipi kontekstində realizə olunmalıdır; beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları məzmun baxımından jus cogens xarakteri kəsb etməklə, bütövlükdə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi və insan hüquqlarının müdafiəsi sferasında qanunvericiliyin əsasını təşkil etməklə, birbaşa tətbiq xüsusiyyətinə malikdir; beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları beynəlxalq münasibətlərin stabil və proqnozlaşdırılması mümkün olan inkişafına xidmət edir. Müvafiq normaların Azərbaycan

Respublikası hüquq sistemində realizəsi insan və vətəndaş hüquqları kontekstində həyata keçirilməli və həmin normalar, öz növbəsində, beynəlxalq müqavilə normalarından fərqləndirilməlidir. Dünya dövlətləri demokratik, hüquqi, dünyəvi quruculuq istiqamətində inkişaf etdikcə, beynəlxalq hüquqda insan hüquq və azadlıqlarının diqqət mərkəzinə çəkilməsi, bununla əlaqədar çoxlu optimal prosedur normalarının qəbul olunması, beynəlxalq hüquqda insan hüquqları ilə bağlı normalara standart, prinsip xarakterinin verilməsinə səbəb oldu. İlk dəfə beynəlxalq hüquqla daxili hüququn münasibətini müəyyən edən norma ABŞ-ın 1787- ci il Konstitusiyasının IV maddəsində əks olunmuşdur. Bu normaya əsasən beynəlxalq hüquq ABŞ qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. Avropada isə ilk dəfə belə norma Almaniyanın 1919-cu il Konstitusiyasında əks olunmuşdur.

Bütövlükdə, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə konstitusion qaydada onların iraperativliyi diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamıhəqə qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Qeyd etdiyimiz müddəə müvafiq prinsipləri dolayısı ilə və yaxud ümumi şəkildə («transformasiya») milli hüquq sistemində daxil edir. İndi isə bununla əlaqədar müxtəlif dövlətlərin konstitusiyalarına nəzər yetirək.

İtaliya Konstitusiyasının 10-cu maddəsində qeyd edilir ki. İtaliyada hüquq qaydası beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normaları ilə müəyyən edilir. Amma 10-cu maddə beynəlxalq müqavilələrə tətbiq edilmir. Belə ki, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normaları dedikdə, yalnız beynəlxalq adət hüququ normaları başa düşülür. İtaliyanın bağladığı beynəlxalq müqavilələrə gəldikdə isə, onlara milli hüquqda hüquqi qüvvə vermək üçün müvafiq normalar dövlətdaxili qanunvericiliyə inkorporasiya edilməlidir. Bu zaman beynəlxalq müqavilənin inkorporasiyası üçün imzalama, ratifikasiya, qəbul etmə, təsdiq etmə və ya qoşulma aktlarından əlavə akt qəbul edilməlidir. Böyük Britaniya hüquq sistemində nəzər yetirsək, görərik ki, beynəlxalq adət hüquq normaları Böyük Britaniya daxili hüququnun tərkib hissəsidir. Beynəlxalq müqavilələrə gəldikdə isə, onlar öz-

özlüyündə Böyük Britaniya daxili hüququnun tərkib hissəsi sayılır və hüquqi qüvvəyə malik olurlar. Beynəlxalq müqavilələrin məzmunu dövlətdaxili hüquqa onun ilkin qanunvericilik (parlament aktları) və ya ikinci dərəcəli qanunvericilik (hökumətin qanun qüvvəli aktları) vasitəsilə daxil edilir. Burada da bir neçə istiqamət fərqləndirilir. Belə ki, əgər beynəlxalq müqavilə ilə maliyyə öhdəliyi, vergiqoyma sahəsində öhdəliklər müəyyən edilir, xüsusi şəxslərin hüquqlarına toxunulur və ya özünün fəaliyyəti ilə, bütövlükdə, ümumi hüququn və ya statutların dəyişiklikliyinə səbəb olursa, bu halda parlament aktının (qanun formasında xüsusi inkorporasiya aktının) qəbul edilməsi zəruridir. Əgər beynəlxalq müqavilə qüvvədə olan qanun çərçivəsində həyata keçirilirsə, onda qeyd edilən müqavilə öhdəliklərinin realizəsi parlamentin iştirakı olmadan hökumət qərarı və ya inzibati qərar formasında müvafiq nazirliyin xüsusi aktı ilə realizə edilir.

Kanadada beynəlxalq müqavilələr özüicraolunan sayılır və qüvvəyə minməsi səbəbindən avtomatik olaraq ölkə hüququnun bir hissəsi hesab edilmir. Beynəlxalq müqavilələrə dövlətdaxili hüquqi qüvvə vermək üçün onların milli qanunvericiliyə implementasiya edilməsi zəruridir. Bir qayda olaraq, beynəlxalq müqavilələrin əksər hissəsinin yerinə yetirilməsi Kanada Hökuməti tərəfindən qüvvədə olan qanunvericilik əsasında (federal qanunlar, əyalət və ərazilərin qanunları, həmçinin ümumi hüquq normaları da daxil olmaqla) və ya yalnız inzibati xarakterli tədbirlərin qəbul edilməsi yolu ilə təmin edilə bilər. Bundan əlavə, beynəlxalq müqavilə və ya onun müvafiq müddəaları qanuna inkorporasiya edilə bilər. Avstraliya qanunvericiliyi də bu istiqamətdə xüsusi yer tutur. Belə ki, burada da beynəlxalq müqavilələrin milli hüquqi qüvvəsi yoxdur, dövlətdaxili münasibətlərdə bilavasitə tətbiq edilmir və onun fəaliyyəti müqavilənin məzmunundan asılı olaraq, qanunvericilik və ya inzibati xarakterli aktın qəbulundan sonra həyata keçirilir.

Almaniyanın Əsas Qanununun 25-ci maddəsinə görə, beynəlxalq hüququn ümumi normaları federasiya hüququnun tərkib hissəsidir, dövlətin qanunlarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir, federasiya ərazisində yaşayan şəxslər üçün hüquq və vəzifələr yaradır. Beynəlxalq müqavilələr isə 25-ci maddənin təsir dairəsinə düşmürlər. Bu normalardan fərqli

olaraq, beynəlxalq müqavilə normalalarının milli hüquq sisteminə daxil edilməsi üçün «tətbiqetmə üzrə xüsusi göstərişin», dövlətdaxili sanksiyalaşmanın olması zəruridir (prosedur xarakter kəsb etməsinə baxmayaraq). Beynəlxalq müqavilələr qanunlara münasibətdə üstünlüyə malik deyildir, ancaq onların birbaşa tətbiqi müqavilə müddəalarının özüicraolunan və ya özüicraolunmayan olmasından asılıdır.

İspaniya Konstitusiyasının 96-cı maddəsində isə qeyd edilən şərtlərdən əlavə, onun rəsmi nəşrlərdə dərci tələb olunur. Türkiyə dövlətinin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr dövlətdaxili hüquqda hər hansı qanunvericilik və ya inzibati xarakterli əlavə akt qəbul edilmədən inkorporasiya edilir. İnkorporasiya müqavilənin Türkiyə dövləti üçün qüvvəyə mindiyi andan başlanır.

Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 15-ci maddəsinin 4- cü bəndində qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları və Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələri onun hüquq sisteminin tərkib hissəsidir. Əgər Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələrində qanunlardan fərqli olaraq digər qaydalar müəyyən edilirsə, onda beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Nəhayət, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlarla (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbət məsələlərindən danışarkən, insan hüquqları ilə bağlı müddəalardan da bəhs edilməlidir. İnsan hüquqlarının ali dəyər olması və bütün dövlətlərin bu müddəanı özlərinin milli qanunvericiliklərində əks etdirməsi, həmçinin bu hüquqları təmin etməsi ideyası bir sıra universal aktlarda əks olunmuşdur. İnsan hüquq və azadlıqlarının

müfəssəl siyahısına, demək olar ki. bütün dövlətlərin konstitusiyaya mətnlərində rast gəlmək olar. Məsələn, 1991-ci il Bolqarıstan Konstitusiyası fərdin hüquqlarının, ləyaqətinin və toxunulmazlığının təmin edilməsinin ən ali prinsip kimi bəyan edilməsindən başlayır. Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 17-ci maddəsində deyilir ki. Rusiya Federasiyasında insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları beynəlxalq hüququn ümumtəmmiş prinsiplərinə və normalarına və bu Konstitusiyaya uyğun olaraq tanınır və təmin olunur. Konstitusiyada belə bir xüsusi müddəə vardır ki, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları birbaşa tətbiq olunur (18-ci maddə).

Konkret insan hüquqlarına gəldikdə, bu zaman Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsi xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, 12-ci maddənin 1-ci hissəsinə görə, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Konstitusiyanın 2-ci hissəsinə görə isə, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir.

İnsan hüquqları ilə əlaqədar digər bir məsələ isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 5-ci bəndində qeyd edilmişdir. Belə ki, göstərilir ki, bu Konstitusiyanın heç bir müddəəsi insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə yönəldilmiş müddəə kimi təfsir edilə bilməz. Həmin maddənin 6-cı bəndində isə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir.

Nəhayət, 18 mart 2009-cu il tarixdə keçirilmiş referendumla Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına edilən dəyişikliklər insan hüquqlarının təminatı istiqamətində kifayət qədər yüksək qiymətləndirilməlidir. Belə ki, 12-ci maddəyə edilən dəyişikliklə dövlətin öz vətəndaşları qarşısında məsuliyyəti daha da artırdı. Belə ki, bundan sonra Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi də dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən edildi.

Bu da dövlətimizin BƏT standartlarına və bir sıra mühüm Konvensiyalara, o cümlədən Avropa Sosial Xartiyasına daha

diqqətli yanaşması və onların müddəalarının implementasiyası üçün mühüm addımdır. Məsələn, 15 yaşına çatmamış uşaqların işə götürülməməsi barədə müddəanın konstitusion müddəa şəklində Konstitusiyada əks olunması dövlətimizin BƏT standartlarına və uşaq hüquqları sahəsində qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalara daha ətraflı yanaşmasını sübut edir.

Bütövlükdə, beynəlxalq hüququn, o cümlədən beynəlxalq insan hüquqları standartlarının dövlətdaxili implementasiyası üçün adekvat hüquqi əsas müəyyən edən 12 noyabr 1995-ci il tarixli ümumxalq referendumu yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikası tərəfindən insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş digər normativ-hüquqi aktlar beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi üzərində qurulmuşdur. Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının üzərinə mühüm bir vəzifə kimi qoyulmuşdur. Eyni zamanda, Konstitusiya ilə insan və vətəndaş hüquqlarının üstünlüyü və ölkə ərazisində birbaşa qüvvəsi elan edilir, onların təmin olunması isə Azərbaycan Respublikasının ali məqsədi olduğu bəyan edilir.

III FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF TARİXİ

3.1. İnsan hüquqlarının formalaşması və inkişaf tarixinin əsas istiqamətləri və mərhələləri

İnsan hüquqları probleminin yaranması özlüyündə cəmiyyətin, dövlətin və insan fərdiyyətinin inkişafı ilə əlaqədardır. Tarixi mərhələlərə nəzər saldıqda onu görmək olar ki, insan hüquqları məsələləri hər bir konkret dövr üçün spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bütövlükdə, hüquqa, o cümlədən insan hüquqlarına cəmiyyətin inkişaf tarixinin tərkib hissəsi kimi yanaşılmalı və araşdırmalar da bu istiqamətdə aparılmalıdır. İnsanın tarixi yaradıcılıq prosesi onun sosial imkan və rifahını müəyyən edən, həyat fəaliyyətinin xarakteri, əlaqələr sistemi, qarşılıqlı təsir, insanların cəmiyyətdə münasibətlərini təmin edən hüquq və azadlıqlarının həcmindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Buna görə də insan hüquqları problemi cəmiyyətdə insanın statusunu möhkəmlədən hüquqların qazanılması və genişlənməsi uğrunda aparılan kəskin sinfi mübarizələrin mövzusu olmuşdur. Azadlığın əldə edilməsi və genişlənməsi yolunda atılan hər bir addım cəmiyyətin inkişafının yeni mərhələsi idi. Tarix göstərir ki, insan hüquq və azadlığının müdafiə və mühafizə edilməsində daim təşəbbüslər zəruri olmuşdur.

Bütün bəşəriyyət tarixində ədalət, ləyaqət, hörmət kimi anlayışların mövcudluğu insan hüquqları konsepsiyasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, bütün insanlar onları, ilk növbədə, cəmiyyət və dövlətdən müdafiə edən müəyyən hüquqlara malik olmalıdır. insanların mədəniyyət səviyyəsi və tərəqqipərvərliyi hələ qədimdən digər insanların hüquqlarına münasibətlə ölçülmüşdür, insan hüquqlarının Amerika və Fransa inqilablarından sonra bir termin kimi bərqərar olmasından çox əvvəl onlara aid anlayışların insan şüurunda yer tutmasından ötrü uzun illər mübarizə aparılmışdır. İnsan hüquqları problem kimi 2- 2,5 minillik tarixə malik olduğu halda, termin kimi təxminən 200- 300 il bundan əvvəl yaranmışdır. Hesab etmək olar ki, insanın istər cəmiyyət, istərsə də dövlət tərəfindən pozula bilməyən

hüquqlara sahib olması ilə bağlı ideya insan cəmiyyətinin yarandığı dövrlərdən meydana çıxmışdır.

insan hüquqları tarixinin ətraflı və geniş şəkildə öyrənilməsi zamanı onun sıx olduğu beynəlxalq hüququn bir sistem kimi yaranması ilə əlaqədar hüquq ədəbiyyatlarında mövcud 3 aşağıdakı konsepsiyaya diqqətlə yanaşılmalıdır: beynəlxalq hüquq hələ layfalararası münasibətlərdə yaranmışdır; beynəlxalq hüquq dövlətlərin yaranması ilə eyni vaxtda yaranmışdır; beynəlxalq hüquq orla əsrlərin sonunda, Avropada suveren dövlətlərin mürəkkəb sisteminin yaranması ilə bir vaxtda yaranmışdır. Eyni zamanda, beynəlxalq hüquq ədəbiyyatlarında beynəlxalq hüququn tarixi inkişaf mərhələlərinə başqa yanaşma təzi də mövcuddur: qədim dövrün beynəlxalq hüququ; klassik beynəlxalq hüquq; klassik dövrdən müasir beynəlxalq hüquqa keçid; müasir beynəlxalq hüquq.

Ümumiyyətlə, insan hüquqları konsepsiyasının tarixi inkişafının 3 əsas istiqamətini fərqləndirmək olar. Birinci mərhələ ümumilikdə insan ideyasının formalaşması mərhələsidir. Bu mərhələdə, şəxsiyyət nəsil, icma, dövlətdən ayrılmış şəkildə və hüququn müstəqil subyekt kimi nəzərdən keçirilir. İkinci mərhələ hüquqi sistemin inkişafı, yəni qədim və orta əsrlər dövründə qanunların məcəllələşdirilməsi, hüquqi institutların yaranması mərhələsidir. Üçüncü mərhələ hüquq və qanunlar ideyasının işlənilib hazırlanması, onun istisnasız olaraq bütün insanlara tətbiq edilməsi mərhələsidir.

Bütövlükdə, insan hüquqları, onların genezisi, sosial kökləri, təyinatı bəşəriyyətin minillərlə keçmiş sosial-mədəni inkişafının daimi problemlərindən biridir.

3.2. Antik dövrdə insan hüquqları ideyalarının formalaşması

İbtidai icma cəmiyyətinin mövcudluğunun son mərhələsində və siniflərin meydana gəlməsi ilə hüquq normaları yaranırdı. Lakin hüquq normaları və insan hüquqları - müxtəlif dövrlərə aid təzahürlərdir. Belə ki, dünyanın əksər regionlarının hüquq sistemləri həddindən artıq məhsulun istehsalına və onun qəbilə təşkilatlarını idarə edən imtiyazlı yuxarı təbəqələrin əlində cəmlənməsinə imkan yaradan ictimai əmək bölgüsü ilə formala

sırdı Bu sistemlər əsasən cəmiyyətin əksəriyyətinə münasibətdə yuxarı hakimiyyət təmsilçilərinin zorakılıq və təhrik üsullarına əsaslanırdılar. Azadlıq səviyyəsi minimal idi və yalnız idarə edən ali təbəqəyə məxsus idi. Belə şəraitdə fərdlərin normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün tələblər qeyri-real idi. Adlı insanlar ali hakimiyyət nümayəndələrinə yerdə Allahın nümayəndəsi və ya sözsüz tabeçilik tələbi yürüdən hökmdarlar kimi baxırdılar.

Quldarlıq cəmiyyətində əsasən güc hakimiyyəti üstünlük təşkil etdiyinə görə zamanı üçün güclü hesab olunan xalqlar və dövlətlər işğalçı müharibələr aparmaq, digər xalqları və dövlətləri özlərinin təbii düşmənləri hesab etmək, onları öz hakimiyyətlərinə tabe etdirmək, o cümlədən hərbi güc vasitəsilə məğlub etmək, qula çevirmək və ya məhv etmək siyasətinə əsaslanırdılar. Bu siyasət təkcə Qədim Şərq ölkələrində deyil, həm də Qədim Yunan və Roma dövlətlərində üstünlük təşkil edirdi. Belə ki, sonuncu dövlətlərin inkişaf səviyyəsi müstəqil şəkildə öz ehtiyaclarını ödəməyə imkan verdiyinə və özünütəcrid siyasətinin həyata keçirilməsinə görə hər hansı beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etmək, o cümlədən digər xalqların nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq zərurəti də meydana çıxmırdı.

Qədim Şərq dövlətləri üçün texnokratik quruluş və quldar Avropa dövlətləri üçün tanış olmayan anlayış - əhalinin kastalara bölgüsü xarakterik idi. Qədim Şərq ölkələrinin əsas xarakterik cəhətlərinin daha aydın təzahürünü özündə birləşdirən Hindistanda ictimai və dövlət quruluşunun əsasında dini baxışlar (əvvəllər brahmanizm, daha sonralar isə buddizm) dayandığına görə müvafiq dövlət üçün bu bölgü üstünlük təşkil edirdi. Din əhalinin kastalara bölgüsünün əsasını qoymaqla, onlardan ən ali, bütün digər kastalar üzərində hökmranlıq edən kastanı - brahmanlar kastasını müəyyən etdi. Hər hansı bir mülki və ya siyasi hüquqlardan məhrum olan məğlub xalqlar və işğal olunmuş ərazilərin çoxsaylı əhalisi isə kasta bölgüsündən kənar qahrdılar ki, bu da onların pəriyalar (çandallar) adlandırılmasına gətirib çıxarırdı. Beynəlxalq münasibətlərə daxil olmaq və digər ölkələrin dövlət quruluşu ilə tanış olmaq hakim kastanın vəziyyətini müəyyən risk və təhlükə altına qoyduğundan Hindistanda əcnəbilərlə hər hansı bir əlaqə qadağan olunurdu.

Bunun davamı olaraq dini qanunlar toplusu - Manu Qanunu əcnəbilərlə (meteklərlə) hər hansı bir əlaqəyə görə sərt cəzalar nəzərdə tuturdu.

Quldarlıq dövlətinin spesifik xüsusiyyəti quldarlıq demokratiyası. İstibdad, aristokratiya qismində çıxış edən polis forması idi. Polis demokratiyası insan hüquqlarının ilk əlamətlərini yaratdı. Bu, vətəndaş hesab olunan şəxslərin bərabər siyasi hüquqlarına şərait yaradan azadlığın müəyyən sahəsinin təşəkkül tapması ilə əlaqədar idi. B.e.ə. VI əsrdə arxont Solon dövlət məmurlarının məsuliyyətə cəlb edilməsi hüququnu tətbiq edən və demokratiya elementlərinin möhkəmlənməsinə təşəbbüs göstərən qanunvericilik işləyib hazırladı. Öz qanunvericiliyində lazımı tədbirlər barədə təsəvvürləri reallaşdıraraq Solon borc köləliyini ləğv eldiz Afinada varlı və kasıbların, zadəgan və rəiyyətin kompromisinin ideyaları ilə nüfuz etmiş mülayim senz demokratiyasını tətbiq etdi. Solon qeyd edirdi; «... Mən hamım azad etdim. Buna isə qanunu hakimiyyətlə, gücü hüquqla birləşdirərək nail oldum»⁴.

İnsan hüquqları haqqında qədim yunan baxışları - polis (şəhər-dövlət) və onun qanunlarının ilahi mənşəli olması və ilahi ədalətə istinad etməsi haqqında mifoloji təsəvvürlərin ümumi məcrasında formalaşırdı. Ümumiyyətlə, hüquq və ayrı-ayrı adamların - polis üzvlərinin hüquqları ümumi təsəvvürə uyğun olaraq gücə deyil, ədalətin ilahi tənzimlənməsinə aid edilirdi.

Ədalət, polis və qanunun vəhdəti ideyası Hesiodun (b.e.ə. VII əsr) «Teoqoniya», «Zəhmətlər və günlər» poemalarında aydın surətdə göstərilir. Hesiodun əsərlərində zorakılığın tənqidi və hüququn müdafiəsi o zamanki ictimai-siyasi həyatda fərdi-insani (şəxsi) başlanğıcın güclənməsini göstərir, çünki hüquq həmişə və hər yerdə insanın hüquq subyektivliyinin, şəxsi azadlığının şərtidir.

Obyektiv ədalət normasının, polis və onun vətəndaşları üçün hüququn axtarıları pifaqorçular (b.e.ə.VI-V əsrlər) tərəfindən davam etdirilirdi. Pifaqor və onun ardıcılları geniş yayılmış təsəvvürlərə istinad edərək bildirirdilər ki, insanların həyatı dəyişdirilməli, polis isə ədalətlik və qarşılıqlı insani münasibətlərə uyğun qurulmalıdır. Bu zaman pifaqorçular təbi

---

⁴ Права человека. Отв. рсл. Е.Алукашва. 2-с изд., персраб. М-, НОРМА. 2009,с. 27-28.

insan hüquqları haqqında sonrakı təsəvvürlər üçün mühüm olan bir müddəaya tərif verildilər: «ədalət başqasına bərabər əvəz verilməsindən ibarətdir».

Ümumilikdə, Qədim Yunanıstanda hüququn nəzəri konsepsiyalarının və insan hüquqlarının formalaşması və inkişafı prosesi bütövlükdə polisın və onun qanunlarının obyektiv təbii- hüquqi əsaslarının axtarışları məcrasında inkişaf edirdi. Belə ki, Heraklit (b.e.ə. VI-V əsrlər) polis və onun qanunlarını kosmik nizamın əks olunması kimi izah edirdi. Heraklitə görə ədalət, qanun və s. haqqında bilik ümumiyyətlə dünya, kainat, «dünyəvi nizam» haqqında biliyin bir hissəsidir. Bütün dünya hadisələrinin əsasında ümumilahi loqos (idrak) insani ədalətin və hüququn ilkin mənbəyi durur.

Hüquqi fikrin sonrakı təkamülünə nəzər saldıqda, aydın olur ki, Heraklit konsepsiyasına, antik və yeni dövrün bütün doktrinalarına görə insanların təbii hüququ dedikdə, pozitiv qanunda ifadə olunması zəruri olan məntiqəuyğun başlanğıc (ümumi idrak norması) başa düşülür.

Bütün insanların təbii bərabərliyi və azadlığının geniş ideyası ilk dəfə sofistlər tərəfindən söylənilmişdir (b.e.ə. V-IV əsrlər). Sofistlərin baxışlarının əsasını təşkil edən prinsipə Protaqor tərəfindən tərif verilmişdir (b.e.ə. 481-411-ci illər). Bu prinsipə görə, bütün cisimlərin meyan insandır, mövcud olanların ölçüsü odur ki, onlar mövcuddurlar, mövcud olmayanların ölçüsü odur ki, onlar mövcud deyillər. Protoqora görə «insan bütün cisimlərin meyanıdır».

Protaqorun demokratiya ideyası ilə birlikdə onun siyasi-hüquqi konsepsiyasının əxlaq qaydası ondan ibarət idi ki, dövlətin mövcud olması onun bütün üzvlərinin insani məziyyətdə bərabər iştirakını tələb edir və bura ədalət, düşüncə və dindarlıq aid edilir. Polis üzvlərinin hüquq bərabərliyini əsaslandıraraq Protaqor inandırır ki, Prometeyin (odla rəftar etmək bacarığı və digər təcrübi biliklər) və Zevsin qabiliyyəti («həya və həqiqət», birgə yaşamaq bacarığı) bütün insanlara verilmişdir, buna görə də polis həyatı bacarığı onların hamısı üçün eyni dərəcədə mümkündür və onların hamısı bərabər dərəcədə polisın vətəndaş- latıdırlar.

İnsanların təbiət etibarilə ümumi bərabərliyi haqqında fikri isə ilk dəfə sofist Antifont irəli sürmüşdür. Bu zaman o,

bütün insanlarda (ellin və varvarlarda, nəcib və sada insanlarda) eyni təbii tələbatların olmasına əsaslanırdı. İnsanların qeyri- bərabərliyi isə təbiətdən deyil, insani qanunlardan irəli gəlir. Bu mövqelərdən çıxış edərək o qeyd edirdi ki, «qanuna görə ədalətli olan bir çox şeylər (məsələn, sərəncamlar) insan təbiətinin düşmənidir». Hətta qanunun səmərəli tətbiqi insan təbiəti üçün qandaldır, təbiətin hökmləri isə insana azadlıq gətirir. O, bunu belə əsaslandırırıdı: «qanunların sərəncamları sərbəst, təbiətin hökmü isə zəruridir». Qullar da daxil olmaqla, bütün insanların təbii və hüquqi bərabərliyi və azadlığı ideyası isə sofist Alkidam tərəfindən əsaslandırılmışdır. Alkidam qeyd edirdi: «Allah hamını azad yaradıb və təbiət heç kimi qul etməyib».

Polis və onun qanunlarının obyektiv şüurlu mahiyyətinin (məntiqi şərh və ümumi anlayışların köməyi ilə) idraki-nəzəri tədqiqatlarının kökü Sokratın (b.e.ə. 469-399-cu illər) adı ilə bağlıdır. Polisin bütün şüurlu və ədalətli qanunlarının gözlənilməsinin zəruriliyindən bəhs edərək Sokrat sübut elməyə çalışırdı ki, yalnız bu yolla həm insan, həm də dövlət üçün yaxşı və möhtəşəm sərvət olan azadlığı əldə etmək olar.

Sokratın məntiqə əsaslanan ideyaları onun şagirdi Platon (b.e.ə. 427-347-ci illər) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Onun ideal dövlət layihəsinə xüsusi mülkiyyət, insanların azad və qullara ayrılması daxil edilməmişdir. Platonun ideal dövlətində qadınların ali hökmdarlar şurasına buraxılmamasına baxmayaraq, o, qadın və kişilərin hüquq bərabərliyini qəbul etmişdir. Platon ideal dövlətdəki ədaləti səciyyələndirərək yazırdı: «Ola bilsin ki, hər kəsin öz işi ilə məşğul olması ədalətli olsun, lakin ədalət ondan ibarətdir ki, hər kəs özününkünə malik olsun, özününkünü də yerinə yetirsin, heç kəs özgəninkini ələ keçirməsin və özününkündən məhrum olmasın».

Platona görə ədalət müəyyən olunmuş bərabərlik tələb edir. Bu zaman o, Sokrata istinad edərək bərabərliyin iki növünü fərqləndirir: «həndəsi bərabərlik» (ləyaqət və məziyyətə görə bərabərlik) və «riyazi bərabərlik» (ölçü, çəki və say bərabərliyi). Platon belə fərqləndirmənin məqsədini izah edərək qeyd edir ki, əgər lazımı hədd gözlənilməzsə, qeyri-bərabərlər üçün bərabərin özü də qeyri-bərabər olardı.

Sonradan bu müddəalar Aristotelin (b.e.ə. 384-322-ci illər) ədalətin iki növü - bərabərləşdirici və bölüşdürücü ədalət

haqqında nəzəriyyəsi inkişaf etdirildi. İnsan hüquqları ideyalarının inkişafında Aristotelin xidmətləri onun təbii hüquqlar ideyasını daha da genişləndirməsi ilə xarakterizə olunur. Aristotela görə, insan təbiətdə ən ali varlıqdır. Bununla yanaşı, o, köləliyə də haqq qazandırır və bildirirdi ki, insanlar doğulduğu andan bəziləri azad olurlar, bəziləri isə kölə kimi doğulurlar. Aristotel qeyd edirdi ki, hüquq bir tərəfdən təbii, digər tərəfdən şərlı xarakter daşıyır. Təbii hüquq hər yerdə eyni anlama malikdir və onun tanınıb-tanınmasından asılı deyildir. Şərti hüquq - ilkin olaraq təbii hüquqlardan hər hansı biri müəyyən fərqlərə malik olmayan hüquqlardır, lakin bu hüquqlar müəyyən edildikdə, bu fərqsizlik aradan qalxır.

Epikür (b.e.ə. 341-270-ci illər) insanın qarşılıqlı təhlükəsizliyi və fərdi azadlığının təmin edilməsi üçün ümumhəmiyyətli saziş kimi dövlət və hüquq haqqındakı təsəvvürləri ellinizm zamanında inkişaf etdirirdi. Epikürə görə, insanın azadlığı onun öz həyat tərzini şüurlu surətdə seçməsinə görə məsuliyyət daşmasıdır. Azadlıq «nəyin bizdən asılı olduğunu» və «heç bir ağaya aid olmadığını» aydınlaşdırılması nəticəsində əldə edilir. Onun fikrincə, insanları adına görə deyil, yaxşı və ya pis əlamətlərinə görə fərqləndirmək lazımdır. Onun fikrincə, bütün yunan və barbarlar arasında fərq təhsildə olsa da, təhsil hər bir kəsə açıq olmalıdır. Göstərilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Epikürün konsepsiyasında müasir konstitusionalizmin prinsiplərindən biri - qanunla qadağan olunmayan hər bir şeyin insana icazə verilməsi kimi rəhbər başlanğıcla yanaşı, müəllifin milli rejimin ilkin əsaslarını qeyd etməsi duyulmaqdadır.

Ümumiyyətlə, Qədim Yunanıstanda mövcud quldarlıq münasibətləri Qədim Şərqlə ölkələri və digər ölkələrə nisbətən fərqli inkişaf edirdi. Bu, özünü beynəlxalq hüquqda da göstərirdi. Məsələn, onlar polislərə beynəlxalq hüququn subyektı qismində yanaşırdılar və qeyd edirdilər ki, polisin vətəndaşları yalnız polisdə azad doğulmuş şəxslər ola bilərlər. Yalnız belə şəxslər vətəndaş kimi bütün hüquq və azadlıqlardan istifadə edirlər, amma eyni zamanda da öz vətənlərinin taleyi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Məhz buna görə də Qədim Yunanıstanda mütəmadi olaraq şəxslərin vətəndaşlığı yoxlanılırdı. Qədim Yunanıstanın beynəlxalq əlaqələrinə onların qeyri-yunanlara barbar kimi yanaşmaları böyük təsir göstərirdi. Polisin beynəlxalq hüququn

subyekti qismində tanınması bütün xarici əlaqələrin vətəndaşlar və Xalq Yığıncağı adından həyata keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bunun nəticəsində Qədim Yunanıstanda vətəndaşlar idarəçilikdə birbaşa iştirak hüququ qazanırdılar. Məhz Xalq Yığıncağı səfirləri təyin edirdi. Səfir qismində, əsasən, vətəndaşlar, istisna hallarda isə əcnəbilər təyin edilə bilərdi.

Qədim Yunanıstanda müharibə dedikdə, bir polisin bütün vətəndaşlarının digər polisin vətəndaşları ilə etdiyi mübarizə başa düşülürdü. Buna görə də Qədim Yunanıstanda kombatant və qeyri-kombatant anlayışları fərqləndirilmirdi. Belə ki, düşmən şəhərinin tutulması zamanı sadə əhalinin, həmçinin qadın və uşaqların öldürülməsi qanunauyğun hesab olunurdu. Bundan əlavə, yunanlar «əsir rejimini tanıyırdı. Onlar işgəncəyə məruz qala və öldürülə bilərdilər. Məsələn, almalılar Miletı tutmaqla bütün yaşlıları öldürdülər, qadın və uşaqları isə köləliyə təhkım eldilər. Yunanların barbar hesab etdiyi xalqların taleyi daha ağır idi.

IV əsrdən başlayaraq Qədim Yunanıstanda polisin vətəndaşı olmayan şəxslərə - əcnəbilərə qarşı münasibəti müsbət istiqamətdə dəyişməyə başladı. Bu zaman beynəlxalq müqavilələrin önəmli rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, ilk vaxtlar əcnəbilər (bəzən hətta vətəndaşlar da) hüquqi xarakter daşıyan hüquqlardan istifadə elmirdilər. Onlar istənilən vaxt ölkədən çıxanla bilərdilər. Bu, ksenolasiya adlanırdı və əsasən, Spartada tətbiq olunurdu. Amma bu qayda bir çox əlaqələrə, xüsusilə də ticarət əlaqələrinə maneçilik törətdiyindən artıq Yunanıstanda proksen institutu formalaşmağa başladı. İlk əvvəl proksen şəxsi münasibətlər əsasında qurulurdu, əsasən əxlaqi, dini xarakter daşıyırdı və heç bir hüquqi norma ilə nizamlanmırdı. Buna görə də meteklərin (əcnəbilərin) məhkəmə və polisin digər orqanları qarşısında müdafiəçisi qismində onların öz həmyerlisi çıxış edirdi. Daha sonra, polislərarası münasibətlər inkişaf etdikdən sonra proksen institutu daha da inkişaf etdi və hüquqi xarakter almağa başladı. Bundan sonra əcnəbilərin də hüquqları genişləndi, hətta dövlət qarşısındakı xidmətlərinə görə onlara məhdud vətəndaşlıq da verilə bilərdi. Tam vətəndaşlıq yalnız müəyyən istisna hallarda verilə bilərdi.

Qədim yunan mütəfəkkirlərinin bütün insanların azadlıq və bərabərliyi haqqındakı təbii hüquq ideyalarının sonrakı inkişafı Qədim Romada davam etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, Roma

hüququnun inkişafının 3 mərhələsi fərqləndirilir: erkən, klassik və postklassik.

Erkən Roma dövrünün əsas fərqləndirici xüsusiyyəti insanların müxtəlif meyarlara əsasən təbəqələrə bölünməsi idi. Bu dövrdə əsas bölgü azad əhalinin patrisi və plebeylərdən ibarət olması idi. İlk olaraq yalnız patrisilər Roma cəmiyyətinin tamhüquqlu üzvü olmaqla xalq yığıncaqlarında iştirak etmək, dövlət vəzifələrini tutmaq, bütün əmlak hüquq münasibətlərinin subyekti olmaq, nikaha daxil olmaq hüquqlarına malik idi. Roma əhalisinə münasibətdə plebeylərə lüzumsuz insan kimi baxılırdı. Patrisilərə orduda xidmət etməyə icazə verilmirdi, onlar bütün siyasi hüquqlardan məhrum edilmişdi. V əsrin ortalarına qədər isə patrisi və plebeylər arasında nikaha icazə verilmirdi. Bundan əlavə, plebeylər ümumi ərazilərdən (ager publicus) torpaq sahəsi almaq hüququna malik deyildilər. Doğrudur, bütün bunlarla yanaşı, onlar kiçik həcmli torpaq sahələrinə malik idilər və mülki hüquq qabiliyyəti əldə etmişdilər, o cümlədən kустar sənətlə, ticarətlə məşğul olurdular. Bir müddət sonra plebeylər mübarizə nəticəsində patrisilərlə bərabər hüquqlara malik oldular. Daha sonra, Romada senatorlar və atlılar qrupu formalaşdı, Romanın bu qruplara daxil olmayan bütün vətəndaşları plebey adlanırdı. Amma «plebey» termini öz ilkin mənasını itirmişdi və artıq bu ad altında əsas hissəsi kiçik sahibkarlar olan Roma əhalisi başa düşülürdü.

Romada qullar xüsusilə alçaldılmış şəraitdə yaşayırdılar. Onlar öz sahiblərinə məxsus idilər və onun bütün əmrlərini istisnasız olaraq yerinə yetirməli idilər. Bununla yanaşı, onlar patriarxal ailənin kiçik üzvü qismində tanınırdılar və qismən də olsa hüquqlara malik idilər. Erkən Roma dövründən danışırkən latın və pereqrinləri də qeyd etmək lazımdır. İlk əvvəllər latınlar Roma ərazisinə daxil olmayan Latiumun əhalisi idi. Onlar Roma vətəndaşları ilə tam bərabər hüquqlara malik deyildilər, belə ki, onlar Roma ərazisində öz adından müqavilə bağlamaq, məhkəmədə çıxış etmək kimi hüquqlara malik olmasalar da, bəzən xalq yığıncaqlarında səs vermək, tornalılarla nikaha daxil olmaq kimi hüquqlara malik idilər. Daha sonra İtaliyanın bütün əhalisini latın adlandırmağa başladılar. Pereqrinlər isə İtaliya ərazisindən kənar da tutulmuş torpaqların əhalisi adlanırdı, onlara vətəndaş, latın, həmçinin əcnəbilərin statusundan fərqli

status olan xarici tacirlərə verilən status verilirdi. Onlar daha məhdud hüquqlara malik idilər, belə ki, Roma ərazisində Roma vətəndaşlarından patron seçməklə sazişlər bağlaya bilərdilər.

Roma klassik hüququnun əsas fərqləndirici xüsusiyyəti şəxsi azadlıqla bağlı idi. Belə ki, məsələn, Roma hüquqşünasları qeyd edirdilər ki, bütün subyektlər ya azaddır, ya da kölədir. Klassik dövrdə qulların vəziyyəti erkən dövrə nisbətən çox fərqlənirdi. Belə ki, bu dövrdə qullar «danışan alət» adlanırdı. Qullar bu dövrdə hüququn subyektini yox, obyektini sayılırdılar. Belə ki, onların heç bir fəaliyyəti hüquqi xarakterə malik deyildi. Qullar ailə qurmaq, mülkiyyətə sahib olmaq, məhkəməyə müraciət etmək, öz adından müqavilələr bağlamaq, seçkili vəzifələr tutmaq, orduda xidmət etmək kimi hüquqlardan məhrum idilər. Siseron isə qullara qayğı göstərilməsinin zəruriliyini qeyd edirdi. Belə ki, əgər onlar hər hansı yaxşı əməl törətmişlərsə, məsələn, sahibinin həyatını xilas etmiş qul mükafatlandırılmalıdır. Amma qulların bütünlükdə hüquq qabiliyyətindən məhrum olması qullarların maraqlarına uyğun deyildi. Buna görə də müəyyənləşdirilən qaydaya görə, qul heç də həmişə sahibinin əmrlərini yerinə yetirməyə borclu deyildi. Məsələn, qul sahibi qula kimsəni öldürmək və ya oğurluq etmək əmri verirsə, bu zaman o, əmri yerinə yetirməkdən boyun qaçıra bilərdi. Daha sonra, mütəmadi olaraq qulları azadlığa buraxmağa başladılar. Bu şəxslər libertini adlanırdılar və şəhər əhalisinin əksər hissəsini təşkil edirdilər. Onların uşaqları isə artıq azad sayılırdı və hüquqlara malik idilər. Eliya Sensiyanın qanununa əsasən, azadlığa buraxılmış qullar yalnız onların yaşı 30-dan, sahiblərinin yaşı isə 20-dən yuxarı olduqda Roma vətəndaşı ola bilərdilər. Bu dövrdə yuxarı təbəqələrə aid olmayan Roma vətəndaşlarının statusunda da dəyişikliklər olmuşdu. Romada respublika idarəçilik formasının yaranması və fəonlaşması ilə vətəndaşların siyasi hüquqları genişləndi. Belə ki, onların Tribut yığıncaqları, Plebey Tribunalı, Senatda iştirakı genişləndi. Bu dövrdə vətəndaşlıq institutu da geniş yayılmağa başladı. Belə ki, ilk əvvəl latın və pereqrinlərə vətəndaşlıq yalnız müəyyən xidmətlərə görə verilirdisə, daha sonra Roma legionlarını tamamlamaq və fiskal məqsədlərlə görə də verilirdi. Vətəndaşlıq əldə etdikdən sonra həmin şəxslər torpaq sahəsi əldə etmək.

mülkiyyətə sahib olmaq, orduda xidmət etmək kimi hüquqlar əldə edirdilər.

Romanın postklassik dövrü isə hüquqi differensiasiyanın güclənməsi və azad əhalinin böyük əksəriyyətinin siyasi hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə fərqlənir. Bu dövr, əsasən, imperiya dövrüdür. IV-VI əsrlərdə Roma İmperiyasında qul- torpaq sahibləri təbəqəsi qalmaqda davam edirdi. Onlar xüsusi kустar istehsal sahəsində önəmli rol oynayırdılar. Feodosi və Yustinianın məcəllələrində qulların vəziyyətinə aid 500-ə yaxın müddəə var idi. Bu dövrdə təbəqələşmənin güclənməsi ilə qullar qeyri-insani işgəncələrə məruz qalırdı. Qulların öz sahiblərindən qaçmaq cəhdlərinin qarşısı qəddarcasına alınır. Məsələn, İmperator Konstantinin dövründə «barbarlara qaçmaq istəyən qulların ayağı kəsilirdi və mədəyə atılırdı», «sahibini təhqir edən» qullar isə asılırdı. Amma klassik dövrdən fərqli olaraq, müddət keçdikcə quldarların qullar üzərində hakimiyyəti «əşya» üzərində yox, insan üzərində hakimiyyətə çevrildi.

Bu dövrdə Roma əhalisinin bir hissəsini kolonlar təşkil edirdi. Bütün icarədarlar kolon adlanırdı. Kolonlar azad insan hesab edilirdi, torpaqdan istifadəyə görə isə sahibinə müəyyən məbləğ ödəyirdilər. Kolon ailəyə sahib olmaq, sərbəst olaraq təsərrüfatla məşğul olmaq, öz əmlakından ilkin olaraq istifadə etmək, onu vərəsəlik qaydasında ötürmək kimi hüquqlara malik idi. İmperator Konstantinin dövründə (332-ci il) kolonlara becərdikləri torpağı tərk etməmək barədə Qanun qəbul edilməsinə cəhd edilmişdir. Daha sonra, bu Qanun kifayət qədər səmərəli olmadığından əyalətlərdə kolonların torpağa təhkim edilməsi barədə əlavə aktlar qəbul edildi. Bu aktlara əsasən kolonların öz əmlakından istifadə hüququ məhdudlaşdırılırdı, lakin kolon sahibləri öz fiskal maraqlarını nəzərə alaraq kolonlardan əvvəlkinə nisbətən daha çox ödəniş tələb edə bilmirdi. Belə ki, bu halda kolonlar öz sahibinə qarşı məhkəmədə iddia irəli sürə bilirdilər.

Roma İmperiyası dövrünün sonlarına yaxın azad əhali həmçinin *potentiores*, *honestiores* (əzəmətli, hörmətli, ali) və *tenuiores*, *humiliores* (aşağı səviyyəli) qruplarına ayrılırdı. Birinci qrupa senator, veteran, kurial, dekurion, təbib, professor və başqaları daxil idi. Bu qrup şəxslər dövlət və icmada xüsusi vəzifələr tutmaq hüququna malik olmaqla yanaşı,

mükəlləfiyyətlərdən də azad edilirdilər. «Aşağı təbəqə»yə daxil olan insanlar isə əksinə, bütün vergi yükünü öz üzərində daşıyıır, icmada vəzifə tutmaq, məhkəmədə bir sıra hüquqlardan məhrum olmuşdular, həmçinin xüsusilə qəddar və alçaldıcı cəzalara məruz qalırdılar. Daha sonra, bu dövrün sonlarına yaxın «qul», «kolon» və «aşağı səviyyəli azadlarum hüquqi statuslarının yaxınlaşmasından sonra bu qrup şəxslərin hüquqlarını müdafiə etmək, daha doğrusu, imperator hakimiyyəti ilə mübarizə məqsədilə defensor vəzifəsi yaradıldı. Defensorların əsas vəzifəsi vergi yığımı zamanı baş verən zor tətbiqi hallarının, əsassız olaraq həbs edilmənin qarşısını almaq idi. Bu vəzifə «qanun və ədalət mühakiməsinin təmin edilməsinə nəzarət» məqsədilə yaradılmışdı. Amma «aşağı təbəqə»nin defensorlar tərəfindən müdafiəsi səmərəli ola bilməzdi, ən azı ona görə ki, dövlət kiçik mülkədarlara dəstək vermək üçün defensorlara iqtisadi imkanlar verməmişdi.

Romada əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti isə eynicinsli deyildi. Romada əcnəbiləri müdafiə etmək üçün xüsusi institut • praetor peregrini adlanan vəzifəli şəxslər meydana gəldilər. Onların səlahiyyətinə əcnəbilərin vəziyyətinə aid prinsip və normaları müəyyən etmək daxil idi. Bu hüquq tədricən jus connu bellum (nikah hüququ) və jus commercium (ticarət hüququ) hesabına genişlənməyə başladı. Bunlar isə son nəticədə recuperatio-nun (xarici gəmilər üçün xüsusi olaraq yaradılmış hüquqi müdafiə) yaranmasına gətirib çıxardı.

Hər növ münasibətlərdə - siyasi, ailə, əmlak münasibətlərində tam hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti yalnız Roma vətəndaşlarına məxsus olduğuna görə, quldarlıq Romasında əcnəbilər prinsip elibarilə heç bir hüquqa malik deyildilər.

Əcnəbilərin əmlak hüquqlarının və maraqlarının müdafiəsini həyata keçirmək üçün hospitum privatum İnstitutu inkişaf etməyə başladı. Söhbət ondan gedir ki, hər bir əcnəbi (müşəri) öz müştərisinin xeyrinə müqavilələr bağlayan, onun maraqlarını Roma məhkəmələrində müdafiə edən və s. şəkildə ona hüquqi yardım göstərən Roma vətəndaşlığının patronajlığı alımda idi. Bu halda, patronaj əcnəbinin nümayəndəsi qismində çıxış etmirdi, sadəcə öz adından onun hüquqlarını müdafiə edirdi. Əcnəbilərlə Roma vətəndaşları arasında yaranmış bütün

mübahisələr qarşılıqlı razılığa əsasən tərkibinə hər tərəfdən bir hakimin daxil olduğu qarışıq məhkəmələr tərəfindən həll edilirdi (rekuperator).

İnsan hüquqlarının fəlsəfi xarakter daşdığı Yunanıstandan fərqli olaraq, Qədim Romada insan hüquqları hüquqi anlam kəsb etməyə başlamışdı. Roma hüquqşünasları tərəfindən təbii hüququn qəbul edilməsinə baxmayaraq, onlar pozitiv hüququ tanıyırdılar. Belə ki, yunan stoiklərinin (Zenon, Xrisip və b.) təbii dünya qanunları haqqında müddəaları (bütün insanlar və xalqlar üçün «ümumi qanun») Roma stoikləri (Seneka, Epiktet, Mark Avreli) tərəfindən təbii hüququn universal konsepsiyasının və kosmopolitik ideyaların əsaslandırılması üçün istifadə edilmişdir ki, bu ideyalara müvafiq olaraq bütün insanlar öz təbiətlərinə və bütövlükdə, dünya qanunlarına görə vahid dünya dövlətinin vətəndaşı, insan isə kainatın vətəndaşı hesab olunurdu. Məsələn, Siserona görə, insanlar arasında heç bir fərq yoxdur, insan bütün dünyanın vətəndaşıdır, xalqın rifahi ən ali qanundur.

Senekanın təbii hüquq konsepsiyasında öz xarakterinə görə labüd və ilahi olan «təbii qanun» elə bir təbii hüquq rolunu oynayır ki, buna bütün bəşəri qurumlar, o cümlədən dövlət və qanun tabe olur. Senekaya görə kainat öz təbii hüququ ilə birlikdə hüquqi dövlətdir. Bunu tanıyıb-tanınamasından asılı olmayaraq, bütün adamlar təbiət qanununa görə bu dövlətin üzvləridirlər. Ayrı-ayrı dövlətlərin yaranması və formalaşmasına gəldikdə isə, onlar bütün insan nəsli üçün deyil, yalnız məhdud sayda adamlar üçün əhəmiyyətlidir. Dünya qanununun hamı üçün məcburi və bərabər olan təbii hüququna əsaslanaraq stoiklər arasında Seneka bütün insanların mənəvi azadlıq və bərabərlik ideyasını daha böyük səylə müdafiə edirdi. Təbii hüququn bu kimi təsəvvürlərini Epiktet inkişaf etdirirdi.

Digər Roma stoiki Mark Avreli (161-180-cı illərdə Roma imperatoru) «insanların bərabərliyinə və hüquq bərabərliyinə uyğun idarə edilən, hamı üçün bərabər qanunu olan dövlət və rəiyyətin azadlığına hamıdan çox hörmət bəsləyən çarlıq haqqında» təsəvvürləri inkişaf etdirirdi.

Stoiklərin söyləri nəticəsində bütün insanların azadlıq və bərabərliyinin təbii hüquq ideyaları dar polis və etnik

çərçivələrdən kənara çıxdı və vahid kosmopolitik dövlətin vətəndaşları kimi insan nəslinin bütün nümayəndələrinə aid edildi.

Dövlət, qanun və insan hüquqları haqqında fəlsəfi təlim təbii hüquq nöqtəyi-nəzərindən Siseron tələfindən (b.e.ə. 106-43- cü illər) olduqca əsaslı surətdə işlənib hazırlanmışdır. Siserona görə, hüququn əsasını təbiətə xas ədalət təşkil edir. Buna görə də bu ədalət onun tərəfindən, insan təbiəti də daxil olmaqla, bütövlükdə təbiətin daimi, dəyişməz və ayrılmaz xüsusiyyətləri kimi şərh edilir. Beləliklə, ədalətin və hüququn bir mənbəyi kimi «təbiət» dedikdə, Siseron bütün kosmosu, insanı əhatə edən bütün fiziki və ictimai aləmi, insan, ünsiyyət və birgə yaşayış formalarını, həmçinin insanın cismini və ruhunu, xarici və daxili həyatını əhatə edən insan məişətinin özünü başa düşürdü.

Siseron təbii hüquqlarla bağlı qeyd edirdi ki, onların tam və ya qismən ləğvini təklif etmək hörmətsizlikdir, onların təsirini müəyyən qədər məhdudlaşdırmaq yolverilməzdir və onları tam ləğv etmək qeyri-mümkündür. İnsan hüquqları planında ədalətin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, hər kəsə öz haqqını verir və onlar arasındakı bərabərliyi qoruyub saxlayır. Bu zaman söhbət adamların mülki vəziyyətlərinin bərabərləşdirilməsindən deyil, məhz insanların hüquq bərabərliyindən gedir. Şəxsi və dövlət əmlakının toxunulmazlığının pozulmasını Siseron ədalətin və hüququn təhqir edilməsi və pozulması kimi qiymətləndirirdi.

Siserona görə təbii hüquq (ali, həqiqi qanun) hər hansı bir yazılı qanundan qabaq, daha doğrusu, hər hansı bir dövlətin əsası qoyulmamışdan əvvəl yaranmışdır. Ümumi hüquq qaydası kimi o, dövlətin özünün, əslində insanların (dövlətin və vətəndaşlarının) təbii hüququdur.

Siseron ədalətliyin əsas prinsiplərindən biri kimi təbii hüquqdan (jus naturale) danışarkən qeyd edirdi ki, o, hər kəsə öz əvəzini verir və onlar arasında bərabərliyi saxlayır. Siseron həmçinin qeyd edirdi ki, bütün insanlar bərabərdirlər. Aralarındakı hər hansı fərqi özündə təsbit etməklə onlar həm də bütün dünyanın vətəndaşı sayılırlar. Amma bu, Siserona köləlik institutunu qəbul etməyə mane olmurdu. O, qeyd edirdi ki, köləlik təbii olaraq yaranır və buna əsasən yaxşı insanlar zəif insanların özünün rifahı naminə onlar üzərində hökmranlıq edirlər. Bununla yanaşı, o, həmçinin qeyd edirdi ki, qullara

muzdlu kimi yanaşmaq lazımdır. Belə ki, iş tələb etməklə bərabər, həm də onları zəruri şeylərlə təmin etmək lazımdır.

Bütövlükdə, Roma hüquqşünasları insan hüquqları haqqında hüquqi təsəvvürlərin inkişafını zənginləşdirmişlər. Bu baxımdan onların işləyib hazırladıqları hüququn subyekti, insanların hüquqi statusları, təbii hüquqa görə insanların azadlığı, hüququn xüsusi və ümumiyyə bəölünməsi, ədalətli və ədalətsiz hüquq və s. haqqında müddəalar mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Onlar hüquq və dövlət, təbii və pozitiv hüququn seçilməsi, fərd və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin hüquqi xarakteri, şəxsiyyət hüququ ilə dövlət orqanının səlahiyyətlərinin əlaqəsi, subyektiv hüquqların həyata keçirilməsi və hüquqi vəzifələrin yerinə yetirilməsinin forma və üsulları, dövlət hüquq vasitələri, fərdin hüquqlarının müdafiə üsulları və s. haqqındakı sistemətik elmi nəzəriyyə kontekstində insan hüquqlarının məqsədinə dair baxışları daha aydın formalaşdırırdılar.

Hüququn ümumi və xüsusi olaraq ayrılmasını izah edərək Ulpian qeyd edirdi ki, ümumi hüquq Roma dövlətinin mövqeyinə, xüsusi hüquq isə ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyinə xidmət edir. Xüsusi hüquq, öz növbəsində aşağıdakı üç hissəni: təbii hüquq (*jus naturale*), xalqlar hüququ (*jus gentium*) və sivil hüququ (*jus civile*) özündə birləşdirirdi. Təbii hüquqa təbiətin hüquq nöqtəyi- nəzərindən bütün göstərişləri aid edilirdi. Ulpian yazırdı: «Təbii hüquq elə hüquqdur ki, təbiət onu bütün canlılara öyrətmişdir: yəni bu hüquq təkcə insan nəslinə deyil, yer üzərində və dənizdə törənən bütün heyvanlara, həm də quşlara xasdır». Ulpian təbii hüquq institutlarına xüsusilə nikah və uşaqların tərbiyəsini aid edərək «heyvanların, hətta vəhşi heyvanların da bu hüququ bilmələrini» göstərirdi.

Qədim Romada təbii hüquqlarla yanaşı, qadınların hüquqlarına münasibətdə də müəyyən irəliləyişlər baş verdi. Belə ki, həmin dövrdə nikah kişiyə daha çox hüquqlar verirdi. Qadın kişinin təbəsinə çevrilirdisə, kişi isə özünə köməkçi qul əldə edirdi. Bir çox qədim sivilizasiyalarda qadınlar əsas mülki-siyasi hüquqlardan məhrum idilər. Məsələn, Roma imperiyasında bərqərar olmuş «ata hüququ»na görə qadın kişi hakimiyyətini qəbul edirdi. Buna baxmayaraq, Qədim Romada qadının şəxsi azadlığı Qədim Yunanıstana nisbətən daha geniş təsbit edilmişdir. Məhz Roma hüququnun təsiri ilə qadın hüquqları digər ölkələrdə

təsbit edilməyə başlanır. Həmin dövrdə mövcud olmuş adətə görə qadın kişinin hakimiyyətində olduğu halda. Roma hüququna görə qadınlar müəyyən azadlığa malik idi.

Göründüyü kimi, Roma hüquq elmi dövləti vahid hüquq anlayışına aid edərək dövlətin və şəxsiyyətin qarşılıqlı mü-asibətini hüquq münasibətləri kimi şərh edirdi. Hakimiyyətlərin bölünməsinə tətbiq edən, təbii hüquq ideyalarını qəbul edən və hazırlayan romahlar insan və vətəndaş azadlıqlarının inkişafında böyük əmək sərf etmişlər.

Beləliklə, antik dövrdə kifayət qədər işlənmiş şəkildə insan hüquqlarının əsas anlayışları mövcud idi. Bununla belə, insan hüquqlarının qədim dövrdəki anlamı ilə müasir dövrdəki anlayışı arasında iki fərq var. Belə ki, siyasi planda bu, azadlıq və bərabərliklə bağlı bütün fikirləri inkar edən köləlik institutudur. Dini planda isə insan varlığının dəyərliliyi inkar edilirdi.

3.3. Orta əsrlərdə insan hüquqları

İnsanların azadlıq və bərabərliyinin antik ideyaları orta əsrlərin dünyəvi və dini mütəfəkkirləri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bir sıra orta əsr mütəfəkkirləri (Paduyah Marsili, Henri Brekton, Filipp de Bomanuar və s.) qanun qarşısında hamının azadlığı və bərabərliyi ideyasını müdafiə edirdilər. Bu baxımdan hər bir insanın azad olmasını təsdiq etmiş və öz hüquqi nəzəriyyələrində bu ideyanı konkretləşdirməyə çalışmış XIII əsrin məşhur hüquqşünası Bomanuann antitəhkimçilik mövqeyi olduqca səciyyəvidir.

Daha sonra, Aristotelin etika və siyasət, insanın siyasi təbiəti, təbii və ixtiyari qurulmuş hüquq, azad fərdlərin siyasi, dövlət icma üzvlərinin hüquq bərabərliyi haqqında məşhur təliminin təsiri altında hüququn və dövlətin xristian doktrinasını işləyib hazırlamış Akvinah Foma (1225-1274) da orta əsr insan hüquqları ideyalarının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Akvinah Foma antik təbii-hüquq ideyaları ruhunda sübut etməyə çalışırdı ki, dövlətin məqsədi onun üzvlərinin «ümumi səadəti», onların məntiqi və lazımı yaşayış şəraitinin təminatıdır. Bu zaman o, siyasi monarxiyanı (yəni, qanunlar əsasında və «ümumi səadət» naminə idarəetmənin siyasi forması) istibdad hakimiyyətinə (yəni qanunsuzluq şəraitində hökmdarın öz xeyrinə olan idarəetməyə)

qarşı qoyurdu və xalqın hüququnu istibdad quruluşunun devirməsi ilə əsaslandırır.

Akvinalı Foma hüququn dörd növünü fərqləndirirdi: maddi və şüurlu dünyanın tabe olduğu daimi hüquq (*l.e.v aeterna* və ya *voluntas det*); şüurlu varlıqlarda daimi hüququn əksi olan təbii hüquq (*lex naturalis*); İlahi hüquq; müsbət insan hüququ.

İnsan hüquqlarının xristian konsepsiyasının inkişafı üçün Akvinalı Fomanın bütün insanlara nəslin saxlanması və davam etdirilməsinə can atması, həqiqəti və həqiqi Allahı axtarması, hər bir kəsin ləyaqətinə hörmət etməyi tövsiyə edən təbii qanun (hüquq) haqqında təlimi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bütün insanların öz ilkin mənbəyinə görə ilahi-bəşəri ləyaqət və hər bir insanın təbii ləyaqət hüququ haqqında olan bu müddəa Akvinalı Fomanın humanizm ideyalarının ayrılmaz təbii insan hüquqları konsepsiyasına verdiyi böyük töhfədir.

Azadlıq ideyaları və insan hüquqlarının tarixi inkişafı baxımından qeyd etmək lazımdır ki, XIII əsrin ortalarında azad insanın hüquq subyektivliyinin və qulun hüquqsuzluğunun qütbləşməsi, bütövlükdə feodal sisteminin quruluş və fəaliyyətinin iyerarxiya prinsipinə müvafiq olaraq hüquq və hüquqi icmanın daha da şaxələnməmiş strukturu ilə əvəz olunur. Silki bölgünün birbaşa siyasi və hüquqi mənasına uyğun olaraq, insan hüquqları onun silki mənsubiyyəti ilə müəyyən olunmağa başladı. Müxtəlif sosial statuslar feodal hüquq-imtiyaz sisteminin ümumi piramidasında insanların hüquq və imtiyazlarının müxtəlif dairələrinin yaranmasına səbəb olurdu. İnsan hüquqları bu tarixi pillədə öz məzmun və həcmində görə müxtəlif silk üzvlərinin hüquq və imtiyazları, insanın silki hüquqları kimi qalırdı.

Antik və orta əsrlər dövründə insan müəyyən hüquqların sahibi kimi dərk edilmişdir. İnsanın cəmiyyətdə vəziyyəti onun silki, əmlak, dini, milli və digər əlamətlərilə müəyyənləşirdi. Ənənə ilə izah edilən və hüquqi cəhətdən təsbit olunan bu bərabərsizlik, insan hüquqlarının mövcudluğunu qeyri-mümkün edirdi. Çünki azad, suveren və digərlərilə bərabər olan «insanın» özü yox idi. Kölə və azad insanlara, kəndli və torpaq sahiblərinə və s. bölünmüş cəmiyyətdə hüquq azsaylı insanlar üçün imtiyaz xarakteri qazandırır.

Ümumiyyətlə, demokratiyanın vətəni Qədim Yunanıstan sayılırsa, liberalizmin (dövlət müdaxiləsindən qorunmuş insan

hüquqlarının) vətəni tam hüquqla orta əsr İngiltərəsi hesab olunmalıdır. Belə ki, bu dövrdə İngiltərədə baron və cəngavərlər üçün müəyyən hüquq və azadlıqlar təsbit edən Sənəd meydana çıxmışdır. Sənəd şəxsiyyəti kral özbaşınalığından mühafizə edərək onun müəyyən azadlığını nümayiş etdirirdi. Bu, insan hüquqlarına aid ilk sənəd idi. Sənəd insan hüquqları, kral hakimiyyətinə qoyulmuş məhdudiyyətlər, hüquqi norma və prosedurların siyahısından ibarət idi. Magna Charta və ya İngiltərə Böyük Azadlıqlar Xartiyası kimi tanınan bu sənəd 63 bənddən ibarət olub, «Krallığımızın bütün azad insanlarına» sözləri ilə başlanırdı. Magna Charta-ya əsasən bundan sonra baronların razılığı olmadan kral heç bir mühüm siyasi və iqtisadi qərar qəbul edə bilməzdi. Bununla bərabər, Magna Charta yalnız konkret situasiyaların həlli üsullarının siyahısıdır və orada əks olunmuş hüquqların əksəriyyəti isə yalnız baronlara aiddir. Magna Charta-nın mətni mühafizəkardır, o, yeni idarə üsulunu bəyan edən dildən daha çox, mövcud hüquqları təsdiqləyən dildə yazılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, həmin Sənədin liberalizmin inkişafında əhəmiyyəti çox böyükdür. Magna Charta konstitusiya tipli hakimiyyətin əsasına çevrildi. Sonralar inadlı mübarizə nəticəsində yalnız baronlara aid olan hüquqlar ölkənin bütün vətəndaşlarına aid edildi, Sənədin bəzi müddəaları isə ölkənin hüquqi sisteminin əsasına çevrildi. 1265-ci ildə kral I Eduardın hakimiyyəti dövründə fəaliyyətə başlamış ilk İngiltərə parlamentinin üzvləri qərarların qəbulu zamanı daim Magna Charta-ya müraciət edirdilər.

Magna Charta-da əks olunan bəzi müddəalara nəzər yetirək: Krallığın Ümumi Şurasının razılığı olmadan krallıqda heç bir vergi və mükəlləfiyyət tətbiq edilə bilməz; xırda cinayət törətmiş azad insan ancaq həmin cinayətin dərəcəsinə görə, ağır cinayətə görə də həmin qaydada, amma öz statusundan məhrum edilməmək şərtilə cəzalandırılacaqdır; heç bir azad insan onunla bərabərhüquqlu olan insanlar tərəfindən qanuni hökmündən və ya ölkə qanunlarından savayı heç bir əsasla tutulub həbs edilə, hüquq və ya mülkiyyətindən məhrum oluna, qanundan təcrid oluna, sürgün edilə, hər hansı yolla cəmiyyətdəki mövqeyindən məhrum edilə bilməz, eləcə də ona qarşı güc tətbiq olunması və başqalarının da buna məcbur etdilməsinə yol verilməyəcəkdir;

hüquq və ya ədalət heç kəsə satılmayacaq, ona münasibətdə rədd cavabı verilməyəcək və bütün bunlar təxirə salınmayacaqdır və s.

İngiltərə Parlamenti tərəfindən 1215-ci ildə qəbul edilən «Magna Charta» özündə bütün şəxslərin - təbələrin və əcnəbilərin müdafiəsini təminat verən müddəaları birləşdirirdi. Bütün tacirlər azad və təhlükəsiz şəkildə İngiltərəyə su və ya quru vasitəsilə gəlmək və oraya getmək, hər hansı qeyri-qanuni rüsum olmadan alış-veriş etmək hüququna malikdirlər. Əgər onlar müvafiq dövlətlə mübarizə aparən torpaqlardan olub müharibənin başlanğıcında İngiltərə torpaqlarına gələrlərsə, onda onların əmlakına ziyan vurulmadan və onlara cismani cəza verilmədən həbs edilirlər. Buna baxmayaraq, təhlükəsizliyin təmin olunması 42-ci bənddə xüsusilə vurğulanır. Həmin sənədin bərqərar olması Böyük Britaniyada müasir konstitusiya hüququnun əsas prinsiplərindən birinin - şəxsi azadlığın təminatı prinsipinin meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu sənəddə hüququn aliliyinin təsbit olunması qarşılıqlıq prinsipinin beynəlxalq-hüquqi mənbəyi qismində çıxış etməyə başladı.

İngiltərədə adətən, krallar hakimiyyətlərinin məhdudlaşdırılması ilə barışmaq istəmir və bir qayda olaraq, üzərlərinə götürdükləri Öhdəlikləri pozurdular. Bununla da demokratiya və insan hüquqları uğrunda mübarizə davam edirdi. Bu mübarizə İngiltərədə XVII əsrdə kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni bir vüsət aldı. Həm kralın, həm də parlamentin tək hakimiyyətliliyinə qarşı başlamış qanlı üsyanlardan sonra qəbul olunan «Hüquqlar haqqında Petisiya» (1628), «Xalq Sazişi» (1647), «Hüquqlar haqqında Bili» (1689) parlamentarizmin əsasını qoydu, seçki hüquqlarını genişləndirdi, insanın ədalətsiz hakimiyyətin təqib və təzyiqlərindən qorunmasına, həmçinin dini azadlıq və dini ayn seçkilikdən müdafiə olunmasına təminat verirdi.

XVII əsr insan hüquqları ilə bağlı əsas müddəalara levellerlərin çıxışlarında da rast gəlinir. Levellerlərin liderləri - Con Lilbern, Riçard Overton, Uilyam Uolvin, Con Uildman hələ İngiltərə inqilabından əvvəl mübarizəyə başlayaraq öz əsər və çağırışlarında bizim bu gün əsas tutduğumuz şəxsi və siyasi hüquqları (qanun qarşısında bərabərlik, öz ölkəsini

parlamentdəki nümayəndələri vasitəsilə idarə etmək hüququ, söz və din azadlığı, əmək və ticarət azadlığı və s.) əsas tuturdular.

İntibah dövründə humanizm prinsiplərinin elan olunduğu vaxt insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə doğru həlledici addım atılmışdır. İnsan hüquqları ideologiyasının özü bir çox cəhətdən humanist dünyagörüşə əsaslanmışdır. Məhz o vaxt ictimai şüurda hüquqlar haqqında qanun və hakimiyyət anlayışlarında müxtəliflik olmuşdur. Məsələn, Puffendorfun «Ümumi hüququn əsasları» kitabında (1660-cı il) hüquqlar haqqında təsəvvürlərin eyni məna daşmadığı əks olunmuşdur. Orada qeyd edilirdi ki, «hüquq» sözü (lalmca «jus») qanunu və ya bütöv qanunlar sistemini, həmçinin məhkəmə sistemini bildirmək üçün işlədilməklə yanaşı, insanları ədalətlə idarə etmək və ya əmlaka sahib olmaq, digər əmlak və pul əlaqələrinə daxil olmaq imkanı verən əxlaqi keyfiyyətlərin göstərilməsi kimi də tez-tez istifadə olunur.

Artıq orta əsrlərin sonunda - XVI-XVII əsrlərdə hüquqların bütün insanlara bərabər dərəcədə şamil olunması ideyası yarandı. Riçard Overton özünün ingilis inqilabı dövrünə aid «Bütün tiranlara tuşlanmış ox» əsərində bu inqilabı özünəməxsus tərzdə təsvir etmişdir. Orada göstərilir ki, «Yer, təbiət hər bir varlığa elə bir xüsusiyyət vermişdir ki, onun həyatına kənardan heç bir müdaxilə və ya qəsd edilməməlidir». Çünki hər kəs öz xüsusiyyətlərilə birlikdə şəxsiyyətdir, həmin «mən»i təşkil edənə qarşı hər cür qəsd etmək cəhdi kobud zorakılıq, təbiətin əsaslarının təhqiri deməkdir. Müəllif həmçinin qeyd edirdi ki, «insanlar arasında, sizin və mənim aramda ədalətli münasibətlər qanunu yalnız bu cürdür. Mən heç kəsin hüquq və azadlıqlarına hakim olmadığım kimi, heç kəs də mənim hüquq və azadlıqlarıma hakim deyil, mən öz xüsusiyyətlərim və mülkiyyətimlə birlikdə şəxsiyyətəm və (bundan nə az, nə də çox) «mən»imi elan edirəm. Mən özümə verilən hüquqların həddini aşmamalı və digər insanın mənim səlahiyyətimdə olmayan hüquqlarına qəsd etməməliyəm. Çünki insanların öz təbiətinə görə mülkiyyət, azadlıq və müstəqilliyi hamı üçün eyni dərəcədədir».

Beləliklə, aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədim dövrlərdə yaranmış olan insanların ümumi bərabərliyi ideyası orta əsrlərdə sabit olaraq qalmadı, o cümlədən bu ideyalar dünyəvi və dini müəlliflərin əsərlərində müxtəlif

mövqedən fərqli forma və istiqamətlərdə daha inkişaf etməkdə davam etdi və mühüm elementləri özündə birləşdirməyə başladı.

3.4. Yeni və müasir dövrdə insan hüquqları

XVII-XVIII əsrlərdə azadlıq, bərabərlik, ədalət şüarları altında burjua inqilablarının başa çatdığı Avropa regionlarında inkişaf etmiş insan hüquqları universal xarakter kəsb etməyə başladı. Yeni dövrdə insan hüquqları məsələsindən danışarkən, insan hüquqları ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İnsan hüquqlarının yeni rəşional nəzəriyyəsi H.Qrotsi, V.Spinoza, C.Lokk, Ş.Monteskye, T.Cefferson, İ.Kant və digər mütəfəkkirlərin əsərlərində işlənilib hazırlanmışdır. Feodal quruluşunun tənqidi, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları, fərd və dövlət arasındakı hüququn hökmranlığının zəruriliyi haqqında yeni konsepsiyaların əsaslandırılması vasitəsilə bu nəzəriyyə yeni hüquqi dünyagörüşün formalaşması, burjua inqilablarının ideoloji hazırlığı və onun nəticələrinin hüquqi möhkəmləndirilməsinə böyük töhfə vermişdir.

Dövlət fəaliyyətinin mənbəyi və hüquqi əsası kimi ictimai müqavilə konsepsiyası bu prosesin mühüm tərkib hissəsi oldu. H.Qrotsi (1583-1645) dövlətin müqavilə konsepsiyasını işləyib hazırlayaraq yazırdı ki, dövlət azad insanların hüquq və mənafeələrinə əməl etmək naminə yaradılmış mükəmməl ittifaqdır. Dövlətin bu anlayışı həm də ictimai müqavilə şərtlərini pozan hakimiyyət zorakılığına qarşı müqavimət göstərmək hüququ kimi təbii insan hüququ barədə müddəə ilə bağlıdır.

B.Spinoza (1632-1677) dövlətin təbii-hüquqi baxışları və müqavilə konsepsiyasını inkişaf etdirərək göstərirdi ki, dövlətin əsl məqsədi azadlıqdır. O, həmçinin qeyd edirdi ki, mülki vəziyyətdə olan hər bir kəşin təbii hüququ statik deyildir. Çünki həm təbii, həm də mülki vəziyyətdə olan insan öz təbiətinin qanunları ilə tam qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. İnsanların öz təbii hüquqlarından tam məhrum edilməsi istibdada gətirib çıxarardı.

Bununla əlaqədar olaraq Spinoza fərdlərlə münasibətlərdə dövlət hakimiyyətinin hüdudlarını müəyyən edən amilləri seçib ayırır və tədqiq edir. O qeyd edirdi ki, əvvəla belə hüdud «dövlətin idraka istinad etməsi və onunla istiqamətlənməsi» kimi xüsusi təbiətindən asılıdır. İkincisi, «yerinə yetirilməsinə heç kəşin nə mükafatlarla, nə də hədələrlə təhrik edilə bilmədiyini heç bir şey»

dövlət hüququna aid deyildir. Belə ki, Spinozaya görə fikir yürütmə qabiliyyəti, vicdan azadlığı, insanların qarşılıqlı məhəbbət və nifrət məsələləri, insanın öz-özünə qarşı şahidlik etməmək hüququ, ölümdən qaçmağa cəhd göstərmək hüququ və s. vətəndaşın təbii hüquq sferasında onun həyatı və işlərinə dövlət müdaxiləsindən kənarında yerləşir. Bu onu göstərirdi ki, həm dövlət hüququ əksəriyyətin rəyinə uyğun olmalı, həm də dövlət hakimiyyəti ictimai rəylə hesablaşmalıdır.

Hüququn hökmranlığı, dövlət həyatının hüquqi təşkili, hakimiyyətlərin bölünməsi və qanunun aliliyi ideyaları əsasında insanın ayrılmaz təbii hüquq və azadlıqlarının sonrakı liberal doktrinası C.Lokk (1632-1704) tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. „O, insanın ayrılmaz təbii hüquqlarının məcmusunu mülkiyyət hüququ, yəni fərdin özünün iradəsi olmadan ayrılmaz hüququ kimi göstərirdi. Təbii qanunlara əsasən hər bir insan öz şəxsi mülkiyyətini, yəni öz həyatını, əmlak və azadlığını müdafiə etmək hüququna malikdir. İnsanların bu ayrılmaz hüquqlarının təminatı, eyni zamanda insanların dövlətlə müqavilə əsasında birləşməsi, özünü onun hakimiyyətinə tabe etdirməsinin əsas məqsədidir. Lokka görə, təbii qanun (hüquq) insan vücudunun şüurluluğu ilə ifadə olunur və bütün bəşəriyyət üçün sülh və əmin-amanlıq tələb edir. Təbii hüquq prinsipi ruhunda Lokk insanın ayrılmaz təbii hüquqlarının məcmusunu mülkiyyət hüququ, yəni fərdin özünün iradəsi olmadan ayrılmayan hüququ kimi göstərirdi. Təbii qanuna görə hər bir insan öz şəxsi mülkiyyətini, yəni öz həyatını, əmlak və azadlığını müdafiə etmək hüququna malikdir. İnsanların bu ayrılmaz hüquqlarının təminatı, eyni zamanda insanların dövlətə müqavilə vasitəsilə birləşməsi və özünü onun hakimiyyətinə tabe etdirməsinin əsas məqsədidir.

Bundan əlavə, Lokk dövlətdə insanın ayrılmaz hüquqlarının təminatını iki mühüm cəhətlə əlaqələndirir. Birincisi, hakimiyyətin bölünməsi zəruridir ki, onsuz siyasi hakimiyyət istər-istəməz bir orqanın və ya şəxsin əlində mütləq və despotik qüvvəyə çevriləcəkdir. Hakimiyyətin bölgüsü ictimai müqavilənin və onun mahiyyətinin tələblərinə əməl edilməsinin mühüm şərti, insanın ayrılmaz hüquqlarının tanınması və müdafiəsidir. İkinci mühüm cəhət hakimiyyətin hər bir qeyri-qanuni təzahürünə qarşı müqavimətin qanuniliyi doktrinasından ibarətdir. Lokkun fikrincə, insan hüquqları uğrunda mübarizənin bir forması kimi

belə müqavimətin qanuniliyi, dövlətin təsisçisi sayılan xalqın suveren səlahiyyətlərində kök salır.

Lokkun fikrincə, fərd dövlətin asılı təbəəsi deyil, onun könüllü üzvüdür. Onun fikrincə, dövlətin mütləq hüququ deyil, müqavilə bağlanmış tərəflərin qarşılıqlı hüquq və vəzifələri, təbəələrin şərtsiz vəzifəsi dövlətin müqaviləvi konsepsiyasının əsas şərtidir. Lokk demokratiyanın 4 əsas şərtini irəli sürmüşdür. Onlara bərabərlik, insan hüquqları, yalnız vətəndaşların iradəsini yerinə yetirən hökumət, dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması aiddir. Lokk azadlıq prinsipini bərabərlik prinsipi ilə birləşdirir və bunu ifadə edən qanuna bütün insanların bərabər və azad olduğuna görə onların heç birinin digərinin həyatına, azadlığına və əmlakına ziyan vurmaması kimi tərif verir. Bu təbii qanunu əsaslandırmaq üçün Lokk tarixi adət və ənənələrə deyil, sağlam fikrə və düşüncəyə müraciət edir. O, təbii qanunu həyata keçirmək məqsədilə yalnız özünümüdafiə və təbii insan hüquqlarının bərpası üçün zorakılığa yol verir.

Lokkun siyasi ideyaları Böyük Britaniyanın Şimali Amerikadakı koloniyalarının müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəsi nəticəsində meydana çıxmış 1776-cı il tarixli İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin əsasını təşkil edir. Bəyannamə tarixi adət və ənənələrə deyil, təbii hüquqlara və düşüncəyə əsaslanır. O, vətəndaşların təbii hüququ olan öz hökumətini dəyişmək və qurmaq, onlar üçün daha yaxşı hakimiyyət üzərində üstünlüyü prinsipi praktiki olaraq reallaşmış oldu. Bəyannamənin ideya və prinsipləri ABŞ Konstitusiyasında, xüsusilə 1791-ci il düzəlişləri şəklində Konstitusiyanın tərkib hissəsinə çevrilmiş Hüquqlar haqqında Bilidə davam etdirilmişdir.

İnsan hüquqları konsepsiyası sonrakı inkişafı XVIII əsrin fransız hüquqşünası Ş. Monteskyenin yaradıcılığında davam etdirilmişdir. Lokk kimi Monteskye də insan hüquqlarını hakimiyyətin bölünməsi prinsipi ilə sıx əlaqədar hesab edir. O, «Qanunların ruhu haqqında» əsərində insanın siyasi azadlığı ideyası probleminə iki aspektdən - onun dövlət quruluşuna və ayrı-ayrı şəxslərə, yəni vətəndaşlara münasibəti aspektində baxır. Hər üç hakimiyyətin hüquqi və konstitusion-hüquqi möhkəmlənməsində ifadə olunmuş siyasi-azadlıq münasibətlərinin birinci aspekti mülki hüquq və azadlıqların, şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin zəruri vasitələri kimi çıxış edir.

Bu iki aspektin uyğunluğu olmadıqda. siyasi azadlıq natamam, qeyri-real və təmin edilməmiş olur. Monteskye xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, hakimiyyətin bölünməsinin əsas məqsədi hakimiyyətdən sui-istifadə etməkdən çəkinməkdir.

Monteskyenin qeyd eldiyi əsas azadlıq aspekti dövlət quruluşuna görə deyil, ayrı-ayrı vətəndaşlara münasibətdə siyasi azadlıqdır. Göstərilən ikinci aspektdə siyasi azadlıq vətəndaşın təhlükəsizliyindən ibarətdir. Belə təhlükəsizliyin təminat vasitələrini nəzərdən keçirərək Monteskye cinayət qanunları və məhkəmə icraatının keyfiyyətinə xüsusi əhəmiyyət verir.

Təbii hüquq ləlimi Tomas Peyn və Tomas Cefferson tərəfindən burjua-demokratik və anli-müstəmləkə inqilabı uğrunda mübarizələrdə inkişaf etdirilmişdir. Peyn və Ceffersonun ideyaları təkcə demokratik dövlətçiliyin təsdiqinə deyil, həm də insanın ayrılmaz təbii hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. Belə ki, T.Peyn (1737-1809) insanın təbii və ayrılmaz hüquqları ideyasının coşğun tərəfdarı olmuşdur. Bu ideyaları müdafiə edərək o, özünün «İnsan hüquqları» və «Sağlam düşüncə» əsərlərində insan hüquqlarını onun sosial həyatının zəruri xüsusiyyəti kimi, eləcə də idarəetmə hakimiyyətinin və bütövlükdə, dövlətin təşkili və fəaliyyətinin prinsipi kimi şərh edirdi. Peyn insan hüquqlarına bütün sivil xalqların respublika idarəetmə formasının ayrılmaz atributu kimi baxırdı.

T.Cefferson (1743-1826) insan hüquqlarını respublika və demokratik mövqelərdən əsaslandırırırdı. Onun tərəfindən hazırlanmış ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsində (4 iyul 1776-cı il) insanın ayrılmaz hüquqları ideyası dürüst ifadə edilmişdir. Bəyannamə bu hüquqları möhkəmləndirən ilk rəsmi sənəd olmuşdur.

İnsanın hüquq və azadlıqları problemlərinin liberal- humanist mövqedən dərin fəlsəfi araşdırılması İ.Kantin (1724- 1804) adı ilə bağlıdır. İ.Kanta görə dövlət hüquqi qanuna tabe olan çoxsaylı insanların birliyidir. Dövlətin rifahı dövlət quruluşu ilə hüquqi prinsiplərin yüksək dərəcədə uyğunlaşmasından ibarətdir. İ.Kant qeyd edir ki, mənəviyyat, mənəvi fəaliyyət və mənəvi azadlıq insan azadlığının və onun müstəqil statusunun tanınmasının hüquqi imkanının prinsip və ilkin şərti, zəruri şəraiti və vacib tərkib hissəsidir. Hüquq normaları kolliziyaların tənzimlənməsinə və bu münaqişələrin ümumi azadlıq qanunu

mövqeyindən, yəni mənəvi azadlıq prinsipinə əməl edilməsini nəzərə almaqla həll edilməsinə yönəlmişdir.

İ.Kanta görə hüquq anlayışı şəxsiyyətin mənəvi muhtariyyəti, mütləq özünüqiymətləndirməsi, özü üçün qanun çıxarma, öz borcunu bilmə və onu həyata keçirmə qabiliyyətinin ideyasına istinad edir. İ. Kantın şəxsiyyətin hüquq və azadlığı probleminə fəlsəfi yanaşmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu mövzunu o, ümumdünya tarixi miqyasda, ümumdünya mülki- hüquqi vəziyyətin və xalqlar arasında əbədi sülhün yaradılmasına yönəlmiş mütərəqqi hərəkət perspektivində qarşıya qoymuşdur. Şəxsiyyətin mənəvi azadlığı, insanın hüquq və azadlıqları, respublikaçılıq ideyalarının təsdiqi, Kanta görə, bu ideahn həyata keçirilməsinin yeganə mümkün yoludur. Şəxsiyyətin azadlığı, onun hüquq və azadlıqları, hüquqi siyasət, dövlət həyatının hüquqi təşkili, beynəlxalq sülhün və əbədi sülhə aparan yolların təmin edilmə üsulu kimi azad dövlətlərin hüquqi ittifaqı haqqında Kant təlimi hüququn, insan hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü ideyalarının tanınması və tədricən möhkəmlənməsi istiqamətində müasir ümumavropa və dünya prosesinin intensiv inkişafında xüsusilə aktualdır.

Azadlıq ideyalarının fəlsəfi baxımdan əsaslandırılmasında həmçinin G.Hegel (1770-1831) də böyük işlər görmüşdür. Əgər İ.Kanta görə şəxsiyyətin azadlığı, onun hüquqları və hüquqi dövlətin mövcudluğu zərurətdirsə, Hegel bunların gerçəklik olduğunu qeyd edir. Belə ki, Hegelin fikrincə, insanlann azadlıq ideyası yalnız konstitusiya ilə rəsmiləşdirilmiş və inkişaf etdirilmiş müasir dövlətlərdə tam reallaşır. O, hüquq və azadlığın daxili birliyini göstərərək qeyd edirdi ki, hüquq mövcud varlıq, ümumilikdə azad iradənin varlığından ibarətdir. Beləliklə, hüquq ideya kimi azadlıq deməkdir. Hegel insan azadlığı ifadəsinin hüquqi formasını səciyyələndirərək qeyd edirdi ki, «şəxsiyyət, ümumiyyətlə hüquq səlahiyyətini saxlayır, mücərrəd hüququn həm anlayışını, həm də əsasını və deməli, formal hüququn abstrakt əsasını təşkil edir. Vətəndaş cəmiyyətini və siyasi dövləti fərqləndirərək Hegel vətəndaş cəmiyyətini mahiyyətinə görə burjuva cəmiyyəti kimi başa düşür. Vətəndaş cəmiyyəti bir şəxsiyyət kimi insanın azadlıq və hüququnun həyata keçmə sahəsi, ayn-ayn şəxslərin xüsusi, şəxsi məqsəd və maraqlarının sferasıdır. İnsanların hüquq və azadlıq anlayışının inkişafı baxımından bu zəruri

mərhələdir; belə ki, burada xüsusi və ümuminin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birindən asılılığı nümayiş etdirilir.

Adıçəkilən mərhələdə əcnəbilərə dini azadlıq verilməsi tendensiyası da güclü şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır. Nümunə qismində Rus dövlətinin daxili qanunvericiliyi və həyata keçirilən praktiki fəaliyyətini göstərmək olar. Bundan əlavə, dövlət tərəfindən xarici ticarətin inkişafı və onun xarici mütəxəssislərin cəlb edilməsində maraqlı olması meyarı da mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan olmuşdur. Hətta Çar İvan Qroznı tərəfindən 1572-ci il Varfolomey gecəsi barədə İmperator II Maksimiliana göndərdiyi məktubda əcnəbilərə dini azadlığının təqdim edilməsi ilə bağlı müddəalar təsbit edilir.

İngiltərə parlamenti tərəfindən 1679-cu ildə qəbul edilmiş «Habeas Corpus Act» təbəliyindən asılı olmayaraq, istənilən tutulan şəxsin həbs zamanı məhkəmə qarşısında dayanmaq hüququna malik olmasını təsbit etmişdir. Məhkəmə onun həbsxanaya göndərilməsi və ya iki gün müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilməsi barədə məsələni həll etməlidir.

Daha sonra, yakobinçilərin qanunvericilik aktı sayılan 1793-cü il tarixli İnsan və vətəndaşların hüquqlarının Bəyannaməsini qeyd etmək olar. Cəmiyyəti xoşbəxt görmək istəyini əsas məqsədi elan edən həmin sənəddə bütün insanların təbiət və qanun qarşısında bərabərliyi qeyd edilərək, insanların bir sıra təbii və ayrılmaz hüquqlarının təmin olunması möhkəmləndirilmişdir. Mövcud imkanlara bərabərlik, azadlıq, təhlükəsizlik, mülkiyyət hüquqları aid edilir. Əcnəbilərə münasibətdə müvafiq aktın şamil olunma meyarına gəldikdə isə, bu pozitiv və neqativ hüquqların təsbiti ilə xarakterizə olunur. Neqativ hüquqlardan qanunla' nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, hər hansı digər şəraitdə təqsirləndirilməyə, tutulmaya və ya həbsə alınmaya məruz qalmaması, razılığı olmadan kimsənin ən kiçik halda belə mülkiyyətindən məhrum edilməməsi kimi müddəalar, pozitiv hüquqlardan isə əcnəbinin şəxsiyyətinin, hüquq və mülkiyyətinin qorunub saxlanılması məqsədilə cəmiyyət üzvləri tərəfindən göstərilən himayəçilik hüququ bunun bariz nümunəsidir.

Hakimiyyətin bölünməsi haqqında təlimlə əlaqələndirilmiş insanların ayrılmaz təbii hüquqları haqqında nəzəri təsəvvürlər konstitusionalizmin formalaşması prosesində mühüm rol oynayaraq ilkin burjua dövlətlərinin konstitusiya və digər qanunvericilik aktlarının formalaşmasına, o cümlədən dövlət- hüquqi praktikaya əhəmiyyətli təsir göstərdi. Bu təsir Hüquqlar haqqında 1776-cı il Virciniya Bəyannaməsi, 1787-ci il ABŞ Konstitusiyası, 1791-ci il Hüquqlar haqqında Bili, 1789-cu il tarixli Fransa İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi və digər aktlarda təzahür etmişdir.

Hüquqlar haqqında 1776-cı il Virciniya Bəyannaməsi elan etmişdir ki, təbiətə bütün insanlar bərabər surətdə azad və müstəqildirlər, anadangəlmə müəyyən hüquqlara yiyələnmişlər, onlar bəzən ictimai vəziyyətə daxil olduqda, özlərini və öz nəsillərini hər hansı bir razılaşmadan, mülkiyyət qazanmaq və onu idarə etməklə azadlıq və yaşamaq, xoşbəxtlik və təhlükəsizliyə can atmaq hüququndan məhrum edə bilməzlər. Bu Bəyannamə insan hüquqlarının dövlət tərəfindən ilk müəyyənliyi idi. K.Marks bu tarixi sənədi qiymətləndirərək yazırdı ki, Amerika «böyük demokratik respublika ideyasının ilk dəfə yarandığı, insan hüquqlarının ilk bəyannaməsinin elan olunduğu və XVIII əsr Avropa inqilabına ilk təkən verdiyi» ölkədir.

ABŞ-m 1787-ci il Konstitusiyasında isə insanın təbii ayrılmaz hüquqlarının siyahısı yoxdur. Sonradan 1789-cu ildə Konstitusiyaya ilk 10 düzəliş etmək təklif olundu ki, bunlar da 1791-ci ildə təsdiq olunmuş Hüquqlar haqqında Bi İli təşkil edir.

Daha sonra, Böyük Fransa Burjua İnqilabı gedişində Milli Yığıncaq tərəfindən 1789-cu ildə elan olunmuş insan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi Avropada böyük əks-səda doğurdu. O, İngiltərə və Amerika inqilabları zamanı meydana çıxmış ideyaları davam etdirmiş, azadlıq və hüquq bərabərliyini postulat kimi qəbul etmiş, həmçinin o dövr üçün yenilik olan hüquqlardan daha səmərəli istifadə olunması məqsədilə hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipini tətbiq edirdi. Eyni zamanda, 1789-cu il Bəyannaməsinin 16-cı maddəsində deyilir ki, hüquqlardan istifadəsi təmin olunmamış və hakimiyyətin bölünməsi həyata keçirilməmiş cəmiyyət konstitusiyaya malik deyildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bəyannamədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları bütün dünyada bəyan edilərək

ictimai və dövlət quruluşlarının yeniləşməsi və mədəniləşməsi üzrə əsas imperativ norma oldu. O, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sahəsində yaranmış keçmiş təcrübənin təsirini sınaqdan keçirərək insan və vətəndaş hüquqlarının dünyanın hər yerində tanınması və müdafiəsi uğrunda mübarizə prosesinin gedişinə özünün müsbət təsirini göstərdi.

İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi qadın hüquqlarının inkişafında da kifayət qədər böyük rol oynamış oldu. Belə ki, XVIII əsrin əvvəllərində Fransız utopik sosialisti Ş.Furye qadın azadlığının zərurəti haqqında özünün tezisində «emancipation des femmes» terminini irəli sürməklə qadınlara siyasi müstəqilliyin verilməsinin qaçılmaz olduğunu bəyan edirdi. Müvafiq fikirlərin təsiri altında Böyük Fransa inqilabı qadın siyasi hərəkətinin yaranmasını sürətləndirmiş oldu. Tədricən İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsinin təsiri ilə qadın hüquqları daha geniş təşviq edilməyə başlandı. Sonradan bir sıra qadın hüquqları (1791-ci il Dekreti ilə vərəsəlikdə bərabərlik, 1792-ci il Qanunu ilə boşanma zamanı bərabərlik və s.) qanunvericilikdə təsbit edilir.

1804-cü il Fransa Mülki Məcəlləsi (Napoleon Məcəlləsi) beynəlxalq miqyasda mülki hüquqların inkişafında mühüm mərhələ oldu. Bununla yanaşı, bu Məcəllə ümumilikdə beynəlxalq xüsusi hüququn əsaslarının formalaşmasında və xüsusilə də, əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinin tənzim olunmasında mühüm rol oynadı. Fransa Mülki Məcəlləsinin bu sahədə xüsusi əhəmiyyəti beynəlxalq səviyyədə əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən razılaşıdırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Orada göstərilir ki, Fransada əcnəbi onun vətəndaşı olduğu dövlətlə bağlanmış müqavilə əsasında həmin dövlətin ərazisində Fransa vətəndaşlarının əldə etdiyi və ya əldə edə biləcəyi hüquqlardan istifadə edir.

Fransa Mülki Məcəlləsi, ümumilikdə, beynəlxalq xüsusi hüququn əsaslarının formalaşdırılması prosesində və ayrılıqda əcnəbilərin hüquqi rejiminin tənzim olunmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Fransa Mülki Məcəlləsinin əsas xüsusiyyəti onun əcnəbilərin hüquqi rejiminin beynəlxalq səviyyədə aşağıdakı qaydada tənziminə dair razılaşıdırılmış qaydaların qəbulu ilə bağlı idi: əcnəbi Fransada vətəndaşı olduğu dövlətlə bağlanmış müqaviləyə əsasən fransız vətəndaşının onun (əcnəbinin)

ölkəsində istifadə etdiyi və ya edəcəyi hüquqlara müvafiq olan hüquqlardan istifadə edir (maddə 11). Əslində isə Məcəllənin İlci maddəsi beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsiplərindən birini - diplomatik qarşılıqlıq prinsipini nəzərdə tutmaqla yanaşı, əcnəbilərin hüquqlarının unifikasiyası prosesində dövlətin fəal rolunu müəyyən edirdi (yəni dövlətlər xaricdə öz vətəndaşları üçün daha geniş hüquqların təmin edilməsinə nail olmaq məqsədilə beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə digər dövlətlərin vətəndaşlarına eyni hüquqlar təqdim etməyə zəmanət verməlidirlər). Bundan əlavə, Məcəllə özündə əcnəbilərin bir sıra prosessual hüquqlarını, fransızlarla nikah bağlamaq hüququ kimi maddi normaları, əcnəbilərin övladlığa götürmək imkanlarını, vəsiyyətnamənin tərtibi ilə bağlı müddəaları birləşdirmişdir.

XIX əsrdə digər dövlətlərdə qəbul olunan mülki məcəllələrdə də əcnəbilərin hüquqi statusunu tənzim edən normalar təsbit olunmuşdur. Lakin bu normalar ayrı-ayrı dövlətlərdə eyni zamanda bir-birindən həm məzmununa, həm də həcminə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Amma bütün dövlətlər üçün vahid ümumi müddəa əcnəbilərin daşınmaz əmlaka sahib olmaq hüququndan məhrum edilməsi ilə bağlı idi. Elə həmin dövrdə hüquqların belə bölgüsü aparılırdı: əcnəbilər üçün mütləq əlçatmaz hüquqlar; əcnəbilər üçün nisbi mümkün olan hüquqlar; ümumi hüquqlar.

XIX əsrdən etibarən insan hüquqlarının tanınması yolunda kifayət qədər mühüm addımlar atıldı. Əldə olunmuş bu nailiyyətləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar:

- 1833-cü ildən İngiltərə müstəmləkələrində və 1868-ci ildən etibarən ABŞ-da köləliyin və qul ticarətinin təcridən ləğvi;

- işçilərin hüquqlarının fabriklər haqqında milli qanunvericiliklərdə tanınması (1833 və 1844-cü illərdə İngiltərədə, 1841-ci ildə Fransada, 1853-cü ildə Prussiyada), həmkarlar ittifaqları hərəkətlərinin qanuniləşdirilməsi (1876-cı ildə İngiltərədə, 1884-cü ildə Fransada, 1914-cü ildə ABŞ-da);

qadın və kişilərin hüquqlarının təcridən bərabərləşdirilməsi uğrunda qadın hərəkətlərinin inkişafı.

Beləliklə, XIX əsrdə təcridən təbii hüquqlar anlayışından hazırda daha çox işlədilən insan hüquqları anlayışına keçid baş verdi. Bu keçidin mahiyyətini belə müəyyən etmək olar: təbii hüquqlar anlayışı özünümüdafə və öz mülkiyyətinin

başqalarından müdafiəsi ideyalarına əsaslanır; insan hüquqları anlayışı maraq və tələbləri cəmiyyət və digər insanlar tərəfindən təmin edilməli olan ideal bir şəxsiyyət kimi insan haqqında konsepsiyaya əsaslanır.

Bu dövrdə qəbul edilmiş ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarında da insan hüquqları ilə əlaqədar mühüm müddəalar möhkəmləndirilməyə başlandı. 1850-ci il Prussiya Konstitusiyasında nəinki öz təbəələrinin, eyni zamanda əcnəbilərin mülkiyyət, mənzil toxunulmazlığı, dini etiqad azadlığı kimi hüquqları, 1871-ci il Almaniya Konstitusiyasında isə İmperianın və onun qanunvericiliyinin nəzarət etməli olduğu sahələrdən olan əcnəbilərlə bağlı müddəalar da əks olunmuşdur. 12 dekabr 1867-ci il tarixli «Krallıq və vilayətlər üçün vətəndaşların ümumi hüquqları haqqında» Avstriya Konstitusiya Qanunu dövlətin nümayəndəli orqanında vətəndaşların müstəsna iştirakını nəzərdə tutmaqla yanaşı, Reyxsralm əcnəbilərə dair səlahiyyətlərini daha da dəqiqləşdirdi. 1831-ci il Belçika Konstitusiyası isə belçikalıların qanun qarşısında bərabərliyini, yığıncaq və assosiasiya azadlığını nəzərdə tuturdu. 1876-cı il İspaniya Konstitusiyası ikiqat vətəndaşlığın əldə edilməsinin yolverilməzliyini özündə təsbit etməklə, 2-ci maddəyə uyğun olaraq, əcnəbilərə İspaniya ərazisində yaşayış yeri seçmək, istənilən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququ vermişdir. Göstərilənlərlə yanaşı, əcnəbilərin qanunsuz həbs, tutulma və saxlanılmaya məruz qalmaması (maddə 4), kimsənin əcnəbinin mənzilinə onun iradəsinə zidd olaraq daxil olmaması (maddə 6) kimi normalar da müvafiq aktın tərkib hissəsini təşkil edir. İspaniya Konstitusiyasından fərqli olaraq, 1864-cü il Yunanıstan Konstitusiyası bütün şəxslərə şamil edilən hüquqların siyahısını möhkəmləndirmişdir. Həmin sıraya petisiya hüququ (maddə 9), fikir azadlığı (maddə 14), mülkiyyət hüququ (maddə 17) kimi subyektiv imkanlar aiddir.

XX əsr insan hüquqlarının formalaşmasında yeni bir dövrün başlanğıcını qoymuş oldu. Belə ki, 1919-cu ildə Millətlər Cəmiyyətinin yaradılması nəinki digər sahələrdə, həmçinin insan hüquqları sferasında da əməkdaşlığın əsasını formalaşdırdı. Belə ki, elə həmin ildə yaradılan BƏT insan hüquqlarının formalaşması və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Beynəlxalq hüququn tarixinin müasir mərhələsində isə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas prinsiplərinin və insan hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi 1945-ci ildə qəbul edilən BMT Nizamnaməsi ilə başlanır. Belə ki, Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə müvafiq olaraq BMT tərəfindən nəzərdə tutulmuş məqsədlərdən biri də iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həlli sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, irqindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hamıya münasibətdə insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsi və təşviq edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq müəyyən edilmişdir.

İnsan hüquqlarının qorunması və təmin edilməsindən danışarkən BMT Baş Məclisi tərəfindən 10 dekabr 1948-ci il tarixdə qəbul edilən İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə və 16 dekabr 1966-cı il tarixli iki mühüm sənəd: Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt xüsusi qeyd edilməlidir. Daha sonra, universal səviyyədə Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il tarixli 4 Cenevrə Konvensiyası, Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası, Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu haqqında 1954-cü il Konvensiyası, Vətəndaşsızlıq hallarının aradan qaldırılması haqqında 1961-ci il Konvensiyası, İrqi ayr-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1963-cü il Konvensiyası və s. mühüm beynəlxalq sənədlər qəbul edildi.

İnsan hüquqları sahəsində mühüm əhəmiyyətə malik regiona) sənədlərin qəbulu da bu sahədəki inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Məsələn, Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul olunmuş 7 dekabr 2000-ci il tarixli Əsas hüquqlar haqqında Xartiya, Avropa Şurası çərçivəsində 4 noyabr 1950-ci ildə qəbul olunan İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiya və ona Əlavə protokollar bu cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktı isə insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipini beynəlxalq hüququn mühüm prinsipi kimi təsbit etməklə, sonrakı normayaradıcılıq prosesinə əhəmiyyətli müsbət təsir etmişdir.

Hal-hazırda da insan hüquqları sahəsində yeni normalar qəbul edilir və ya bəzi normaların yenisi ilə əvəz edilməsi istiqamətində mühüm fəaliyyət həyata keçirilir. Xüsusən də hər bir istiqamətdə (məsələn, uşaqların, qadınların, milli azlıqların və s. hüquqlarının müdafiəsi) mühüm beynəlxalq müqavilələr qəbul edik", yeni beynəlxalq nəzarət mexanizmləri formalaşdırılır, dövlətlərin əməkdaşlığının daha ciddi formaları işlənib hazırlanır.

3.5. Azərbaycanda insan hüquqlarının formalaşması və inkişaf tarixindən

Azərbaycan tarixinin hərtərəfli təhlili beynəlxalq hüquq elementlərinin, o cümlədən insan hüquqlarının da geniş inkişaf tarixinə malik olduğunu sübut edir. Beynəlxalq hüquq institutlarının formalaşmasına verilən töhfələr bir daha bunu sübut edir. Məsələn, b. e. əvvəl 585-ci ildə Midiya ilə Lidiya arasında gedən altıillik müharibədən sonra sülh müqaviləsi •İmzalanmışdır. Həmin müqavilə KJaksar və Lidiya şahı Alliatta tərəfindən Babilistan və Kilikiya şahlarının vasitəçiliyə ilə bağlanmışdır ki, bu da beynəlxalq hüquq tarixində məlum olan vasitəçilik institutunun tətbiq edilməsinin ilk nümunəsi, bəlkə də, hətta birincisi idi⁵.

İnsan hüquqları elementlərinin formalaşması zərdüştlükdə əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Zərdüştlük özünün İslamaqədərki minillik inkişafı dövründə yalnız orijinal dini- fəlsəfi sistem kimi deyil, həmçinin əksər İran və Mərkəzi Asiya xalqları üçün universal hüquq mənbəyinə çevrilmişdir. Avestanın üçdə bir hissəsi qanunun müxtəlif sahələrdə tətbiqinə həsr edilmişdir. Avesta müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif yerlərdə yaranmış çoxsaylı teoloji, etik, tarix-epik və hüquqi normaların nəhəng məcmusundan ibarət olan müxtəlif xarakterli mənbə hesab edilir, tiki Avesta 21 naskdan (kitabdan) və 815 fəsildən ibarət olmuşdur. Zərdüştlük hüququnun dini xarakterinə baxmayaraq burada Roma hüququndan heç də az olmayan səviyyədə etnik vəziyyətindən, dinindən, yaşından, cinsindən və hansı təbəqəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq şəxsiyyətin hüququnun prinsipləri formalaşdırılır və təsbit olunurdu. Məhz

---

s Əsgərov Ə.İ. Beynəlxalq hüquq. Bakı. Maarif, 1979, s. 14.

bu baxımdan qeyd olunur ki, zərdüştlük qanunları insanların iradə azadlığını ifadə edirdi. Zərdüştlüyün ən yüksək əxlaqi prinsipi müqəddəs qanuna, ədalətli qaydaya tabe olmaqdır. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, zərdüştlik etikasının əsası üç prinsipdə ifadə olunmuşdur: Xeyirxah fikir, Xeyirxah söz. Xeyirxah əməl. Zərdüştlikdə «Xeyirxah söz» anlayışı verilən sözü pozmmağı, müqavilələrə əməl etməyi, düzgün hərəkət etməyi, böhtan atmamağı, təhqir etməməyi və s. tələb edirdi.

Avestada mülkiyyətin mühafizəsi ilə bağlı çoxsaylı normalara rast gəlinir. Şəxs öz mülkiyyətinin mütləq sahibi hesab edilirdi və mülkiyyətinin üzərində istədiyi kimi sərəncam vermək hüququna malik idi. Avesta əqdlərin bağlanması zamanı vicdanlılığı və verilən sözə sadıqlığı ön plana çəkirdi. Zərdüştlüyə görə qadın şəxsi mülkiyyət hüququna malik idi, o, öz mülkiyyətindən xeyriyyəçilik məqsədlərlə istifadə edə, həmçinin müstəqil surətdə iddiaçı qismində çıxış edə və şahid ifadəsi verə bilirdi. Zərdüştlük hüququnda nikah ona daxil olanların qarşılıqlı seçiminin nəticəsi idi və yalnız bu seçimdən sonra valideynlər və himayəçilər tərəfindən təsdiqlənirdi. Nikah müqavilələri müəyyən müddətə bağlanırdı. Nikah, uşaqların doğulması və tərbiyəsi dövlət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi və Allahın himayəsində və mühafizəsində olan işlər kimi qələmə verilirdi.

Qadınların hüquqları, həmçinin ərin öz arvadım itaətsizliyə görə məhkəməyə verdiyi zaman da nəzərə alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, zərdüştlikdə qadının itaətsizliyi ən ağır günahlardan biri hesab olunurdu. Bununla belə, bu hərəkət üç dəfə edilməli və məhkəmə qaydasında açıq şəkildə elan olunmalı idi; yalnız bu halda ər «itaətsizlik haqqında sənəd» əldə etmiş olurdu və öz arvadına qarşı iddia qaldıra bilirdi. Bu halda da qadının ona qarşı irəli sürülmüş ittihamı açıq şəkildə rədd etmək və öz təqsirsizliyini sübut etmək hüququ saxlanırdı, əks halda o, özünün bütün mülkiyyətinə olan hüquqlarını ərinin xeyrinə itirmiş olurdu. Digər tərəfdən, ərin öz qadınını təhqir etdiyi hallarda, qadının da öz ərindən şikayət verə bilməsi nəzərdə tutulurdu. Qadının vəzifələri təkcə ev təsərrüfatı ildə deyil, eyni zamanda bütün xalqın əxlaqi və mənəvi tərəqqisi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Avesta həmçinin həm doğulmuş, həm də doğulmamış uşaqların hüquqlarını ciddi şəkildə qoruyurdu. Yetkinlik yaşma

çatmayanların valideynlərindən ayrılması və himayəsiz saxlanması ağır cinayət kimi müəyyən olunurdu. Uşaqlara kiçik yaşlarından elm öyrətmək tövsiyə olunurdu: «əgər oğlun olacaqsə, onu uşaqlıqdan məktəbə ver, çünki elm - gözlərin işığıdır».

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər, o cümlədən mənəviyyat əleyhinə olan cinayətlərə görə cəza xüsusilə diqqətdə saxlanılırdı. Müqəssir bilinən şəxs həbs eldikdən sonra, məhkəmə onun öz təqsirini tam etiraf etməsinə nail olmağa çalışırdı. Lakin müqəssirin bu etirafından sonra məhkəmə bu etirafın həqiqiliyini yoxlayırdı. Kəlləlik zərdüştlükdə ləğv olunmasa da, burada qul müəyyən hüquqlara malik idi. Belə ki, bir sıra hallarda o, öz sahibinə qarşı iddia qaldıra bilərdi. Belə hallardan biri hətta zərdüştlüyün qanunnaməsində göstərilmişdi.

, Ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, zərdüştlüyün əhəmiyyəti təkcə onun tarixi abidə olması ilə deyil, həm də onun Hindistandan və Əfqanıstandan başlamış Yunanıstana qədər, Babalislandan Azərbaycana və Ermənistanına qədər geniş tətbiq olunmasıdır⁶. Zərdüştlük istər Şərqi, istərsə də Qərbi siyasi fikrinin formalaşması və inkişafına çox böyük təsir etmişdir. Avestanın tədqiqatçıları onun Midiya elmini öyrənən Demokritə təsirini (əxlaqın üç prinsipi haqqında məsələyə dair) qeyd edirlər. Yunan müəlliflərindən ilk dəfə olaraq Zərdüşt təlimi haqqında məlumat verən Platon, Aristotel və başqa antik müəlliflər həmin təlimlə tanış idilər. Avesta Hegel tərəfindən öyrənilmiş və ona da müəyyən təsir göstərmişdir⁷.

Üç prinsip sonradan III əsrin sonunda geniş yayılmış manilik cərəyanı tərəfindən geniş şərh edilmişdir. Manilik əxlaqın əsasını təşkil edən 10 əhkam (məsələn, oğurluqdan, qafillikdən, tamahkarlıqdan, ər-arvad xəyanətindən imtina və s.) bilavasitə insan hüquqlarına hörməti nümayiş etdirirdi.

V əsrin sonu - VI əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş Məzdək hərəkatı insanların azad olması prinsipini irəli sürür, əmlak, sosial və hüquq bərabərliyini, xalqın mənafeyi və mövqelərinin nəzərə alınması və s. məsələləri ön plana çəkirdi.

---

⁶ Məlikova M.F., Bayramov E.R. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. (Oçerklər). Bakı, Maarif, 1984, s. 18.

⁷ Очерки по истории азербайджанской философии. Баку, 1960, с. 18-19.

Sonradan insanların bütün hallarda bərabərliyi IX əsrdə xürrəmilər hərəkatının da əsas fəaliyyət prinsipi olmuşdur.

620-ci ildə tərtib edilmiş və Sasani Qanunnaməsi adını almış «Matikan» ən mühüm hüquqi mənbələrdən hesab edilir. Matikan müxtəlif hüquqi məsələlər üzrə təxminən minə yaxın məhkəmə qərarların özündə birləşdirir. Matikan normaları içərisində şəxslərin hüququ barədə danışılır. Burada hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin məzmunu açılır, yetkinlik yaşma çatmış və yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər fərqləndirilir. Cinayət əməlinə görə bir sıra cəzalar nəzərdə tutulurdu: fiziki cəzalar; əmlak ödəməklə təqsirin yuyulması; əvəzli işləmə; həbsxanaya salınma; cəmiyyətdən qovulma, yəni vətəndaşlığın və mülki hüquq qabiliyyətinin itirilməsi; ölüm cəzası⁸. Burada eyni zamanda, məhkəmə qərarlarında vətəndaşın və əcnəbilərin bərabər olması, qulun müəyyən dərəcədə prosessual hüquq qabiliyyətinə malik olması və s. normalar əks olunmuşdur. Tərəflər məhkəmə qərarı ilə razılaşmadıqda, işə böyük hakimlərin iştirakı ilə yenidən baxılır və ya ali apelyasiya məhkəməsinə göndərilirdi.

Orta əsrlər dövrü Azərbaycanda da insan hüquqları ideyalarına yenidən baxış və bu istiqamətdə əhəmiyyətli fikirlərin formalaşması dövrü kimi xarakterizə edilir. XI əsrdə səlcuq istilaları zamanı Azərbaycanda ticarət münasibətlərinin inkişafı tacirlərin, o cümlədən əcnəbi tacirlərin azad ticarət etmələrinə geniş şərait yaratmış oldu. Bu, özünü Məlikşahın hakimiyyəti illərində (1072-1092) daha çox biruzə vermişdir. Belə ki, o, 1087-ci il Fərmanına uyğun olaraq beynəlxalq ticarətin canlanması üçün bütöv bölgələrin tacirlərini bəzi ticarət rüsumlarından azad etmişdir. Həmçinin şəhərlərin və şəhər sənətkarlığının inkişafı, əmtəə-pul münasibətlərinin kənd təsərrüfatına geniş surətdə daxil olması və əvvəlki yüzilliklərdə də coşğun fəaliyyət göstərən geniş ticarət yolları şəbəkəsinin mövcudluğu XI əsrin sonu - XII əsrdə Azərbaycanın ticarət-iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqda, əcnəbi tacirlərin azad ticarəti üçün geniş imkanlar açmış oldu.

X-XII əsrlərin siyasi-hüquqi fikirlərindən danışarkən, Əbu Əli Həsən İbn Xacə Nizamülmülkün «Siyasətnamə» əsəri xüsusi qeyd edilməlidir. Əsərdə «hamının qanun qarşısında

---

⁸ İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2007, s. 67.

bərabərliyi» prinsipi öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, bir əmələ görə iki dəfə cəza verilməsinin, həmin şəxsin cəzalandırıldıqdan sonra təqib edilməsinin yolverilməzliyi və s. kimi mühüm insani məsələlər ön plana çəkilmişdir.

O dövrün tarixi abidələrindən hesab edilən «K. itabi-Dədə Qorqududa humanizm, sosial ədalət, sülh məsələləri xüsusi vurğulanır, ədalətli və sabit humanist siyasətin həyata keçirilməsi, dövlətin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı kimi mühüm məsələlər diqqət mərkəzinə gətirilmiş və bu istiqamətdə xalqların əməkdaşlığı zəruri hesab edilmişdir. Bütün sərəvətlərin xalqa məxsus olması və heç bir ayrı-seçkilik olmadan bütün şəxslərin bərabər qaydada istifadə etməsi insan hüquqlarının təminatında mühüm addım hesab edilir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da həmçinin qadınların ictimai həyatda rolunun artırılmasına da xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Bu dövrdə yaşayıb yaratmış Azərbaycan filosoflarının fikirlərində də insan amili xüsusi yer tuturdu. Əbülhəsən Bəhmənyar tərəfindən irəli sürülmüş təhsilin və insanın mənəvi cəhətdən təkmilləşdirilməsi bu cəhətdən xüsusi qeyd edilməlidir. XII əsrdə Azərbaycanın istedadlı şairi Əfzələddin Xəqani Şirvaninin əsərlərində müdriklik ön plana çəkilir, ədalətsizlik, zülm və zorakılıq, özbaşınalıq kəskin tənqid edilirdi. Sosial bərabərsizlik isə daim ciddi hədəfə alınır. Əfzələddin Xəqani insanların həyatının yaxşılaşdırılmasını ön plana çəkir, ədalətliyi təlqin edirdi. Onun bu cəhətdən bir sıra əsərləri - «Töhfətül- İraqeyn», «Mədəin xərabələri» və s. xüsusi qeyd edilə bilər.

Böyük şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvi XII əsr və XIII əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış bir azərbaycanlı kimi nəinki Azərbaycanda, həm də bütün Şərqi ictimai-siyasi fikrinin ən görkəmli xadimlərindən hesab edilir. Tarixə «Xəmsə» adı ilə daxil olmuş - «Sirlər xəzinəsi», «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl» və «İsgəndərnəmə» əsərləri ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Şair üçün şən azad fikirlilik, nikbinlik, xoşbəxt dünyəvi həyat idealına inam səciyyəvidir. Nizaminin yaradıcılığı əsl insanpərvərliklə fərqlənir. Əməyi maddi və mənəvi mədəniyyətin, cəmiyyətin xoşbəxtliyində görünən şair öz əsərlərində əməkçi xalqın nümayəndələrinin həqiqi və parlaq obrazını yaratmışdır. Sosial ədalətsizliyi kəskin tənqid edən mütəfəkkir feodal cəmiyyətini məhbəs, şər və ədalətsizlik məskəni

adlandırır. Şahlan ədalət məhkəməsinə, qayda-qanunlara əməl etməyə riayət etməyə çağırmaqla şair, eyni zamanda onların cəzalandırılmasını da tələb edirdi. Qəddarlıq ciddi tənqid edilir. Nizami öz əsərlərində şahlara ədalətli və humanist olmağı, xalqın rifahı üçün qayğı göstərməyi məsləhət görürdü. «Xosrov və Şirin» əsərində Şirinin ölkədə ədalətə nail olunmasına və zəhmətkeş kütlələrin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsinə yönəldilmiş bir sıra mühüm dövlət islahatlarını keçirməklə insanların mənəvi azadlığını ön plana çəkir. Şair sülhün bərpa olunmasını münasibətlərin formalaşmasının əsası kimi izah edirdi. Başqa əraziləri işğal etməyi, zorakılığı tamamilə aradan qaldırmağı irəli sürür. O, humanizm, xeyirxahlıq, bərabərlik və azadlıq prinsipi əsasında cəmiyyətin idarə edilməsi prinsipini irəli sürürdü ki, bu da hüquqi dövlət prinsiplərinə uyğun gəlir. Şairin «İsgəndərnaməsində» dinc əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq xüsusi yer tuturdu.

XIII-XIV əsrlərdə insan hüquqları ideyaları daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə Nəsrəddin Tusinin (1201-1274) «Əxlaqi-Nasiri» əsərində dövlətin idarə edilməsində ədalətlik, hikmətlik və humanizm prinsiplərinin əsas götürülməsi irəli sürülürdü. Qanunların hamı tərəfindən qəbul olunması xüsusi olaraq vurğulanırdı ki, bu da insan hüquqları nöqtəyi-nəzərindən yüksək qiymətləndirilməlidir. Cinayət törədən şəxslərə cismani işgəncələr verilməsinin yolverilməz olduğu və bunun ədalət mühakiməsinə ciddi zərbə vurduğu qeyd edilirdi. Azərbaycan xalqının görkəmli alimi Nəsrəddin Tusi cəmiyyətlə insan və insanla cəmiyyət arasında gedən mübarizəni vəhdətdə izah etmiş və belə bir fikir söyləmişdir ki, cəmiyyətin inkişafında insan mühüm rol oynadığı kimi, insanın da inkişafında cəmiyyət mühüm rol oynayır. İnsanların hüquq bərabərliyini ön plana çəkən mütəfəkkir azadlıq ideyasını və ədalətliyi inkişaf etdirirdi. Xalqın səsi və rəyini xüsusi olaraq qeyd edən və bunun nəzərə alınması olduğunu qeyd edən mütəfəkkir dövlətin idarə edilməsində qanunlara əməl edilməsini əsas götürmüşdür.

XIII-XIV əsrlərdə Qazan xanın islahatları da insan hüquqlarının təmin edilməsində xüsusilə əhəmiyyətlidir. İlk növbədə, dövlət məmurlarının özbaşınalığının və vəzifələrindən sui istifadə hallarının qarşısının alınması istiqamətində verdiyi fərmanlar xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, rəiyyətin feodallar və

döyüşçülər tərəfindən haqsızlıq edilməsinin qarşısının alınması barədə verdiyi göstərişlər xüsusi yer tuturdu. Xüsusən əmlak hüquqlarının pozulmasına görə dövlət məmurlarının ölüm cəzasına məhkum edilməsi xüsusi qeyd edilməlidir. Vergilərin həddinin dəqiq müəyyən edilməsi və vergi sistemi sahəsində islahatlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

'Marağalı Əhvədi XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəlinin ən böyük mütəfəkkir şairlərindən biridir. Onun fəlsəfi-siyasi- hüquqi görüşləri «Dəhnamə» və «Cami-Cəm» kitablarında ifadə edilmişdir. İnsanı daha mükəmməl və ali varlıq hesab edən Marağalı Əhvədinin siyasi görüşləri insana humanist yanaşması ilə fərqlənir, ədalətliliyi təbliğ edirdi. Ailə prinsiplərinin məhz xeyirxahlıq, namus, qarşılıqlı hörmət, məhəbbət kimi prinsiplər üzərində qurulması da insan hüquqları məsələsində çox mühüm addım idi. İnsanlar arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində adətlərə, ənənələrə və əxlaqi normalara üstünlük verən mütəfəkkir amansız və ədalətsiz cəzaları kəskin tənqid edir, xalqlar arasında dostluğu və etimadı daim təbliğ edirdi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda ictimai siyasi fikrin görkəmli nümayəndəsi kimi Səadətəddin şeyx Mahmud Əbdülkərim oğlu Şəbüstərinin bir sıra əsərləri, xüsusən «Gülşəni-raz» əsəri ona dünya şöhrəti qazandırmış, hətta bir sıra dillərə (ingilis, alman, fransız və s.) tərcümə edilmişdir. Əsərlərində ədalətlik, azadlıq, hörmət və humanistlik kimi mühüm ideyalar ön plana çəkilirdi. Mahmud Şəbüstərinin yaradıcılığı nəinki Azərbaycanın, həm də Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrində fəlsəfə və siyasi fikrin sonrakı inkişafına mühüm təsir etmişdir⁴.

Hürufiliyin əsas aparıcı nümayəndəsi kimi çıxış edən İmadəddin Nəsiminin əsərlərində də insan hüquqları ideyaları kifayət qədər mövcud idi. İnsan şəxsiyyətini yüksəldən və əsas götürən mütəfəkkir ona hörmət edilməsini tələb edirdi. Bu işə insan hüquqlarının təmin edilməsinin tələb edilməsi öhdəliyini əks etdirirdi. Qadın hüquqlarına əməl edilməsi və onlara azadlıq verilməsi də onun əsas ideyalarından biri idi. Mütəfəkkir sosial

⁴ Malikova M.F., Bayramov E.R, Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. (Oçerklər). Bakı, Maarif, 1984. s. 68-71.

ədalətin təmin edilməsini insan üçün ən vacib elementlərdən biri kimi hesab edirdi.

XV-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Məhəmməd Füzuli hüquq bərabərliyi amilini əsas götürmüş, bürokratizmə qarşı çıxmış və insan şəxsiyyətini təhqir edənlərə öz nifrətini açıq və qabarıq formada ifadə etmişdir. «Şikayətnamə» əsərində cəmiyyətin əsas eybəcərliyi kimi rüşvətxorluğu kəskin tənqid edən mütəfəkkir qanunçuluq və hüquq qaydasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. İnsanların azadlığı və bərabərliyini ön plana çəkən mütəfəkkir sülh ruhunda çıxış edir və müharibələri kəskin tənqid edirdi.

1470-1477-ci illərdə Uzun Həsən tərəfindən tərtib edilən «Qanunnamədə insanların hüquqi vəziyyətinə aid mühüm normalar mövcud idi və burada hamının bərabərliyi prinsipi xüsusi olaraq ön plana çəkilmişdir.

Orta əsrlərdə insani fikirlərlə yanaşı, səfirlik hüququ, müqavilələr hüququ, beynəlxalq əməkdaşlıq siyasəti, sülh hüququ Azərbaycan dövlətçiliyi üçün əsas xarakterik əlamətlər idi. Xüsusilə şərq ölkələrini Qərblə bağlayan dünya ticarət yollarının Azərbaycandan keçməsi, Bərdə, Gəncə, Şəmkir, Şamaxı və başqa Azərbaycan şəhərlərinin dünya ticarətində mühüm yer tutması Azərbaycan xalqının həmin dövrdə beynəlxalq siyasətinə ciddi müsbət təsir etmişdir.

Azərbaycan ərazisində mövcud olan hökmdarlar ölkənin coğrafi vəziyyətindən beynəlxalq ticarət üçün səmərəli istifadə edirdilər. XV əsrin II yarısında Ağqoyunlu dövlətinin gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri də ölkə ərazisindən keçən ticarət karvanlarından toplanan rüsumlar idi. Uzun Həsən tərəfindən verilmiş qanuna uyğun olaraq iri ticarət məntəqələrində ipək karvanlarından rüsumların toplanması üçün gömrükxanalar adlanan xüsusi məntəqələr yaradılmışdır.

Həmin dövrdə Azərbaycanın Şamaxı, Ərəş, Təbriz kimi şəhərlərində istehsal olunan xam ipək və ipək məmulatlarının əsas idxalatçısı qismində Moskva iştirak etdiyindən onunla münasibətlərin daha da dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, Şamaxıda Moskva tacirlərinin ticarət nümayəndəliyinin açılması və fəaliyyət göstərməsi ölkəmizin bazarlarına rus tacirlərinin geniş axınına, onların statusu ilə bağlı meydana çıxan problemlərin asanlıqla

həll edilməsinə, həmçinin onların ticarət sferasında diplomatik müdafiə ilə təmin olunmasına gətirib çıxarmışdır.

Əcnəbi tacirlərə münasibətdə geniş şəraitin yaradılması sonrakı mərhələlərdə də davam etmişdir. Ərdabildə xarici tacirlər üçün tikilən karvansaraların biri də məhz Şah I İsmayıl tərəfindən inşa edilmişdir. Bundan əlavə, Səfəvilər Avropa tacirlərinin dövlətin ərazisində fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradır, Avropa - Səfəvi ticarət mübadiləsinin inkişafına himayədarlıq edirdilər. Adıçəkilən dövrdə əcnəbi tacirlərə və ya onları birləşdirən qurumlara münasibətdə daha əlverişli rejimin verilməsi hallarına da rast gəlinir. Belə ki, 1562-ci ildə «Moskva şirkətinin» təcrübəli kəşfiyyatçısı və mahir tacir olan Antoni Cenkinsonun Səfəvilər dövlətinə səfəri onun Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustadıdan gömrüksüz və maneəsiz ticarət etmək barədə imtiyaz əldə etməsi ilə nəticələndi. Həmçinin Uilyam Gerreto, Çestor, Tomas Loc, Riçard Melleri, Riçard Çemberlenə tam azadlıq, təhlükəsiz buraxılış, əmtəələrin ticarəti üzrə agentləri ilə birgə Şirvana daxil olmaq və oram tərk etmək, yerli tacirlər və digər şəxslərlə nağd və ya mübadilə əsasında ticarət etmək hüququ verilmişdir.

Bundan əlavə, İngiltərə-Azərbaycan ticarətinin inkişafında özünəməxsus rol oynamış Artur Edvards da 1566-cı il iyun ayının 29-da kompaniya üçün Təhmasibdən daha bir sıra imtiyazlar əldə etmiş oldu. Tarixi mənbələrdə imtiyaz alanlar arasında Lorens Çepmenin də adı çəkilir. Ümumiyyətlə, ingilis tacirlərinin əldə etdiyi ticarət imtiyazları aşağıdakılara münqər edilmişdir. Məsələn, şahın və onun varislərinin dövründə heç bir rüsum ödənilməməli, ölkəyə, bütün şəhərlərə və şahın malikanəsinə ticarət məsələləri ilə əlaqədar azad gəlmək, istənilən növ əmtəəni almaq və ya satmaq; tacirlərin istənilən vaxt Gilana və şahın malikanəsi olan digər şəhərlərə tam şəkildə azad daxil olması; kimsənin tacirlərin rahatlığını pozmaq və onun narahatlığına səbəb olan hərəkətlərə yol vermək hüququnun olmaması, onların rahat hesab edilən karvansaralarda qalması və ya gəcələməsi¹⁰.

---

¹⁰ Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Ссфсвпдов с Западноевропейскими странами (II половина XV - начало XVII века). Баку, 1991, с. 173-174.

Səfəvilərin hakimiyyətinin sonrakı mərhələlərində, xüsusilə Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə əcnəbi tacirlərə daha əlverişli rejimin tətbiq edilməsi hallarına rast gəlinir. Hətta bunu 1616-cı ildə Şah Abbas tərəfindən verilmiş xüsusi fərmana uyğun olaraq ingilis tacirlərinə ölkə ərazisində sərbəst ticarət etmək hüququnun təqdim olunması da sübut edir. Şah Abbas Avropa dövlətləri ilə əlaqələri daha da gücləndirərək əcnəbilərin ölkə ərazisinə azad daxil olması və tərk etməsi qaydalarını qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Hətta bunu onun yazışmaları da sübut edir. Belə ki, onun İspaniya kralı və papaya yazdığı məktubunda Səfəvilər dövlətinin paytaxtında xristian keşişləri üçün ləyaqətli yaşayışın artırılması barədə müddəalar mövcud olmuşdur. Orada, həmçinin müvafiq dövlətin ərazisinə hər hansı keşiş və ya digər müəyyən dini rütbəyə malik şəxslərin göndərilməsi ilə bağlı məsləhətlərin verilməsi də aydın şəkildə göstərilmişdir.

XVII-XVIII əsrlərin siyasi mütəfəkkirlərindən danışarkən Məhəmmədəli Saib Təbrizini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Milli mənsubiyyətindən və dinindən asılı olmayaraq bütün insanların bərabərliyini irəli sürən mütəfəkkir dostluq və birləşməyi xalqlar üçün ən vacib element hesab edirdi. Qeyd edilən fikirlər Mollu Pənah Vəqif (1717-1797) yaradıcılığında da mühüm yer tuturdu. Azadfikirliliyi ön plana çəkən şair demokratik və yeni məzmunlu şeirlər yazırdı.

XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda vəziyyətin kəskin surətdə dəyişməsi, ölkə ərazisində baş verən İran-Türkiyə müharibəsi İranla Rusiya arasında 1732-ci il tarixli Rəşt Müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi. Həmin Müqavilənin digər müddəaları ilə yanaşı, əcnəbi tacirlərə (Rusiya və İran tacirləri) münasibətdə daha əlverişli rejimin tətbiq olunması barədə mövcud olan norma da diqqəti daha çox cəlb edir. Belə ki, hər iki dövlətin tacirlərinin sərbəst, gömrüksüz ticarət etmək, gömrük haqqı ödəmədən Rusiya və ya İrandan mal gətirilməsi Müqavilədə xüsusilə vurğulanır. Həmçinin rus təbəələrinə İranın hər yerində özləri üçün ev, karvansara və dükan tikməyə icazə verilirdi.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ictimai-siyasi fikrin inkişafında Qasım bəy Zakirin, Abbasqulu ağa

Bakıxanovun, Mirzə Şəfi Vazehin, Mirzə Kazım bəyin xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Əsərlərini demokratik ruhda quran və sosial ədalətsizliyi kəskin tənqid edən Qasım bəy Zakir (1784-1857) müstəmləkə siyasəti və zülm siyasətini kəskin tənqid edirdi. Çar məhkəməsinə kəskin tənqid edən mütəfəkkir böhtan, yalan və aldatmanı həmin dövr məhkəmələri üçün xarakterik əlamət kimi göstərirdi.

Abasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) maarifi, elmi insanın əxlaqi kamilliyinin əsası hesab edir və ədaləti ön plana çəkirdi. Ədalət və vicdan kateqoriyalarını qarşılıqlı əlaqədə götürür, ümumi rifah və mənafe naminə məsələsinə əməl etməyi ön plana çəkirdi. Hakimiyyətin idarə edilməsinin ədalətliyi əsaslanmasını isə ən vacib element hesab edirdi.

Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852) yaradıcılığında da əsas yer insanların bərabərliyi və sosial ədalətsizliyin aradan qaldırılmasıdır. Mütəfəkkir elm, təhsil isə xoşbəxtliklə əlaqələndirirdi.

Qeyd edilən fikirlər Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy (1802-1870) yaradıcılığının da əsasını təşkil edir. Sosial bərabərliyi, şəxsiyyətin hüquqlarının müdafiəsini ön plana çəkən mütəfəkkir qadınların da hüquq bərabərliyinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında siyasi-hüquqi fikrin formalaşmasında Mirzə Fətəli Axundovun fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığında ictimai tərəqqi məsələləri mühüm yer tutmuş, sosial tərəqqi insan cəmiyyəti üçün xarakterik bir proses kimi qeyd edilmişdir. O, əmlak bərabərsizliyini insanların ayrı-ayrı siniflərə bölünməsinin əsası kimi müəyyən edir, kölə vəziyyətini kəskin tənqid edirdi. Mütəfəkkir xalqın «azadlıqdan», «insan hüquqlarından» məhrum edilməsini o dövr cəmiyyətinin bəlası kimi xarakterizə edirdi. Zorakı və despotik hakimiyyətin əsas xarakterik əlamətlərini fərqləndirən mütəfəkkir o dövr məhkəmə sistemini kəskin tənqid edirdi. «Vəzir-xani-Lənkəran» əsərində iki hakimiyyət dövrü kimi müstəbidin və ağıllı monarxın hakimiyyətini fərqləndirir, nəhayət, onlar arasındakı mühüm fərqləri göstərirdi.

Mütəfəkkir daha sonra xalq hakimiyyətinin tərəfdarı kimi çıxış edərək konstitusiyanın yaradıcısının xalq olduğunu qeyd edirdi. M.F.Axundov üçün cəmiyyətin ədalətliyinin ən əsası

qanunlara riayət edilməsidir. Məhkəmə islahatlarını ön plana çəkən mütəfəkkir bunu insanların hüquqlarının qorunması ilə əlaqələndirir, hüququ daim inkişafda götürürdü. Qadın və kişilərin hüquqlarının bərabərliyini ön plana çəkən mütəfəkkir qadının kölə vəziyyətini böyük sosial bəla və ədalətsizlik hesab edirdi. Qəddar cəza məsələlərini təhlil edən mütəfəkkir bunu şəxsiyyətin ləyaqətini, onun insani ləyaqətini məhvə gətirən səbəb kimi izah edir və bu zaman humanizm prinsipini əsas götürürdü. Mütəfəkkir yazır: «dünyada heç bir nemət həyatın əvəzi deyildir və onu hər cüzi şey üstündə tam bir ədalət tələbi olaraq insanlardan almaq olmaz»¹¹. Şəxsiyyət amilini əsas götürən mütəfəkkir onu dinamik şəkildə nəzərdən keçirir, onun hüquqi vəziyyətinin əsas elementlərinə diqqəti çəkirdi. Şəxsiyyətin inkişafı üçün dövlətin sosial funksiyasını qeyd edən və bunun zəruriliyini əsaslandıran mütəfəkkir insanların azadlıq, bərabərlik və ədalət kateqoriyasını fərqləndirir. M.F.Axundov azadlıq kateqoriyasına söz, fikir, fəaliyyət, əmək azadlığı, şəxsi hüquqları, əmlak hüquqlarını və s. aid etməklə şəxsin hüquqi vəziyyətinin demokratik imicini formalaşdırmışdır. M.F.Axundovun fikrincə, azadlıq insanların müstəqilliyi deməkdir, mənəvi və cismani azadlıq əldə etmədən bərabərlik mümkün deyildir. Təbii hüquqlar konsepsiyasına istinad edən mütəfəkkir insanın hüquq və azadlıqlarını anadan olma ilə müəyyən edir. Mütəfəkkir qanunun şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını nəinki təsbit etməsini, eyni zamanda təmin etməsini xüsusilə vacib hesab edirdi.

Həsən bəy Zərdabinin (1837-1907) azadlıqsevər, demokratik ruhda yazılmış əsərləri o dövr məhkəmə sistemini kəskin tənqid edir, əslində məhkəmənin qanunçuluq, həqiqətin və ədalətin simvolu olmalı olduğunu qeyd edirdi. Məhkəmə icraatının ana dilində aparılmasını xüsusilə vacib hesab edən mütəfəkkir bunun ciddi zərurət olduğunu qeyd edir. Şəxsiyyət amilini önə çəkən mütəfəkkir ədalət və insan təbiətinin tələbatı nöqtəyi-nəzərindən xalqa hüquq və azadlıqlar verilməsini tələb edir, bunu hüquqi vəziyyətin əsas elementi hesab edirdi. Xalqın maarifləndirilməsində böyük xidmətləri olan mütəfəkkir təhsilin və elmi inkifafını insanların inkişafında əsas amil hesab edirdi.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən Cəlil Məmmədquluzadə siyasi-hüquqi fikirləri geniş əhəmiyyətliyi ilə

---

¹¹ M.F.Axundov. Əsərləri, II cild. Bakı, 1961, s. 195.

fərqlənir. Qanun anlayışını ədalət məfhumu ilə sıx bağlayan Cəlil Məmmədquluzadə vəkillik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. O, demokratik respublikanın tərəfdarı kimi çıxış edir, yeni cəmiyyətin proqramının izahını vermişdir. Mütəfəkkirin yeni ictimai və dövlət quruluşu haqqında proqramı əsas etibarilə aşağıdakılardan ibarət idi: mövcud ictimai-siyasi quruluşun və hüquq sisteminin məhv edilməsi və onun daha mütərəqqi demokratik quruluş və hüquq sistemi ilə əvəz edilməsi; əmək şəraitinin kökündən yaxşılaşdırılması, 8 saatlıq iş gününün həyata keçirilməsi, aqrar məsələnin kəndlilərin xeyrinə həll edilməsi; dinin dövlətdən ayrılması, xalqın təhsili və maarifi üçün şərait yaradılması; milli-müstəmləkə əsarətinin və hüquqsuzluğun ləğv edilməsi, xalqlara özünüməyyənetmə hüququnun verilməsi. Qadınların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində mübarizə aparan mütəfəkkir insan hüquqları amilinə xüsusilə diqqətlə yanaşır. Dövlətlər və xalqlar arasında sülh, dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərini ön plana çəkən mütəfəkkir dövlətin xarici siyasətində bunun vacib amil olduğunu qeyd edir.

Demokratik ideyaların formalaşmasında və inkişafında Mirzə Ələkbər Sabirin də xüsusi xidmətləri vardır. İnsanların hüquqsuzluğunu kəskin tənqid edən mütəfəkkir-şair, eyni zamanda özbaşnalığın əleyhinə ciddi çıxır, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasını tələb edir və maarifçiliyi təbliğ edirdi.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan dövlətçiliyində çox ciddi mərhələ olmuşdur. 1918-ci il may ayının 28-də Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq qəbul edilən İstiqlal Bəyannaməsində müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması elan edilmiş və dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri əks olunmuşdur. Eyni zamanda, burada hakimiyyətin xalqa məxsus olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi, bütün insanların və xalqların milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad inkişafı və hüquqlarının təminatı, hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin formalaşması və məhz dövlətin bu istiqamətdə qurulması nəzərdə tutulmuşdu. Hökumət tərəfindən insan hüquqları ilə əlaqədar bir sıra normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Məsələn, «Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbəəliyi haqqında», «Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məhkəmə Palatası haqqında» əsasnamələr və s.

Seçki hüququnun təmin edilməsi, qadınların və kişilərin hüquqlarının bərabərləşdirilməsi xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Vətəndaşlıqla bağlı məsələlərin tənzimlənməsində 11 avqust 1919-cu il tarixli «Azərbaycan vətəndaşlığı, vətəndaşlığa qəbul edilmə və onun müəyyən edilməsi haqqında» Qanunla vətəndaşlıqla bağlı məsələlər tənzimləndirdi və əsasən insan hüquqları sahəsində normalara söykənirdi. Əmək hüququnun reallaşdırılmasında yenidən yaranmış BƏT standartlarına və inkişaf etmiş dövlətlər praktikasına müraciət edilməsi mühüm əhəmiyyətli normalar kimi qəbul edilməlidir. 7 dekabr 1918-ci il tarixli «Fəhlə məsələləri haqqında» Qərarla 8 saatlıq iş günü müəyyən edilmişdir. Uşaq və qadınların əməyinin tənzimlənməsi də bu cəhədən önəmli məsələlərdən hesab edilir. 19 iyun 1919-cu il tarixli yeni Qaydalar isə bu sahədə daha mütərəqqi normalar və standartlar müəyyən edirdi (məsələn, iş gününün, istirahət və bayram günlərinin tənzimlənməsi və s.).

1918-1920-ci illərdə 23 aylıq dövrdə mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir çox qanunvericilik aktları və bağladığı ikitərəfli müqavilələrində əcnəbilərin hüquqi statusuna təsir göstərən müəyyən müddəalar təsbit edilmişdir. Nümunə qismində 1920-ci ilin mart ayının 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və İran arasında gömrük, ticarət, poçt- teleqraf, konsul əlaqələri haqqında sazişlərin bağlanması göstərmək olar. Bundan əlavə, həmin dövrdə imzalanmış Azərbaycanla İran arasında sülh və dostluq haqqında Müqaviləyə uyğun olaraq hər iki dövlətdə səfirliklərin açılması barədə öhdəliklərin qeyd edilməsi də əcnəbilərin (yəni qarşı tərəfin vətəndaşlarının) diplomatik müdafiə ilə təminatı üçün geniş imkanların yaradılmasına gətirib çıxaran meyarlardan biri kimi qiymətləndirilməlidir. Göstərilənlərlə bərabər, Bakıda 20-dən çox diplomatik nümayəndəliyin olması, o cümlədən Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveçrə, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Ukrayna, Rumıniya, Almaniya və Rusiyada diplomatik nümayəndəliklərin açılması barədə qanunların qəbul edilməsi əcnəbilərin hüquqlarının qorunması, onların diplomatik müdafiə ilə təmin olunması vasitələrindən biri hesab olunmalıdır.

Aprel işğalından sonra Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutu (SSRİ-nin yaranması) müstəqillik

prinsiplərinin kənarında qalmasına gəlirib çıxardı ,ki, bu da insan hüquqlarına öz mənfi ləsirini elmiş oldu. 1921-ci ildə qəbul edilən ilk Konstitusiyada bir sıra mühüm hüquqlar əks olunsa da, bu daha çox İttifaq səlahiyyəti kimi müəyyən edilirdi. Bir sıra mühüm yeniliklərin edilməsi və Konstitusiyada əksi hələlik həmin hüquqların təminatı demək deyildi. Azərbaycanda həyata keçirilən görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirləri-azad fikirlilərin repressiyası və İttifaq tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının tədricən geniş miqyasda Ermənistanla «bağışlanması» nəinki dövlətimizin sonrakı inkişafına əhəmiyyətli mənfi təsir edir, eyni zamanda, İttifaq çərçivəsində insan hüquqlarının tamamilə kobud şəkildə pozulması kimi başa düşülməlidir.

Azərbaycanda insan hüquqlarının təminatlı formalaşması Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır və iki mərhələdən ibarətdir: 1969-cu ildən 1980-ci illərin sonuna yaxın və 1993-cü ildən sonrakı dövr.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövrdə qəbul edilən 21 aprel 1978-ci il tarixli Konstitusiyanın 2-ci mühüm bölməsi dövlət və şəxsiyyət münasibətlərinə həsr edilməklə insan hüquqlarına həsr edilmişdir. Konstitusiyada bir sıra mühüm hüquqlar kimi vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən şikayət vermək hüququ, şərəf və ləyaqətə qarşı törədilən qəsdlərdən məhkəmə müdafiəsi hüququ, sağlamlığın mühafizəsi hüququ, mənzil hüququ, mədəniyyət nailiyyətlərindən istifadə etmək hüququ, yaradıcılıq azadlığı və s. kimi hüquqlar əks olunmuşdur. Məhz 1969-cu ildən başlayaraq Azərbaycan İttifaq çərçivəsində özünün mümkün suverenliyini və müstəqilliyini qoruyub saxlamağa başlamışdır. Həmin dövrdən başlayaraq Ümummilli lider Heydər Əliyevin İttifaq rəhbərliyindən kənarlaşdırılmasına qədər Azərbaycanda həyata keçirdiyi geniş sosial-iqtisadi-mədəni-hüquqi islahatlar dövlətimizin müstəqillik əldə etdikdən (1991-ci ildən sonra) sonra bütün sahələrdə əsas bazası olmuşdur.

18 oktyabr 1991-ci ildə isə «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aqlının qəbul edilməsi və 1993-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdırdından sonra dövlət quruculuğunun yeni sürətli inkişaf mərhələsi başlanmışdır. Bütövlükdə, bu dövrdən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasının

insan hüquq və azadlıqlarının təmini sahəsindəki fəaliyyəti özünü 3 mühüm istiqamətdə göstərirdi: beynəlxalq sazişlərə qoşulmaq və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində aktiv iştirak; dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar qəbul etmək; qəbul edilmiş normativ- hüquqi aktları beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirmək. Təkcə bu günə qədər Azərbaycan Respublikası insan hüquqları sahəsində 300-dən çox beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı və mühüm nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların (BMT, Avropa Şurası, YUNESKO, BƏT, MDB, GUAM və s.) üzvüdür.

1993-cü ildə Ümummillə lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanda insan hüquqlarının təminatlı sisteminin əsası qoyulmuş, milli qanunvericilik sisteminin əsası olan Konstitusiyanın qəbulu bu prosesdə əsaslı dönüş olmuşdur. Konstitusiya layihəsi üzrə komissiyaya rəhbərlik edən Ümummillə lider Əsas Qanunda əksini tapmış bütün maddələrin insan hüquq və azadlıqlarına tam cavab verməsi məqsədini önə çəkmişdir. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm addımlardan biri də Ümummillə liderin 22 fevral 1998-ci tarixli «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» Fərmanı, habelə 18 iyun 1998-ci il tarixli «İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında» Sərəncamı olmuşdur.

Bu siyasəti keyfiyyətə yeni mərhələdə uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 28 dekabr 2006-cı il tarixli «Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında» Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda xüsusi olaraq qeyd edilir ki, hazırda Azərbaycanın yaşadığı yeni inkişaf mərhələsi insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində aparılan ardıcıl islahatların davam etdirilməsini şərtləndirir. Sənəddə qarşıdan gələn illər üçün Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi aktlarının insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmini, beynəlxalq təşkilatlarla yeni əməkdaşlıq strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin insan hüquqlarının təminatı baxımından təkmilləşdirilməsi, elmi-analitik işlərin stimullaşdırılması, hüquqi maarifləndirmə işinin genişləndirilməsi, dövlətlə vətəndaş

cəmiyyəti arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi kimi mühüm vəzifələr müəyyən edilmişdir.

Milli Fəaliyyət Planı son dövrlərdə insan hüquqları sahəsində əldə olunan ən böyük nailiyyətlərdən biri olaraq ölkəmizdə insan hüquqlarının müdafiəsinin yeni mərhələsinə özündə ehtiva edir. 5 hissə və 48 bənddən ibarət olan Milli Fəaliyyət Planı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, əhalinin müxtəlif qruplarının hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin insan hüquqlarının təmini baxımından daha da yenidən qurulması, insan hüquqları sahəsində tədris, maarifləndirmə, elmi-analitik və əməkdaşlıq kimi vəzifələrin həlli istiqamətində mühüm tədbirləri özündə birləşdirmişdir.

Bununla əlaqədar müddəaların sonrakı inkişafı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramında da əks etdirilmişdir. Altı fəsildən ibarət olan (I fəsil - Normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi; II fəsil - Əhalinin müxtəlif qruplarının hüquqlarının müdafiəsi; III fəsil - Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi; IV fəsil - İnsan hüquqları sahəsində tədris, elmi-analitik və maarifləndirmə tədbirləri; V fəsil - İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq; VI fəsil - Milli Fəaliyyət Proqramının həyata keçirilməsinin əlaqələndirilməsi, monitorinqi və qiymətləndirilməsi) Milli Fəaliyyət Proqramı insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılması, cəmiyyətdə hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, normativ-hüquqi bazanın və hüquq müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsi məqsədi ilə təsdiq edilmişdir.

Milli Fəaliyyət Proqramının bütün fəsillərində hər bir istiqamətdə mühüm bəndlər müəyyən edilmiş, müvafiq icra orqanları göstərilməklə onların üzərinə konkret vəzifələr qoyulmuşdur. Məsələn, I fəsildə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası qanunları layihələrinin hazırlanması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Azərbaycan

Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilmiş insan hüquq və azadlıqlarının əsas meyar kimi rəhbər tutulması ilə həyata keçirilməlidir.

Ölkədə yaranmış qanunyaradıcı təcrübə göstərir ki, qanunların hazırlanması zamanı Azərbaycan Respublikasının

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar müqavilələr rəhbər tutulur, habelə bir çox qanun layihələri onların

hazırlanması prosesi zamanı insan hüquqları sahəsində ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatların ekspertizasına təqdim olunur, onların rəyi nəzərə

alınmaqla qəbul edilir. II fəsildə əhalinin müxtəlif qruplarının, o cümlədən insan hüquqlarının həyata keçirilməsi nöqtəyi-nəzərindən zəif hesab

olunan qrupların - qaçqın və məcburi köçkünlər, məhkumlar, hərbi qulluqçular, qadınlar, uşaqlar, ahıllar, əlillər və başqalarının insan hüquq

və azadlıqlarının daha səmərəli qaydada təmin edilməsi məqsədilə fəaliyyət istiqamətləri müəyyən olunur. Qeyd edilir ki, göstərilən

istiqamətlərdə artıq bir çox mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, bu qrupların insan hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarla

birgə layihələr icra edilmişdir. Bununla yanaşı, göstərilir ki, həmin istiqamətlərdə fəaliyyətin mütəmadi qaydada davam etdirilməsi əlavə

tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

3.6. İnsan hüquqları və din amili

Məlum olduğu kimi, insan hüquqlarının yaranma tarixinin öyrənilməsində mühüm istiqamətlərdən biri də din amilidir. Din hələ beynəlxalq hüququn yaranmasından çox-çox əvvəl beynəlxalq münasibətlərdə əsas normativ kompleks rolunda çıxış edirdi. Bu kompleksin məzmunu və reallaşdırma təcrübəsi beynəlxalq hüququn formalaşmasında nəzərə alınmaya bilməzdi. Müasir beynəlxalq hüquqda elə bir norma yoxdur ki, hər hansı bir dünya dini üçün qəbul olunmaz olsun. Din də daxil olmaqla, ictimai həyalın beynəlmiləlləşməsi beynəlxalq normativ sistemin əsas məqsədlərinə və prinsiplərinə baxışların yaxınlaşmasına şərait yaradır, tədricən müvafiq normaların və ümumbəşəri dəyərlərin vahid sistemi formalaşmışdır. Xristian dinində çox qədim zamanlardan belə bir fikir formalaşmışdır ki, sülhü qoruyanlar xoş

bəxtidirlər, çünki onlar Allahın oğulları adlandırılacaqlar¹²¹³. Buna bənzər fikirlər digər dinlərdə də mövcuddur.

Beynəlxalq hüquq dinə çox borcludur. N.Xİebnikovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, «hər cür sivilizasiyanın əsası və fonu şübhəsiz ki, dindir və bütün sivilizasiyalar dini başlanğıca əsaslanır»¹⁴. Belə ki, buddizmin hökmranlığı hind sivilizasiyasının xüsusi tipini müəyyən etdi. Şəxsiyyətin azadlığı yolunda ər mühüm addımlardan biri buddizmde atılmışdır. Buddizm əsasən cinayət nöqsan hesab olunurdu. Buna görə də ilk dəfə olaraq buddistlər ölüm cəzasını rədd edirdilər və məhkumlara humanist münasibət göstərməyi təbliğ edirdilər. Buddizmə əsasən qətl törətmiş şəxslər də qətlin pis əməl olduğunu bilirdilsə və ya qətl onlar tərəfindən qəsdən törədilməmişdirsə, cinayətkar hesab olunmurdular.

İslam dini Yaxın Şərq sivilizasiyasını yaraldı. Daha mütərəqqi din hesab edilən İslam dini də insanları sevgiyə, sülhə, qardaşlığa, qarşılıqlı inam və anlayışa çağırır. Təkcə Quranda yüzdən çox sülhə çağırışı vardır. Ən-Nisa surəsində Allah öz hərəkətlərini qarşı tərəfin hərəkətləri ilə uzlaşdırmağı əmr edir: «Əgər onlar sizdən uzaqlaşmış kənara çəkilsələr və sizinlə vuruşmayıb sülh təklif etsələr, o zaman Allah sizin üçün onların əleyhinə çıxmağa heç bir yol qoymaz». Əl-Ənfal surəsində isə deyilir: «Əgər onlar sülhə (barışığa) meyl etsələr, sən də sülhə meyl et və Allaha bel bağla. Həqiqətən Allah eşidən və biləndir». Beynəlxalq hüquqda formalaşmış dinc yanaşı yaşamaq müddəası da birbaşa buradan irəli gəlir.

Müsəlman hüquq normalarının sistemi kimi klassik müsəlman hüququnda insan hüquqları VII-X əsrlərdə Ərəb Xilafətində feodal cəmiyyətinin formalaşmış dövründə yaradılmışdır və İslam dininə əsaslanır. İslamda qeyd olunur ki, insan hüquqları Allah tərəfindən verilir. Allah hüququ bəşəriyyətə bir dəfə və əbədi olaraq vermişdir, buna görə də cəmiyyət dəyişən sosial həyat şəraiti ilə əlaqədar olaraq bu hüquqları əldə rəhbər tutmalıdırlar.

---

¹² Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. М., Волтере Клувер, 2005, с. 134-135.

¹³ Хлебников Н. Право и государство в их обоюдных отношениях. Варшава, 1874, с. 58, 68.

Xristianlıq kimi. İslam da ruhun ölməzliyi ideyasına əsaslanır. Bütün insanlara Adəmin bərabər uşaqları kimi baxılır. İslamaqədərki ərəb adətləri ilə müqayisədə İslam kasıblara, yetimlərə və qadınlara münasibətdə kifayət qədər tərəqqiyə nail olmuşdur. Quldarlığın qalmasına baxmayaraq, qullar bir sıra hüquqlar, o cümlədən əmək haqqı vəsaitləri ilə öz azadlıqlarını almaq hüququ əldə etdilər. Əvvəllər geniş yayılmış yeni doğulmuş qız uşaqlarının öldürülməsi qadağan olundu. Şəxsi qisas məqsədilə qətl və digər cinayət əməllərinə görə məsuliyyət daha da sərtləşdirildi. Ədalət mühakiməsi dini liderlər tərəfindən Quranın normalarına müvafiq olaraq həyata keçirilirdi. Quranda həmçinin boşanmaya, dağılan nikahlarda uşaqlara dair mütərəqqi normalar da müəyyən olunurdu. İslam dinində insan hüquqlarına dair bir sıra qaydaları belə fərqləndirmək olar:

- Hüququn əldə edilməsi - hüququn subyektı şəriətdə bütün qanuni yollarla hüquqlar əldə edir. Hüququ həyata keçirən tərəf könüllü olaraq bu hüquqları subyektə verməlidir. Əgər o, hüquqları könüllü olaraq həyata keçirməsə, hüququn subyektı müstəqil olaraq heç bir tədbir görmədən bu hüquqları məhkəmə vasitəsilə əldə etməlidir. Hüquq ədalət qanunu üzrə əldə edilir. Eyni zamanda, şəxsə nəzərdə tutulandan artıq hüquqlar verilməməlidir. Həm hüquqların realizəsində, həm də onların əldə edilməsi zamanı bağlılaşmaq və səxavətli olmaq tövsiyə olunur.

- Hüququn müdafiəsi - əgər hüquq Allaha məxsusdursa, onun müdafiəsi dini yolla, inam hisləri əsasında, yəni Allah-Təala qarşısında cəzalandırılmaq qorxusu, həmçinin Onun tərəfindən mükafatlandırılma, bu dünyada və axirətdə xoşbəxtliyə nail olmaq ümidilə həyata keçirilir.

- Subyekt (hüquqa malik olan şəxs) tərəfindən öz hüquqlarından haqq yolunda istifadə - İslamın bu tələbi ona əsaslanır ki, heç bir subyekt (hüquqa malik olan şəxs) öz hüququndan özünün bildiyi kimi, xüsusilə də digərlərinə zərər vurmaqla istifadə edə bilməz. Hüquqdan istifadənin düzgün yolu isə Şəriət vasitəsilə göstərilir.

İslam elmində insan hüquqlarına dair kifayət qədər anlayışlar, təriflər və tələblər vardır. Bunlara misal olaraq yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, əqidə azadlığı hüququ, təhsil hüququ, mülkiyyət hüququ, sosial təminat hüququ, toxunulmazlıq hüququ və bu kimi digər hüquqları göstərmək olar. Bütövlükdə, İnsan

hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə bəyan olunan bütün hüquqlar bu və ya digər şəkildə İslam dinində qeyd olunur. Belə ki, müasir dövrdə insanların malik olduqları bütün hüquqlar əsrlər öncə İslam dinində mövcud idi. Ən əsası isə odur ki, bu hüquqlara insanlar ancaq insan olduqları üçün malik idilər. Burada dil, din, ərəzi, mənsubiyyət, cins, sosial status və digər amillərin əhəmiyyəti yoxdur.

İnsan hüquqlarının bərabərliyi və vahidliyi İslam dininin əsas prinsiplərindəndir. Əl-Hucurat surəsində bu prinsip belə vurğulanır: «Ey iman gətirənlər! Biz sizi bir kişi və bir qadıdan yaratdıq. Sonra sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq ki, bir-birinizi Şaniyasınız». Ən-Nisa surəsində isə deyilir: «Allah sizin imanınızı daha yaxşı bilir. (Azad kişi və qul, azad qadın və cariyə hamısı Adəm nəslindəndir. Onların hamısı Allah bəndələri olduqları üçün yaradılış etiqad baxımından aralarında vəhdət, birlik mövcuddur). Hamınız bir-birinizdənsiniz». Eyni zamanda, Quran ciddi şəkildə vurğulayır ki, biz o, dərəcə hüquqlara malik ki, bununla digərlərinin azadlıqlarını pozmayaq.

Quran insan həyatının müqəddəsliyini qoruyur. Əl-Ənam surəsində deyilir: «Allahın müqəddəs elan etdiyi heç bir insan həyatını almayın». Əl-Maidə surəsində isə qeyd olunur: «... kimsə heç kəsi öldürməmiş və yer üzərində fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanları öldürmüş olar. Kimsə belə birinin həyatını xilas etmiş olarsa, o bütün insanların həyatını xilas etmiş olar».

Quran təkcə Ən-Nisa surəsində deyildiyi kimi, qullarla ədalətli və insani davranışa təkid etmirdi, həmçinin davamlı olaraq qulların azad edilməsinə məcbur edirdi: «Müharibə əsirləri mərhəmət əsasında və ya girov pulu alınaraq azad edilə bilərlər» ifadəsi Quranın nəzəri olaraq köləliyi ləğv etməsini göstərirdi.

Bu azadlıqların ən böyük təminatı Quranın Əş-Şura surəsində qeyd olunan «Allahdan başqa heç kim insanın azadlığını məhdudlaşdırma bilməz» əmrindədir.

Quranın Əl-İsra surəsində deyilir: «Biz həqiqətən də Adəm övladlarına şərəf və ləyaqət bəxş etdik». Quranın Əl-Hucurat surəsində isə heç kimə digərini lağa qoymağa icazə verməmək; bir-birinizə şər atmamaq; ləqəblərlə bir-birini təhqir

etməmək; bir-birinə böhtan atmamaq və arxanızca danışmamaq xüsusi olaraq vurğulanır.

İslam hər bir insanın onun şəxsi həyatına heç bir müdaxilə və qəsd olmaması hüququnu tanıyır. Quranın Əl-Hucurat surəsində əmr olunur: «bir-birinizə casusluq etməyin». Ən-Nur surəsində deyilir: «Əgər sizin eviniz deyildirsə, sahibinin icazəsi olmadan heç bir evə girməyin». Məhəmməd Peyğəmbər müsəlmanlara, hətta öz evlərinə belə gözlənilmədən və ya xəlvəti girməməyi məsləhət görmüşdür.

Təhsil hüququ islam dininin əsasını təşkil edir. Məhəmməd Peyğəmbərin ən çox sevdiyi dualardan biri «Allahım, əşyaların mahiyyəti haqqında bilik ver mənə» idi. Bundan başqa, «Elm Çində olsa da, ardınca gedin, qəbrə qədər öyrənin», «Qiyamətdə alimin mürəkkəbi şəhidin qanından üstün olacaqdır» kimi məşhur hədislər də İslamda təhsilin əhəmiyyətinə sübutdur. Qurana görə elm sülhün möhkəmlənməsi, ədalətli dünyanın bərqərar olması üçün ilkin şərtidir. Quran bilik, təhsil almanın, hətta müharibə vaxtı da əhəmiyyətini vurğulayır.

Qadınların hüquqları İslamda xüsusi yer tutur. Quranın Əl-Bəqərə surəsində qadınlara işarə olunaraq: «Onlar sizin, siz də onların libasisınız». Bu o deməkdir ki, İslamda qadınlar və kişilər və onların hüquqları eyni dərəcədə mühafizə altındadır. Quranın digər bir surəsində isə deyilir: «Kişilərin qadınların üzərində haqqı olduğu kimi, qadınların da kişilər üzərində haqları var». Bununla yanaşı, Məhəmməd Peyğəmbər kişilərə müraciət edərək demişdir: «Aranızda ən yaxşı olan qadınına qarşı yaxşı davranandır».

Əsl İslam təliminə görə Böyük Allahın nəzərində oğlan və qız uşağı eynidir. İslam dininə görə uşaqların bir çox hüquqları vardır. Bunlardan birincisi və ən əhəmiyyətli yaşamaq hüququ, toxunulmazlıq hüququ, təhsil hüququ, lazımi tərbiyə və dini təlim almaq hüququdur. Buna görə də uşaqlar valideynlərə verilmiş əmanətdir. Qiyamət günündə valideynlər bu əmanətə görə cavab verəcəklər. Valideynlər övladlarının əqli, etik, dini-mənəvi tərbiyəsində birbaşa məsuliyyət daşıyırlar. İslam dininə görə uşaq ailənin sevinci, alasının şəxsiyyətinin davamçısı, ölümündən sonra onun təmsilçisidir.

Qeyd edilənlərdən başqa, İslamda qorunan əsas insan hüquqlarına əmək hüququ, mülkiyyət, şəxsi və mülkiyyət

toxunulmazlığı hüququ, yaşayış yeri seçmək və sığınacaq hüququ, sosial təminat hüququ, elmi müzakirələrin aparılması hüququ, cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ və s. xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Quranda insan hüquqları hər bir surənin və ayənin əsas məğzini təşkil edir. Quranda insan hüquqları ilə yanaşı, müharibə apanılması və bu zaman insan hüquqlarına əməl edilməsi barədə mühüm müddəalar da vardır. Belə ki, bütövlükdə, beynəlxalq humanitar hüququn mənbəyi kimi çıxış edən normaların əsası din hesab edilir. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarına bütün dinlərdə: xristian, islam və s. kifayət qədər rast gəlinir. Bu zaman əsirlərin öldürülməsi və onlara işgəncələrin, o cümlədən qarətənin qadağan edilməsi, əsirlərin qaytarılması, onlarla humanist rəftar, dinc əhalinin qorunması, qadın və uşaqlara xüsusi yanaşma və s. kimi müasir humanitar hüquq normalarının kökü məhz dini normalara söykənir. Beləliklə, dini normalar nəinki beynəlxalq hüququn ayrı-ayrı norma və institutlarının formalaşmasına təsir etmiş, həmçinin onların daha humanist ruhda qurulmasının əsasını müəyyən etmişdir.

IV FƏSİL. AYRI-AYRI İNSAN HÜQUQLARININ ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ VƏ ONLARIN MÜDAFİƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

4.1. İnsan hüquqlarının təsnifatı

Müasir dövrdə beynəlxalq və milli-hüquqi tənzimlənmənin mərkəzi obyektini hesab olunan insan hüquqları sivilizasiyanın əsas insani dəyərləri sırasına aiddir. Hüquqi baxımdan insan hüquqları istənilən müasir cəmiyyətdə şəxsin hüquqi vəziyyəti üçün xarakterik olan hüquqlardır. Müxtəlif cəmiyyətlər insan hüquqlarının təmin edilməsi üçün müxtəlif sosial imkanlara malikdirlər.

İnsan hüquqlarının təsnifatına gəldikdə isə elmi ədəbiyyatlarda onu əsasən üç qrupa ayırırlar: birinci nəsil hüquqlar (mülki və siyasi hüquqlar); tərkibini iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təşkil edən ikinci nəsil hüquqlar; müasir dövrdə yaranan və hələ öz təsdiqini tam şəkildə tapmayan üçüncü nəsil insan hüquqları.

Birinci nəsil insan hüquqları hələ burjuva inqilablarının həyata keçirilmə prosesində formalaşmış, sonradan isə demokratik ölkələrin təcrübə və qanunvericiliklərində konkretləşmiş və genişlənməmiş ənənəvi liberal dəyərlər kimi tanınmışdır. Burada söhbət fikir, vicdan və din azadlığı, hər bir vətəndaşın dövlət işlərini idarə etmə hüququ, qanun qarşısında bərabərlik, yaşamaq, azadlıq və şəxsiyyətin təhlükəsizliyi, əsassız həbs, saxlanılma və sürgündən azad olma, bütün tələblərin 'ə ədalətin gözlənilməsilə müstəqil və qərəzsiz məhkəmə və bir sıra digər mülki və siyasi hüquqlardan gedir. Həmin hüquqlar şəxsi azadlıq sferasına müdaxilədən çəkinməyi və vətəndaşların siyasi həyatda iştirakına şərait yaratmağı dövlətlərin öhdəsinə qoyur.

İkinci nəsil insan hüquqları xalqların öz iqtisadi səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, mədəni statuslarının («pozitiv hüquqlar» adlanan) artırılması uğrunda mübarizəsi prosesində formalaşmışdır, onların həyata keçirilməsi və təmin edilməsi üçün dövlətin təşkil olunmuş, planlaşdırılmış və digər fəaliyyət formaları tələb olunur.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yeni liberalizm burjuva cəmiyyətinin kəskin qütbləşməsi ilə əlaqədar olan əlverişsiz

şəraitə qiymətləndirərək, varlı və yoxsulların qarşিদurmasının mülayimləşməsinə tələb edən cəmiyyətin sosial islahı ideyası irəli Sürüldü. Burada Bismarkın sosial siyasətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Alman Kayzerinin 1881 -ci il Manifesti əsasında ölkədə sosial sığorta sahəsində vahid sosial təminat sistemi yaradıldı. 1919-cu ildə .Veymar Konstitusiyası qocalıq, xəstəlik və s. hallarda sosial təminat hüququnu və s. təsbit etmişdir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsində qeyd edilmişdir ki, təsərrüfat həyatının quruluşu insanın layiqli yaşayışının təminatı məqsədlərinə və ədalətin başlanğıclarına müvafiq olmalıdır. Bütün bunlar insan ləyaqətinin mövcudluğunu təmin etməlidir. İkinci nəsil hüquqların geniş siyahısı 1936-cı ildə SSRİ Kostitusiyasında təsbit edilə də, onlardan bəziləri (məsələn, təhsil hüququ) proqram kimi hələ 1917-ci il Meksika və 1918-ci il Rusiya konstitusiyalarında artıq əks olunmuşdu. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bu hüquqlar bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda ayrıca və əhatəli şəkildə təsbit edilmişdir. Məsələn, 1948- ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, 1961 -ci Avropa Sosial Xartiyası, 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və s.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan danışarkən, bu sırada aşağıdakıları göstərmək olar: əmək hüququ, həmkarlar ittifaqları yaratmaq hüququ, tətill hüququ, sosial təminat hüququ, minimal həyat səviyyəsi hüququ, istirahət hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, təhsil hüququ, mədəni həyalda iştirak etmək və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ikinci nəsil insan hüquqları bir sıra dövlətlərin milli qanunvericiliyi, xüsusilə də konstitusiyalarında təsbit olunma xüsusiyyətlərinə görə öz spesifikliyi ilə seçilir. Bunun digər səbəbi isə XX əsrin sonunda dünya dövlətlərinin bəzilərinin sosial dövlətə çevrilməyə doğru yeni addımlar atmağa başlaması ilə əlaqədardır. Həmin hüquqlar bir sıra xarici dövlətlərin (AFR, Fransa, İtaliya, İspaniya, Portuqaliya, Türkiyə) konstitusiyalarında təsbit olunmuş müasir inkişafın qanunauyğunluqlarıdır.

İkinci Dünya Müharibəsi başa çaldıqdan sonra insan hüquqlarının üçüncü nəslə formalaşmağa başladı. Onların təbiəti mübahisə predmeli olaraq qalmaqdadır. K.Vasakın fikrincə, həmin hüquqların xüsusiyyəti onların kollektiv hüquqlar olması,

ümumi və birliklər vasitəsilə həyata keçirilə bilmək qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. O, üçüncü nəsil insan hüquqlarına həmrəyliyə əsaslanan və «həmrəylik hüquqları» adlanan (bəzi müəlliflər onları «kollektiv hüquqlar», «xalqlar hüququ» və s. adlandırırlar) inkişaf hüququ, sülh hüququ, sağlam ətraf mühit hüququ, bəşəriyyətin ümumi irsi, humanitar yardım hüququ, yeni beynəlxalq informasiya qaydası konsepsiyası ilə əlaqədar olan rəhbər hüququnu aid edir. Həmin hüquqlar bir çox beynəlxalq-hüquqi aktlarda, məsələn, 1984-cü il tarixli Xalqların sülh hüququ haqqında Bəyannamə, İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il BMT Bəyannaməsi, 1992-ci ildə qəbul edilmiş Rio Bəyannaməsində təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, 1981-ci il İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Xartiyasının 22-ci maddəsində inkişaf hüququ, insan hüquqları haqqında hər iki Paktın 1-ci maddəsində millət və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ, İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 28-ci maddəsində hər kəsin Bəyannamədə əks olunan hüquq və vəzifələrin mövcud olduğu beynəlxalq və sosial qaydaya olan hüququ, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində sülh hüququ, Dəniz hüquq üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasının 136-cı maddəsində, Ay və digər səma cisimlərində dövlətlərin fəaliyyəti haqqında 1979-cu il Sazişində bəşəriyyətin ümumi irsinin anlayışı və onunla bağlı digər məsələlər təsbit edilmişdir.

İnsan hüquqları içərisində habelə mütləq hüquqlar və dövlətlərin müəyyən hallarda geri çəkilə bildiyi hüquqlar fərqləndirilir. Mütləq hüquqlar elə insan hüquqları hesab edilir ki, dövlət heç bir halda, o cümlədən fəvqəladə vəziyyət şəraitində onlardan geri çəkilə bilməz. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasına müvafiq olaraq həmin hüquqlar aşağıdakılardır: yaşamaq hüququ (m. 2); işgəncələrə məruz qalmamaq hüququ (m. 3); köləlikdə və ya asılı vəziyyətdə saxlanılmamaq hüququ (m. 4) və qanunsuz cəzaya yol verilməməsi (m. 7).

Bəzi tədqiqatlarda isə (məsələn, A.İ. Mikulşin) insan hüquq və azadlıqlarının sistemi yuxanda göstərilənlərdən fərqli olaraq aşağıdakı kimi göstərilir:

- ümumi hüquqlar. Onlara, ilk növbədə, xalqların özünümüəyyən etmə hüququ ilə əlaqədar şəxsiyyətin bütün hüquqları aiddir. Müəllifin fikrincə, ümumi hüquqlara, həmçinin,

irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər mənsubiyyətindən, milli və sosial mənşəyindən, əmlak və digər vəziyyətindən asılı olmayaraq hüquqların bərabərliyi prinsipi də aiddir.

- sosial-iqtisadi hüquqlar. Onlara məşğulluq, ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququ, həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara daxil olmaq hüququ, sosial təminat hüququ, tibbi yardım almaq hüququ, mədəni həyatda iştirak və təhsil hüququ aiddir.

- ictimai-siyasi hüquq və azadlıqlar. Həmin hüquqlar isə dinc toplaşmaq hüququnu, birləşmək azadlığını, əqidəsini ifadə etmək azadlığı, aktiv və passiv seçki hüququ da daxil olmaqla, ' dövlət işlərinin həyata keçirilməsində iştirakda dövlət vətəndaşlarının hüququnu əhatə edir.

- şəxsi (mülki) hüquqlar. Bu hüquqlara isə yaşamaq hüququ, işgəncə və qəddar rəftarın qadağan olunması, şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüququ, azad hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək hüququ, mənzil və yazışma sirlərinin toxunulmazlığı hüququ, azad fikir, vicdan azadlığı, ailə qurmaq və nikah hüququ, qanun qarşısında bərabərliyə əsaslanan hüquqi yardım hüququ daxil edilir.

Daha sonra, insan hüquqlarının bir sıra meyarlara görə də təsnifatı aparılır (A.N.Qolovistikova və L.Y.Qrudsına):

- məzmununa görə: şəxsi (mülki və ya vətəndaş hüquqları) hüquqlar; siyasi hüquqlar; iqtisadi hüquqlar; sosial hüquqlar; mədəni hüquqlar;

- asılılığına-tabeliliyinə görə:

a) əsas hüquqlar: bunlar şəxsiyyətin milli-hüquqi statusunun əsasını təşkil edən insan və vətəndaşların daha ümumi hüquqlarıdır;

b) törəmə (əlavə) hüquqlar: bunlar isə birbaşa olaraq əksər dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit olunmuş əsas hüquqlardan törəmiş hüquq və azadlıqlardır;

- şamil edilmə dərəcəsinə görə:

a) ümumi hüquqlar bütün insan və vətəndaşlara məxsus hüquqlardır;

b) xüsusi hüquqlar şəxsin sosial və xidməti vəziyyətindən, cinsindən, yaşından və digər amillərdən asılıdır. Belə hüquqlara istehlakçıların, qulluqçuların, yetkinlik yaşına çatmayanların,

qadınların, təqaüdüçülərin, veteranların, qaçqınların və s. hüquqları daxildir;

- subyektlərin xarakterinə görə: fərdi və kollektiv hüquqlar:

- insan hüquqlarının həyata keçirilməsində dövlətin roluna görə:

a) neqativ hüquqlar şəxsiyyəti dövlət və ya digər şəxslər tərəfindən arzuolunmaz müdaxilə və məhdudiyyətlərdən mühafizə edir. Belə hüquqlara söz və əqidə azadlığı, şəxsiyyət, mənzil, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı, vicdan azadlığı, hərəkət azadlığı və s. aiddir;

b) pozitiv hüquqlar insanın bu və ya digər rifahının, hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olmasının təmin edilməsi üzrə dövlətin öhdəliyini nəzərdə tutur. Bu qrupa təmin edilmiş minimum əmək haqqı hüququ, ödənişli məzuniyyət hüququ, pulsuz tibbi yardım hüququ, yaşayış yerinə malik olmayan şəxslərin pulsuz mənzillə təmin edilməsi hüququ və s. bu kimi hüquqlar daxildir;

- şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin ayn-ayrı sferalarda və müxtəlif hallarda təzahür edən xüsusiyyətlərinə görə: şəxsi təhlükəsizlik və şəxsi həyat sferasındakı hüquqlar; dövlət və ictimai-siyasi həyat sahəsində hüquqlar; iqtisadi, sosial və mədəni fəaliyyət sahəsində hüquqlar;

- şəxsin konkret dövlətə mənsubluğundan asılı olaraq: dövlətin vətəndaşlarının hüquqları; əcnəbi vətəndaşların hüquqları; ikili vətəndaşlığa malik şəxslərin (bipatridlərin) hüquqları; vətəndaşlığı olmayan şəxslərin (apatridlərin) hüquqları.

İnsan hüquqlarının müxtəlif istiqamətlərdə təsnifatı aparılsa da, bu hüquqlar ayrılmazdır, bir-birini tamamlayır, yalnız birlikdə götürüldükdə onlarn məzmunu açılır. Belə ki, 1986-cı ildə Limburq Universitetində (Hollandiya) Paktın iştirakçı- dövlətləri tərəfindən götürülmüş hüquqi öhdəliklərin təbiəti və dərəcəsi barədə məsələm araşdırmaq üçün müxtəlif ölkələrdən olan baş ekspertlərin müşavirəsində aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Sosial hüquqlar da daxil olmaqla, insanın bütün hüquq və azadlıqları ayrılmaz və qarşılıqlı əlaqəlidir, beynəlxalq hüququn ayrılmaz hissəsini təşkil edirlər.

2. Pakt iştirakçı-dövlətlər üzərinə hüquqi öhdəliklər

qoyur.

Burada təsbit olunmuş hüquqları həyata keçirmək və hər kəsin sosial-iqtisadi hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi hüququnu təmin etmək üçün onlar qanunverici və inzibati tədbirlər də daxil olmaqla, təcili tədbirlər görməlidir.

3. Paktın iştirakçı-dövlətləri iqtisadi inkişafın səviyyəsindən asılı olmayaraq, hamının sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlarını, heç olmazsa minimal dərəcədə təmin etməyə borcludur.

Ümumiyyətlə, qeyd edilənləri nəzərə alaraq insan hüquqlarının aşağıdakı xarakterik əlamətlərini göstərmək olar: onlar cəmiyyətin həyat şəraitinin daimi dəyişməsi nəzərə alınmaqla, insanın sosial və təbii mahiyyəti əsasında meydana gəlir və inkişaf edir; obyektiv olaraq təşəkkül tapıb, dövlətin həmin hüquqları tanımasından asılı olmurlar; təbii vasitələr (hava, torpaq, su) kimi ayrılmaz və bölünməz xarakterə malikdir; onun məzmununun müəyyən ifadə forması hüququn zəruri hissəsi kimi çıxış edir və yüksək sosial dəyər hesab olunur; onların tanınması, yerinə yetirilməsi və müdafiəsi dövlətlərin əsas vəzifəsidir.

4.2. Mülki hüquq və azadlıqlar

Mülki (şəxsi) hüquq və azadlıqlar insan hüquqları nəslinin ən «qədimi» hesab olunur. Onlar XVIII əsr Amerika və Avropa siyasi-hüquqi fəlsəfəsindən irəli gəlir. Beynəlxalq səviyyədə onlar öz təsdiqini 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə və İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci Avropa Konvensiyasında, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktı və s. beynəlxalq sənədlərdə tapmışdır.

Mülki hüquqlar (birinci nəsil hüquqlar) vətəndaş cəmiyyətinin bir üzvü kimi fərdin azadlıq və muxtariyyətinin təminatını, hər hansı bir xarici müdaxilədən onun hüquqi qorunmasını təmin etməyə xidmət edir. Mülki hüquqların üzvi əsası və əsas təyinatı hər bir şəxsin inkişafının fərdi, daxili oriyentirlərinin prioritetini təmin etməkdən ibarətdir. Hüquqların bu kateqoriyası onunla səciyyələnir ki, fərdin ixtiyarına verilmiş və dövlətin iddia obyektinə ola bilməyən müəyyən münasibətlər sferasında dövlət şəxsiyyətin azadlığını tanıyır. Bu hüquq və azadlıqlar «neqativ» hüquq və azadlıqlar adlandırılır: onlar dövlətlərin üzərinə şəxsi azadlıq sferasına müdaxilə etməkdən çəkinmək öhdəliyi qoyur,

siyasi həyatda vətəndaşların iştirakı üçün şərait yaratmaq vəzifəsini müəyyən edir. Mülki (şəxsi) azadlıqlar insanın muxtariyyat və azadlığını, onun könər müdaxilələrdən hüquqi müdafiəsini təmin edir. Nəzərdən keçirilən hüquqların xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar fərdin mülahizəsinə verilir. Onlar dövlət iddiasının obyektinə ola bilməz.

ictimai inkişaf fərdin hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsində dövlət tərəfindən yardım edilməsi tələbatını yaradır. Şəxsi azadlıq sferasını müdafiə edən qadağalardan, onun məhdudlaşdırılması cəhdindən fərdin insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə kömək göstərilməsi üçün aktiv fəaliyyətə keçmək tələb olunur. Bəzi ədəbiyyatlarda (məsələn, A.İ.Mikulşin) müvafiq hüquqlara yaşamaq hüququ, işgəncə, digər qeyri-insani və qəddar rəftarın qadağan olunması, şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüququ, azad hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək hüququ, mənzil və yazışma sirlərinin toxunulmazlığı hüququ, azad fikir, vicdan azadlığı, ailə qurmaq və nikah hüququ, qanun qarşısında bərabərliyə əsaslanan hüquqi yardım hüququ daxil edilir. Bəzi alimlər (məsələn, R.M.Valeyev) mülki (şəxsi) hüquqlara aşağıdakıları aid edir: yaşamaq hüququ; şəxsi, mənzil toxunulmazlığı və azadlıq hüququ; hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək azadlığı və s.

Yaşamaq hüququ mülki hüquqlar sahəsində toplanmış bütün digər hüquq və azadlıqların ilkin əsasını təşkil edir. Bu fundamental hüququ iki aspektdə nəzərdən keçirmək lazımdır; birincisi, dövlət, onun nümayəndələri və ya xüsusi şəxslər tərəfindən bir şəxsiyyət hüququ kimi onun şəxsi həyatına edilən istənilən qeyri-qanuni qəsdlərdən müdafiə hüququ; ikincisi, şəxsin öz həyatını sərbəst idarə etmək hüququ.

Yaşamaq hüququ ilə bağlı normalar bir sıra beynəlxalq- hüquqi aktlarda, məsələn, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt, 1950-ci il tarixli insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında və s. beynəlxalq sənədlərdə öz təsdiqini tapmışdır. 1948-ci il Bəyannaməsinin 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, hər bir kəsin yaşamaq hüququ vardır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsi isə yaşamaq hüququnun göstərilən əlamətləri ilə yanaşı, ölüm hökmü

çıxarılarəkən müvafiq Paktla yanaşı, 1948-ci il tarixli Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın nəzərə alınması, cinayət törədilən zaman yaşı 18- dən aşağı olan şəxslərə və hamilə qadınlara münasibətdə ölüm cəzasının tətbiq edilməməsi kimi müddəaları da özündə birləşdirir.

Yaşamaq hüququ əksər dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsində yaşamaq hüququ təsbit edilsə də, bundan bir sıra istisnalar müəyyən edilir. Həmin istisnalara dövlətə silahlı basqın zamanı düşmənlərə əsgərlərinin öldürülməsi, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının tətbiqi və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallar daxildir. Eyni zamanda, həmin maddənin 4-cü hissəsində qeyd edilir ki, qanunla nəzərdə tutulmuş zəruri müdafiə, son zərurət, cinayətkarın yaxalanması və tutulması, həbsdə olanın həbs yerindən qaçmasının qarşısının alınması, dövlətə qarşı qiyamın yatırılması və ya dövlət çevrilişinin qarşısının alınması, ölkəyə silahlı basqın edilməsi halları istisna olmaqla, insana qarşı silah işlədilməsinə yol verilmir.

Yaşamaq hüququ həm də dövlətin ölüm cəzasının məhdudlaşdırılması qismində çıxış etməsi ilə sıx bağlıdır. Lakin bu tədbir hər bir halda tətbiq edilə bilməz. Hətta bəzi hallarda bu, dövlətlərin qanunvericiliyində daha aydın şəkildə əks etdirilir. Bunun bariz nümunəsi kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq maddəsinin 3-cü hissəsini göstərmək olar. Onun tələbinə əsasən, müstəsna cəza tədbiri kimi ölüm cəzası tam ləğv edilənədək, yalnız dövlətə, insan həyatına və sağlamlığına qarşı xüsusilə ağır cinayətlərə görə qanunla müəyyən edilə bilər.

Yaşamaq hüququ bu sferada mövcud olan bütün digər hüquq və azadlıqların əsasını təşkil edir. Belə ki, insanın ölümü ilə bütün digər hüquqlar da öz mənasını və əhəmiyyətini itirir. Hüquq ədəbiyyatlarında bu fundamental hüquq iki mühüm aspektdə nəzərdən keçirilir: birincisi, şəxsiyyət hüququ kimi dövlət, onun nümayəndələri və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən istənilən qeyri-qanuni qəsdlərdən qorunma kimi; ikincisi, şəxsiyyət hüququ kimi şəxsin özünün həyatına azad sərəncam vermək. Azərbaycan Respublikası özünün 11 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu ilə xüsusi qeyd-şərtlə «Mülki və siyasi hüquqlar

haqqında» 1966-cı il Beynəlxalq Paktın Ölüm cəzasının ləğvinə yönəlmiş 15 dekabr 1989-cu il tarixli İkinci Fakültativ Protokoluna qoşulmuşdur. Qeyd-şərtin məzmunu isə müharibə dövründə hərbi xarakterli, xüsusilə ağır cinayətlər törətməkdə təqsirli bilinən şəxs barəsində müharibə vaxtı ölüm cəzasının tətbiqinə yol verilə bilməkdən ibarətdir.

2007-ci ilin ortalarına qədər 89 dövlət bütün cinayətlərə görə ölüm cəzasını ləğv etmişdir. 10 dövlət isə ayrı-aynı cinayətlərdə onun tətbiqi halını saxlayır. 30 ölkənin qanunvericiliyində ölüm hökmü olsa da, yaxın on ildə onu tətbiq etməmişdir. 70-ə yaxın dövlətdə hələ də ölüm hökmü saxlanılmışdır. Hal-hazırda ABŞ-ın ayrı-ayrı ştatlarının qanunvericiliyi ilə bu cəzanın ayrı-ayrı üsulları tətbiq edilir.

Ləyaqət hüququ əslində insanın bütün digər hüquqlarının əsas məqsədidir. Bu mənada insan ləyaqəti onun hüquq və azadlıqlarının mənbəyidir. Ləyaqət cəmiyyət tərəfindən sosial dəyərlərin tanınması, konkret insanın unikalığı, insan cəmiyyətinin üzvü kimi hər bir şəxsiyyətin mühüm dəyəridir.

İnsan ləyaqətinə sui-qəsd həm fiziki, həm də mənəvi təsir vasitəsilə ola bilər. Heç kim işgəncə, zorakılıq, digər qəddar və insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəzaya, razılığı olmadan tibbi, elmi və digər təcrübələrə məruz qala bilməz.

Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ dedikdə, insanın azadlığını, öz hərəkətlərini sərbəst müəyyənləşdirmək və vaxtını idarə etmək hüququ başa düşülür. Göstərilən hüquq aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: özünün mülahizəsinə uyğun olaraq, idarə etməyin fərdi azadlığı; şəxsiyyətin fiziki, psixi və mənəvi toxunulmazlığı. Azadlıqdan qeyri-qanuni məhrum olmaq cinayət qanunvericiliyində zorakılıq aktı kimi qiymətləndirilir. Lakin azadlıq və ya toxunulmazlığın məcburi məhdudiyətlərini tələb edən şərait də mövcuddur. Bu cür hərəkətlər qanuna əsaslanmalıdır.

Vətəndaş azadlığının əsas məcburi məhdudlaşdırılma üsulları aşağıdakılar hesab edilir: həbs, cinayət törətməkdə şübhəli olan şəxslərin həbsə alınması və nəzarətdə saxlanması; özləri və ətrafındakılar üçün təhlükəli sayılan ruhi xəstələrin məcburi müalicəsi; ağır yoluxucu xəstəliyi olan xəstələrin müvəqqəti təcrid olunması və müalicə edilməsi və s.

Müvafiq hüquq Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsinin 1-ci bəndi və 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsinin 1-ci bəndində daha aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Pakta uyğun olaraq, heç kəs əsassız həbslərə məruz qala və qanunla nəzərdə tutulmuş prosedur və əsaslardan başqa azadlıqdan məhrum edilə bilməz. Avropa Konvensiyasında isə aşağıdakı hallardan başqa, şəxsin azadlıq və toxunulmazlıq hüququnun pozulmasına yol verilmir: məhkəmə tərəfindən şəxsin təqsirliliyinin tanınması əsasında onun nəzarət altında qanuni saxlanması; qanunda göstərilmiş istənilən öhdəliyin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə və ya məhkəmənin qanuni qərarının yerinə yetirilməsinə görə /şəxsin tutulması və ya qanuni şəkildə həbs edilməsi; şəxsin törətdiyi hüquq pozuntusunun və ya onun törədilməsindən sonra qaçıb gizlənməsinin qarşısının alınması məqsədilə onun həbs edilmə zərurəti, hüquq pozuntusu törətməsi güman edildiyinə görə onun məhkəməyə təhvil verilməsi məqsədilə şəxsin tutulması və qanuni həbsi; tərbiyəvi nəzarət və ya onun səlahiyyətli orqana təhvil verilməsi üçün qanuni qərar əsasında yetkinlik yaşma çatmayan şəxsin tutulması; infeksiya xəstəliklərin, həmçinin ruhi xəstəlik, alkoqolizm, narkomaniya və ya səfilliyin qarşısının alınması məqsədilə şəxsin qanuni tutulması; ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısının alınması və haqqında çıxarılma və ya verilmə üzrə tədbirlər qəbul edilən şəxsin qanuni həbsi və ya tutulması.

Şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı və onların sirlərinin qorunması hüququ dedikdə, şəxsin özü haqqında mövcud informasiyalara nəzarət etmək, şəxsi və s. xarakterli məlumatların yayılmasının qarşısını almaq imkanına malik olması nəzərdə tutulur. Yazışma, telefon danışığı, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirri həm də şəxsi və işgüzar həyatın mühafizə edilməsi hüququnun əsas təminatlarından biridir.

Mənzil toxunulmazlığı hüququ onu bildirir ki, heç kim orada yaşayanların iradəsinin ziddinə olaraq qanuni əsas olmadan mənzilə daxil ola bilməz. Beləliklə, mənzil hüququnun pozulması şəxsiyyətin azadlığı aspektlərindən biri kimi çıxış edir. Qanuna müvafiq olaraq, mənzil toxunulmazlığının pozulması cinayət və inzibati məsuliyyətə səbəb olur. Lakin bu hüquq qəti və qeyri-məhdud hesab elmək olmaz.

Mənzil toxunulmazlığının beynəlxalq-hüquqi əsası 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 17-ci, 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsi hesab olunur. Paktın müvafiq maddəsinin tələbinə əsasən, heç kim mənzil toxunulmazlığına qarşı yönəlmiş qeyri-qanuni və əsassız qəsdə məruz qala bilməz.

Hər bir insanın milli mənsubiyyətini müəyyən etmək azadlığı və ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Faktiki olaraq bu, öz xüsusi mədəniyyətini seçmək imkanı kimi reallaşan azad etnik yaşayış hüququ və etnik mənsubiyyətlə bağlı maraq və sorğuları təmin etmək hüququ kimi şəxsiyyət hüququdur. Milli mənsubiyyətin təyin edilməsi heç bir hüquqi nəticə yaratmır və şəxsin hüququnun tapdalanması və ya əksinə, ona hər hansı xüsusi imtiyaz verilməsi üçün əsas ola bilməz.

Ana dilindən istifadə, ünsiyyət dili, tərbiyə, təhsil və yaradıcılığı sərbəst seçmək hüququ milli mənsubiyyət hüququna aid edilir. Milli xüsusiyyətləri saxlamaq və inkişaf etdirmək hüququ beynəlxalq-hüquqi aktlarda təntənə ilə elan edilmiş xalq və şəxsiyyətin əsas, ayrılmaz hüquqlarının tərkibinə daxil olur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə uyğun olaraq, hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ və bunu dəyişdirməyə məcbur edilməməsi kimi mühüm müddəalar qeyd edilmişdir. Bundan əlavə, dövlət dilimizin azərbaycan dili (maddə 21) olmasına baxmayaraq, 45-ci maddə hər kəsin ana dilindən istifadə, istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququnu müəyyən edir.

Milli mənsubiyyətini müəyyən etmək azadlığı və ana dilindən istifadə etmək hüququ insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas sənədlər hesab edilən İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 2-ci maddəsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsi, Avropa Konvensiyasının 14-cü maddəsində çox aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Göstərilən normalar irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, siyasi və digər mənsubiyyəti, milli və sosial mənşəyi, əmlak vəziyyəti, anadan olma və digər şəraitinə münasibətdə heç bir fərq qoyulmadan onun ərazisində yaşayan və yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquqlarını təmin etməyə və ona hörmət etməyə yönəlmişdir.

Har ölkənin hüduqları daxilində hərəkət etmək, qalmaq və yaşayış yerinin seçilməsi hüququ, əraziyə daxil olmaq və maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən tanınır və insan hüquqları haqqında bütün əsas beynəlxalq hüquqi aktlarda qeyd olunur. Göstərilən hüquqlar şəxsiyyətin özünü müəyyən etməsi azadlığının mühüm elementi, insan və onun layiqli həyatının hərtərəfli və mənəvi şərtidir. Bununla yanaşı, müvafiq hüquq mütləq xarakter daşımır. Hərəkət etmə azadlığı qanunla nəzərdə tutulmuş məhdudiyyətlərin: dövlət təhlükəsizliyi, ictimai asayiş, əhalinin sağlamlığı və mənəviyyəti üçün zəruri olan məhdudiyyətlərin, həm də digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının məhdudiyyətlərinin obyektinə ola bilər. Bu, sərhəd rayonları, ekoloji fəlakət zonaları, fəvqəladə və ya hərbi vəziyyət tətbiq edilən ərazilərə aid oluna bilər.

Mənəvi azadlıqlardan ən əsası vicdan azadlığıdır. Vicdan azadlığı insanın istənilən dinə etiqad etmək və ya heç bir dinə etiqad etməmək, dini sitayişləri kənara qoymaqla, ateist təbliğatı həyata keçirmək hüququnu göstərir. Dövlət bu hüququ həyata keçirən xüsusi təminatlar sistemini müəyyənləşdirir.

Vicdan azadlığı bütün demokratik konstitusiyalarda tanınır. Vicdan və din azadlığının təminatlarına aşağıdakılar daxil edilir: vətəndaşların dinə münasibətindən asılı olmayaraq dini mənsubiyyət, dini zəmində düşmənçilik və ədavətin qızışdırılması motivlərində mülki hüquqların məhdudlaşdırılmasına yol verməyən hüquq bərabərliyi; dini və ateist birliklərin dövlətdən ayrılması; dövlət təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşması; qanun qarşısında dinlərin və dini birliklərin bərabərliyi.

Dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin vətəndaşların öz dini mənsubiyyət məsələlərinə və dini birliklərin qanuni fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Hər bir vətəndaş dini baxış və etiqadlarını ifadə edə, mətbuat vasitəsilə və digər formada öz fikrini azad söyləyə və ya yaya bilər. Müəyyən dinə etiqad etməyi arzu edən insanlar nəticədə dini birliklərdə birləşir və işləyib hazırladıqları nizamnamələr əsasında öz dini fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Vicdan azadlığı, həmçinin dövlətlərin konstitusiyalarında da təsbit edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsində vicdan azadlığı ilə əlaqədar müddəalar geniş formada təsbit edilmişdir.

Şəxsiyyətin azadlığının cinayət-hüquqi təminatları cinayət təqibi və məhkəmə baxışı zamanı özbaşınalığın qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Bu qrup hüquq və azadlıqlarda təqsirsizlik prezumpsiyası, təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququ, qanunun geriyə qüvvəsinin tətbiq edilməməsi, məhkəmənin öz iclaslarını ümumi, kollegial şəkildə və təxirə salınmadan həyata keçirməsi və s. daxildir. Dövlətin yüksək orqanları qismində məhkəmə sistemi insan hüquqlarına dair qanunların ümumməcburi təfsirini verir və qanunçuluq üzərində mühüm nəzarəti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələri hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiə təminatı (maddə 60), hüquqi yardımla bağlı bir çox məsələlərin müəyyən edilməsi (maddə 61), məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi (maddə 62), təqsirsizlik prezumpsiyası və onun əsas xarakterik xüsusiyyət və elementlərinin üzə çıxarılması (maddə 63), insanların hüququ kimi ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq, müvafiq instansiyalara müraciət etməni özündə birləşdirən məhkəməyə təkrar müraciət hüququnu (maddə 65) özündə təsbit edir.

4.3. Siyasi hüquq və azadlıqlar

Siyasi hüquq və azadlıqlar dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində və dövlətin ictimai-siyasi həyatında insanın dövlət hakimiyyəti və hüquqla təmin edilmiş iştirakı imkanındır. Siyasi hüquqlar demokratiya sisteminin əsasıdır. Onlar bütün digər insan hüquqları fəaliyyətinin şərtidir. Başqa sözlə, hüququn bütün digər növlərinin fəaliyyət göstənməsi üçün ən vacib şərt vətəndaşların siyasi hüquqlarıdır, çünki onlar demokratiya sisteminin üzvi əsasını təşkil edir və elə dəyərlərdə özünü göstərir ki, hakimiyyət bunlarla özünü məhdudlaşdırmalı və həmin müddəaları qanunvericiliyində nəzərdə tutmalıdır.

Siyasi hüquq və azadlıqlar aşağıdakılara bölünür: dövlətin və onun orqanlarının fəaliyyəti və təşkilində iştirak üzrə səlahiyyət (bu, bilavasitə və nümayəndəli demokratiya formasında həyata keçirilir) (xüsusilə, seçki və pətisiya hüququ); cəmiyyətin həyatında fəal iştirak üzrə fəaliyyət (partiya və digər təşkilatların yaradılması hüququ, söz, toplaşmaq azadlığında ifadə olunur).

Əksər siyasi hüquqlar yalnız müvafiq dövlətin vətəndaşlarına verilir. Bu hüquq dövlətin siyasi həyatında, o cümlədən dövlət işlərinin idarə edilməsində iştirak etməklə bağlıdır. Ona görə də ölkə ərazisində yaşayan hər bir şəxsin ona malik olmağa iddia etmək hüququ yoxdur. Ümumiyyətlə, hüquqların mülki (şəxsi) və siyasi hüquq və azadlıqlara bölünməsi Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktında və dövlətlərin konstitusiyalarında əks olunmuşdur. Bu, «hər bir vətəndaş», «bütün insanlar», «hər bir insan» kimi terminlərlə ifadə olunur. Beləliklə, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsində deyilir ki, hər bir insanın azadlıq və toxunulmazlıq hüququ vardır. Paktın 14-cü maddəsi isə bütün şəxslərin məhkəmə və tribunal qarşısında bərabərliyini təsbit edir. Yuxanda adları çəkilən müddəalardan fərqli olaraq, 25-ci maddə müəyyən edir ki, hər bir vətəndaş aşağıdakı hüquq və imkanlara malikdir: dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək, aktiv və passiv seçki hüququ, öz ölkəsində dövlət xidmətinə daxil olmaq.

Mülki (şəxsi) hüquqlardan fərqli olaraq, siyasi hüquq və azadlıqlar insanın muxtariyyatının təmin edilməsinə deyil, onun siyasi proseslərin fəal iştirakçısı qismində təzahür etməsinə istiqamətlənmişdir. Siyasi hüquqlar, mahiyyət etibarilə, şəxsi azadlığın sərhədlərindən biridir: siyasi şüur və iradənin daşıyıcısı kimi insan siyasi prosesin azad və özünəməxsus iştirakçısı qismində çıxış edir.

Cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında iştirak hüququ bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə təsbit edilmiş bir sıra müddəaların bu gün də milli qanunvericiliyin əsası kimi qəbul edilməsinin artıq ənənə halına çevrilməsini göstərmək olar. Müvafiq sənədin 12-21-ci maddələri məhz belə hüquqi normalardandır. Belə ki, dövlətin idarə olunmasında bilavasitə və ya azad seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə iştirak hüququ, ölkəsinin dövlət qulluğuna bərabər daxil olmaq hüququ, xalqın iradəsinin dövlət hakimiyyətinin əsası olması, bunun da nəticəsində qanunların aliliyinin təmin edildiyi hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması kimi mühüm müddəalar əksər demokratik dövlətlərin dövlətdaxili qanunvericiliyində, xüsusilə də konstitusiyalarında öz təsdiqini tapmışdır. Nümunə qismində

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasını, onun 1, 54, 55-ci maddələrini misal göstərmək olar.

İspaniya Konstitusiyasının 23-cü maddəsi vətəndaşın bilavasitə və ya seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə ictimai işlərdə iştirak hüququnu, o cümlədən qanunlarda göstərilmiş tələblərə müvafiq olaraq, ictimai funksiya və vəzifələrə bərabər şəkildə daxil olmaq hüququnu elan edir. Oxşar normalar 1992-ci il Litva Respublikası Konstitusiyasının 33-cü maddəsinin 1-ci hissəsində də təsbit edilmişdir. Burada qeyd edilir ki, Litva vətəndaşlarının öz ölkəsini bilavasitə və demokratik yolla seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, həmçinin bərabər əsaslarla dövlət xidmətinə daxil olmaq vəzifəsi mövcuddur.

Seçki hüququ vətəndaşın dövlətin seçkili orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının formalaşmasında, həmçinin bilavasitə demokratiya prosedurlarında (xalq təşəbbüsü, referendum və s.) iştirakı imkanını təmin edən hüquqlar sırasına aiddir. Braziliyalı alim A.de Moraes seçki hüququnu siyasi hüquqların nüvəsi qismində təqdim edir.

Müasir demokratik dövlətlər seçki hüququnu maksimal təmin etməyə çalışaraq, əvvəllər mövcud olmuş senzlərdən (əmlak, oluraqlılıq, cins və s.) imtina etmişlər. Aşağıdakılar seçki hüququnun elementləri hesab edilir: seçmək hüququ (seçki və referendumda iradəsini azad və sərbəst şəkildə ifadə etmək); dövlət hakimiyyəti orqanlarına seçilmək hüququ; seçicilərin etimadını doğrultmayan seçilmiş şəxslərin onlar tərəfindən geriyə çağırılması hüququ.

Bəzi ölkələrdə vətəndaşların seçkilərdə iştirak etmək öhdəliyi müəyyən edilir (məcburi votum). Məsələn, Meksika vətəndaşları müvafiq seçki dairəsində xalq seçkilərində səs vermək öhdəliyi daşıyırlar (Konstitusiyanın 36-cı maddəsinin 3-cü bəndi).

İttifaq və assosiasiya azadlığı, birləşmək hüququ fəaliyyət azadlığına malik olan siyasi partiya və digər ictimai təşkilatların yaradılmasında vətəndaşların hüququnu nəzərdə tutur. Vətəndaşın siyasi partiyalarda birləşmək hüququ kifayət qədər ciddi təminatlarla xarakterizə edilir. Ancaq onlar qeyri-qanuni məqsədlər güdən partiyalara şamil olunmur. Məsələn, AFR-in Əsas Qanununun 21-ci maddəsi ölkənin mövcudluğunu təhlükə altına qoymaq və ya onu məhv etmək, azad demokratik

quruluşun əsaslarına zərbə vurmaq məqsədləri güdən partiyaları antikonstitusion partiyalar sırasına aid edir. Bəzi dövlətlərdə isə sol partiyaları qanundankənar siyasi qurumlar hesab edirlər.

İtaliya Konstitusiyası hərbi xarakterli siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaq məqsədi güdən gizli cəmiyyət və birlikləri qadağan edir (maddə 18, hissə II).

İctimai təşkilatlarda birləşmək hüququ digər siyasi hüquq və azadlıqlar arasında fərdin ictimai-siyasi həyatda iştirakını təmin edir. İttifaq və assosiasiyalar azadlığı ilə tanınmış bu hüquq həm də qanun tələbləri çərçivəsində istənilən ittifaqı yaratmaq hüququ kimi özünü göstərir. İctimai ittifaq maraqların birliyi əsasında birləşərək vətəndaşların ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün sərbəst şəkildə öz iradəsini ifadə etməsindən yaranır.

Toplaşmaq və mitinq, yığıncaq, nümayiş keçirmək azadlığı dövlət və ictimai həyatın istənilən məsələsi üzrə fərdi və ya kollektiv ifadə formalarıdır. Vətəndaşın göstərilən siyasi azadlığı ictimai-siyasi həyatda fəal iştirakı üçün, özünüifadə etmə, şəxsiyyətinin inkişafı məqsədilə istifadə edilir. Azadlığın hüquqi məzmununa üç növ səlahiyyətin mövcudluğu daxildir: şəxsi müsbət davranış hüququ (ictimai tədbirlərin təşkil edilməsi və onlara daxil olmaq); tələb hüququ (kütləvi ictimai tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruri maddi şərti kimi küçələrin, ictimai binaların verilməsi); iddia hüququ.

Informasiya azadlığı və informasiya hüququnda ifadə edilmiş hüquq və azadlıq anlayışını şərti olaraq aşağıdakı qruplara bölmək olar: söz, fikir, nəşr və digər informasiya vasitələri azadlığı və ictimai əhəmiyyətə malik olan və ya sorğu edilən şəxsə dair məlumat almaq hüququ, məlumatın yayılması azadlığı.

Söz azadlığı bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə və ayrılmaz vəhdətdə mövcud olan bir neçə struktur elementləri özündə birləşdirir. Birincisi, bu, hər bir insanın öz fikirləri, ideya və mülahizələrini kütlə qarşısında söyləmək və onları istənilən qanuni üsullarla yaymaq azadlığıdır. İkincisi, bu həqiqətdə senzura azadlığı kimi mətbuat və digər kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı, rəyin söylənməsi azadlığını maddiləşdirməyə imkan yaradan informasiya orqanlarını yaratmaq və onlardan istifadə etmək hüququdur. Üçüncüsü, bu ictimai marağı təsvir edən, yaxud vətəndaş hüquqlarına toxunan

informasiyaların alınması hüquqdur, yəni informasiya mənbələrinə buraxılma azadlığı hüquqdur.

Petisiya hüququ hakimiyyət orqanlarına yazılı tələb, təklif, şikayətlərlə müraciət etmək hüququdur. Petisiya hüququ fərdi və kollektiv ola bilər. Vətəndaşların dövlət və yerli özünüidarətmə orqanlarına göndərdikləri petisiyalar tək-cə pozulmuş hüququn bərpa edilməsi deyil, həm də ictimai işin həllində siyasi iştirak etmə formasıdır. Bu hüququn həyata keçirilməsi vətəndaşların dövlət və ictimai xarakterli məsələlərin həllində şəxsi təşəbbüs və şəxsi marağın inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bir qayda olaraq, yazılı müraciətlərin verilməsi və baxılması, həmçinin, onlara görə qərarların qəbul edilməsini qanun müəyyənləşdirir. Bu hüququn mahiyyəti vətəndaşların səlahiyyətli dövlət orqanlarına fərdi və kollektiv müraciətlər təqdim etmə imkanı ilə müəyyən olunur.

4.4. İqtisadi hüquqlar

İqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar insan hüquqlarının ikinci nəslinə aiddir. Onlar öz iqtisadi səviyyələrinin yaxşılaşdırılması, mədəni statuslarının yüksəldilməsi uğrunda xalqların mübarizəsi prosesində formalaşmışlar. Bunlar «pozitiv» hüquqlar adlanır. Həmin hüquqların həyata keçirilməsi üçün onların təmin edilməsi ilə bağlı dövlətin mütəşəkkil, planlaşdırılmış və digər fəaliyyət formaları tələb edilir.

Bir sıra alimlər hesab edirlər ki, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar dövlətdən müəyyən fəaliyyət tələb edir. İkinci nəsi hüquqların həcmi və həyata keçirilmə dərəcəsi dövlətin iqtisadiyyatından və ehtiyatların vəziyyətindən daha çox asılıdır. Ona görə də mülki və siyasi hüquqlarla müqayisədə onların həyata keçirilmə təminatları daha az inkişaf etmişdir.

İnsan hüquqlarının digər növlərindən fərqli olaraq, sosial- iqtisadi hüquqların aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: insan həyatının müəyyən sosial-iqtisadi sahəsinə aid olması; əsas müddələrin müvafiq şəkildə, «qeyri-ciddi» formulla göstərilməsinin mümkünlüyü (məsələn, layiqli həyat, ədalətli və əlverişli iş şəraiti, təminatlı yaşayış və s.); sosial-iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsinin iqtisadiyyatın və ehtiyatların vəziyyətindən asılı olması.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsində xüsusi olaraq qeyd edilir ki, bu hüquqlar tədricən və mövcud ehtiyatların maksimal hüdudlarında təmin olunmalıdır. Bu hüquqların həyata keçirilməsinə adekvat olaraq dövlətlərin vəzifələri də çox mühüm yer tutur. Həmin vəzifələrə mütərəqqi iqtisadi və sosial islahatları həyata keçirmək, iqtisadi inkişafın proses və maraqlarında xalqın tam iştirakını təmin etmək, bu hüquqlardan bərabər istifadə etmək imkanının verilməsi üçün öz ehtiyatlarından istifadə etmək daxildir. Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri haqqında 12 dekabr 1974-cü il Xartiyasının 7-ci maddəsində qeyd olunur ki, hər bir dövlət öz xalqının iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına yardım etmək öhdəliyi daşıyır.

Bütün bunlarla yanaşı, sosial-iqtisadi hüquqların nizamla salınmasında bir sıra beynəlxalq hüquq normaları xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı universal normalar, həmçinin BMT Nizamnaməsinin ümumi prinsipləri (1, 13, 55, 56, 62, və 68-ci maddələri), İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin bir sıra müddəaları (22-27-ci maddələr), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın və BƏT- in konvension standartlarında təsbit edilmişdir. BƏT-in qəbul etdiyi bir sıra hüquqi aktlar da, məsələn, - Məcburi əmək haqqında 1930-cu il Konvensiyası, Ədalətli mükafatlandırma haqqında 1951-ci il Konvensiyası, 1958-ci il tarixli Əmək və məşğulluq sahəsində ayn-seçkilik haqqında Konvensiya, Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında 1964-cü il Konvensiyası, Məşğulluğa yardım və işsizlikdən müdafiə haqqında 1988-ci il Konvensiyası iqtisadi və sosial hüquqlarla bağlı müxtəlif aspektləri əks etdirir. Sosial-iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsi və təmin edilməsində bir çox regional sazişlər, məsələn, 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyası və s. mühüm əhəmiyyətə malikdirlər.

1966-cı il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki, bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər kəsin ruzi qazanmaq imkanı daxil olmaqla, sərbəst şəkildə seçdiyi, yaxud sərbəst şəkildə razılaşdığı əmək hüququnu tanıyır və bu hüququn təmin olunması üçün lazımı addım atılacaqdır. Eyni zamanda həmin maddənin 2-ci hissəsində göstərilir ki, bu Paktda iştirak

edən dövlətlərin həmin hüququn tam həyata keçirilməsi məqsədilə görməli olduqları tədbirlərə texniki - peşə təlimi və hazırlığı proqramları, durmadan iqtisadi, sosial və mədəni inkişafa, insanın əsas siyasi və iqtisadi azadlıqlarına təminat verilməsi şəraitində tara istehsalat məşğulluğuna nail olmağın yol və üsulları daxildir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsində qeyd olunur ki, mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur. Bundan əlavə, məhkəmənin qərarı olmadan kimsənin mülkiyyətdən məhrum edilməsinin, əmlakın tam şəkildə müsadirəsinin yolverilməzliyi, dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinin yalnız əvvəlcədən dəyərinin ədalətli formada ödənilməsi təqdirdə həyata keçirilməsi və s. məsələlər də burada öz əksini tapmışdır.

13 dekabr 1985-ci il tarixli Yaşadıqları ölkənin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında Bəyannamənin 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin «d» bəndində deyilir ki, hər bir əcnəbi daxili qanunvericiliyi nəzərə almaqla həm təkbaşına, həm də digərləri ilə birgə əmlaka sahiblik hüququ əldə edir. 25 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsinin 3-cü maddəsinin 2-ci hissəsində torpaq münasibətlərinin iştirakçıları kimi Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə bərabər əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin göstərilməsinə baxmayaraq, 48-ci maddənin 3-cü hissəsində göstərilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, habelə xarici dövlətlər Azərbaycan Respublikasında torpaq sahələrini yalnız icarə hüququ əsasında əldə edə bilirlər. Eyni zamanda 49-cu maddənin 4-cü hissəsində deyilir ki, xarici hüquqi və fiziki şəxslərə torpaq sahələrinin vərəsəlik, bağışlama və ipoteka əqdləri nəticəsində keçən mülkiyyət hüququ bir il müddətinə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun özgəninkiləşdirilir. Xarici hüquqi və fiziki şəxslər torpaq sahəsi üzərində olan mülkiyyət hüququnu qanunvericiliyə uyğun özgəninkiləşdirmədikdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya bələdiyyə torpaq sahəsini bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada məcburi satın alır.

İqtisadi hüquqlar içərisində mühüm yeri sahibkarlıq fəaliyyəti azadlığı tutur. Bu hüquq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsində göstərilmişdir. Belə ki, orada

deyilir ki, hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər. Eyni zamanda. Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.

4.5. Sosial hüquqlar

Bütövlükdə, sosial hüquqlar cəmiyyət və dövlət tərəfindən qəbul edilən və normativ-hüquqi aktlarda təsbit edilən hər bir insanın normal fizioloji, maddi və mənəvi mövcudiyyəti və inkişafı üçün layiqli sosial həyat və ictimai əhəmiyyətli fəaliyyəti üçün zəruri olan imkan, maraq və müəyyən xüsusiyyətini müdafiə və təmin edən hüquq və azadlıqların kompleksidir. Sosial hüquqlar cəmiyyətdə sosial gərginliyin aradan qaldırılması məqsədilə əhalinin sosial müdafiəsinin həyata keçirilməsi və praktiki təşkili ilə bağlı ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquqi normaların məcmusudur.

Dövlətin sosial hüquqların təmin edilməsi sahəsində əsas vəzifəsi də öz növbəsində elə bir sosial proqrama istinad etməlidir ki, bu yolda məqsədyönlü fəaliyyət insanın sosial hüquqlarına ziyan gətirməsin, əksinə onu tam mənada yerinə yetirməyə kömək etsin və lazımı tələbatları ödəsin. Sosial hüquqların reallaşması çox vaxt mülki və siyasi hüquqların möhkəmlənməsinə səbəb olur. Mülki və siyasi hüquqların həyata keçirilməsi isə, öz növbəsində, yalnız o halda təmin oluna bilər ki, hər bir insana əməkdə, qidalanmada, mənzildə, sağlamlığın mühafizəsində, təhsil və mədəniyyətdə bütün ilkin həyatı ehtiyaclarını təmin etmək üçün lazımı və bərabər imkanlar verilmiş olsun. Sosial hüquqlar bir tərəfdən insanların lazımı həyat səviyyəsini təmin etməyə imkan verirsə, digər tərəfdən, dövlətin üzərinə bu istiqamətdə müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi öhdəliyini qoyur.

Sosial hüquqlardan biri kimi insanın layiqli həyat hüququnun elementləri 10 dekabr 1948-ci il İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 1-ci maddəsində qeyd edilmişdir. Qeyd edilir ki, bütün insanlar öz ləyaqətləri və

hüquqları etibarilə azad və bərabər doğulurlar. Bəyannamənin 22 və 25-ci maddələrində bununla əlaqədar digər mühüm müddəalar əks olunmuşdur. Hər bir insanın layiqli həyat hüququna aşağıdakılar daxil edilə bilər: ləyaqətin qorunması və şəxsiyyətin azad inkişafı üçün lazım olan hüquqların iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə həyata keçirilməsi hüququ (yəni, sosial-iqtisadi və mədəni hüquqların bütün kompleksi); lazımınca qidalanma, geyim, kifayət qədər yaşayış sahəsi, tibbi xidmət hüququ; işsizlik, xəstələnmə, əlillik, dul qalma, qocalma və ya ondan asılı olmayan səbəblərə görə yaşayış vasitələrinin digər şəkildə itirilməsi hallarında sosial təminat hüququ; yaşayış şəraitinin durmadan yaxşılaşdırılması hüququ; qida məhsulları istehsalının, bölüşdürülməsinin və istehlakının təkmilləşdirilməsi üzrə dövlətlər tərəfindən fərdi və kollektiv tədbirlərin görülməsilə təmin edilən hər kəsin lazımınca qidalanma hüququ daxil edilməklə özünün və ailəsinin sağlamlığının və salamatlığının qorunması üçün lazım olan yaşayış səviyyəsi hüququ.

Əmək hüququ - təkcə sosial hüquq və azadlıqların bütün kompleksinin əsasını təşkil edən təbii və fundamental insan hüquqlarından biri deyil, həm də bütün hüquq və azadlıqlar sistemində əsas tərkib hissələrdən biridir. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 23-cü maddəsində hər bir insanın işləmək, istədiyi işi sərbəst seçmək hüququna malik olması xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 4-cü maddəsinin 2-ci bəndinə görə, heç kim icbari və ya məcburi əməyə cəlb edilə bilməz. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta uyğun olaraq, bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər bir şəxsin azad seçdiyi və ya könüllü razılaşdığı işlə həyatını təmin etmək hüququnu əhatə edən əmək hüququnu tanıyırlar və bu hüququn təmin olunması üçün müvafiq addımlar atacaqlar (6-cı maddənin 1-ci bəndi).

Azərbaycan Respublikası 'Konstitusiyasının 35-ci maddəsində əmək hüququ ilə əlaqədar bir sıra mühüm müddəalar əks olunmuşdur. Məsələn, əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır; hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır; heç kəs zorla işlədilə bilməz; əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz;

məhkəmə qərarı əsasında şərtləri və müddətləri qanunla nəzərdə tutulan məcburi əməyə cəlb etmək, hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işləmək, fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlara tələb olunan işləri gördürmək hallarına yol verilir; və s.

Əmək hüququnun real həyata keçirilməsi bütün arzu edənlərin işlə təmin olunmasından ibarət olmaqla, hər kəsin işsizlikdən müdafiəsini nəzərdə tutur. İşsizlikdən müdafiə hüququ isə dövlətlərin imkan dairəsində tam məşğulluğa yardım edən iqtisadi siyasət aparmağı, həmçinin işsiz vətəndaşlara işə düzəlməkdə kömək etmək vəzifəsini nəzərdə tutur.

Avropa Sosial Xartiyasının 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, əmək hüququnu effektiv həyata keçirmək üçün Tərəflər imkan daxilində tam məşğulluğun yüksək və stabil səviyyəsinin əldə edilməsi və qorunmasını öz ali məqsədlərindən biri hesab edir, bütün işçilər üçün pulsuz məşğulluq xidmətlərinin işləməsini təmin və təşkil edirlər.

Azad və sərbəst iş seçimi məsələləri bir çox BƏT normalarında da əks olunmuşdur. BƏT tərəfindən 1964-cü ildə qəbul edilmiş Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında 122 sayılı Konvensiyada qeyd olunur ki, işsizliyin və yarımçıq məşğulluğun ləğv edilməsi məqsədilə hər bir Təşkilat üçün əsas məqsəd kimi tam səmərəli və azad seçilmiş məşğulluğa yönəlmiş aktiv siyasət elan edilir və həyata keçirilir (m. 1).

Bu sahədə beynəlxalq standartları əsas götürən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır. Daha sonra, həmin maddənin 3-cü hissəsində göstərilir ki, heç kəs zorla işlədilə bilməz.

İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 23-cü maddəsində deyilir ki, hər kəs ədalətli və əlverişli şəraitdə əmək hüququna malikdir, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsində göstərilir ki, bu Paktın iştirak edən dövlətlər hər bir şəxsin ədalətli və əlverişli iş şəraiti hüququnu tanıyır, o cümlədən, bütün zəhmətkeşlər üçün ən azı ədalətli əmək haqqı və eyni dəyərli iş üçün heç bir fərq qoyulmadan, hamının bərabər mükafatlandırılmasını təmin etməlidirlər. Eyni zamanda, qadınlara da kişilər üçün olan iş

şəraiti yaradılmalı və eyni əmək üçün bərabər haqq ödənilməlidir.

Əmək azadlığı hər bir şəxsin ədalətli və əlverişli iş şəraiti hüququnu özündə birləşdirir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsində təsdiq olunmuş bu norma aşağıdakı aspektlərdən ibarətdir: əməyə görə haqqın ödənilməsi bütün zəhmətkeşlərin ən azı düzgün qazanılmış haqqını, onların özünün və ailəsinin kifayət qədər yaşamasını, heç bir fərq qoyulmadan bərabər dəyərli əməyə görə bərabər haqqın ödənilməsini təmin etməlidir.

Bir sıra BƏT konvensiyaları bərabər dəyərli əməyə görə bərabər əmək haqqı məsələlərini tənzimləyir. Belə ki, Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında 111 sayılı BƏT Konvensiyası irqi, cinsi əlamətlərə, həmçinin, siyasi əqidələrə və ya sosial mənsubiyyət əlamətlərinə görə ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Bundan başqa, təşkilatın hər bir üzvü hər hansı ayrı- seçkiliyin aradan qaldırılması məqsədilə əmək və məşğulluq sferasında bərabər imkanlara istiqamətlənən siyasətin aparılmasında öhdəlik daşıyır (m. 2).

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsində qeyd olunur ki, bütün zəhmətkeşlər üçün ən azı ədalətli əmək haqqı və eyni dəyərli iş üçün heç bir fərq qoyulmadan hamı bərabər mükafatlandırılmalı, bu zaman qadınlara kişilər üçün olduğundan pis olmayan iş şəraiti təmin edilməli və eyni əmək üçün bərabər haqq ödənilməlidir. Avropa Sosial Xartiyasının 4-cü maddəsi işləyən kişi və qadınların bərabər dəyərli əməyə görə bərabər haqq almaq hüququnu əks etdirir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında MDB Konvensiyasının 14-cü maddəsinin 1-ci bəndində qeyd olunur ki, hər bir kəs eyni dəyərli əməyə görə eyni şərait və işin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə eyni yanaşma hüququ da daxil olmaqla, eyni işə görə eyni əmək haqqı almaq hüququna malikdir.

Təhlükəsiz əmək şəraiti hüququ bir sıra sənədlərdə təsbit olunmuşdur. Belə ki, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsinin «b» bəndində hər kəsin təhlükəsizlik və gigiyena tələblərinə cavab verən iş şəraiti hüququ göstərilmişdir. Avropa Sosial Xartiyasının 3-cü maddəsi təhlükəsiz və sağlam əmək şəraiti hüququna həsr olunmuşdur.

Sosial təminat hüququ əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirmiş vətəndaşların maddi tələbatının ödənilməsi üçün

onlara dövlət tərəfindən müvafiq müavinətlərin ödənilməsindən və digər ləşkllati-hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası bu xüsusiyyəti genişləndirərək yoxsulluq və sosial qəsbkarlıqdan müdafiə hüququ kimi yeni hüquqlar əlavə etmişdir. Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsinə görə bütün işçilər və onların himayəsində olanlar sosial təminat hüququna malikdirlər.

Hər bir insan sosial və maddi rifahını təmin etmək üçün sosial sığorta hüququna malikdir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsinə əsasən, sosial sığorta da daxil olmaqla, hər bir şəxsin sosial təminat hüququ tanınır. Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsinə əsasən, sosial təminat sahəsində hüquqların verilməsi, saxlanması və təzələnməsi sığorta yığımına və ya əmək stajına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Hər bir insanın sosial müdafiə hüququ fərdin sosial vəziyyətinin möhkəmlənməsinin və əsas hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin mühüm təminatı kimi çıxış edir. Müasir dövrdə bütün demokratik dövlətlərin hər bir insanın müdafiəsi və onun qayğısına qalmaq kimi mühüm funksiyaları olmalıdır.

Anaların sosial müdafiə hüququ kompleks xarakter daşıyır və anaya sosial yardımın, onun müdafiəsinin müxtəlif formalarını əhatə edir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 10-cu maddəsinə uyğun olaraq, analar doğuşdan əvvəl və sonra, müəyyən müddət ərzində xüsusi himayə ilə təmin olunmalıdırlar. Bu müddət ərzində işləyən analar haqqı ödənilən məzuniyyət və ya sosial təminat üçün kifayət qədər müavinətlə təmin olunmalıdırlar.

Uşaqların rifahına və inkişafına qayğı, hüquq və mənafeələrinin müdafiə üstünlüyünün təmin edilməsi prinsipi 1989- cu il Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın məzmunundan və Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin maddələrindən irəli gəlir. Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 51-ci maddəsi uşağın müdafiə hüququna yönəlmişdir. 18 mart 2009-cu il referendumu ilə Konstitusiyanın i 7-ci maddəsinə uşaq hüquqlarının daha real təminatı ilə əlaqədar edilmiş əlavələr bu istiqamətdə kifayət qədər müsbət addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Avropa Sosial Xartiyasının 23-cü maddəsində ahılların sosial müdafiəsi hüququ təsbit edilmişdir. Xartiyada göstərilir ki, hər bir dövlətdə tətbiq edilən tədbirlərə uyğun olaraq, yaşa görə pensiyaya çıxan şəxslərin lazımı həyat səviyyəsini təmin edə bilən üsullardan istifadə edilməlidir. Eyni zamanda, pensiya yaşına çatan, lakin pensiya almaq hüququ olmayan hər bir şəxs kifayət qədər vəsait, o cümlədən onların tələbatlarına cavab verən tibbi və sosial yardım almaq hüququna malik olmalıdır.

İnsan cəmiyyətində ailə ilkin özək, mühüm sosial dəyərli, əsaslı instituttur. Ailə onun hər bir üzvünün özünəməxsus hüquqi müdafiə sistemidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının «Ailə və dövlət» adlı 17-ci maddəsində qeyd olunur ki, cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir və uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə isə dövlət nəzarət edir. Bu maddədə ailə cəmiyyətin əsas mənbəyi kimi göstərilmiş, təkcə sosial münasibətlərin deyil, bəşər tarixində dövlətin təkamülündə onun rolunun əvəzedilməz olması qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsinə görə, hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququ vardır. Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Ər-arvad ailədə öz münasibətlərini qarşılıqlı yardım və hörmət hissi əsasında qurmalı, ailənin möhkəmləndirilməsi və rifahı üçün birgə fəaliyyət göstərməli, övladlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalı və onların sağlamlığının qayğısına qalmalıdırlar.

İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 25-ci maddəsində deyilir ki, hər bir insan qida, geyim, mənzil, tibbi xidmət və lazımı sosial xidmət də daxil olmaqla, özünün və ailəsinin sağlamlığının və rifahının yaxşılaşmasına kömək edən lazımı yaşayış şəraiti hüququna malikdir, Avropa Sosial Xartiyasının 11-ci maddəsi sağlamlığın qorunması hüququna həsr olunmuşdur.

Mənzil hüququ insanın sosial hüquqlar sahəsinə aid olaraq hər kəsin qanunla qoyulan şərtlərə əməl etməklə daimi yaşayış sahəsinə malik olmasını ifadə edir. Bir növ hər bir şəxsin istinad nöqtəsi olan mənzil fərdlərin öz həyalını keçirdiyi yaşayış yeridir. Hal-hazırda mənzil hüququ müxtəlif beynəlxalq

sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 24-cü maddəsində göstərilir ki, hər bir insan iş gününün səmərəli məhdudlaşdırılması və haqqı ödənilən dövrü məzuniyyət hüququ da daxil olmaqla, istirahət və asudə vaxt hüququna malikdir. Bu müddəa İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktda inkişaf etdirilmişdir. Paktın 7-ci maddəsinin «d» bəndində deyilir ki, bu Paktda iştirak edən dövlətlər tərəfindən istirahət, asudə vaxt, iş vaxtının səmərəli məhdudlaşdırılması və ödənilən dövrü məzuniyyət, eləcə də, bayram günlərinin haqqının ödənilməsi təmin olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 37-ci maddəsi ilə hər bir şəxsin istirahət hüququna təminat verilmişdir. Daha sonra, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin «istirahət vaxtı və işçilərin məzuniyyət hüquqları» adlanan 5-ci bölməsinin 15-23-cü fəsilləri işçilərin istirahət və məzuniyyət hüquqlarına həsr olunmuşdur.

Həmkarlar ittifaqı hüquqlarının dünya miqyasında tanınması milli səviyyədə olduğundan daha gec baş vermişdir. O, əməyin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin ümumi sisteminin formalaşmasının gedişində həyata keçirilirdi. Bu sistemin əsası XX əsrdə qoyulmuşdur. Birinci dünya müharibəsinin sonunda məhz həmkarlar ittifaqı birlikləri sosial-iqtisadi və həmkarlar ittifaqı hüquqlarının beynəlxalq təsdiqi və tənzimlənməsi məsələsinin irəli çəkilməsinin təşəbbüskarı oldu.

Tətillərin hüququ sosial qanunvericilikdə ən mühüm, eyni zamanda nadir hallarda təsadüf edilən hüquqdur və işçilərin hüquqlarının müdafiə olunması istiqamətində çox təsirli hüquqi və demokratik vasitədir.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 270-ci maddəsinə görə, tərəflər mübahisənin həlli üçün dinc üsullardan istifadə edəcəkləri barədə razılığa gəlmişlərsə və bu üsullar da bir nəticə verməmişdirsə, o zaman tətillə yol verilir. Əgər işəgötürən mübahisənin barışdırıcı üsullarla həllinin qəsdən uzadırsa, o halda əmək kollektivlərinin birbaşa tətillə keçirmək hüququ yaranır. Göründüyü kimi, qanunvericilik tətillə adi üsul kimi deyil, əmək mübahisələrinin həllində son və çox təsirli üsul kimi qəbul edərək, onun heç də istənilən halda tətbiqinə imkan vermir.

4.6. Mədəni hüquqlar

Mədəni hüquqlar insanın mənəvi inkişafını təmin edir, hər bir fərdə siyasi, mənəvi, sosial və mədəni tərəqqinin layiqli iştirakçısı olmağa kömək edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir: təhsil, mədəni sərvətlərdən istifadə imkanı, cəmiyyətin ictimai həyatında sərbəst iştirak, yaradıcılıq, elmi tərəqqinin nəticələrindən istifadə etmək və onların praktiki tətbiqi hüququ və s.

İnsanın mədəni hüquq və azadlıqları - konstitusiya və ya qanun tərəfindən təmin olunan xüsusi kompleks insan hüquqları və azadlıqlarıdır ki, onlar insanın mədəni və elmi sahədə özünü reallaşdırmasına imkan yaradır.

Mədəni hüquqlardan danışarkən, burada İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsi xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, həmin maddədə dövlətlərin ərazilərində yaşayan şəxslərin aşağıdakı hüquqlarını təmin etmək öhdəliyi müəyyənləşdirilir: mədəni həyalda iştirak etmək; elmi tərəqqinin nəticələrindən və onların praktiki tətbiqindən istifadə etmək; müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi yaxud incəsənət əsərlərinin nəticəsində meydana çıxan maddi və mənəvi maraqların müdafiəsindən istifadə etmək.

Mədəni hüquqlar, həmçinin 1954-cü il Avropa Mədəni Konvensiyası, 1969-cu il Arxeoloji irsin mühafizəsi barədə Avropa Konvensiyası, 1985-ci il Avropanın memarlıq irsinin mühafizəsi haqqında Konvensiya, 1992-ci il Birgə kino istehsalı haqqında Avropa Konvensiyasında və s. beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmişdir. Məsələn, 1954-cü il Avropa Mədəni Konvensiyasının 2-ci maddəsində bununla əlaqədar bir sıra müddəalar müəyyən edilmişdir. Məsələn, digər Razıhğa gələn Tərəfin mədəniyyəti, tarixi və dilinin öz vətəndaşları tərəfindən öyrənilməsinə təşviq etmək və ərazisində belə tədqiqatın həyata keçirilməsinə yardım edilməsi məqsədilə digər Tərəfi müvafiq vasitələrlə təmin etmək; digər Razıhğa gələn Tərəfin ərazisində öz dili və ya dilləri, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsinin təşviqinə cəhd etmək və ərazisində onların həyata keçirilməsi üçün həmin Tərəfin vətəndaşlarına müvafiq vasitələri vermək və s.

Mədəni hüquqlar insanların mənəvi inkişafına təminat verir, hər bir fərdə siyasi, mənəvi, sosial və mədəni inkişafın faydalı iştirakçısı olmağa kömək edir. Bu hüquqlar içərisində

təhsil hüququ mühüm yer tutur. 1966-cı il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, bu Paktla dövlətlər hər bir kəsin mədəni həyatda iştirak etmək; elmi tərəqqinin nəticələrindən və onların praktik tətbiqindən istifadə etmək; müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi, yaxud bədii əsərlərdən irəli gələn mənəvi və maddi mənafeələrini müdafiə etmək hüququnu tanıyır.

Təhsil hüququ ilə əlaqədar müddəalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsində beynəlxalq standartlara müvafiq olaraq əks olunmuşdur. Təhsil hüququnun beynəlxalq standartlarının əsaslan isə İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 26-cı maddəsi, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın 13-cü maddəsində ifadə edilmişdir. Təhsil dedikdə, şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin maraqları naminə həyata keçirilən və dövlət tərəfindən müəyyən edilən müəyyən tədris səviyyələrinə çatmağı qarşıya məqsəd qoyan məqsədyönlü təhsil və tərbiyə prosesi başa düşülür. Vətəndaşın təhsil alması dedikdə, onun müvafiq sənədlə təsdiq edilən müəyyən təhsil səviyyəsinə çatması nəzərdə tutulur.

Həmin sənədlərdə icbari pulsuz ibtidai təhsil, orta, texniki-peşə və ali təhsil imkanı, valideynlərin öz uşaqları üçün məktəb seçmək və əqidələrinə uyğun olaraq, uşaqların dini və əxlaqi tərbiyəsini təmin etmək azadlığı xüsusilə qeyd edilmişdir. Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliklə mübarizə haqqında YUNESKO Konvensiyası irqi, dərisinin rəngi, dili, dini, siyasi və ya digər əqidəsi, milli və sosial mənşəyi, iqtisadi və doğum əlamətlərinə görə fərq qoyulmadan hamıya təhsil sahəsində bərabər imkanların verilməsini özündə təsbit etməklə, aşağıdakı müddəaları dövlətlərin üzərinə öhdəlik formasında qoyur: ibtidai təhsilin icbari və pulsuz həyata keçirilməsi; orta təhsil üçün hamıya, ali təhsildə isə hər kəsin qabiliyyətinə əsasən, bərabər şəraitin yaradılması; eyni səviyyəli dövlət məktəblərində hamının eyni dərəcəli təhsil və dərs keyfiyyəti ilə təmin edilməsi; təhsilin əldə edilməsi və artırılmasının təşviq edilməsi; müəllimlik peşəsinə hazırlığın təmin edilməsi.

Təhsil Azərbaycan Respublikasında sosial münasibətlərin və təbii ki, qanunvericiliyin əsas sferalarından biridir. Təhsil sistemi cəmiyyətdə işlərin vəziyyətinin çox dəqiq barometri və dövlətin inkişafında mühüm rol oynayan, strateji əhəmiyyəti ilə fərqlənən

fəaliyyət sahəsidir. 19 iyun 2009-cu il tarixli «Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun Preambulasında qeyd edilir ki. Azərbaycan Respublikasında təhsil insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalara və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı digər beynəlxalq müqavilələrə əsaslanır, təhsil sahəsində milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin prioritetliyi əsasında dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunaraq inkişaf edir. Qanunun 3-cü maddəsi ilə təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri kimi bunlar fərqləndirilir: humanistlik - milli və ümumbəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüyn prioritet kimi qəbul olunması; demokratiklik - təhsil alanların azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməsi, təhsilin dövlət-ictimai əsaslarla təşkilində və idarə edilməsində səlahiyyət və azadlıqların genişləndirilməsi, təhsil müəssisələrinin muxtariyyatının artırılması; bərabərlik - bütün vətəndaşların bərabər şərtlər əsasında təhsil almasına imkanlar yaradılması və təhsil hüququnun təmin olunması; millilik və dünyəvilik - milli və ümumbəşəri dəyərlərin qorunması və onların dialektik vəhdətinin təmin edilməsi əsasında dünyəvi təhsil sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi; keyfiyyətlilik - təhsilin mövcud standartlara, normalara, sosial- iqtisadi tələblərə, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğunluğu; səmərəlilik - təhsilin və elmi yaradıcılığın daim inkişaf edən, faydalı və son nəticəyə istiqamətlənən müasir metodlarla təşkili; fasiləsizlik, vəhdətlik, daimilik - mövcud təhsil standartları, tədris proqramları və planları əsasında təhsilin bir neçə səviyyədə əldə edilməsi imkanı, təhsilin ayrı-ayrı pillələri arasında sıx dialektik qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması və onun insanın bütün həyatı boyu ardıcıl davam etməsi; varislik - təhsil sahəsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin ardıcıl olaraq növbəli nəslə (dövrə) ötürülməsi; liberallaşma - təhsil sahəsinin və təhsil fəaliyyətinin açıqlığının genişləndirilməsi; inteqrasiya - milli təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə səmərəli formada qoşulması, uyğunlaşması və qovuşması əsasında inkişafı. Həmin Qanunun 5-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, dövlət cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, milliyətindən, sosial vəziyyətindən,

mənşəyindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanı yaradılmasına və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsinə təminat verir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında əqli mülkiyyət hüququ (maddə 30), mədəniyyət hüququ (maddə 40) yaradıcılıq azadlığı (maddə 51) ilə əlaqədar müddəalar da təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın 30-cu maddəsinə müvafiq olaraq, əqli mülkiyyət hüququnun verilməsi ilə yanaşı, müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun qanunla qorunması da öz əksini tapmışdır. 40-cı maddəyə əsasən, hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ, tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmaq, ona qayğı göstərmək, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq vəzifəsi mövcuddur. 51-ci maddə isə yaradıcılıq azadlığını, dövlətin ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyala keçirilməsinə təminat verməsini müəyyən edir.

Mədəni hüquqlar içərisində mədəniyyət hüququ mühüm yer tutur. 1948-ci il tarixli Ümumi Bəyannamənin 27-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, hər bir insan cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək, incəsənətdən zövq almaq, elmi tərəqqidə iştirak etmək və ondan bəhrələnmək hüququna malikdir. Həmin maddənin 2-ci hissəsində isə deyilir ki, hər bir insan müəllifi olduğu elmi, ədəbi və yaxud bədii əsərlərdən irəli gələn mənəvi və maddi mənafeələrini müdafiə etmək hüququna malikdir. Artıq yuxanda deyildiyi kimi, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsi bilavasitə bu hüququn həyata keçirilməsi üzrə bir sıra mühüm istiqamətlər müəyyən etmişdir.

Hər bir fərdin mədəni həyatda iştirak hüququ əhəmiyyətli dərəcədə mədəniyyət müəssisələrindən hamıya açıq olması ilə təmin edilir. Belə ki, hər bir vətəndaşın mədəni dəyərlərdən, dövlətin kitabxana, muzey, arxiv fondlarından və mədəni fəaliyyətin bütün digər sahələrində mövcud olan zənginliklərdən istifadə etmək hüququ var. Buna müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 40-cı maddəsində mədəniyyət hüququ özündə aşağıdakı elementləri əks etdirir: hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə

etmək hüququ vardır; hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumalıdır.

Mədəni hüquq və azadlıqlar içərisində yaradıcılıq azadlığı xüsusi qeyd edilməlidir. Bu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 51-ci maddəsində təsbit edilməklə aşağıdakı mühüm elementləri əks etdirir: hər kəsin yaradıcılıq azadlığı vardır; dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin həyata keçirilməsinə təminat verir.

Bu məsələnin müəyyən edilməsi əqli mülkiyyət hüququ ilə sıx bağlıdır ki, bu da özündə aşağıdakı mühüm istiqamətləri əks etdirməklə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 30-cu maddəsində təsbit edilmişdir: hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır; müəlliflik hüququ, İxtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur.

Bununla bağlı, Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Məsələn, 5 iyun 1996-cı il tarixli Müəllif hüquqları və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, 25 iyul 1997-ci il tarixli Patent haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu və s,

4.7. Yeni nəsil hüquqlar

Yeni nəsil hüquqların (kollektiv hüquqların) formalaşması üçün əsas şərt olan «həmrəylik prinsipi» artıq dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərində tətbiq olunmağa başlamışdır.

İnsan hüquqlarının 3 nəslə və yeni nəsil hüquqlar haqqında konsepsiya ilk dəfə fransız hüquqşünası K.Vasak tərəfindən 1979-cu ildə irəli sürülmüşdür. Onun fikrincə, kollektiv hüquqlar təbii deyillər, çünki onlar bu və ya digər cəmiyyətin yaxud kollektivin maraqlarının inkişafı dərəcəsinə görə formalaşır və şəffaflaşırlar. Onlara bu və ya digər cəmiyyət, yaxud kollektivə daxil olan şəxslərin fərdi hüquqlarının məcmusu kimi baxmaq olmaz. Onların kollektiv təşkilinin məqsəd və maraqları ilə müəyyən olunan keyfiyyətə başqa xüsusiyyətləri var. Bu hüquqlar nə cür müxtəlif olsalar da, onların qanunauyğunluqları həmişə fərdin hüquqları - «insani ölçü»-nün yoxlanılmasından keçməlidir.

Yeni nəsəl hüquqlara daxildir: inkişaf hüququ; sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ; sülh hüququ; təhlükəsizlik hüququ; informasiya mübadiləsi hüququ və s.

1986-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş «İnkişafa olan hüquq» haqqında Bəyannamənin P ream bulaşında inkişafın bütün əhalinin və bütün şəxslərin inkişafda və onun gedişində yaradılan nemətlərin ədalətli bölgüsündə fəal, azad və konstruktiv iştirakı əsasında onların rifahının durmadan yüksəldilməsinə yönəldilmiş hərtərəfli iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi proses olduğu göstərilir. Bəyannamənin 1-ci maddəsinin 1- ci hissəsində qeyd edilir ki, inkişaf hüququ insanın ayrılmaz hüququ sayılır və buna müvafiq olaraq hər bir insan və bütün xalqlar insanın bütün hüquq və əsas azadlıqlarını tam həyata keçirə biləcək iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafda iştirak etmək və onun nemətlərindən istifadə etmək hüququna malikdir.

Bəyannamənin 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin tələbinə görə, insan inkişaf prosesinin əsas subyektidir və inkişaf hüququnun fəal iştirakçısı və benefisiarı olmalıdır. Bundan başqa, 8-ci maddənin 1- ci hissəsində qeyd edilir ki, dövlətlər inkişaf hüququnun həyala keçirilməsi üçün milli səviyyədə lazım olan bütün tədbirləri görməli və məsələn, ehtiyatlara yol tapmağa, təhsilə, səhiyyəyə, qidalanmaya, mənzilə, məşğulluğa və gəlirlərin ədalətli bölgüsünə aid məsələlərdə hamı üçün inkişafın bərabərliyini təmin etməlidirlər. Qadınların inkişaf prosesində fəal rolunu təmin etmək üçün təsirli tədbirlər görülməlidir. Bütün sosial ədalətsizlikləri ləğv etmək məqsədilə müvafiq iqtisadi və sosial islahatlar keçirilməlidir. Daha sonra, 10-cu maddədə birbaşa göstərilir ki, milli və beynəlxalq səviyyələrdə siyasi tədbirlərin, qanunvericilik tədbirlərinin və digər tədbirlərin işlənilib hazırlanması, qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi daxil olmaqla, inkişaf hüququnun tam həyata keçirilməsini və durmadan möhkəmləndirilməsini təmin etmək üçün bütün tədbirlər görülməlidir.

İnsan hüquqları üzrə 25 iyun 1993-cü il tarixli Ümumdünya Konfransında qəbul edilmiş Vyana Bəyannaməsi və Fəaliyyət Proqramında göstərilir ki, İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransı «inkişafa olan hüquq haqqında» Bəyannamədə müəyyən edilən inkişafa olan hüququ əsas insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsinə daxil olan universal və ayrılmaz hüquq kimi təsdiq edir.

Sülh hüququ ilə əlaqədar ilkin əsas BMT Nizamnaməsində qoyulmuşdur. Belə ki, Nizamnamənin 1-ci maddəsində BMT-nin məqsədləri kimi beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə: sülhə təhlükənin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün və təcavüz aktlarını və digər sülhün pozulması hallarını yatırtmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə, ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və həll olunmasına müvəffəq olmaq müəyyən edilmişdir. Bu isə bilavasitə sülh hüququnun formalaşmasına və sonrakı inkişafına əhəmiyyətli təsir etmişdir. 12 noyabr 1984-cü il tarixdə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Xalqların sülh hüququ haqqında Bəyannamədə xüsusi olaraq göstərilir ki, xalqlar üçün sülh həyatının təmin edilməsi hər bir dövlətin müqəddəs vəzifəsidir. Eyni zamanda, Bəyannamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, planetin bütün xalqları müqəddəs sülh hüququna malikdirlər. 2-ci bənddə isə, belə hüququn təmin edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bunun üçün milli və beynəlxalq səviyyədə tədbirlərin görülməsi zəruriliyi isə Bəyannamənin 4-cü bəndinin tələbidir.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ ətraf mühitin çirklənməsinin artması ilə bağl olaraq yaranmışdır. XX əsrin sonunda ekoloji problemlərin güclənməsi və dövlətin bu məsələlərə marağının artması, ekoloji təmizliyin yüksək əhəmiyyət kəsb etməsi sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu hüquq sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, ətraf mühitin vəziyyəti haqqında məlumat almaq və ətraf mühitdən ona dəymiş zərərin ödənilməsinə tələb etmək kimi xüsusiyyətlərdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsi «sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna həsr olunmuşdur. Həmin maddənin 1-ci və 2-ci bəndlərinə görə: hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır; hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır. Mahiyyət etibarilə, bu maddə vətəndaşın üç müstəqil, lakin biri- biri ilə əlaqəli hüquqlarını özündə əks etdirir: sağlam ətraf mühitdə yaşamaq; ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat

toplamaq; ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq.

Yeni nəsil hüquqların formalaşması, eyni zamanda, beynəlxalq cəmiyyətin insan hüquqları standartlarının daha da inkişafına ətraflı yanaşması ilə bağlıdır. Eyni zamanda, burada beynəlxalq təhlükəsizlik və qlobal problemlərin (məsələn, beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün təmin edilməsi, ekoloji problemlərin həlli və s.) həll edilməsi amilləri də xüsusi yer tutur.

4.8. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması problemi

İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması, onun qüvvədə olma həddlərinin müəyyən olunması istənilən dövlətin ən mühüm problemlərindən biridir. Onu həll edən qanunverici beynəlxalq hüquq və konstitusiyaya normalarını əldə rəhbər tutmalıdır. Hüquqlardan istifadə olunma insanın məsuliyyəti, azadlığın ölçü və həddləri ilə müəyyənləşdirilmiş, hüquqla təyin edilmiş mümkün məhdudiyyətlərlə, humanizm, həmrəylik və əxlaq prinsipləri ilə əlaqələndirilmişdir. Bu maddədə İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 29-cu maddəsində belə ifadə edilmişdir: «Hər bir kəs öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən yalnız o məhdudiyyətlərə məruz qala bilər ki, onlar müstəna olaraq, başqalarının hüquq və azadlıqlarının lazımı qaydada tanınması və onlara hörmət edilməsinin təmin edilməsi və demokratik cəmiyyətdə əxlaq qaydalarının, ictimai asayişin və ümumi rifahın ədalətli tələblərinin ödənilməsi naminə qanunla müəyyən edilmişdir».

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır. Eyni zamanda, həmin maddənin 9-cu bəndində göstərilir ki, hər kəs qanunla qadağan olunmayan hərəkətləri edə bilər və heç kəs qanunla nəzərdə tutulmayan hərəkətləri etməyə məcbur edilə bilməz.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 19-cu maddəsinin 3-cü bəndində qeyd olunur

ki, bu hüquqlardan istifadə edilməsi insan üzərinə xüsusi vəzifə və məsuliyyət qoyur. Bu və ya digər hüquqların həyata keçirilməsində İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası ilə bir sıra məhdudiyətlər də nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, fikir, vicdan və din azadlığının həyata keçirilməsi ilə bağlı Konvensiyanın 9-cu maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı yaxud mənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər. Bu və ya digər hüquqlar barəsində məhdudlaşdırma Konvensiyanın digər maddələrində də nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, 8-ci maddə - şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ; 10-cu maddə - fikri ifadə etmək azadlığı; yığıncaqlar və birləşmək azadlığı və s.

Dövlətlərin əksəriyyətində şəxsiyyətin hüquq və azadlığının məhdudlaşdırılmasına yol verən qanunverici orqan onların tətbiq edilmə qaydası və hədlərini, əsaslarını tənzimləyir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 13-cü hissəsində qeyd edilir ki, müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının öhdəliklərini nəzərə almaq şərtilə, qismən və ya müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Bütün bunlarla yanaşı, həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilməlidir. Bütün bunlara baxmayaraq, 25-ci maddənin 3-cü hissəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətinə görə məhdudlaşdırması qadağan edilir.

Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 55-ci maddəsi də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması hallarının siyahısını dəqiq olaraq müəyyən edir: dövlətin təhlükəsizliyi və müdafiəsinin təmin edilməsi, digər maraqlı şəxslərin qanuni hüquq və maraqlarının, sağlamlığın, əxlaqın, konstitusion quruluşunun əsasının müdafiə edilməsi. 1997-ci il Polşa Respublikası Konstitusiyasının 31-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, müvafiq ölkə ərazisində hüquq və azadlıqların

məhdudlaşdırılması demokratik dövlətin təhlükəsizliyi və ya ətraf mühit, sağlamlıq, ümumi əxlaq, digər hüquq və azadlıqların mühafizəsinə görə ümumi qayda üçün zəruri olduqda yalnız qanun əsasında həyata keçirilir. AFR-in 1949-cu il Əsas Qanununun 19-cu maddəsi əsas hüquqların məhdudlaşdırılmasının yalnız qanun əsasında həyata keçirilməsi, müvafiq qanunun isə ümumi xarakterə malik olması və ayrı-ayrı hallara aid edilməməsini müəyyən edir. Həmçinin qeyd edilir ki, əsas hüquqlara heç bir halda toxunula bilməz.

1978-ci il İspaniya Konstitusiyasının 5-ci fəslı (55-ci maddə) bütünlüklə hüquq və azadlıqların təsir qüvvəsinin dayandırılmasına həsr edilmişdir. Konstitusiya fəvqəladə və müharibə vəziyyəti zamanı konkret hüquq və azadlıqların - mənzil toxunulmazlığı, gizli yazışma, poçt, teleqraf və telefon məlumatları əldə etmək hüququ, azadlıq və təhlükəsizlik hüququ, azad fikir, dini etiqadın yazılı, şifahi və digər formalarda yayılması, istənilən üsulla informasiyanın əldə edilməsi və azad şəkildə yayılması, gediş-gəliş, azad yaşayış yeri seçmək hüququ, nəşrlər, yazılar və digər informasiya vasitələri üzərinə həbs qoyulmasının məhkəmə qərarına əsasən həyata keçirilməsi, dinc və silahsız toplaşmaq hüququ, tətıl hüququ, işçi və sahibkarların əmək mübahisəsi hüququnun məhdudlaşdırılmasına yol verilir.

İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması müxtəlif əsaslara görə ola bilər: onlar hüquqi aktların özündən və ya faktiki vəziyyətdən irəli gələ bilər; onlar daimi və ya müvəqqəti ola bilər; adi şəraitdə və fəvqəladə hüquqi rejimin qüvvədə olduğu şəraitdə həyata keçirilə bilər. Beynəlxalq-hüquqi aktlar və milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması aşağıdakıları özündə birləşdirən müəyyən sistemi ifadə edir:

- ümumi xarakterli məhdudlaşdırılma. Belə ki, 29 iyun 2004-cü il tarixli «Milli təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsinin 2-ci hissəsi milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yalnız qanunla müəyyən edilmiş hallarda yol verilməsi, öz hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı hər bir şəxsin milli təhlükəsizliyi təmin edən subyektlərdən məlumat almaq hüququnu müəyyən edir;

- silahlı münaqişə, hərbi vəziyyət, fəvqəladə vəziyyətdə insan hüquq və əsas azadlıqlarının məhdudlaşdırılması. Qanunvericiliyə müvafiq olaraq, fəvqəladə vəziyyət Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı bölgələrində vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin konstitusion hüquq və azadlıqlarının, habelə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafələrinin məhdudlaşdırılmasına və onların üzərinə əlavə vəzifələr qoyulmasına yol verən, eləcə də müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi hüquqi rejimdir. O, dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətinin genişləndirilməsi və vətəndaşların mülki (şəxsi), siyasi, sosial, iqtisadi və digər hüquqlarının məhdudlaşdırılması və onların üzərinə əlavə vəzifələr qoyulmasında ifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu məhdudlaşdırmalar, o cümlədən vəzifələrin müəyyənəndirilməsi fərdi xarakter daşımır. Ancaq dövlət orqanlarının fəvqəladə vəziyyəti həyata keçirməsinə yalnız hüquq və azadlıqların neqativ məhdudlaşdırması kontekstində baxmaq düzgün olmazdı. Burada həmçinin pozitiv tərəfin - insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, insanın mövcudluğu üçün daha əhəmiyyətli və zəruri olan dəyərlər, fəvqəladə vəziyyətin həyata keçirilməsinin prinsiplial məqsədi kimi normal hüquq qaydasının bərpası üçün şəraitin yaradılmasının da nəzərə alınması zəruridir. Belə ki, 8 iyun 2004-cü il tarixli «Fəvqəladə vəziyyət haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsinin məqsədləri sırasına digərləri ilə yanaşı, vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması da daxildir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 112-ci maddəsində fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsinə səbəb olan hallar, onunla bağlı aktın qəbulu və digər məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Fəvqəladə vəziyyət şəraitində vətəndaşların və digər şəxslərin hüquqi statusu öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məsələ ondadır ki, fəvqəladə vəziyyət rejimini təmin edən orqanlar uyğunluluq və səmərəlilik prinsipləri nəzərə alınmaqla, vətəndaş və digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırma bilər. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktının 4-cü maddəsinə əsasən fəvqəladə vəziyyəti həyata

keçirən zaman dövlət insan hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı Paktda müəyyən olunan öhdəliklərindən çəkinə bilər;

- ayrı-ayrı kateqoriya şəxs və vətəndaşların (əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, miqrantlar, vəzifəli şəxslər, qaçqınlar, hərbi qulluqçular, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəzasını çəkən şəxslər) hüquqi statusunun xüsusiyyətlərini şərtləndirən məhdudlaşdırıcılar. Belə məhdudlaşdırıcı nümunə qismində «Ölkədən getmək, ölkəyə gəlmək və pasportlar haqqında» 14 iyun 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-ci maddəsini göstərmək olar. Həmin maddədə əcnəbilərin ölkə ərazisinə gəlmə qaydası bir sıra hallarda - milli təhlükəsizliyin, yaxud ictimai asayişin mühafizəsi, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının mənafelərinin qorunması, özü haqqında yalan məlumat verdiyi, ruhi və yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş şəxsin Azərbaycan Respublikası ərazisinə gəlməsi əhalinin sağlamlığına təhlükə törətdiyi təqdirdə birbaşa qadağan olunur. Bundan əlavə, Qanun müvafiq kateqoriya şəxslərinin gəlməsinin müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına da yol verir. Belə ki, gəlmə halları milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi mənafeyinə zidd olduqda, müttəhim və ya təqsirləndirilən şəxs qismində iştirak etdikdə, cinayət törətdiyinə görə məhkum olunduqda, məhkəmədə onlara qarşı mülki iddia verildikdə həmin qaydalar həyata keçirilir.

Əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə qarşı beynəlxalq hüquq normalarına uyğun məhdudlaşdırıcı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında (69-cu maddənin 2- ci hissəsi) və 13 mart 1996-cı il tarixli «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda da əks olunmuşdur.

Əgər hazırda qüvvədə olan beynəlxalq aktların müddəalarını ümumiləşdirsək, onların qanunauyğunluq meyarına xidmət edən insan hüquq və azadlıqlarının zəruri məhdudlaşdırılması tədbirlərinin əsaslarını və şərtlərini fərqləndirmək olar. Belə məhdudlaşdırıcı aşağıdakı əsasda müəyyənləşdirilə bilər: dövlət ərazisində tətbiq edilən digər normativ aktların qəbul edilməsi əsasında deyil, yalnız qanunun əsasında; yalnız digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının yerinə yetirilməsi və onlara hörmət edilməsi məqsədilə; ədalət və əxlaqın ədalətli tələblərinin təmin edilməsində maraqlı olaraq, cəmiyyətin

demokratik əsasının, ictimai rifah və hüquq qaydasının, dövlət təhlükəsizliyinin mühafizəsi və təmin edilməsi məqsədilə.

İnsan hüquqları sistemində əsas yeri «dəyişməz özəklər» statusuna malik hüquqlar (məsələn, yaşamaq hüququ, işgəncə və köləliyin qadağan olunması, insan ləyaqətinə hörmət edilməsi) tutur. Beynəlxalq sənədlər, xüsusilə 1949-cu Cenevrə Konvensiyaları, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və digər bir sıra beynəlxalq aktlar dövlətlərin öz ərazilərində meydana çıxan şəraitdən asılı olmayaraq təmin etmək öhdəliyi daşıdıqları insan hüquqları siyahısını müəyyən etmişdir. Burada söhbət Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsinin 2-ci bəndində sadalanan hüquqlardan - yaşamaq hüququ (m.6), insan ləyaqətini alçaldan işgəncə və rəftarın qadağan edilməsi (m.7), köləliyin ləğv edilməsi (8-ci maddənin I və II yarımbəndləri), İnsan şəxsiyyətinə aid olan ləyaqətə hörmət edilməsi (m. 11), eyni əsasa görə təkrar təqibin qadağan edilməsi (m.15), hər bir insanın hüquq subyektliliyinin tanınması hüququ (m. 16), fikir, vicdan və din azadlığında (m.18) gedir.

Öz sonrakı inkişafını Protokollarda tapan 1950-ci il Avropa Konvensiyasının prinsiplərinə əsasən fundamental hüquq və azadlıqlara istənilən vəziyyətdə, o cümlədən müharibə və digər fəvqəladə vəziyyət şəraitində əməl edilməlidir. Avropa Konvensiyasının 15-ci maddəsi dövlətin diskresion səlahiyyətləri sferasından ölkədə mövcud olan hər bir şəraitdə onların hüquqlarının təmin edilməsini dövlət hakimiyyəti orqanlarının üzərinə öhdəlik kimi qoyan insan hüquqlarını müəyyən edir: yaşamaq hüququ (m.2), insan ləyaqətini alçaldan işgəncə və rəftarın qadağan edilməsi (m.3), köləliyin və ya asılı vəziyyətdə saxlanmanın ləğv edilməsi (m.4, b. 1), hüquqazidd aktın törədilməsi zamanı qüvvədə olan qanun əsasında cinayətin tövsifi və cəzanın qoyulması (m.7), ölüm cəzasının ləğv edilməsi (6 sayılı Protokol, m.3), eyni əsasa görə təkrar təqibin qadağan edilməsi (7 sayılı Protokol, m. 4, b. 3).

«Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiyaya Qanununun 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsində (müharibənin hüququayğun aparılması nəticəsində baş verən

ölüm halları istisna olmaqla), 28-ci maddəsinin I hissəsində, 46-cı maddəsinin III hissəsində, 63-cü, 64-cü maddələrində və 71-ci maddəsinin VIII hissəsində nəzərdə tutulan hüquqlar məhdudlaşdırıla bilməz və onlara dair qeyd-şərtlər müəyyən edilə bilməz. Qanunun 3-cü maddəsi ilə əlaqədar bu sahədə əsas normalar müəyyən edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş insan hüquqları və azadlıqları yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər; insan hüquqlarını və azadlıqlarını məhdudlaşdıran qanunda məhdudlaşdırılan hüquq və ya azadlıq, habelə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq maddəsi göstərilməlidir; insan hüquqlarına və azadlıqlarına qoyulan məhdudiyyətlər həmin hüquqların və azadlıqların mahiyyətini dəyişməməlidir; insan hüquqlarına və ya azadlıqlarına qoyulan məhdudiyyətlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və bu Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulan qanuni məqsədə yönəlməli və həmin məqsədə mütənasib olmalıdır və s.

Bu sahədə əsas istiqamətlərdən biri fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədardır. Fəvqəladə vəziyyət şəraitinin tətbiqinin əsasında müvafiq normativ hüquqi baza dayanmalıdır ki, bu olmadıqda, fəvqəladə vəziyyət şəraitindən istifadə qanunsuz xarakter daşıyır. Fəvqəladə vəziyyət dövlətin Konstitusiyasına və müvafiq milli qanunvericiliyinə, eləcə də bu sahədə beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərə müvafiq olaraq elan oluna bilər. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin milli qanunvericiliyinə fəvqəladə vəziyyət institutunun daxil edilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Bu cəhətdən «Fəvqəladə vəziyyət haqqında» 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun mühüm normaları da Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrə uyğun təsbit edilmişdir. Bundan başqa, «Hərbi vəziyyət haqqında» 6 yanvar 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda da mütənasiblik prinsipi beynəlxalq hüquqa tam müvafiq şəkildə öz əksini tapmışdır. Qanunun 7-ci maddəsində qeyd edilir ki, hərbi vəziyyətin tətbiqi ilə bağlı nəzərdə tutulan tədbirlər yaranmış vəziyyətin kəskinliyindən irəli gələn hüdudlar daxilində həyata keçirilməli və Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan beynəlxalq

müqavilələrindən irəli gələn öhdəliklərinə zidd olmamalıdır. Eyni zamanda göstərilir ki, hərbi vəziyyətin tətbiqi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər beynəlxalq hüquqda qəbul edilmiş yaşamaq hüququnu, fikir, vicdan və din azadlıqlarını, hüquq subyektivliyini məhdudlaşdırma bilməz və işgəncələrin tətbiq edilməsinin, köləliyin və qul alverinin, yalnız hər hansı müqavilə öhdəliyinin yerinə yetirilməsinə görə azadlıqdan məhrum edilmənin, ayrı-ayrı şəxslərə və ya əhali qruplarına qarşı yalnız irqinə, milliyyətinə, cinsinə, dilinə, siyasi əqidəsinə və ya sosial mənzəyinə görə hər hansı ayrı- seçkiliyin qadağan olunmasını və əmələ görə cəza müəyyən edən və ya cəzanı ağırlaşdıran qanunun geriyə qüvvəsinin tətbiqinin yolverilməzliyini aradan qaldırma bilməz.

V FƏSİL. AYRI-AYRI QRUPLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ

5.1. Qadınların hüquqlarının müdafiəsi

Qadınların xüsusi hüquqi müdafiə zərurəti obyektiv xarakter daşımaqla, ilk növbədə qadın orqanizminin fizioloji xüsusiyyətlərindən asılıdırsa, digər tərəfdən tarixən qadınlar kişilərə münasibətdə daha az müdafiə edilən olmuşlar. Qadın hüquqları sferasında beynəlxalq standartların formalaşdırılması və həmin standartların gözlənilməsi üzrə beynəlxalq hüquqi nəzarət mexanizmlərinin yaradılması, qadınların bilavasitə və birbaşa olaraq beynəlxalq məhkəmə, inzibati nəzarət orqanlarına müraciət hüququ, müvafiq hüquqlarla əlaqədar maddi və prosessual xarakterli beynəlxalq normaların dövlətdaxili hüquqa implementasiyası, qadın hüquqları üzrə hökumət və qeyri- hökumət orqanlarının təsis edilməsi kimi mühüm məsələlər daim beynəlxalq hüququn təsirinə məruz qalmış və hal-hazırda da qalmaqdadır. Bütövlükdə, müasir beynəlxalq hüquqda qadın hüquqlarının müdafiəsi üçün bərabər hüquqluluq və ayrı-seçkiliyə yol verməmək prinsipləri fərqləndirilir.

Qadınların hüquqlarının müdafiəsi və təminatı bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Məsələn, Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1953-cü il Konvensiyası, Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası, Əməkçi qadın və kişilər üçün bərabər imkan və bərabər rəftar haqqında 1981-ci il tarixli 156 sayılı BƏT Konvensiyası və s.

Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1953-cü il tarixli Konvensiyaya müvafiq olaraq qadınlar hər hansı ayrı-seçkilik qoyulmadan kişilərlə bərabər şərtlərlə seçkilərdə iştirak hüququna malikdirlər. Həmçinin Konvensiya ictimai-dövlət qulluğunda vəzifələr tutmaq, qanunla müəyyən olunmuş bütün ictimai-dövlət funksiyaları yerinə yetirmək hüququnu özündə birləşdirir.

Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il tarixli Konvensiyasının III hissəsi bilavasitə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara həsr edilmiş, burada qadınlar üçün həmin hüquqların dövlətlər tərəfindən

təmin edilmə öhdəliyi müəyyən edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, Konvensiyanın 15-ci maddəsində qanun qarşısında kişi və qadının bərabərliyi, qadınların mülki hüquq subyekti olmaq qabiliyyəti, onların əqdlər bağlamaq, əmlakı idarə etmək, məhkəmə və tribunal araşdırmalarının bütün mərhələlərində bərabər münasibətlərlə təmin edilmək hüquqları göstərilir. 16-cı maddədə isə ailə-nikah məsələlərində qadınların bir sıra mühüm hüquqları müəyyən edilmişdir ki, bunlara da aiddir: nikaha daxil olmaq üçün eyni hüquqlar; ərin (arvadın) seçilməsində və yalnız öz istəyi və tam razılığı ilə nikah bağlamaqda eyni hüquqlar: nikah və nikahın pozulması zamanı eyni hüquq və vəzifələr; ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq uşaqlarla əlaqədar məsələlərdə valideyn kimi kişi və qadının eyni hüquq və vəzifələri (bütün hallarda uşaqların mənafeyi üstünlük təşkil edir); kişi və qadının eyni şəxsi hüquqları, o cümlədən soyadını, peşəsini və məşğuliyyətini seçmək hüququ; ərlə arvadın əmlak əldə etmək, onu idarə etmək, ondan istifadə etməkdə, həm ödənişli, həm də ödənişsiz sərəncam vermək sahəsində eyni hüquqları.

Konvensiyanın üzv-dövlətləri qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını pisləyir, onun aradan qaldırılması siyasətini müvafiq vasitələrlə həyata keçirmək məqsədilə bir sıra öhdəlikləri öz üzərlərinə götürürlər ki, bunlara da aiddir: öz milli konstitusiyalarına və digər müvafiq qanunvericilik aktlarına kişi və qadınların hüquq bərabərliyi prinsipinin daxil edilməsi, bu prinsipin qanunların və digər praktiki vasitələrin köməyi ilə təmin edilməsi; qadınlara qarşı hər növ ayrı-seçkiliyi qadağan edən qanunvericilik və digər tədbirlərin (sanksiyalar da daxil olmaqla) qəbul edilməsi; kişilərlə bərabər əsaslarda qadınların hüquqlarının hüquqi müdafiəsini müəyyən etmək, istənilən ayrı-seçkilik aktına qarşı qadınların effektiv müdafiəsinin milli məhkəmələrin və digər dövlət təsisatlarının səlahiyyətləri vasitəsilə təmin edilməsi; qadınlara münasibətdə hər hansı ayrı-seçkilik aktı və ya hərəkətlərin həyata keçirilməsindən çəkinmək və dövlət orqanları və təsisatlarının bu öhdəliklərə uyğun fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi; hər hansı şəxs, təşkilat və ya müəssisə tərəfindən qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi üçün bütün müvafiq tədbirlərin görülməsi; qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyi ifadə edən qüvvədə olan qanun, qərar, adət və təcübənin

ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi üçün qanunvericilik də daxil olmaqla, bütün müvafiq tədbirlər görmək və s.

1999-cü ildə BMT Baş Məclisi Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyaya Fəkültativ Protokol qəbul etdi. Fəkültativ Protokol Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitənin səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar məsələləri müəyyən edir. Komitəyə təqdim olunan məlumatlar Konvensiyada ifadə edilmiş hüquqların pozulmasının qurbanı olan və pozuntunun baş verdiyi dövlətin yurisdiksiyası altında olan şəxslər və ya şəxslər qrupu tərəfindən təqdim edilir.

Konkret olaraq qadınların əmək hüquqlarının və onların müdafiə mexanizminin müəyyənləşdirilməsi BƏT tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənədlər əsasında həyata keçirilir. Məsələn, Analığın mühafizəsi haqqında 1952-ci il Konvensiyası, Yeraltı işlərdə qadın əməyinin tətbiq edilməsi haqqında 1936-cı il Konvensiyası, Qadınların gecə əməyi barədə 1948-ci il Konvensiyası və s.

Nikaha daxil olmağa razılıq, minimal nikah yaşı və nikahın qeydiyyatı haqqında 1962-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, üzv-dövlətlər minimal nikah yaşı müəyyən edən qanunvericilik aktlarını dərc etməlidirlər. Ciddi səbəblərə görə səlahiyyətli hakimiyyət orqanları tərəfindən icazə verildiyi hallar istisna olmaqla, qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmayan şəxsin nikaha daxil olmasının yolverilməzliyi də məhz həmin müddəanın tərkib hissələrindən biridir. 3-cü maddənin tələbinə əsasən, bütün nikahlar səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müvafiq rəsmi reyestrə daxil edilməlidir.

Qadınların ümumi hüquqları ilə bərabər, onların ayrı-ayrı vəziyyətlərə münasibətdə hüquq və azadlıqlarına dair müqavilələr də bu sahədə mövcud mənbələrin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Nümunə kimi hərbi münacişələr zamanı qadınların hüquqlarına həsr edilmiş və beynəlxalq humanitar hüququn əsas mənbələrindən hesab edilən 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarını, onlara I və II Əlavə Protokolları göstərmək olar.

Müvafiq kateqoriya şəxslərin hüquqi müdafiəsi, həmçinin milli qanunvericilik çərçivəsində də həyata keçirilir. Məsələn, Qadın hüquqları ilə bağlı məsələ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsində əks edilmişdir. Belə ki, həmin

maddənin II hissəsinə müvafiq olaraq kişi və qadının eyni hüquq və azadlıqları vardır. Dövlətin irqindən, milliyyətindən, dilindən, dinindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verməsi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırılmamasının qadağan edilməsi isə müvafiq maddənin III hissəsinin əsas tələbidir.

Bundan əlavə, qadınların ayn-ayrı hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi və təmin edilməsində beynəlxalq təşkilatların da rolu böyükdür. Burada xüsusi yeri BMT tutur. Belə ki, müasir dövrdə dünya dövlətlərinin əksəriyyətini özündə birləşdirən BMT çərçivəsində qadınlara və onların problemlərinə həsr olunmuş bir sıra tədbirlər keçirilmişdir. 1975-ci ildə Meksiko şəhərində Qadınların I Ümumdünya Konfransı keçirilmiş və həmin il tarixə Qadın ili kimi düşmüşdür. Bundan əlavə, 1976-85-ci illərdə «Bərabərlik, inkişaf və sülh» devizi altında qadınların hüquqları, cəmiyyətdə yeri və rolu problemlərinə həsr edilmiş BMT Dekadası keçirildi. Həmçinin Kopenhagendə Qadınların II Ümumdünya Konfransı (1980), Nayrobidə Qadınların III Ümumdünya Konfransı (1985), Pekində Qadınların IV Ümumdünya Konfransı (1995), ABŞ-da İnsan hüquqlarına həsr olunmuş 1998-ci il Dünya Konfransı, 1999-cu ildə Haaqada Qadınların Sülh Çağırışı Konfransı keçirilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, qadın hüquqları ilə bağlı məsələlər 1992-ci ildə Rio de Janeyroda keçirilən BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf Konfransı, Vyanada İnsan hüquqlarına həsr olunmuş 1993-cü il Dünya Konfransı, Əhali və inkişaf üzrə Qahirə Beynəlxalq Konfransı (1994), Sosial inkişaf üzrə Dünya Sammiti (Kopenhagen, 1995), İtaliyada keçirilən 1997-ci ildə Beynəlxalq Ərzaq və Qidalanma Sammitində əsas müzakirə obyektlərindən biri olmuşdur.

BMT-nin qadın hüquqları ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirləri dörd istiqamətdə təsnifləşdirmək məqsədəuyğun olardı: hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsi; ictimai fikrin və beynəlxalq fəaliyyətin səfərbər edilməsi; statistik məlumatların toplanması və təhlil edilməsi; həyat səviyyəsi aşağı olan qruplara yardımların göstərilməsi.

BMT çərçivəsində qadın hüquqlarının müdafiəsində Qadınların IV Ümumdünya Konfransının da xidmətləri az olmamışdır. 1995-ci ilin sentyabr ayının 4-15-də Pekində keçirilən həmin Konfrans qadın və kişilərin hüquq və insani ləyaqət bərabərliyi ideyalarına tərəfdar olduğunu bəyan etmişdir. Konfrans qadınların imkanlarının genişlənməsi və vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması uğrunda fəaliyyət göstərmək istiqamətində Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platformasını qəbul etmişdir. Konfransda bir daha qeyd edilmişdir ki, insan hüquqları tərkibində qadın hüquqlarına riayət olunmalı, qadınların imkanları daha da genişləndirilməli, qərar qəbul etmək və dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüquqları da daxil olmaqla, onların ictimai həyatın bütün sahələrində bərabər iştirakı təmin edilməlidir.

Burada qəbul edilən Fəaliyyət Platforması altı fəsildən ibarət olsa da, onun IV fəslə bir sıra strateji məram və tədbirləri (qadınlar və yoxsulluq; təhsil və qadınların peşə hazırlığı; qadın və səhiyyə; qadınlara qarşı zorakılıq; qadınlar və hərbi münafiçilər; qadınlar və iqtisadiyyat; qadınların qanunvericilik orqanlarının işində və qərar qəbul edilməsi prosesində iştirakı; qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının idarə mexanizmləri; qadın hüquqları; qadınlar və kütləvi informasiya vasitələri; qadınlar və ətraf mühit) özündə təsbit edir.

Qadın hüquqlarının təmin edilməsində təşkilati mexanizmlər də özünəməxsus yer tutur. Həmin mexanizmlərə Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, Qadınlann işləri üzrə Komissiya, Kişi və qadınların hüquq bərabərliyinə riayət edilməsi üzrə Komitə, BMT-nin Qadınlar üçün inkişaf Fondu (YUNIFEM) aiddir.

Əsas orqan kimi çıxış edən BMT-nin Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitənin fəaliyyət istiqamətləri insan hüquqları sahəsində komitələrin təhlilində geniş izah edilmişdir. YUNIFEM BMT-nin 1975-ci ildə Mexikoda keçirdiyi Qadınların Birinci Ümumdünya Konfransında qadın təşkilatlarının verdiyi təkliflərə və sorğuya əsasən 1976-cı ildə yaradılmışdır. Hazırda YUNIFEM dünyanın 100-dən artıq ölkəsində fəaliyyət göstərir, onun 14 direktorluğu və Afrika, Ərəb ölkələri, Asiya və Sakit Okean, Mərkəzi və Şərqi Avropa, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Latın Amerikasası və Karib ölkələri üzrə şəbəkələri mövcuddur. Fond

qadınların insan hüquqları, onların siyasi həyatda iştirakı, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönələn innovasiya proqramlarının və bu istiqamətdə həyata keçirilən strateji fəaliyyətin maddi və texniki problemlərini həll edir.

2010-cu ilin iyulunda BMT Baş Məclisi BMT sistemində gender bərabərliyi və qadınların hüquq və imkanlarının genişləndirilməsi məsələləri üzrə «BMT-qadınlar» adlanan struktur yaratmışdır. Bu strukturun yaradılması BMT-nin islahatlarının tərkib hissəsi kimi onun bu sahədə dörd bölməsinin imkanlarının birləşdirilməsini nəzərdə tutur: BMT Katibliyinin qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması şöbəsi; Qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə Beynəlxalq tədris və elmi-tədqiqat İnstitutu; Gender məsələləri və qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə Xüsusi müşavirin dəftərxanası; BMT-nin Qadınlar üçün İnkişaf Fondu (YUNİFEM).

Qadın hüquqlarının qorunması Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin bir hissəsini təşkil edir. Bununla əlaqədar, ilk növbədə, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il 14 yanvar tarixli «Azərbaycanda qadınların rolunun artırılmasına dair tədbirlər haqqında» Sərəncamı qeyd etmək olar. Məhz həmin ilin 14-15 sentyabrında Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə Azərbaycan qadınlarının I Qurultayı keçirildi. 2003-cü il 27-28 sentyabrda isə Azərbaycan Qadınlarının II Qurultayı keçirildi. 26 sentyabr 2008-ci il tarixdə isə Azərbaycan Qadınlarının III Qurultayı keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası bu sahədə dövlət siyasətini özünün müvafiq dövlət orqanı olan Ailə, Qadın və Uşaq problemləri üzrə Dövlət Komitəsi vasitəsilə həyata keçirir. Komitə ailə, qadın və uşaq problemləri sahəsində Azərbaycan dövlətinin siyasətini həyata keçirən, bu sahədə inkişafı təmin edən müvafiq icra hakimiyyəti orqanıdır. Həmçinin Komitə mütəmadi olaraq maarifləndirmə sahəsində məqsədli iş aparır, gender əsaslı zorakılıq, erkən nikahların aradan qaldırılması, qadınları qorumaq məqsədilə insan hüquqları üzrə beynəlxalq sənədlər və milli qanunvericilik haqqında biliklərin yayılması, qadınların ölkənin sosial və siyasi həyatında kişilərlə bərabər iştirakının təmin edilməsi məqsədi daşıyan layihələr həyata keçirir. Belə ki, BMT Əhali Fondu, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət

Komitəsi və Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilən «XXI əsrdə qadınlara qarşı zorakılıq əleyhinə», həmçinin 2008- 2011-ci illərdə həyata keçirilən «Gender əsaslı zorakılıqla mübarizə» layihələri xüsusi qeyd edilməlidir. Bu layihələr qadın hüquqlarının müdafiəsi, gender bərabərliyi və qadınların cəmiyyətdə qərar qəbul etmə prosesində iştirakının təmin edilməsinə yönəlmiş təşəbbüslərdən hesab edilir. Bundan başqa, Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və YUNESKO-nun dəstəyi ilə 2008-ci il iyunun 10-da Bakıda «Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi» mövzusunda keçirilən beynəlxalq forumda sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin dialoqu kimi çox aktual bir problem qadınların gözü ilə nəzərdən keçirilmişdir. 2010-cu ilin may ayının 24-də isə Bakıda Avropa Şurası çərçivəsində «Gender bərabərliyi: de-yure və de-fakto bərabərliyinin təmin olunması» mövzusunda konfrans keçirilmiş və bu istiqamətdə aktual məsələlər müzakirə edilmişdir.

Bundan başqa, 22 iyun 2010-cu il tarixli «Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu da qadın hüquqlarının real təminatı sahəsində çox mühüm müddəalar müəyyən etmişdir. Belə ki, bu Qanun yaxın qohumluq münasibətlərindən, birgə və ya əvvəllər birgə yaşayışdan sui-istifadə etməklə törədilən zorakılığın, onun doğurduğu mənfi hüquqi, tibbi və sosial nəticələrin qarşısının alınması, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi, hüquqi yardımla təmin edilməsi, habelə məişət zorakılığına səbəb olan halların aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri müəyyən edir və tənzimləyir.

5.2. Uşaqların hüquqlarının müdafiəsi

Uşaq hüquqlarının müdafiəsi müasir beynəlxalq və milli hüququn aktual problemlərindən hesab edilir. Özünün məqsəd və funksional xüsusiyyətlərinə görə xüsusi tənzimləmə tələb etsə də, uşaq hüquqlarının tənzim edilməsində əsas istiqamət insan hüquqları amilidir. Uşaq hüquqlarının spesifikliyi problemə daha dərinədən və bir qədər də fərqli formada yanaşmanı tələb edir. Uşaqların psixi və fiziki inkişaf xüsusiyyətləri, həyat təcrübələrinin yoxluğu və müəyyən dərəcədə valideynlərdən asılı olması, hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi üçün

müvafiq orqanlara heç də həmişə müraciət edə bilməməsi, nəhayət buna uyğun olaraq bir sıra fərqli hüquqların müəyyən edilməsi (ailədə yaşamaq, valideynləri tərəfindən qayğı hüququ və s.) bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir.

Uşaqların düçar olduqları məhrumiyyətlər və sui- istifadələr haqqında daha çox faktlar üzə çıxdıqca, beynəlxalq birliyin uşaq hüquqlarını möhkəmləndirmək sahəsində səyləri də artır. Belə ki, dünyada üzə çıxarılan faktların bəziləri aşağıda sadalanır:

- öz ailələri tərəfindən küçəyə atılan 100 milyona yaxın uşaq yalnız yorucu işlər, xırda oğurluq, fahişelik və dilənçilik hesabına yaşaya bilir;

- 50 milyondan çox uşaq sağlamlıq üçün təhlükəli və ya zərərli işlərdə çalışır;

- 6-11 yaşında 120 milyon uşaq məktəbə getmək imkanından məhrumdur;

- hər il təqribən 3,5 milyon uşaq profilaktikası və müalicəsi mümkün olan xəstəliklərdən ölür;

- inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 5 yaşmadək təqribən 155 milyon uşaq tamamilə yoxsulluq şəraitində yaşayır;

- daha varlı cəmiyyətlərdəki bir çox uşaqlar da daxil edilməklə milyonlarla uşaq qayğıdan məhrumdur, pis rəftara, seksual istismara məruz qalır və ya narkotik sui-istifadənin qurbanı olur.

- qeyd edilmişdir ki, 2000-ci ilin son onilliyində 2 milyona yaxın uşaq münafişələr zamanı öldürülmüşdür. Digər 6 milyonu yaralanmış və 1 milyonu valideynsiz qalmışdır.

Ermənistanın dövlətimizə təcavüzü nəticəsində yenidən müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikası ərəzisinin iyirmi faizindən çoxunun işğalı və bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün problemi ilə yanaşı, digər ciddi problemlərlə də üzləşmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş rayonlarında təkcə yüz mindən artıq uşağın təhsil aldığı 693 məktəb dağıdılmışdır. Münafişə dövründə 53 azərbaycanlı uşaq itkin düşmüş, 18 uşaq isə bu günədək Ermənistanda əsirlikdədir.

Rus hüquq ensiklopediyası ilə «uşaq» - yetkinlik 18 yaşma yaşma çatmayan şəxs başa düşülür. Oksford ingilis lüğəti (Oxford English Dictionary) «uşaq» anlayışını («child») tam fiziki inkişafa çatmamış gənc insan kimi müəyyən edir. Psixoloji cəhətdən isə

uşaq hüquqları ilə əlaqədar yaş mərhələləri belə fərqləndirilir: körpə yaş (anadan olandan bir yaşa qədər); ilkin uşaqılıq (1 yaşdan 3 yaşa qədər); məktəbəqədər yaş dövrü (3 yaşdan 6-7 yaşa qədər); balaca məktəb yaş dövrü (6-7 yaşdan 11-12 yaşa qədər); yeniyetməlik dövrü (11-12 yaşdan 14-15 yaşa qədər); ilkin gənclik illəri (14-15 yaşdan 17-18 yaşa qədər).

Uşaq hüquqlarının müdafiəsində ilk növbədə, 1924-cü ildə Uşaq hüquqları Bəyannaməsinin qəbulu bu istiqamətdə mühüm addım kimi qiymətləndirilməlidir. Bu sənəd özündə 5 bənd və ya prinsipi əks etdirirdi ki, bunlar da uşaqların normal həyat şəraitlərinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərini birləşdirir. Bəyannamədə uşaq hüquqlarının qorunması mühüm addım hesab edilərsə də, burada bir sıra çatışmazlıqlar da xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, uşaqlar üçün müəyyən şəraitin yaradılmasında hökumətlərin öhdəlikləri qeyd edilmir, uşaq hüquqları bütöv kompleks əhatə olunmur və s. Bu dövrdə qəbul edilmiş bir sıra digər beynəlxalq sənədlər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Kələlik haqqında 1926-cı il Konvensiyası, Qadın və uşaqların ticarəti ilə mübarizə üzrə 1921-ci il Konvensiyası, Analığın mühafizəsi haqqında 3 sayılı BƏT Konvensiyası, Kənd təsərrüfatında muzdlu işdə işləməyin yaş həddi haqqında 10 sayılı BƏT Konvensiyası və s.

BMT Baş Məclisinin XIV sessiyasında qəbul edilmiş 1959-cu il Uşaq hüquqları Bəyannaməsində doğulduğu andan ad və vətəndaşlığa malik olmaq hüququ (prinsip 3), sosial təminat sferası ilə bağlı bütün imkanlardan istifadə etmək hüququ (prinsip 4), fiziki, psixi və yaxud sosial baxımdan qüsurlu uşağın xüsusi rejim, təhsil və qayğı ilə təmin edilməsi hüququ (prinsip 5), təhsil və onunla bağlı bütün hüquqlardan istifadə etmək imkanı (prinsip 7), onların bütün hallarda müdafiə və yardım almaq hüququ (prinsip 8) müəyyən edilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, uşaqların qanun və digər xüsusi müdafiə vasitələri ilə təmin edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, onun öz valideynlərinin himayəsi və məsuliyyəti altında böyüməsi, ailəsi olmayan və yaşamaq üçün kifayət qədər vəsaiti olmayan uşaqların dövlət və cəmiyyət tərəfindən xüsusi qayğı ilə təmin edilməsi, çoxuşaqlı ailələrə dövlət yardımı və digər müavinətlərin ayrılması, uşaqların laqeyd münasibət, qəddarlıq və istismar formalarından müdafiə edilməsi, zəruri yaş həddinə

çatmayana qədər onların işə qəbul edilməsinin yolverilməzliyi, uşaqlara sağlamlığı və ya təhsili üçün zərərli olan, fiziki, əqli və əxlaqi inkişafına mane ola biləcək iş və məşğuliyyətin tapşırılmaması, onların irqi, dini və yaxud digər ayn-seçkilik formasının təşviqi təcrübəsindən kənar saxlanılaraq qarşılıqlı anlaşma, dözümlülük, xalqlar arasında dostluq, sülh və ümumi qardaşlıq ruhunda tərbiyə edilməsi ilə bağlı müddəalar Bəyannamənin əsas tərkib hissələrindən biridir.

15 oktyabr 1975-ci il tarixdə Strasburq şəhərində imzalanmış Nikahtərkənər uşaqların hüquqi statusu haqqında Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, nikahtərkənər doğulmuş uşağın həmin anadan mənsubiyyəti müstəsna olaraq uşağın doğum faktı ilə müəyyən edilir. 3-cü maddənin tələblərinə görə, nikahtərkənər doğulmuş uşağın həmin atadan mənsubiyyəti könüllü etiraf və ya məhkəmənin qərarı əsasında təsdiq yaxud müəyyən edilir.

1986-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilən Milli və beynəlxalq səviyyədə uşaqların müdafiəsi və rifahı, xüsusilə onların tərbiyə edilməsi və övladlığa verilməsi zamanı sosial və hüquqi prinsiplər haqqında Bəyannamə isə ailə və uşaqların ümumi rifahı, uşaqların tərbiyəyə verilməsi, övladlığa götürülməsi ilə bağlı mühüm müddəaları özündə birləşdirir. Bəyannamədə dövlətlərin, ilk növbədə, ailə və uşaqların rifahına diqqət ayırması (m. 1), uşaqların rifahının ailənin rifahından asılı olması (m. 2), valideynlərin uşaqlarına qayğı göstərməsi (m. 3), qayğı göstərilmədiyi təqdirdə, uşaqların digər ailələrə tərbiyə olunmaq üçün verilməsi və ya onların xüsusi müəssisələrdə yerləşdirilməsi (m. 4), uşaqların ad, vətəndaşlıq və qanuni nümayəndəyə malik olmaq hüququ (m. 8) və s. məsələlər əsas məqamlardır.

1990-cı ildə qəbul olunmuş Yetkinlik yaşma çatmayan şəxslər arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün BMT-nin Rəhbər Prinsipləri (Ər-Riyad Prinsipləri) cinayətkarlığın qarşısını alma tədbirlərinin ümumi istiqamətləri, cəmiyyətdə həyata hazırlıq prosesi, sosial siyasət, yetkinlik yaşma çatmayan şəxslərə münasibətdə ədalət mühakiməsinin icra edilməsi, siyasət və tədqiqatın işlənilməsinə hazırlanmasına həsr edilmişdir. Həmin Prinsiplərdə hər bir ailə və onun bütün üzvlərinin rifahının təmin edilməsi, uşaqların tərbiyə edilməsinə yönəlmiş dövlət siyasətinin

işlənib hazırlanması, bütün uşaq və gənclərin bərabər hüquqlu şəkildə təhsilə cəlb edilməsi, məktəblərlə cəmiyyət arasında əlaqələrin formalaşmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, gənclərə qarşı psixi təzyiqlərin qarşısının alınması və onlara mənəvi dəstəyin göstərilməsi kimi məsələlər və s. öz əksini tapmışdır.

1985-ci il tarixli Yetkinlik yaşına çatmayanların ədalət mühakiməsinin icra edilməsinə aid BMT-nin Minimal Standart Qaydalarının (bəzən bunu Pekin Qaydaları da adlandırırlar) 1-ci bölməsinin (Əsas məqsədlər) 4-cü bəndində göstərilir ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsi hər bir ölkənin bütün yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün sosial ədalətin hərtərəfli təmin edilməsi çərçivəsində milli inkişaf prosesinin tərkib hissəsi kimi, gələcəyin müdafiəsinə və cəmiyyətdə dincliyin qorunmasına yardım etməkdir. Qaydalar 6 hissədən ibarətdir: I hissə - Ümumi prinsiplər; II hissə - İstintaq və məhkəmə təhqiqatı; III hissə - Məhkəmə qərarlarının çıxarılması və təsir tədbirlərinin seçilməsi; IV hissə - Qanım pozucuları ilə islah işlərindən kənar davranış; V hissə - Qanun pozucuları ilə islah idarələrində davranış; VI hissə - Təhqiqatlar, planlaşdırma, siyasətin işlənilib-hazırlanması və qiymətləndirilməsi.

BMT Baş Məclisinin 3 dekabr 1986-cı il tarixli 41/85 sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Uşaqların, xüsusilə onlar milli və beynəlxalq səviyyədə tərbiyə verilərkən və övladlığa götürülərkən müdafiəsinə və əmin-amanlığına dair sosial və hüquqi prinsiplər haqqında Bəyannamə ilə 24 maddə şəklində prinsiplərin irəli sürülməsi kifayət qədər müsbət addım kimi qiymətləndirilməlidir. 5 may 1990-cı il sentyabrın 30-da BMT çərçivəsində uşaqların mənafeyi naminə yüksək səviyyədə keçirilən Ümumdünya görüşündə qəbul olunmuş «Uşaqların sağlamlığının, müdafiəsinin və inkişafının təmin edilməsi haqqında» Ümumdünya Bəyannaməsi də bu istiqamətdə mühüm normalan özündə birləşdirir.

Bu istiqamətdə digər beynəlxalq normalar da qeyd edilməlidir. Belə ki, BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1974-cü il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş və 6 bənddən ibarət olan Qadın və uşaqların fəvqəladə hallarda, silahlı münaqişələr dövründə müdafiəsi haqqında Bəyannamə bu sahədə uşaqların hüquqlarının müdafiəsində bir sıra mühüm müddəaları əks etdirir.

Avropa Şurası çərçivəsində 25 yanvar 1996-cı ildə qəbul edilmiş və ¹ iyul 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minən Uşaq hüquqlarının realizəsi haqqında Avropa Konvensiyası Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasına bir növ əlavəyə xidmət etməklə, xüsusən məhkəmə prosesində və inzibati praktikada uşaqların hüquqlarının təmininə yönəlmişdir.

Bu sahədə regional çərçivədə qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərdən 2002-ci il oktyabr ayının 7-də Kişinyov şəhərində imzalanmış Yetkinlik yaşma çatmayanların öz daimi yaşadıkları dövlətlərə qaytarılması məsələlərində MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin əməkdaşlığı haqqında Sazişdir.

Uşaq hüquqlarının müdafiəsində mühüm addım 20 noyabr 1989-cu il tarixdə Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın qəbul edilməsi olmuşdur. Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, 1989-cu il Konvensiyası onun iştirakçıları olan dövlətlərin əməl etmələri olduqları yeganə universal beynəlxalq sənəddir ki, onun müddəaları şəxsiyyətin həm mülki və siyasi hüquqlarını, həm də sosial-iqtisadi hüquqlar kompleksini əhatə edir (Y.M.Kolosov). Konvensiya uşaqları cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi tamtdır. Eyni zamanda, 1989-cu il Konvensiyasının xarakterik xüsusiyyəti burada uşaqların hüquqlarının vahid bir kompleks halında sistemləşdirilməsidir.

Təsadüfi deyildir ki, 1989-cu il Konvensiyasını «Uşaqların azadlığı üçün Böyük Xartiya», «Uşaq hüquqlarının Dünya Konstitusiyası» adlandırırlar. Konvensiyanın 3 əsas məqsəd daşması onun maddələrinin təhlilində birbaşa müəyyən edilmişdir: bütövlükdə digər müqavilələr çərçivəsində müəyyən edilmiş insan hüquqlarını uşaqlara münasibətdə təsdiq etmək; uşaqların spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bir sıra əsas hüquqları möhkəmləndirmək; uşaqlar üçün aktual olan sahələrdə normalar müəyyən etmək.

Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, iştirakçı dövlətlər uşağın, onun valideynlərinin və ya qanuni qəyümlarının irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və ya digər əqidələrindən, milli-etnik və ya sosial mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, səhhətindən və doğum şəraitindən və ya hər hansı başqa hallardan asılı olmayaraq heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən, onların yurisdiksiyası daxilində hər bir uşaq üçün bu Konvensiyada nəzərdə tutulmuş bütün

hüquqlara hörmət bəsləyir və onları təmin edirlər. Konvensiyanın 4-cü maddəsində göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər bu Konvensiyada tanınan hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün bunun lazımı qanunvericilik tədbirlərini, inzibati və digər tədbirləri görürlər. İştirakçı dövlətlər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar barədə belə tədbirləri malik oduqları ehtiyatların maksimum çərçivəsində və lazım gəldikdə, beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində görürlər.

Konvensiya uşaqlara münasibətdə yeni etik prinsiplər və beynəlxalq davranış normaları müəyyən etmişdir. Konvensiya ilə yeni hüquqlar kompleksi də əks olunmuşdur. Məsələn, öz vərdişlərini saxlamaq (8-ci maddə), hərbi hərəkətlərdə iştirak etməmək (38-ci maddə). Konvensiya ilə müvafiq nəzarət mexanizminin (Uşaq hüquqlar Komitəsi) yaradılması da onun müddəalarının dövlətdaxili qanunvericiliyə implementasiyasında və dövlətlərin bu sahədə öz öhdəliklərini yerinə yetirməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Uşaq hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin əsas, spesifik prinsipləri uşaq hüquqlarının müdafiəsinin əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir. Əsas prinsiplər kimi bunlar fərqləndirilir: uşaqlara münasibətdə diskriminasiyanın yolverilməzliyi prinsipi; uşaq mənafehlərinin daha yaxşı təmin edilməsi prinsipi; uşağın özünün fikirlərini azad ifadə etmək prinsipi; uşaqların sağ və sağlam inkişaf hüququnun təmin edilməsi prinsipi; uşaqların xüsusi müdafiəsi və mühafizəsi prinsipi; uşaqlara istənilən bütün sahələrdə ona xüsusi yanaşma prinsipi.

Uşaq hüquqlarının qorunmasında BƏT xüsusi yer tutur. 1992-93-cü illərdə BƏT Uşaq əməyinin ləğv edilməsi üzrə Beynəlxalq proqram (İPEK) həyata keçirməyə başladı. Uşaq əməyi probleminin həll edilməsi BƏT Baş Direktorunun qlobal məruzələrinə daxil edilir ki, bunlardan biri də 2002-ci il iyulunda edilmişdir. Bu hesabat 3 hissədən ibarət olmuşdur: Birinci, uşaq əməyi: inkişafda qlobal xəritə; İkinci, uşaq əməyinə qlobal reaksiya; Üçüncü, uşaq əməyinin səmərəli qarşısının alınması üzrə fəaliyyət proqramının işlənilməsi hazırlanması.

BMT Uşaq Fondu hökumətlərə, yerli orqanlara və Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına uşaqlara tibbi yardım, təhsil, sosial inkişafa nail olmaqla mexanizmlərin işlənməsində kömək edir. Uşaqların hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə 1946-cı ildən başlayaraq YUNİSEF bir sıra istiqamətlərdə uşaqların

hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsini həyata keçirir. Məsələn, uşaq hüquqları sahəsində beynəlxalq standartların hazırlanması məqsədilə bəyannamə, qətnamə və konvensiyaların işlənib hazırlanması; uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində xüsusi nəzarət mexanizminin yaradılması; milli qanunvericiliklərin beynəlxalq öhdəliklərə uyğunlaşdırılması; beynəlxalq yardıma kömək edilməsi.

Uşaq Fondunun yardımları əsasən üç formada həyata keçirilir: uşaqlara yardım proqram və planlarının hazırlanmasının dəstəklənməsi; bu proqramların həyata keçirilməsi üçün material və avadanlığın verilməsi; inkişaf etməkdə olan ölkələrin özündə Fond heyətinin təşkil edilməsi üçün lazımı vəsait və kadrların ayrılması. Uşaq Fondu tamamilə könüllü yardımlar hesabına fəaliyyət göstərir, bütün yardımların 30 faizdən çoxu uşaq sağlamlığının qorunmasına (vaksinlər, uşaq qidası və s. alınmasına) sərf olunur. Fondun başca mətbuat orqanları («Dünyada uşaqların vəziyyəti», «Millətin inkişafı» jurnalları) vasitəsilə bu sferada həyata keçirilən tədbirlər, dünyada uşaqların vəziyyəti, uşaqlar və onların hüquqlarının digər aspektlərinə dair məsələlər üzrə daimi məlumatlar verir.

Azərbaycan Respublikası uşaq hüquqları sahəsində dövlətdaxili qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla mühüm beynəlxalq müqavilələr imzalanmışdır. Bu cəhətdən Azərbaycan Respublikası Hökuməti və BMT Uşaq Fondu (YUNİSEF) arasında əməkdaşlığa dair 25 may 2002-ci il tarixli Əsas Saziş xüsusi qeyd edilməlidir. Bu Sazişdə YUNİSEF-in Azərbaycan Respublikasındakı proqramlarda əməkdaşlığının ümumi müddətləri, formaları və əsas şərtləri müəyyənləşdirilmişdir.

Uşaq hüquqlarının qorunmasında dünya dövlətləri praktikasında milli təsisatlar - ixtisaslaşmış ombudsmanlar da yaradılmışdır. İlk belə vəzifə 1981-ci ildə Norveçdə, daha sonra, bir sıra Avropa ölkələrində, Latın Amerikasında, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və İsraildə yaradılmışdır. Rusiyada da uşaq ombudsmanları yaradılmışdır. Belə ki, 1998-ci ildən ölkənin 5 regionunda (Kaluqa, Novqorod, Volqoqrad, Yekaterinburq və Sankt-Peterburq) belə təsisatlar yaradılmışdır.

Uşaq hüquqları sahəsində beynəlxalq standartların dövlətdaxili qanunvericiliyə implementasiyasında 19 may 1998-ci

il tarixli «Uşaq hüquqları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qanun 18 yaşına çatmayan və tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməyən şəxslərə münasibətdə hüquq və vəzifələri özündə əks etdirir. Qanunda uşaqların hüquq bərabərliyi (m. 6), uşağın yaşamaq və inkişaf etmək hüququ (m. 8), uşağın həyatı və sağlamlığının mühafizəsi hüququ (m. 9), uşağın ad və vətəndaşlıq almaq hüququ (m. 10), uşağın tərbiyə almaq hüququ (m. 11), uşağın azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ (m. 12), uşağın zəruri təminat hüququ (m. 13), uşağın vicdan, fikir və söz azadlığı (m. 14), uşağın məlumat azadlığı (m. 15) göstərilmişdir. 16-cı maddədə isə uşaqların davranış qaydalarına əməl etmək, Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə bələd olmaq, biliklərə yiyələnmək, özünü müvafiq fəaliyyətə hazırlamaq, valideynlərə, digər vətəndaşların hüquq və mənafələrinə, öz xalqının və başqa xalqların ənənələrinə və mədəni sərvətlərinə hörmətlə yanaşmaq, tarix və mədəniyyət abidələrini, ətraf mühiti qorumaq kimi vəzifələri müəyyən edilir.

Qanunun II fəslə bilavasitə aیلə və uşaq arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Həmin fəsilə uşağın ailədə yaşamaq hüququ (m. 17), valideynlərindən ayrı yaşayan uşağın hüququ (m. 18), valideynlərin hüquq və vəzifələri (m. 19), uşağın mənzil hüququ (m. 20), uşağın vəərəsəlik və valideynlərinin əmlakı hesabına saxlanma hüququ (m. 21) daha aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Belə ki, 19-cu maddəyə müvafiq olaraq valideynlərin (o cümlədən, övladlığa götürənlərin, qəyyumların və ya himayəçilərin) uşağın tərbiyəsində bərabər hüquq və vəzifələri mövcuddur.

Uşaq və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin nizama salınmasına istiqamətlənmiş normalar isə Qanunun III fəslinin əsas tərkib hissəsini təşkil edir. Göstərilən normalarda uşağın təhsil almaq hüququ, dövlətin təhsil sisteminin uşağın şəxsiyyətinin inkişafına, zəruri bilik və bacarıqları tam həcmdə əldə etməsinə şərait yaratmasına, fitri istedadı malik uşaqların dövlət qayğısı ilə təmin edilməsinə, onların yaşma, səhhətinə, ümumtəhsil və peşə hazırlığı səviyyəsinə uyğun olaraq əmək hüququnun mövcud olmasına, dövlətin sosial, hüquqi, iqtisadi, tibbi və tərbiyəvi vasitələrlə uşaqların istismarının bütün növlərindən, ağır, zərərli və təhlükəli əmək və təsirlərdən mühafizə etməsinə, uşaqlara dövlət tərəfindən birdəfəlik ödəmələr, aylıq

müavinətlər, kompensasiyalar formasında sosial yardımlar verilməsinə həsr edilmiş müddəalar da mövcuddur. Bundan əlavə, uşaqların istirahət hüququ (m, 25), uşaqların ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququ (m, 26), uşağın şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi hüququ (m. 27) da mövcud fəslin tərkib hissələrindən biridir.

Həmin Qanunun IV fəslə əlavə edilmiş şəraitə düşmüş uşaqların müdafiəsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan Respublikasının hərbi münafiqələrə cəlb edildiyi ərazilərdə uşaqların beynəlxalq hüquq normalarına uyğun müdafiəsini təmin etməsi, döyüş əməliyyatları zonasında olan uşaqların təhlükəsiz yerlərə köçürülməsi, onların həyat və sağlamlığının mühafizəsi üçün bütün mümkün imkanlardan istifadə etmək vəzifəsi, 15 yaşına çatmamış uşaqların hərbi əməliyyatlarda iştirakının birbaşa qadağan edilməsi, uşaqların hərbi-təhsil müəssisələrinə cəlb edilməsi ilə əlaqədar müddəalar 37-ci maddənin əsas tərkib hissəsidir. 38-ci maddə isə təbii fəlakətlər, bədbəxt hadisələr və qəzalar nəticəsində zərər çəkmiş uşaqların hüquqi müdafiəsinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. 39-cu maddəyə müvafiq olaraq qaçqın və məcburi köçkün uşaqlarına müvafiq statusun verilməsi, onları müdafiə və humanitar yardımla təmin etmək üçün müvafiq təcili tədbirlərin görülməsi, belə kateqoriya uşaqların valideynlərinin axtarışının təşkil edilməsi mütləq həyata keçirilməlidir. Həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün isə dövlətin müvafiq fəaliyyətə malik beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməsi və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinə zəruri köməklik göstərməsi müəyyən edilmişdir.

5.3. Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi

Milli azlıqlar və onlara mənsub şəxslər, o cümlədən onların hüquqları ilə əlaqədar məsələləri təhlil edərkən, burada bir sıra aspektlərə (məsələn, milli azlıqlara münasibətdə ayrı- seçkiliyə yol verilməməsi, onlara məxsus xüsusi hüquqların təsbit olunması, təhlili və qiymətləndirilməsi və s.) xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır.

Milli azlıq hər hansı dövlətin ərazisində kompakt halda yaşayan, onun vətəndaşları olan, üstünlük təşkil etməyən, müəyyən mədəni, etnik, dini və dil xüsusiyyətlərinə görə çoxluq əhalidən fərqlənən qrupdur. Ədəbiyyatlarda müxtəlif anlayışlara

rast gəlmək olar. Məsələn, milli azlıq - konsolidasiya olunmuş və dövlətin hər hansı bir regionunda yaşayan, daxili birlik hissi ilə xarakterizə olunan və bununla belə öz spesifik xüsusiyyətlərini- dil, mədəniyyət və s, saxlamağa çalışan milli qrupdur (V.Çaplinski). Daha sonra, qeyd edilir ki, milli azlıq «əhalinin digər hissəsi ilə müqayisədə sayına görə daha az, dominant vəziyyət tutmayan, üzvləri bu dövlət vətəndaşları olan, etnik, dini, dil xüsusiyyətlərinə malik, bu xüsusiyyətlərlə digər əhalidən fərqlənən və öz mədəniyyət, ənənə, din və dillərinin qorunub saxlanması məqsədilə həmrəylik nümayiş etdirirən qrupdur» (S.M.Punjin).

Azlıqların hüquqi statusundan danışarkən, onlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ayrı-seçkiliyin qadağan olunması irqi, dini, dil əlamətlərinə, milli və ya sosial mənsubiyyətinə, doğulma və ya digər vəziyyətə münasibətdə tətbiq edilir. Belə mühüm hüquqlara əlavə qismində din azadlığı, söz və fikir azadlığı, azlıqların nümayəndələrinin hüquq subyektivliyinin tanınması hüququ, qanun qarşısında bərabərlik və qanunun bərabər müdafiəsi hüququnu da göstərmək olar.

Ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi barədə müddəalar 1945- ci il BMT Nizamnaməsinin 1-ci və 55-ci maddələrində, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 2-ci maddəsində, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 2-ci maddələrində əks olunmuşdur. Bundan əlavə, analoji məsələlər bir sıra ayrı-ayrı beynəlxalq sənədlərdə də təsbit edilmişdir. Məsələn, Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında 1958-ci il 111 sayılı BƏT Konvensiyası, 1965-ci il İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya, Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliklə mübarizə haqqında 1960-cı il YUNESKO Konvensiyası, İrçilik və irqi mövhumat haqqında 1978-ci il YUNESKO Konvensiyası, Din və ya əqidə əsasında ayrı- seçkiliyin və dözümsüzlüyün bütün formalarının ləğv edibnəsi haqqında 1981-ci il Bəyannaməsi, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası və s.

Müvafiq sfera ilə bağ məsələlər digər regional müqavilə və sazişlərdə də ləsbət edilmişdir. Məsələn, İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası, 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyası, Milli azlıqlar haqqında Avropa Çərçivə Konvensiyası, ATƏT-in Bəşəri dəyərlər üzrə Konfransının Kopenhagen Müşavirəsinin Sənədi, İnsan hüquqları haqqında 1969-cu il Amerikaarası Konvensiya, 1981-ci il tarixli İnsan və xalqların hüquqlarının Afrika Xartiyası və s.

Bəzi müəlliflər yuxarıdakı məsələlərlə yanaşı, azlıqların xüsusi hüquqlarını ayrıca kateqoriya kimi ayırırlar. Xüsusi hüquqlar imtiyaz deyil, azlıqların öz mövcudluğunu, xüsusiyyətlərini və ənənələrini saxlaması üçün əsas vasitəsidir. Azlıqlarla, o cümlədən milli azlıqlarla bağlı hüquq və vəzifələrin normativ əsası həm beynəlxalq-hüquqi sənədlər, həm də dövlətdaxili qanunvericilikdə daha aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

1992-ci il Milli və ya etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannamədə milli azlıqların bir çox hüquqları təsbit edilmişdir. Bəyannaməyə müvafiq olaraq azlıqlara mənsub olan şəxslərin aşağıdakı hüquqlarına təminat verilir: milli, etnik, mədəni, dini və dil mövcudluğunun dövlət tərəfindən qorunub saxlanması (m.1); öz mədəni sərvətlərindən istifadə etmək, dininə sitayiş etmək və dini ayinlərini icra etmək, həmçinin ictimai və şəxsi həyatda öz dilindən istifadə etmək hüququ (m.2.1); mədəni, dini, ictimai, iqtisadi və dövlət həyatında iştirak etmək hüququ (m.2.2); özlərinin birliklərini yaratmaq və onların fəaliyyətini təmin etmək hüququ (m.2.4); ölkə daxilində və xaricdə digər azlıqlara mənsub olan şəxslərlə və öz qruplarının digər üzvləri ilə dinc əlaqələr qurmaq və onu dəstəkləmək (m.2.5); hər hansı bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan təkbəşinə və ya qrupun digər üzvləri ilə birgə öz hüquqlarını həyata keçirmək azadlığı hüququ (m.3).

Bəyannamənin 4-cü maddəsi isə azlıqların bir sıra hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində dövlətlərin aşağıdakı öhdəliklərini özündə birləşdirir: öz mədəniyyətlərini, dillərini, dini, adət və ənənələrini inkişaf etdirmək və öz xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün onlara şərait yaratmaq (m.4.2); öz doğma dilini öyrənmək və doğma dilində təhsil almaq üçün lazımı imkanlar yaratmaq (m.4.3); ərazilərində yaşayan azlıqların tarixi, ənənələri, mədəniyyəti, dilinin öyrənilməsini stimullaşdırmaq və bütövlükdə,

cəmiyyətdə zəruri biliklərin əldə edilməsi üçün imkanın təmin edilməsi (m.4.4); ölkələrinin iqtisadi inkişafında onların iştirakını təmin etmək (m.4.5); milli siyasət və proqramların işlənilib hazırlanmasında, o cümlədən əməkdaşlıq və yardım proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində, azlıqların qanuni maraqlarının nəzərə alınması (m.5).

Bütün bunlarla yanaşı, dövlətlərə münasibətdə Bəyannamənin 6-cı maddəsində azlıqlara aid məsələlər, o cümlədən qarşılıqlı anlaşmanın və etimadın inkişaf etdirilməsi məqsədilə informasiya və təcrübə mübadiləsi ilə əlaqədar meydana çıxan münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində, 7-ci maddəsində müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddə ifadə olunmuş hüquqlara hörmətin təşviq edilməsi məqsədilə əməkdaşlıq etmək öhdəlikləri müəyyən edilir.

Bəyannamənin 8-ci maddəsi isə azlıqların hüquqları ilə bağlı digər aspektləri özündə təsbit edir. Burada müvafiq şəxslərə münasibətdə dövlətlərin öhdəliklərinin həyata keçirilməsinə heç kim tərəfindən maneə törədilməməsi, onların üzərlərinə götürükləri öhdəlik və vəzifələri vicdanla icra etməsi, Bəyannamədə göstərilən hüquqların həyata keçirilməsinin ümumtəmin olunmuş insan hüquq və əsas azadlıqlarına ziyan vurmaması, onların həyata keçirilməsi üçün iştirakçı-dövlətlər tərəfindən effektiv tədbirlərin qəbul edilməsi, sənəddə əks olunmuş hər hansı bir halın dövlətlərin siyasi müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü, suveren bərabərliyi prinsipinə hörmət də daxil olmaqla, BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd fəaliyyət kimi təfsir edilməməsi daha aydın formada əks olunmuşdur.

Azlıqlarla, xüsusilə milli azlıqlarla bu və ya digər dərəcədə bağlı məsələlərin tənzimlənməsində bir çox regional sənədlər də mühüm rol oynayır. Onlardan Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 1994-cü il Minsk Konvensiyası, 1995-ci ildə Strasburqda Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası, Regional dillər və azlıqların dilləri haqqında 1992-ci il Avropa Xartiyası və s. sənədləri nümunə qismində göstərmək olar.

Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 1994-cü il Minsk Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən, milli azlıqlar dedikdə, Razılığa gələn Dövlətlərdən birinin ərazisində daimi yaşayan və onun

vətəndaşlığına malik olan, öz etnik mənsubiyyətinə, dilinə, mədəniyyətinə, dininə və ya ənənəsinə görə həmin dövlətin əsas əhalisindən fərqlənən şəxslər başa düşülür. Ümumiyyətlə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, «milli azlıqlar» anlayışının geniş konsepsiyası əslində öz ifadəsini MDB Konvensiyasında tapmışdır. 3-cü maddədə üzv-dövlətlərin milli azlıqlara mənsub şəxslərin mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarının təmin edilməsinə zəmanət verməsini göstərməklə yanaşı, həmin kateqoriya şəxslərə münasibətdə irqi ayrışkıliyə yol verilməməsi, onlara mənsub insan hüquqlarına hörmət edilməsini də təsbit edir.

Bütün bunlarla bərabər, Konvensiyada region çərçivəsində milli azlıqların hüquqları onun müddəalarının əksəriyyətini və tənzimləmə obyektinin əsas hissəsini təşkil edir. Həmin hüquqlara təkbaşına və ya qrupun başqa üzvləri ilə birlikdə maneəsiz öz etnik, dil, mədəni və ya dini mövcudluğunu ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququ (m.4.1), milli qanunvericiliyə uyğun şəkildə etnik, dil, mədəni və ya dini mövcudluğunun saxlanması və inkişafı məqsədilə müxtəlif təşkilatların yaradılması hüququ (m.5.2), yazılı və ya şifahi formada öz doğma dilindən istifadə etmək, həmin dildə kütləvi informasiya vasitələri yaratmaq, rəsmi sənədlərdə öz ad və soyadından istifadə etməyi tələb etmək hüququ (m.7.1), dini etiqad azadlığı və onunla bağlı digər xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmaq hüququ (m. 8) aid edilir.

Göstərilən hüquqların təmin edilməsi ilə bağlı Konvensiyada dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyulmuşdur. Bu öhdəliklər, ilk öncə, dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı milli azlıqların qanuni maraqlarının nəzərə alınması, onların etnik, dil, mədəni və dini mövcudluğunun qorunması və inkişafı üçün rifah halının yaxşılaşdırılması məqsədilə zəruri tədbirlərin görülməsi (m.4.2), milli azlıqlara mənsub şəxslərin ictimai və dövlət həyatında, xüsusilə yerli səviyyədə onların maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələlərdə iştirak etmək hüququnun təmin edilməsi (m.5.1), öz ərazisində digər üzv-dövlətin informasiya-mədəni mərkəzlərinin fəaliyyətinin təşviq olunması (m.6.2), rəsmi hakimiyyət orqanları ilə əlaqələrin qurulması zamanı milli azlıqların öz dilindən istifadə etməsi üçün şəraitin yaradılması (m.7.2) ilə bağlıdır.

Bundan əlavə. 10-cu maddədə milli azlıqların öz hüquqlarını həyata keçirməsi məqsədilə adekvat olaraq razılığa gələn tərəflərin vəzifələri göstərilmişdir. Məsələn, dövlət dilinin tədrisi və istifadəsi zamanı milli azlıqların doğma dillərindən istifadə etməsi və təhsil alması, müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilən və istənilən səviyyəli təhsil müəssisələrinin və ya onların bölmələrinin yaradılması üçün müvafiq şəraitin nəzərə alınması; milli azlıqların dilində proqramların, dərs vəsaitlərinin, elmi ədəbiyyatların hazırlanması və nəşr etdirilməsi, onların təhsil müəssisələri və ya bölmələrində çalışmaq üçün mütəxəssislərin hazırlanması və digər bu kimi məqsədlər üçün üzv-dövlətlərin orqanları arasında əməkdaşlığa yardım etmək; milli azlıqların mədəni irsinin qorunması və öyrənilməsi, o cümlədən onların tarixi mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinin təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək; təhsil müəssisələri və maarifləndirmə təşkilatlarında dövlətin tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi zamanı milli azlıqların tarixinin və mədəniyyətinin nəzərə alınması; milli sənətlərin (peşələrin) saxlanılması və inkişafına yardım göstərilməsi.

Konvensiyanın 11-ci maddəsi isə üzv-dövlətlərin milli azlıqların hüquqlarının ikitərəfli, regional və universal səviyyədə məcəllələşdirilməsi, BMT və ATƏT çərçivəsində bu istiqamətlərdə meydana çıxan cəhdlərin dəstəklənməsi, milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi sferasında beynəlxalq təşkilatların normayaratma fəaliyyəti təcrübəsindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar müddəaları özündə birləşdirir.

32 maddədən ibarət olan 1995-ci ildə Strasburqda Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası milli azlıqlarla bağlı bir sıra məsələləri özündə birləşdirir. Konvensiyanın preambulasında 1993-cü ilin oktyabrın 9-da Vyanada qəbul edilmiş Avropa Şurası üzv-dövlətlərin dövlət və hökumət başçılarının Bəyannaməsi, 1950-ci il Avropa Konvensiyası və ona Əlavə Protokollar, BMT-nin konvensiya və bəyannamələri, ATƏM-in (ATƏT) sənədlərinə istinad edilərək, milli azlıqların bir çox hüquqlarının tanınması və təmin edilməsi barədə mühüm müddəalar əks olunmuşdur.

Konvensiyanın məqsədləri aşağıdakılardır: ayrı-seçkiliklə mübarizə, tam və real bərabərliyin təmin edilməsi; milli azlıqların mədəniyyətinin qorunub saxlanması və inkişafı üçün lazımi şəraitin yaradılması; onlara birləşmək azadlığı, fikir azadlığı və

vicdan azadlığının verilməsini təmin etmək; transsərhəd əlaqələrin genişləndirilməsi; ictimai həyalda iştirakın inkişafı; kütləvi informasiya vasitələrinə çıxışın genişləndirilməsi: milli azlıqların dillərinin istifadəsi və öyrənilməsi imkanlarının təmin edilməsi.

Konvensiyanın preambulasında 1993-cü ilin oktyabrın 9- da Vyanada qəbul edilmiş Avropa Şurası üzv-dövlətlərin dövlət və hökumət başçılarının Bəyannaməsi, 1950-ci il Avropa Konvensiyası və ona Əlavə Protokollar, BMT-nin konvensiya və bəyannamələri, ATƏM-in (ATƏT) sənədlərinə istinad edilərək, milli azlıqların bir çox hüquqlarının tanınması və təmin edilməsi barədə mühüm müddəalar əks olunmuşdur.

Konvensiyanın 1-ci maddəsində milli azlıqların və bu azlıqlara mənsub şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi insan hüquqlarının müdafiəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, onun beynəlxalq əməkdaşlığın bir sahəsi hesab edilməsi göstərilir. Konvensiyanın II hissəsi bilavasitə milli azlıqların və onların ayn- ayrı üzvlərinin hüquq və azadlıqlarına həsr edilmişdir. İfadə olunma xüsusiyyətinə görə həmin hüquq və azadlıqlar, əsas etibarilə, digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə eynilik təşkil edir. Lakin burada əks olunan hüquq və vəzifələr adekvat olaraq dövlətlərin vəzifələri kontekstində müəyyən edilmişdir.

Belə ki, burada qanun qarşısında bərabərlik və qanunla bərabər müdafiə olunmaq hüququ (m.4.1), öz mədəniyyətlərini qorumaq və inkişaf etdirmək (m.5.1), dinc yığıncaqlar keçirmək azadlığı və assosiasiyalar azadlığı, fikir, vicdan və din azadlığı (m.7), dini etiqad azadlığı, öz əqidələrini azad şəkildə ifadə etmək və onunla bağlı digər məsələləri həyata keçirmək hüququ (m.8), milli azlıqların hər bir üzvünün öz şəxsi həyalında və ictimai yerlərdə ana dilindən sərbəst və maneəsiz istifadə etmək hüququ, milli azlığa mənsub şəxsin həbs edilməsi, ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın mahiyyəti barədə məlumat almaq, digər cinayət- prosessual hüquqlara malik olmaq hüququ (m. 10), adının, soyadının və atasının admın müvafiq milli azlığın dilində ifadə edilməsi, yerli səviyyədə ənənəvi yer adları, küçə adları və digər topoqrafik məlumatların həmin dildə göstərilməsi hüququ (m. 11), milli azlıqların tarixi, mədəniyyəti, dili və dini ilə bağlı tədqiqatların aparılması, milli kadrların hazırlanması, bu dildə kitab və digər çap vasitələrinin nəşr edilməsi hüququ (m. 12), milli

azlıqlara mənsub şəxslərin mədəni, ictimai və iqtisadi həyatda, habelə dövlət işlərinin idarə olunması, yerli səviyyədə onların mənafeyi ilə bağlı işlərin idarə edilməsində səmərəli iştirak etmək hüququ (m.15) daha aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

Konvensiya onun müddələrinin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti də nəzərdə tutur. Bu nəzarəti Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi həyata keçirir. Hər il Konvensiyanın üzvləri Konvensiyanın müddələrinin icrası üzrə məruzələr təqdim edirlər. Komitə bu məqsədlə müstəqil ekspertlərdən ibarət xüsusi məşvərətçi komitə təsis etmişdir. O, üzv dövlətlər tərəfindən Çərçivə Konvensiyasının riayət edilməsi məsələləri üzrə qərarlar çıxarır. Sonra bu qərarlar Nazirlər Komitəsi tərəfindən təsdiqlənir. Nazirlər Komitəsi zəruri olduqda üzv dövlətlərə öz məsləhətlərini verir. Çərçivə Konvensiyası üzrə nəzarət sistemi hökumət məruzələrinin üç növünü ehtiva edir: ilkin məruzələr; vaxtaşırı məruzələr; ad hoc məruzələr.

Öz təbiətinə görə Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası «adi» beynəlxalq müqavilədən fərqlənir. Konvensiyanın «qeyri-adiliyi» onun adımda öz əksini tapmışdır: «Çərçivə» («Framework») sözünün əlavə olunması göstərir ki, bu aktda ehtiva olunmuş prinsiplər iştirakçı dövlətlərin daxili hüquq sistemlərində birbaşa tətbiq olunmur və milli qanunvericilik və dövlətlərin müvafiq siyasəti vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Bu proqram müddəaları Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin milli səviyyədə zəruri qanunvericilik, təşkilati və digər tədbirlər görmək yolu ilə nail olmağa can atdığı müəyyən məqsədləri müəyyən edir.

Regional dillər və azlıqların dilləri haqqında 1992-ci il Avropa Xartiyası isə azlıqların konkret hüququnun - digər məsələlərlə yanaşı, doğma dildən istifadə etmək hüququ ilə bağlı müddəaları özündə birləşdirir. Həmin sənəddə ictimai həyatda, təhsil sferasında, məhkəmə hakimiyyətində, inzibati orqanlar və dövlət qulluğunda kütləvi informasiya vasitələrində azlıqların öz dilindən istifadə etmək hüququnu təsbit edir. Bütün bunlarla yanaşı. Xartiyada digər məsələlərdə də (məsələn, bir sıra müddələrin tətbiq edilməsinin məqsəd və prinsipləri, mövcud müdafiə rejimi, mövcud öhdəliklər, transsərhəd mübadiləsi, Xartiyanın tətbiq edilmə qaydası və s.) təsbit edilmişdir.

ATƏT çərçivəsində də Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsinin müvafiq mexanizmləri fəaliyyət göstərir. 1992-ci ildə yaradılan Milli azlıqların işləri üzrə ATƏT-in Ali komissar idarəçiliyi münasibətlərin qarşısını almaq mexanizmi kimi azlıqların hüquqlarının müdafiəsinin konkret aspektləri üzrə tövsiyələrin işlənib-hazırlanması üçün müntəzəm olaraq ekspert qrupları yaradır. Bu tövsiyələr ATƏT-in üzv dövlətləri üçün vacib təlimat kimi çıxış edir. Məsələn, milli azlıqların təhsil hüququna münasibətdə Haaqa təlimatlarında (1996-cı il) üzv dövlətlər üçün nəzərdə tutulur: ana dillərində təhsil almaq hüququnun 'aktiv realizəsi (maddə 4); milli azlıqların təhsil siyasəti və proqramların formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirakına təkan vermək (maddə 5 və 6); həmçinin əhalinin əsas hissəsinin «dözümlülük və multimədəniyyətininwin yüksəldilməsi məqsədilə milli azlıqların dilinin öyrənilməsi (maddə 19).

Milli azlıqların dil hüquqlarına münasibətdə Osloda qəbul olunmuş təlimatlar (1998-ci il) üzv dövlətlərdən tələb edir ki, milli azlıqlar tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətlər üçün ədalətli dövlət vəsaitləri ayırsınlar (maddə 7); dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən radiostansiyalarda milli azlıqların dillərində yayımı təmin etsinlər ki, bu cür yayımın həcmi və keyfiyyəti milli azlıqların vəziyyət və tələbatlarına uyğun olsun (maddə 9 və 10); həmçinin müvafiq kadr və tədris siyasətini yeritsinlər ki, milli azlıqların dillərində kommunal və məişət xidməti imkanı mövcud olsun (maddə 14).

Milli azlıqların dövlətin həyatında səmərəli iştirakı haqqında Lund Universitetinin təlimatlarına uyğun olaraq (1999- cu il) ATƏT-in üzv dövlətləri zəruri olduqda milli azlıqların mərkəzi, regional və yerli səviyyələrdə dövlət qərarlarının qəbulu prosesinə cəlb olunmasına imkan yaradan xüsusi qanunvericilik aktları qəbul etsinlər (maddə 6 və 11).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə müvafiq olaraq, hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Bundan əlavə, burada heç kəsin milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilməməsi barədə imperativ norma da təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədihnəsini və inkişafını təmin edir. Azərbaycan

Respublikası milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsinin təminatı üçün mövcud müvafiq konvensiyalara (məsələn, Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası, Regional dillər və ya azlıqların dilləri haqqında 1992-ci il Avropa Xartiyası, Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 1994-cü il Minsk Konvensiyası) qoşulmuş və mühüm dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirmişdir,

5.4. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində insan hüquqlarının müdafiəsi

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində insan hüquqlarının müdafiəsindən danışarkən, ilk növbədə, bu istiqamətdə tarixi aspektlər qeyd edilməlidir. Hələ XVIII əsrdə penitensiar siyasət məsələləri və dövlətlərarası aspektlərdə əməkdaşlıq üzrə fikirlərin mübadiləsi barədə ilkin fikirlərə rast gəlmək olar (ingilis alimləri D.Qovard və İ.Bentam). Artıq XIX əsrdən başlayaraq cəzaçəkmə müəssisələrinin beynəlxalq konqresləri keçirilməyə başladı. 1846- cı ildə Frankfurtda birinci, 1847-ci ildə Brüsseldə ikinci, 1857-ci ildə Frankfurtda üçüncü konqress keçirilmişdir. 1872-ci ildən başlayaraq 1950-ci ilə qədər beynəlxalq penitensiar komissiyanın təşəbbüsü ilə 12 konqress keçirilmişdir: Londonda (1872), Stokholmda (1878), Romada (1885), Peterburqda (1890), Parisdə (1895), Brüsseldə (1900), Budapeştdə (1905), Vaşinqtonda (1910), Londonda (1925), Praqada (1930), Berlində (1936). Haaqada (1950). 1950-ci ildən başlayaraq komissiya ləğv edilərək bu istiqamətdə funksiyaları BMT öz üzərinə götürmüşdür.

Bu sahədə əsas münasibətlərin təhlil edilməsində ilk növbədə insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş normalar qeyd edilməlidir. Belə ki, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 3- cü maddəsində qeyd edilir ki, heç kəs işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamalıdır.

Bu sahədə mühüm sənədlərdən biri BMT Baş Məclisinin 17 dekabr 1979-cu il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Hüquq mühafizə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin Davranış Məcəlləsidir. Məcəllədə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, öz vəzifələrini yerinə yetirən hüquq-mühafizə orqanlarının vəzifəli şəxsləri bütün şəxslərə münasibətdə ins¹¹ bvaqətinə hörmət və onu müdafiə edir

və insan hüquqlarına riayət edir və onları qoruyur. 3-cü maddədə qeyd edilir ki, hüquq mühafizə orqanlarının vəzifəli şəxsləri yalnız çox vacib hallarda və həmçinin öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün tələb olunan dərəcədə güc tətbiq edirlər. 6-cı maddənin tələblərinə əsasən hüquq mühafizə orqanlarının vəzifəli şəxsləri onlar tərəfindən saxlanılmış şəxslərin sağlamlığının tam qorunmasını təmin edir, xüsusən də, lazım gələrsə, onlara tibbi yardım göstərilməsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görürlər.

Bu sahədə mühüm sənədlərdən biri də BMT-nin 27 avqust- 7 sentyabr 1990-cı il tarixdə Havanada keçirilən Cinayətkarlığa qarşı mübarizə üzrə VIII Konqresində qəbul edilmiş Hüquqşünasların rolu haqqında Əsas müddəalardır. «Cinayət ədliyyəsində xüsusi təminatlar» adlı xüsusi bölmədə bununla əlaqədar mühüm müddəalar mövcudur. Belə ki, hökumətin vəzifəsi hər bir kəsin həbs edilən, tutulub saxlanılan və ya həbsxanaya yerləşdirilən və yaxud cinayət əməlinə ittiham edilən zaman seçdiyi vəkilin köməyindən istifadə etmək hüququ barədə səlahiyyətli orqanlardan məlumat almaq imkanını təmin etməkdir.

BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1990-cı il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Məhbuslarla rəftarın əsas prinsiplərində insan hüquqları sahəsində mühüm normalar əks olunmuşdur. Məsələn, 1-ci prinsipdə göstərilir ki, məhbuslarla onların ləyaqəti ilə və bir insan kimi malik olduqları dəyərlə əlaqədar olaraq, hörmətli münasibət göstərilir. 6-cı prinsipdə qeyd edilir ki, bütün məhbuslar insan şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına yönələn mədəniyyət və təhsil fəaliyyətində iştirak etmək hüququna malikdirlər. 9-cu prinsipin tələblərinə görə, məhbuslar hüquqi vəziyyətləri ilə əlaqədar ayn-seçkilik qoyulmadan, həmin ölkədə olan tibbi xidmətlərdən istifadə edirlər.

Cinayətkarlığın qarşısının alınması və qanun pozucuları ilə rəftara dair BMT-nin 1955-ci ildə Cenevrədə keçirilmiş I Konqresində qəbul olunmuş Məhbuslarla rəftarın minimal standart qaydaları bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir. Qaydaların əsas prinsipinə görə irqi əlamətinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi və digər əqidələrinə, milli və ya sosial mənşəyinə, əmlak vəziyyətinə, ailə mənsubiyyətinə və ya sosial mövqeyə görə ayn-seçkilik yolverilməzdir.

BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1988-ci il tarixli qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş Hər hansı formada tutulmağa və ya həbsə məruz qalan bütün şəxslərin müdafiəsi prinsiplərinin toplusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Özündə 39 prinsipi birləşdirən Toplunun 1-ci prinsipində qeyd edilir ki, hər hansı formada tutulmağa və ya həbs edilməyə məruz qalan bütün şəxslər onlarla humanist rəftar edilməsi və insan şəxsiyyətinə xas olan ləyaqətlərinə hörmət edilməsi hüququna malikdirlər. 10-cu prinsipin tələbinə görə həbs edilən hər bir şəxsə həbs zamanı həbsin səbəbləri barədə və ona qarşı irəli sürülən ittiham barədə dərhal məlumat verilməlidir. 38- ci prinsip müəyyən edir ki, cinayət ittihamı üzrə tutulan şəxs ağlabatan müddətlərdə məhkəmə araşdırması hüququna yaxud məhkəməyə qədər azad edilmə hüququna malikdir.

Bu sahədə digər mühüm norma BMT İqtisadi və Sosial Şurasının 28 may 1984-cü il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Ölüm cəzasına məhkum edilənlərin hüquqlarının müdafiəsini təmin edən tədbirlər adlı sənəddir. Sənədin 5-ci maddəsində qeyd edilirdi ki, ölüm hökmü yalnız məhkəmə prosesi bitdikdən sonra səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən çıxarılan yekun məhkəmə qərarına uyğun olaraq icra edilə bilər və cinayət törətməkdə şübhə edilən və ya təqsirləndirilən, barəsində ölüm hökmü çıxarıla bilən hər bir şəxsin məhkəmə icraatının bütün mərhələlərində müvafiq yardıma olan hüququ da daxil olmaqla, həmin prosesin gedişində ədalətli məhkəmə araşdırmasının təmin olunmasına dair bütün mümkün təminatlar, ən azı Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsində nəzərdə tutulanlara uyğun olan təminatlar verilir.

Bu sahədə mühüm sənədlərdən biri də BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1990-cı il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Həbs edilmə ilə bağlı olmayan tədbirlərə dair Minimal standart Qaydalardır (Tokio Qaydaları). Ümumi prinsiplər adlanan 1-ci bölmənin 5-ci bəndində qeyd edilir ki üzv-dövlətlər həbs etmənin tətbiqini azaltmaqla digər imkanları təmin etmək və insan hüquqlarına əməl edilməsinin, sosial ədalət tələblərinin və cəmiyyətdə normal həyata qayıtmaq baxımından hüquq pozucusunun tələbatlarının zəruriliyi nəzərə alınmaqla, cinayətlər üzrə ədalət mühakiməsi sahəsində siyasəti səmərəli etmək məqsədi ilə öz hüquq sistemləri çərçivəsində həbs edilmə ilə bağlı olmayan tədbirlər hazırlayırlar.

Bu sahədə mühüm sənəd kimi Cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında 20 aprel 1959-cu il tarixli Avropa Konvensiyası və ona 17 mart 1978-ci il tarixli Əlavə Protokolu qeyd edilə bilər. Azərbaycan Respublikası özünün 1 mart 2003-cü il tarixli Qanunu ilə hər iki beynəlxalq sənədə qoşulmuşdur. Eyni zamanda, mühüm beynəlxalq sənədlər kimi Cinayətkarların verilməsi haqqında 13 dekabr 1957-ci il tarixli Avropa Konvensiyası və ona 2 Əlavə Protokol da mühüm yer tutur. Azərbaycan Respublikası özünün 17 may 2002-ci il tarixli Qanunu ilə hər üç beynəlxalq sənədə qoşulmuşdur.

Bu sahədə digər mühüm sənəd Məhkum olunmuş şəxslərin verilməsi haqqında 21 mart 1983-cü il tarixli Avropa Konvensiyasıdır. Azərbaycan Respublikası özünün 12 dekabr 2000-ci il tarixli Qanunu ilə bu Konvensiyaya qoşulmuşdur. Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, Razılığa gələn Tərəflərdən birinin ərazisində məhkum olunmuş şəxs bu Konvensiyanın müddəalarına müvafiq olaraq onun barəsində çıxarılmış hökmün icrası üçün digər Razılığa gələn Tərəfə verilə bilər.

Bu sahədə mühüm beynəlxalq sənəd kimi çıxış edən Avropa Penitensiar Qaydaları Preambula, 5 hissə və 100 bənddən ibarətdir. Əsas prinsiplər adlanan I hissənin 1-ci bəndində xüsusi olaraq qeyd edilir ki, azadlıqları məhrum etmə insan şəxsiyyətinə hörməti təmin edən, bu qaydalara uyğun saxlama şəraitində və əxlaqi mühitdə həyata keçirilməlidir. II hissədə penitensiar müəssisələrin idarə olunması, III hissədə penitensiar müəssisələrin işçi heyəti, IV hissədə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanmanın məqsədləri və rejimləri, V hissədə isə xüsusi kateqoriyalı məbuslar üçün əlavə qaydalar müəyyən edilmişdir.

Bu sahədə Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi çərçivəsində qəbul edilmiş bir sıra tövsiyələr də xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, həbs etmə haqqında (11(65) sayh 9 aprel 1965-ci il), Şərti məhkum edilmiş və şərti azad edilmiş şəxslər üzərində nəzarət və onların sonrakı müşayiət edilmələri haqqında praktik tədbirlər (1(70) sayh 26 yanvar 1970-ci il), Narkotik vasitələrin qeyri-qanuni əldə edilməsi ilə əlaqədar cəza məsələləri (6(73) sayh 19 yanvar 1973-cü il), Yuvenal cinayətkarlıq və sosial dəyişikliklər haqqında (62(78) saylı 29 noyabr 1978-ci il), Məhkəməyə qədər həbs haqqında (1 1(80) saylı 27 iyun 1980-ci il),

Cinayət ədalət mühakiməsinin sadələşdirilməsi haqqında (18(87) sayh 17 sentyabr 1987-cı il). Həbs edilmişlərin seçki, mülki və siyasi hüquqlarına dair (2(62) sayh I fevral 1962-ci il), Azadlıqdan məhrum etmə yerləri heyətinin statusu, yığılması və hazırlığı haqqında (26(66) sayh 30 aprel 1966-cı il). Həbs edilmişlərin fərdi yanaşma nöqteyi-nəzərindən öyrənilməsi (5(67) sayh 4 mart 1967- ci il). Həbs edilmişlərlə davranışın minimal standart Qaydaları (5(73) sayh 19 yanvar 1973-cü il), Qısa müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş yaşlı cinayətkarlarla rəftar haqqında (17(73) sayh 13 aprel 1973-cü il), Həbs edilmişlərin əməyi haqqında (25(75) sayh 18 sentyabr 1975-ci il), Uzun müddətə həbs edilmiş şəxslərlə rəftara dair (2(76) sayh 17 fevral 1976-cı il), Həbs edilmişlərə məzuniyyətlərin verilməsi haqqında (16(82) sayh 24 sentyabr 1982-ci il), Xüsusi təhlükəli cinayətkarlarla rəftara dair (17(82) sayh 24 sentyabr 1982-ci il), Həbs edilmiş əcnəbilərlə rəftar haqqında (12(84) sayh 21 iyun 1984-cü il), Ümumi sanksiyalar və tədbirlər haqqında Avropa Qaydaları (16(92) sayh 19 oktyabr 1992-ci il) və s.

MDB çərçivəsində qəbul edilmiş bir sıra sənədlər də xüsusi qeyd edilə bilər. Məsələn, Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuşların cəzanın qalan hissəsini çəkmək üçün təhvil verilməsi haqqında 1998-ci il tarixli Konvensiya (Azərbaycan Respublikası özünün 4 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu ilə həmin Konvensiyaya qoşulmuşdur), Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında 2002-ci il tarixli Kişinyov Konvensiyası (Azərbaycan Respublikası özünün 13 yanvar 2004-cü il tarixli Qanunu ilə həmin Konvensiyaya qoşulmuşdur).

Həmin sferada Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli müqavilə praktikası da əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, 26 may 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında Məhkumların cəza çəkmək üçün verilməsi haqqında Müqavilə; 21 fevral 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında Azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumların cəza çəkinək üçün verilməsi haqqında Müqavilə; 24 mart 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna arasında Məhkumların cəza çəkmək üçün verilməsi haqqında Müqavilə; 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında Azadlıqdan məhrum edilmiş

məhkumların cəza çəkmək üçün verilməsi haqqında Müqavilə; 23 oktyabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmiş şəxslərin cəzanın qalan hissəsinin çəkilməsi üçün verilməsi haqqında Müqavilə; 20 noyabr 2006-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası ilə Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri arasında Ekstradisiya haqqında Müqavilə və s.

Qeyd edilən istiqamətdə beynəlxalq normaların milli qanunvericiliyə implementasiyası istiqamətində Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra addımlar atılmışdır. Belə ki, 31 may 2007-ci il tarixdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə sosial adaptasiyası sahəsində yaranan və indiyə qədər qanunvericilik səviyyəsində tənzimlənməyən münasibətlərin hüquqi tənzimini nəzərdə tutan «Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur. Göstərilən Qanun bu qəbildən olan şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafələrinin qorunması sahəsində irəliyə doğru atılmış addımdır. Bu Qanun qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə sosial adaptasiyası sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir. Qanunun 3-cü maddəsi ilə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası qanunçuluq, humanizm, sosial ədalət, ünvanlılıq və könüllülük prinsiplərinə əsaslanır. Qanunun 6-cı maddəsində cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər kimi bunlar fərqləndirilir: cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxsləri qeydiyyatla almaq, onlarla hazırlıq işlərini aparmaq; sosial adaptasiya mərkəzləri yaratmaq; daimi yaşayış sahəsi olmayan şəxsləri bu Qanunla müəyyən olunmuş müddətdə müvəqqəti yaşayış yeri ilə təmin etmək; cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin peşə hazırlığı işinin təşkili, onların işlə, tibbi və sosial yardımla təmin edilməsi sahəsində müvafiq tədbirləri həyata keçirmək; təhsil almalarına şərait yaratmaq; şəxsiyyətini təsdiq edən və digər lazımi sənədlərlə təmin etmək; cəza çəkməkdən azad edilmiş və sosial adaptasiyaya ehtiyacı olan şəxslərə birdəfəlik pul müavinəti vermək; cəza

çəkməkdən azad edilmiş şəxslərə hüquqi, psixoloji və informasiya yardımını göstərmək.

Qanunda bununla əlaqədar digər müddəalar da vardır. Məsələn, maddə 7 - sosial adaptasiyaya ehtiyacı olan şəxslərin qeydiyyatı alınması və onlarla hazırlıq işlərinin aparılması; maddə 8 - sosial adaptasiya müddəti; maddə 9- cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin hüquq və vəzifələri; maddə 10 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin yaşayış yeri ilə təmin olunması; maddə 11 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması; maddə 12 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərə tibbi yardım; maddə 13 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin təhsilinin və peşə hazırlığının təşkili; maddə 14 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərə sosial, hüquqi, psixoloji və informasiya yardımının göstərilməsi; maddə 15 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi

Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixli Cəzaların İcrası Məcəlləsinin məqsədi məhkumları islah etmək, həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlər törədilməsinin qarşısını almaqdır. Məcəllənin vəzifəsi cəzaların icrası və çəkilməsi qaydalarını və şərtlərini tənzimləməkdən, məhkumların islah edilmə vasitələrini müəyyən etməkdən, məhkumların hüquq və azadlıqlarını, qanuni mənafələrini qorumaqdan ibarətdir. Cəzaların icrası qanunvericiliyi qanunçuluq, humanizm, demokratizm, məhkumların qanun qarşısında bərabərliyi, cəzaların icrasının fərdiləşdirilməsi, məcburelmə tədbirlərindən və məhkumların islah edilmə vasitələrindən məqsədəuyğun istifadə edilməsi, onlarda qanuna itaətin həvəsləndirilməsi və cəzanın islahedici təsirinin artırılması prinsiplərinə əsaslanır. Məcəllənin 8-ci maddəsində qeyd edilir ki, məhkumların islah edilməsi - onlarda qanuna itaətin həvəsləndirilməsi, insana, cəmiyyətə, əməyə, birgəyaşayış qayda və ənənələrinə hörmət və ehtiramın formalaşdırılmasıdır. 9-cu maddədə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası məhkumların hüquq və azadlıqlarına, qanuni mənafələrinə hörmət edir və qoruyur, məhkumların islah edilmə vasitələrinin tətbiq edilməsinin qanuniliyini, cəzaların icrası zamanı onların hüquqi müdafiəsini və şəxsi təhlükəsizliyini təmin edir. 10-cu maddədə qeyd edilir ki,

cəzaların icrası və çəkilməsi zamanı məhkumların qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqları təmin olunur. Məhkumların hüquq və azadlıqları yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məhdudlaşdırıla bilər. Cəzaların icrası və çəkilməsi zamanı məhkumların aşağıdakı hüquqları vardır: cəzanı insan şəxsiyyətinə hörməti təmin edən şəraitdə çəkmək; ictimai faydalı əməklə məşğul olmaq; istirahət etmək; pensiya və ya sosial müavinət almaq; ilk tibbi yardım daxil olmaqla, tibbi rəydən asılı olaraq ambulator və ya stasionar şəraitdə tibbi yardım almaq; öz hüquq və vəzifələri barədə, o cümlədən məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş cəzanın icrası qaydası və şərtləri barəsində məlumat almaq; hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada təklif, ərizə və şikayətlə dövlət dilində və ya başqa dildə müraciət etmək, zəruri hallarda isə bu məqsədlər üçün cəzanı icra edən müəssisə və ya orqan tərəfindən təqdim edilən tərcüməçi xidmətindən istifadə etmək; cəzanın icrası və çəkilməsi ilə əlaqədar barəsində qəbul edilən qərarlara dair öz rəyini bildirmək və ya onlardan şikayət etmək; dini ayinlərin icra edilməsində iştirak etmək; hüquqi yardım almaq; psixoloji yardım almaq; təhsil almaq və peşə hazırlığı keçmək; əcnəbi, vətəndaşlığı olmayan və ya qaçqın statusuna malik olan məhkumların qısa müddətdə şəxsi məsələlər üzrə öz dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri ilə və ya onlara himayədarlığı öz üzərinə götürmüş milli, yaxud beynəlxalq təşkilatlarla əlaqəyə girmək; cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması və ya onun ləğv edilməsi, xəstəliyə görə cəzam çəkməkdən azad edilməsi, ittiham hökmünün icrası müddəti ilə əlaqədar cəza çəkməkdən azad edilməsi, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi, cəzanın çəkilməmiş hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi, cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün dəyişdirilməsi, amnistiyanın tətbiq edilməsi, müalicə müəssisəsində saxlanma vaxtının cəzaçəkmə müddətinə daxil edilməsi, məhkumluğun vaxtından əvvəl götürülməsi üçün ərizə ilə məhkəməyə, əfv edilmək üçün isə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə bilavasitə və ya qanuni nümayəndələrinin vasitəsilə, habelə yetkinlik yaşma çatmayan və ya fiziki qüsurlardan, yaxud psixi xəstəlikdən əzab

çəkən məhkumlar barəsində isə onların müdafiəçilərinin və qanuni nümayəndələrinin vasitəsilə müraciət etmək.

Bu istiqamətdə dövlətimiz tərəfindən atılan bir sıra addımlar da xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, dünya təcrübəsində analoqu olmayan bir haldır ki, dövlətimizdə qısa müddətdə 10 amnistiya və 55 əfv fərmanı ilə minlərlə şəxs cəzadan azad edilmişdir. Təkcə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, millət vəkili, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın bilavasitə təşəbbüsü ilə 7 may 2013-cü il tarixdə qəbul edilmiş Amnistiya aktı 9 mindən çox şəxsə şamil olunmuşdur.

İslahatlar, həmçinin penitensiar xidmət sahəsində də aparılmışdır. Belə ki, son illər cəzaçəkmə müəssisələrinin və istintaq təcridxanalarının mühafizə-rejim qaydaları, təhlükəsizlik vasitə və sistemləri təkmilləşdirilmişdir. Eyni zamanda, cəza-icra qanunvericiliyi beynəlxalq standartlara uyğun olaraq tam humanistləşdirilmiş, həbsdə olanların və cəza çəkən məhkumların saxlanması şəraiti, onların islah olunması üçün mənəvi-psixoloji mühit xeyli yaxşılaşmış, cəzaçəkmə müəssisələrində və istintaq təcridxanalarında sosial-məişət və tibbi-sanitariya məsələlərinə diqqət artırılmış, imtiyazların dairəsi genişləndirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cəzaçəkmə müəssisələrinin və istintaq təcridxanalarının işinin təkmilləşdirilməsi, saxlanılma şəraitinin və tibbi xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, cəzaçəkmə müəssisələri və istintaq təcridxanaları üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması, onların peşə hazırlığının və ixtisaslarının artırılması, adı çəkilən müəssisələrin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün qanunvericilik, təşkilati və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə çoxsaylı fərmanlar imzalanmışdır. 2006-cı ildə Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən Ədliyyə Naziri yanında Məhkumların islah olunmasında ictimaiyyətin iştirakını təmin edən və penitensiar müəssisələrin fəaliyyətinə ictimai nəzarəti həyata keçirən və qeyri-hökumət təşkilatları nümayəndələrindən ibarət ictimai Komitə yaradılmışdır.

Ölkəmizdə hüquq sisteminin müasirləşdirilməsi, məhkəmə-hüquq islahatlarının davam etdirilməsi ədliyyə orqanlarının və məhkəmələrin fəaliyyətinin son dövrün tələbləri səviyyəsində qurulmasını, ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin

artırılmasını, vətəndaşların məhkəmələrə və ədliyyə orqanlarına müraciət imkanlarının asanlaşdırılmasını, regionlarda hüquq infrastrukturunun daha da genişləndirilməsini, yeni nəsil hüquqşünaslarının formalaşdırılmasını, cəza-icra siyasətinin humanistləşdirilməsini zəruri edir. Bu məqsədlə 6 fevral 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2009- 2013-cü illər üçün Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Dövlət Proqramının məqsədi Azərbaycan Respublikasında ədliyyə sahəsində dövlət siyasətinin daha uğurla həyata keçirilməsini, ölkədə aparılan məhkəmə-hüquq islahatlarının davam etdirilməsini, ədliyyə orqanlarının və məhkəmələrin dinamik inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Dövlət Proqramı ilə əsas vəzifələr kimi bunlar müəyyənləşdirilmişdir: ədliyyə sahəsində islahatların davam etdirilməsi və bu sahədə inkişafın təmin edilməsi; ədliyyə sistemində və məhkəmələrdə yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi işinin sürətləndirilməsi; müasir tələblərə cavab verən yeni iş prosesinin təşkil edilməsi; cəzaçəkmə müəssisələrinin fəaliyyətinin müasirləşdirilməsi; ədliyyə sisteminin və məhkəmələrin infrastrukturunun yeniləşdirilməsi və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi; vətəndaşların ədliyyə orqanlarına və məhkəmələrə müraciət etmək imkanlarının genişləndirilməsi.

Müəyyən edilmiş əsas vəzifələrə uyğun olaraq Dövlət Proqramında Azərbaycan ədliyyəsinin 2009-2013-cü illərdə aşağıdakı əsas istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur: ədliyyə sistemində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi; ədliyyə orqanlarının və məhkəmələrin informasiya resurslarının işlənməsində müasir texnologiyaların tətbiqi; ədliyyə orqanlarının fəaliyyətinə zəruri şərait yaradılması və maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması; ədliyyə sistemində kadr hazırlığı və peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması; penitensiar xidmətin fəaliyyətinin müasirləşdirilməsi və infrastrukturunun yaxşılaşdırılması; məhkəmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və infrastrukturunun müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması; ədliyyə orqanları işçilərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi.

VI FƏSİL. AYRI-AYRI SAHƏLƏRDƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ

6.1. İşgəncələrin qadağan edilməsi və insan hüquqları

Müasir dövrdə insan hüquqlarının müdafiəsi, bununla əlaqədar bir sıra məsələlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən işgəncələrin qarşısının alınması beynəlxalq və milli hüququn qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir.

İşgəncələr və ona bərabər hərəkətlərin qadağan edilməsi, o cümlədən onların cəzalandırılması, bununla bağlı üzv- dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklərin qoyulması 1984-cü il tarixli İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə Konvensiyada daha dəqiq formada əks olunmuşdur.

Konvensiyanın 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, «işgəncə» müvafiq hərəkətlə hər hansı şəxsdən və üçüncü şəxsdən məlumatlar və ya etiraflar alma, onun və ya üçüncü şəxsin etdiyi və ya etməkdə şübhəli bilindiyi hərəkətə görə onu cəzalandırmaq, habelə onu və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək üçün yaxud istənilən xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər hansı başqa səbəbə görə belə ağrı və ya əzab dövlətin vəzifəli şəxsi və ya rəsmi şəxs qismində çıxış edən digər şəxs tərəfindən və ya onların təhriki ilə, yaxud xəbərdar olmaları və ya susmaqla razılaşmaları ilə verilməklə, hər hansı şəxsə qəsdən fiziki və ya mənəvi cəhətdən güclü ağrı və ya əzab verilməsini ifadə edir.

Konvensiya dövlətlərin üzərinə onların yurisdiksiyası çərçivəsində olan istənilən ərazidə işgəncə aktının qarşısının alınması üçün səmərəli qanunvericilik, inzibati, məhkəmə və digər tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Bütün bunlarla yanaşı, işgəncəyə yol verilməsi üçün hər hansı şəraitin, o cümlədən müharibə və müharibə təhlükəsinin, daxili siyasi qeyri-sabitliyin və ya istənilən digər fəvqəladə vəziyyətin mövcudluğu bəhanə edilə bilməz. Buraya həmçinin ali rəis heyətinin və yuxarı dövlət orqanlarının əmri və ya sərəncamı da aid edilir (m. 2). Dövlətlərin öz cinayət qanunvericiliklərində işgəncə əməlini cinayət kimi nəzərdə tutması və müvafiq əməlin ağırlıq dərəcəsinə görə cəza müəyyən etməsi ilə bağlı öhdəliklər isə 4-cü maddənin tərkib

hissəsini təşkil edir. Konvensiyanın 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, heç bir iştirakçı dövlət heç bir şəxsi ona işgəncə veriləcəyini ehtimal etməyə ciddi əsaslar mövcud olduğu başqa bir dövlətə sürgün etməməli, qaytarmamalı və ya ekstradisiya etməməlidir. 13-cü maddədə isə qeyd edilir ki, hər bir iştirakçı dövlət bu dövlətin yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə işgəncələrə məruz qaldığı iddia edən hər bir şəxsin həmin dövlətin səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarına şikayət verməsi və belə şikayətlərə təcili və maneəsiz baxılması hüququnu təmin edir. İddiyanın və şahidlərin verdiyi şikayət və ya hər hansı şahid ifadələri ilə bağlı hər hansı pis davranış, yaxud hədə-qorxudan müdafiəsini təmin etmək üçün tədbirlər görülür. 14-cü maddədə isə qeyd edilir ki, hər bir iştirakçı dövlət işgəncə qurbanının əvəz almasını və hüquqi sanksiya ilə gücləndirilən ədalətli və adekvat kompensasiya hüququna, o cümlədən mümkün qədər tam reabilitasiya vasitələrinə malik olmasını öz hüquq sistemində təmin edir. İşgəncə qurbanı işgəncə nəticəsində ölərsə, kompensasiya almaq hüququ onun Öhdəsində olanlara verilir.

İşgəncələrin qadağan olunması sahəsində 9 dekabr 1985-ci ildə qəbul edilmiş və 28 fevral 1987-ci ildə qüvvəyə minmiş İşgəncələrin aradan qaldırılması və onların tətbiqinə görə cəza haqqında Amerika Konvensiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konvensiyanın 2-ci maddəsində hər hansı şəxsə cinayət istintaqı məqsədilə qorxu vasitəsi, həmin şəxsin cəzalandırılması vasitəsi, preventiv tədbir, sanksiya və ya hər hansı başqa məqsədlə fiziki və ya psixi ağrı, yaxud əzab vermək vasitəsi kimi tətbiq olunan hər hansı qəsdən törədilən əməl işgəncə kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda, hər hansı bir şəxslə onun ləyaqətinin alçaldılmasına və ya onun fiziki, yaxud əqli qabiliyyətin azaldılmasına yönələn təsir metodlarının tətbiq olunması, hətta belə metodlar fiziki ağrı və psixi əzab verməyə belə, işgəncə hesab edilmişdir.

Afrika regionu çərçivəsində işgəncənin qadağan edilməsinin normativ əsasını isə 1981-ci il tarixli İnsan və xalqlar hüquqlarının Afrika Xartiyasının 5-ci maddəsi təşkil edir. İşgəncələrin qadağan olunması baxımından İnsan hüquqlarının Ümumislam Bəyannaməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəyannamədə göstərilir ki, heç kəsə mənəvi iztirab, yaxud cismani işgəncə verilə bilməz, onun özünə, yaxud qohumlarının və yaxın

adamlarına zərər vuran rəftar edilə bilməz, heç kəs cinayət törətməyini etiraf etməyə, yaxud onun mənafeyinə zərər vuran bərəkətlərə razılıq verməyə məcbur edilə bilməz.

Mütləq insan hüquqlarından biri hesab edilən işgəncənin yolverilməzliyi həm də bir çox təşkilat və qurumların gündəliyində əsas müzakirə obyektı olmaqla, onların çərçivəsində bir sıra sənədlərin işlənilib hazırlanmasında təkanverici qüvvə qismində iştirak etmişdir. Məsələn, işgəncələrlə bağlı şikayətlərə baxılması və bununla bağlı nəzarət funksiyasının həyala keçirilməsi isə İşgəncələr əleyhinə Komitə tərəfindən yerinə yetirilir. Komitə, əsas etibarilə, dövlətlərin Konvensiya üzrə götürdükləri öhdəliklərin həyata keçirilməsinə dair gördükləri tədbirlər barədə hesabatları nəzərdən keçirir. Bundan əlavə, işgəncələrin müntəzəm şəkildə baş verdiyi dövlətlə əməkdaşlıq etmək və daxil olan məlumatlar əsasında qeydlər təqdim edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək vəzifəsi də onun səlahiyyətləri sırasına daxildir.

İşgəncələrə qarşı Konvensiyada iştirakçı-dövlətlərin öhdəliklərinə riayət edilmələri üzərində nəzarətin dörd müxtəlif proseduru nəzərdə tutulmuşdur. Onların biri zəruri, üçü isə fakültativdir. Həmin prosedurlar aşağıdakılardır: məruzələrin təqdim olunması proseduru (m. 19) - bu prosedur üzv-dövlətlər üçün zəruridir; təhqiqatın aparılması proseduru (m. 20 və 28); iştirakçı-dövlətlərin bir-birinə münasibətdə şikayət verinə proseduru (m. 21); ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən fərdi şikayətlərin verilmə proseduru (m. 22).

İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi isə eyniadlı 1987-ci il Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən nəzarət funksiyasını həyala keçirən orqan qismində yaradılmışdır. Heç bir məhkəmə funksiyası həyala keçirməyən Komitənin vəzifəsi pozuntuya görə dövlətləri mühakimə etmək deyil, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsləri müdafiə etmək məqsədilə onlarla əməkdaşlıq etməkdən ibarətdir. İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 26 noyabr 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 2- ci maddəsində qeyd edilir ki, hər bir Tərəf öz yurisdiksiyası hüddudlarında, dövlət hakimiyyəti tərəfindən azadlıqdan məhrum

edilmiş şəxslərin saxlanıldığı işlənən yerə bu Konvensiyaya uyğun olaraq baş çəkilməsinə icazə verir.

İşgəncələrin qarşısının alınmasında və onunla bağlı qəbul edilmiş beynəlxalq-hüquqi aktların yerinə yetirilməsi üzrə nəzarətin həyata keçirilməsində qeyri-müqavilə mexanizmləri də müəyyən rolə malikdir. Nümunə qismində 1235 Prosedurunu, 1503 Prosedurunu göstərmək olar.

İşgəncələrə qarşı mübarizənin həyata keçirilməsi və pozulmuş insan hüquqlarının bərpasında bir sıra beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları da mühüm fəaliyyət həyata keçirirlər. Həmin təşkilatlara Amnesty international, Human Rights Watch, İnsan Hüquqları Beynəlxalq Cəmiyyəti, İşgəncələrin qarşısının alınması üzrə Assosiasiya, İşgəncələr əleyhinə Beynəlxalq Təşkilat, İşgəncə qurbanlarının reabilitasiyası üzrə Beynəlxalq Şura, İşgəncə qurbanlarına könüllü Yardım Fondu və s. kimi qurumlar aiddir.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında Konstitusiya Qanununa əsasən, insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətdə əks etdirilmiş halların araşdırılması zamanı Müvəkkilin maneəsiz və əvvəlcədən xəbərdarlıq etmədən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarına, hərbi hissələrə, cəzaçəkmə müəssisələrinə, istintaq təcridxanalarına, müvəqqəti saxlanılma yerlərinə daxil olmaq, cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslərlə görüşmək və təkbətək söhbət etmək, onların həmin yerlərdə saxlanılmasının qanuniliyini təsdiq edən sənədlərlə tanış olmaq hüquqları vardır. Eyni zamanda, Konstitusiya Qanununun tələblərinə əsasən, cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslər tərəfindən ünvanlanmış şikayətlər senzuradan keçirilmədən 24 saat müddətində Müvəkkilə göndərilməlidir.

Qanunda təsbit olunmuş səlahiyyətlərin daha effektiv və operativ həyata keçirilməsi məqsədilə 2004-cü ilin iyun ayından etibarən təcrid xanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində işgəncə hallarının qarşısının alınması, insan hüquqlarının pozulması hallarının araşdırılması və şikayətlərin sürətli cavablandırılması məqsədilə Ombudsman Aparatının əməkdaşlarından ibarət «Çevik araşdırma qrupu» yaradılmış, qrupun üzvləri tərəfindən

polis idarələrinin müvəqqəti saxlanılma yerlərinə və müvəqqəti saxlama təcrüd xanalarına 2000-dən artıq baxışlar həyala keçirilmişdir.

Ünvanımla, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili təsisatı İsgəncə əleyhinə Konvensiyanın Fakültativ Protokolunda təsbit olunmuş məqsədlərin həyata keçirilməsində mühüm səlahiyyətlərə malikdir və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İsgəncələr və digər qəddar, qeyri- insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza əleyhinə Konvensiya»nın Fakültativ Protokolunun icrasının təmin edilməsi barədə» 2009-cu il 13 yanvar tarixli 112 sayılı Sərəncamına əsasən, milli preventiv mexanizmin funksiyalarını yerinə yetirən təsisat qismində İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil müəyyən edilmişdir.

6.2. Kələlik və insan alveri ilə mübarizə

Dövlətin geri çəkilə bilmədiyi mütləq hüquqlardan hesab edilən kələlikdə saxlanılmamaq və ya kələliyə məruz qalmamaq hüququ müasir dövrdə daha çox tənzimləmə və tədqiqat obyektinə olan məsələlərdən biridir.

1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 8-ci maddəsinin 1-ci hissəsində kələlik, kələlikdə saxlanılmamaq, kələ ticarətinin bütün formalarının qadağan edilməsi barədə müddəalar vardır. Bütün bunlarla yanaşı, sırf kələliklə bağlı münasibətləri tənzimləyən universal səviyyəli beynəlxalq-hüquqi aktlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, mövcud olan çatışmazlıqlarına baxmayaraq. Kələlik haqqında 1926-cı il Konvensiyasında kələliklə əlaqədar bir sıra məsələlər təsbit edilmişdir. Belə ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən kələlik dedikdə, barəsində mülkiyyət hüququna xas olan bir neçə və ya bütün səlahiyyətlər həyata keçirilən şəxsin vəziyyəti və ya halı başa düşülür. Konvensiyanın 2-ci maddəsində isə dövlətlərin qul ticarətinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, kələliyin bütün formalarının ləxirə salınmadan ləğv edilməsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar öhdəlikləri müəyyən edilmişdir. Konvensiyanın 3-cü maddəsində müvafiq qul ticarətinin qarşısının alınması sahəsində ərazi yurisdiksiyası ilə bağlı məsələlər - ərazi sularında və onların bayraqları altında üzən

gəmilərdə qulların yüklənməsinin, boşaldılmasının və ya daşınmasının qarşısını almaq və ləğv etmək məqsədilə tədbirlər görmək öhdəliyi təsbit edilmişdir.

1926-cı il Konvensiyasına dəyişikliklər edən 1953-cü il Protokolu isə 1926-cı il Konvensiyasında mövcud olan bir sıra müddəaların dəyişdirilməsi ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirir. Belə ki, əgər Konvensiyada əsas orqanlar kimi Millətlər Cəmiyyəti və Beynəlxalq Ədalət Mühakiməsi Daimi Palatası göstərilmişdirsə, Protokolda onlar BMT və BMT Beynəlxalq Məhkəməsi ilə əvəz edilmişdir.

Köləliyin, qul ticarətinin və küləliyə oxşar institutların və adətlərin ləğv olunması haqqında 1956-cı il Əlavə Konvensiyası özündə bir sıra digər məsələləri də birləşdirir. Belə ki, Konvensiyanın II bölməsində qul ticarəti və dövlətlərin onlara qarşı mübarizə tədbirləri qəbul etmə öhdəliyi göstərilmişdir. Həmin öhdəliklərə müvafiq cinayətdə təqsirli bilinən şəxslərin cəzalandırılması, dövlətlərin bayrağını istifadə edən gəmi və təyyarələrdə qulların daşınması, həmin dövlətin bayrağından məqsədli şəkildə istifadə etməkdə təqsirli bilinən şəxslərin cəzalandırılması üçün effektiv tədbirlərin görülməsi, dövlətlərin limanları, aerodromlarının və sahillərinin qulların daşınması üçün istifadə edilməsinin qarşısının alınması sahəsində mövcud olan vəzifələr aiddir. Ümumiyyətlə, külə ticarəti dedikdə, hər hansı şəxsi küləyə çevirmək məqsədilə, onu tutmaqla, əldə etməklə yaxud ona sərəncam verməklə bağh bütün hərəkətlər; satmaq və ya dəyişdirmək məqsədilə küləni əldə etməklə bağh bütün hərəkətlər; bu məqsədlə əldə edilmiş şəxsin satılması və ya dəyişdirilməsi üzrə bütün hərəkətlər və ümumiyyətlə qulların ticarəti və istənilən nəqliyyat vasitələri ilə daşınması üzrə istənilən hərəkət başa düşülür. Konvensiyanın mühüm əhəmiyyət kəsb edən müddəalarından biri də onun 4-cü maddəsidir. Belə ki, hər hansı iştirakçı-dövlətin gəmisində sığınacaq tapan külənin ipso facto azad olma barədə müddəa həmin maddənin tənzimləmə obyektinə daxildir.

Köləliklə bağh məsələlər, həmçinin bir sıra regional beynəlxalq-hüquqi aktların tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, 1950-ci il tarixli İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 4-cü, İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il MDB Konvensiyasının 4-cü, 1969-

cu il İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyasının 6-cı. İnsan və xalqlar hüquqlarının 1981-ci il Afrika Xartiyasının 5-ci maddəsi müvafiq institutla əlaqədar normaları özündə təsbit edir.

Köləliklə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsində bu sahədə mövcud dövlətdaxili qanunvericilik də özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə məsələlər ■ əksər hallarda dövlətlərin cinayət qanunvericiliyinin tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 106-cı maddəsi köləlik, kölə ticarətini ictimai-təhlükəli, qeyri-hüquqi əməl kimi tövsif edərək, onların törədilməsinə görə müvafiq cəzalar müəyyən edir.

Son dövrlər müvafiq sahələrdə mövcud olan beynəlxalq münasibətlərin getdikcə genişlənməsi və dərinləşməsi, beynəlxalq hüquq qaydasının qorunması zərurətinin meydana çıxması insan hüquqları ilə bağlı bir sıra məsələlərə diqqəti artırmağı tələb edir. Burada xüsusi yeri insan alveri tutur. Çox təəssüf ki, adına görə müasir dövrdə yolverilməz hesab edilən əməl hələ də davam etməkdədir. İnsan alveri ilə mübarizə aparmaq üçün müxtəlif beynəlxalq-hüquqi aktlar, eyni zamanda, milli qanunvericilik normaları qəbul edilmişdir. Təxmini hesablamalara görə, hər il bütün dünya üzrə 800 minə yaxın adam, xüsusən qadın və uşaqlar transsərhəd insan alverinə məruz qalır. Hesablamalara görə, transmilli insan alverinin qurbanı olan şəxslərin 80%-ni qadınlar və uşaqlar təşkil edir.

İnsan alveri ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsində İnsan alveri və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarı ilə mübarizə haqqında 1950-ci il Konvensiyası mühüm rol oynayır. Həmin beynəlxalq-hüquqi sənəddə göstərilən əməlin cəzalandırılmalı olması xüsusilə vurğulanır. 5-ci maddə Konvensiyada nəzərdə tutulmuş istənilən cinayətlərlə əlaqədar işlərdə iddiaçı qismində iştirak etmək hüququnu (bu hüquq həm vətəndaşlara, həm də əcnəbilərə verilir) özündə əks etdirir. Dövlətlərin fahişəliklə məşğul olmağa şərait yaradan qüvvədə olan qanun, qərar və inzibati sərəncamların ləğv edilməsi və ya qüvvəsinin dayandırılması ilə bağlı tədbirlər görmək öhdəliyi isə 6-cı maddənin əsas tərkib hissəsini təşkil edir. Konvensiyanın 7-ci maddəsinə uyğun olaraq, müvafiq cinayətlərə görə digər dövlətlərdə hökmlərin çıxarılması zamanı cinayətin təkrar törədilib-törədilməməsi faktı, cinayətkarın siyasi və mülki

hüquqlardan məhrum edilməsi məsələsi nəzərə alınır. Müvafiq sənədin S-10-cu maddələri cinayətin törədilməsində şübhəli bilinən şəxsin ekstradisiyası, cəzaçəkmə rejimi ilə bağlı münasibətləri nizama salır.

Bunlardan əlavə. immiqrasiya və emiqrasiyaya münasibətdə tərəflərin fahişəlik məqsədi güdən hər iki cinsə mənsub şəxslərin alverinin qarşısının alınması üçün üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə yönəlmiş bütün tədbirləri qəbul etməsi və həyata keçirməsi məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan alveri cinayətinin tərkibində qadın və uşaq ticarəti daha çox təzahür etməkdədir. Hətta bu sahədə bir çox universal və regional aktlar qəbul edilmişdir.

Qadın ticarətinin qarşısının alınması haqqında 1970-ci il Konvensiyası aldatma, zorakılıq, hədə-qorxu yolu ilə fahişəliyə meylləndirən kimi əməllərə görə dövlətlərin cəzalandırma, maraqlı dövlətlərin sorğusu əsasında təqsirli şəxsləri cəzalandırma və təhvil vermə kimi öhdəliklərini müəyyən edir.

1999-cu ilin martından başlayaraq Cinayətkarlıq və ədalət mühakiməsi məsələləri üzrə BMT İnstitutu ilə birgə İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Qlobal Proqramı elmi-tədqiqatlar və texniki əməkdaşlıq sahəsində kompleks tədbirləri və insan alverinə qarşı mübarizənin beynəlxalq strategiyasını işləyib hazırlamağı nəzərdə tutur. Onun məqsədi birgə strategiyanın, insan alveri ilə mübarizə üçün cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsi sferasında effektiv və təsirli tədbirlərin işlənilməsinə hazırlanmasında ixracatçı, tranzit və təyinat ölkələrinə kömək etməkdən ibarətdir. Bu Qlobal Proqramın normativ əsası və onun həyata keçirilməsinin praktiki rəhbəri qismində Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı BMT Konvensiyasının İnsan alverinin, xüsusilə qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, onlara görə cəzalar haqqında 2000-ci il Protokolu təşkil edir. Protokol iştirakçı-dövlətlərin üzərinə aşağıdakı əməlləri cinayət kimi tanımaq öhdəliyi qoyur: insan alveri; insan istismarı; uşaq alveri.

Həmin Protokol insan alveri ilə əlaqədar insan hüquqlarının pozulması, cinayətin qurbanlarına yardım və onların müdafiəsi, müvafiq şəxslərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi, insan alveri cinayətinin qarşısının alınması, yuxarıdakı məsələlərlə əlaqədar sərhəd nəzarətini müəyyən edir.

2-ci maddədə isə Protokolonun məqsədləri müəyyən edilmişdir: insan alverinin qarşısının alınması, qadın və uşaqlara diqqətin artırılması ilə onun aradan qaldırılması; həmin şəxslərin insan hüquqlarına tam şəkildə hörmət etməklə, belə ticarətin qurbanlarının müdafiəsi və onlara yardım göstərilməsi; bütün bu məqsədlərə çatmaq üçün iştirakçı-dövlətlər arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi.

3-cü maddə isə cinayət hesab edilən və cəzalandırılmalı olan əməllərin siyahısını özündə əks etdirir. Buraya aşağıdakılar aiddir: Protokolonun yurisdiksiyası altına düşən hər hansı cinayətin qəsdən törədilməsi; həmin əməllərin törədilməsində iştirakçı qismində çıxış etməsi; bu cinayətlərin törədilməsi məqsədilə onların təşkili və onlara rəhbərliyin həyata keçirilməsi.

, II fəsil isə insan alveri qurbanlarının müdafiəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləməklə, pozulmuş hüquqların bərpasına yönəlmiş öhdəlikləri özündə təsbit edən normaları birləşdirir. Belə ki, burada dövlətlərin insan alverinin qurbanlarının fiziki, psixoloji və sosial reabilitasiyasının təmin edilməsi üzrə tədbirləri həyata keçirməsi, onlara lazımı sığınacaq, insan alverinin qurbanlarını onların başa düşdüyü dildə məşvərətçi yardım və informasiya, tibbi, psixoloji və maddi təminat, iş götürmə, təhsil və peşə hazırlığı sahəsində imkanlar ləqdiin edilməsi sahəsində öhdəlikləri öz əksini tapmışdır. Sənədin 8-ci maddəsində isə dövlətlərin insan alveri qurbanlarının repatriasiyasını həyata keçirmək hüququ göstərilmişdir.

Bunlarla yanaşı, iştirakçı-dövlətlərin insan alverinin qarşısının alınması və onlarla mübarizə, insan alveri qurbanlarının, xüsusilə qadın və uşaqların müdafiəsinin təşkil edilməsi ilə bağlı əsas kompleks siyasət, proqram və digər tədbirlərin işlənilib hazırlanması sahəsində öhdəlikləri, həmçinin ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq formalarının təşviq edilməsi, bu sahədə kadr hazırlığı və informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlər də Protokolonun tənzimləmə obyektinə daxildir.

Protokolonun 11-ci maddəsi isə sərhəd nəzarəti ilə bağlı normaları özündə əks etdirir. Həmin normalara insan alverinin qarşısının alınması və aşkar edilməsi məqsədilə sərhəd nəzarəti tədbirləri, kommersiya daşımalarında istismar edilən nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi ilə bağlı qanunvericilik və digər tədbirlər,

Protokolda nəzərdə tutulmuş cinayətlərə görə sanksiyaların nəzərdə tutulması ilə bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi kimi dövlətlərin fəaliyyət formaları daxildir.

İnsan alverinin bir hissəsini təşkil edən uşaq alveri, xüsusilə uşaq fahişəliyinə qarşı mübarizə Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 2000-ci ildə qəbul edilmiş Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair Fakültativ Protokolunda öz əksini tapmışdır. Protokolun 1-ci maddəsində uşaq alveri, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyasının qadağan edilməsi barədə müddəalar mövcuddur. 2-ci maddə isə hər üç termininin anlayışını izah edir. Müvafiq sənədin 3-cü maddəsi isə dövlətlərin üzərinə bir sıra vəzifələr qoyur ki, onlardan biri də uşağın cinsi istismar, uşaq orqanlarının mükafat müqabilində verilməsi, uşaqların məcburi işləri görmək üçün istifadə edilməsi məqsədilə təklif edilməsi, verilməsi və ya alınması, uşağın övladlığa verilməsinə qeyri-qanuni razılıq verilməsi ilə bağlı müddəaları öz cinayət qanunvericiliyinə daxil etmələrindən ibarətdir. 5-ci maddə isə cinayət hesab edilən əməllərdə təqsirləndirilən şəxslərin ekstradisiyasının həyata keçirilməsini özündə əks etdirir.

Protokolun 10-cu maddəsi isə üzv-dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığına həsr edilmişdir. Həmin əməkdaşlığa uşaq alveri, uşaq fahişəliyi, uşaq pornoqrafiyası və uşaq seks-turizmi ilə əlaqədar əməllərin törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərin qarşısının alınması, aşkar edilməsi, təhqiqat aparılması, cinayət təqibi və cəzalandırılması məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi, zərərçəkmiş uşaqların fiziki və psixoloji bərpaasına, sosial inteqrasiya və repatriasiyasına kömək göstərməyə yönəlmiş beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, müvafiq imkanları olan üzv-dövlətlərin digər iştirakçı-dövlətlərə mövcud çəxtərəfli, regional, ikitərəfli və ya digər proqramlar çərçivəsində maliyyə, texniki yaxud başqa növ yardımlar göstərmək kimi növləri aid edilə bilər.

Protokola nəzarət mexanizmi funksiyasını isə Uşaq hüquqları Komitəsi həyata keçirir. İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində BMT sistemində qəbul olunmuş sənədlər sırasında hüquqi cəhətdən məcburi olmayan bir sıra aktlar, o cümlədən İnsan hüquqları və insan alveri üzrə BMT-nin tövsiyə edilmiş Prinsipləri. BMT Baş Məclisinin Qadınlara qarşı zorakılıq

haqqında Bəyannaməsi. Vyana Bəyannaməsi və Fəaliyyət Planı. Pekin Fəaliyyət Platforması mühüm yer tutur.

Mühüm nəzarət sistemləri kimi BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının 2004-cü il 19 aprel tarixli 2004/110 sayılı qətnaməsi ilə təsis edilmiş İnsan alveri, xüsusən qadın və uşaq alveri üzrə Xüsusi məruzəçi. Qadınlara qarşı zorakılıq üzrə Xüsusi məruzəçi, Uşaq alveri, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyası üzrə Xüsusi məruzəçi, Köləliyin müasir formaları üzrə Xüsusi məruzəçi və Mühacirlərin insan hüquqları üzrə Xüsusi məruzəçi institutları qeyd edilə bilər.

Bir sıra regional təşkilatlar da insan alveri, xüsusilə onun qadın və uşaq alveri formalarının qarşısının alınması və onlara qarşı mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı mühüm beynəlxalq sənədlər qəbul etmişlər. Məsələn, Uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların qazanc, pornoqrafiya, fahişəlik, onların ticarəti məqsədilə cinsi istismarına dair Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin üzv-dövlətlərə Təvsiyəsi; İnsan alveri ilə mübarizə haqqında Avropa İttifaqı Şurasının Çərçivə Qəranı; İnsan alveri ilə mübarizə üzrə ATƏT-in Fəaliyyət Planı və s.

Eyni zamanda, Avropa Şurası çərçivəsində 2005-ci ildə İnsan alveri ilə mübarizə üzrə Konvensiya qəbul edilmiş və 2008-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Konvensiya insan alveri ilə mübarizə sahəsində qəbul olunmuş beynəlxalq müqavilələrə - əsas etibarilə. İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında Protokola və digər sənədlərə əsaslanmaqla, mövcud beynəlxalq standartların gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Konvensiyada əsas diqqət insan alveri qurbanlarının müdafiəsinə və onların hüquqlarının qorunmasına yetirilmişdir. Konvensiya, eyni zamanda insan alverinin qarşısının alınmasına və bu əməli törədənlərin təqib olunmasına yönəlmişdir. Bundan əlavə, Konvensiyada onun müddəalarının həyata keçirilməsinə nəzarət etməli olan səmərəli və müstəqil monitorinq mexanizminin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Konvensiya ilə iştirakçı dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməli olan bu tədbirlərin sırasında aşağıdakıları göstərmək olar: insan alverinin qarşısının alınmasına və onunla mübarizə aparılmasına görə cavabdeh olan müxtəlif dövlət orqanları arasında milli əməkdaşlığın qurulması və möhkəmləndirilməsi;

insan alverinin qurbanları, eləcə də bu sahəyə aidiyyəti olan mütəxəssislər üçün maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi; ölkə ərazisinə miqrasiyanın qanuni surətdə həyata keçirilməsinə imkan yaratmaq üçün zəruri tədbirlərin görülməsi; insan alverinə daha asan məruz qalan uşaqlar üçün qoruyucu mühitin yaradılması; sərhəd nəzarəti tədbirlərinin gücləndirilməsi; şəxsiyyət sənədlərinin etibarlılığının dəqiq müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı zəruri addımların atılması və s.

Konvensiyada göstərilir ki, bu və ya digər şəxs insan alverinin qurbanı olduğunu hesab etmək üçün əğlabatan əsaslar varsa, dövlət onun göstərilən cinayətin qurbanı kimi müəyyənləşdirilməsi prosesi bitməyincə həmin şəxsi öz ərazisindən çıxarmamalıdır və eyni zamanda, ona aşağıdakı yardımı göstərməlidir: təhlükəsiz yaşayış yeri ilə təmin etmək, psixoloji və maddi yardım göstərmək; təcili tibbi yardıma çıxışı təmin etmək; başa düşdüyü dildə hüquqları barədə məlumat vermək, lazım olduqda hüquqi yardım göstərmək və s.

Konvensiyanın IV fəslə çox mühüm məsələyə - cinayət- hüquqi tədbirlərə həsr olunmuşdur. İlk öncə, iştirakçı dövlətlərin üzərinə bir sıra əməllərin kriminallaşdırılması öhdəliyi qoyulmuşdur. Bu əməllər aşağıdakılardır: insan alveri; bilə-bilə insan alveri qurbanının xidmətlərindən istifadə etmə; insan alverinə imkan yaratmaq məqsədi ilə hər hansı fərdin şəxsiyyət vəsiqəsinin və ya digər müvafiq sənədinin saxtalaşdırılması və ya onun belə sənədlə təmin olunması.

Konvensiyanın xüsusi qeyd edilməli cəhətlərindən biri də onun müddəalarının iştirakçı dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməsinə nəzarət etməli olan və aşağıdakı iki elementdən ibarət olan monitoring mexanizmi nəzərdə tutmasıdır: İnsan alverinə qarşı Ekspertlər qrupu və Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin nümayəndələrindən təşkil olunmuş iştirakçı dövlətlərin Komitəsi.

1998-ci il tarixli MDB iştirakçı-dövlətlərinin cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığı haqqında Saziş də öz yurisdiksiyası çərçivəsində insan alveri və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarı ilə mübarizə tədbirləri və onunla bağlı digər məsələləri özündə əks etdirir. 2006-cı il noyabrın 28-də MDB çərçivəsində 2007-2010-cu illər üçün insan alveri ilə mübarizədə MDB iştirakçı dövlətlərinin əməkdaşlıq Proqramı

qəbul edilmişdir. Proqramda aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur: əməkdaşlığın beynəlxalq hüquqi bazasının genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi: milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və uzlaşdırılması: razılaşdırılmış prosesual hərəkətlərin, profilaktik, operativ-axtarış tədbirlərinin və xüsusi əməliyyatların həyata keçirilməsi; əməkdaşlığın informasiya və elmi təminatı və s. Bundan başqa, MDB çərçivəsində «İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında» 2008-ci il tarixli Model qanun qəbul olunmuşdur. Model qanunda insan alverinə qarşı mübarizənin hüquqi və təşkilati əsasları, insan alverinin qarşısının alınması, insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq, insan alverinə qarşı mübarizə üzərində nəzarət kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

İnsan alveri cinayətinin qarşısının alınması və onun aradan qaldırılması ilə bağlı digər sənədlər də mühüm rol oynayır. Məsələn, BMT Baş Məclisinin 56/261 sayılı Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş «Cinayətkarlıq və ədalət mühakiməsi haqqında Vyana Bəyannaməsinin həyata keçirilməsi üzrə Fəaliyyət Planı, XXI əsrin çağırışlarına cavab» adlı Sənəd insan alveri ilə mübarizə üzrə milli və beynəlxalq tədbirlər sistemini müəyyən edir Belə ki, milli tədbirlərə milli və regional səviyyədə insan alverinin həcmi və xarakteri barədə informasiya, analitik məlumatların hazırlanması və birgə istifadəsi, həmin qeyri-hüquqi, ictimai-təhlükəli əməlin qarşısının alınmasına yönəlmiş səmərəli qanunlar və prosedur qaydalarının qəbulu və möhkəmləndirilməsi, insan alveri ilə əlaqədar məsələlərdə milli və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının dəstəklənməsi, belə ticarətin potensial qurbanlarının maarifləndirilməsi üçün insan alveri barədə informasiyanın işlənilməsi və onun əhali arasında yayılması, müvafiq əməllə mübarizə üzrə tədbirlərin işlənilməsi və həyata keçirilməsində beynəlxalq əməkdaşlıq potensialının möhkəmləndirilməsi və s. aiddir.

Beynəlxalq tədbirlər isə aşağıdakıları özündə birləşdirir: insan alverinin qarşısının alınması və onunla mübarizə, ticarətin qurbanları və şahidlərin müdafiəsi məqsədilə texniki əməkdaşlıq lahiyələrinin işlənilməsi və hazırlanması, insan alveri ilə mübarizə üzrə qlobal proqramlar çərçivəsində belə layihələrin həyata keçirilməsinə yardım göstərilməsi; cinayətkarlıq və ədalət mühakiməsi məsələləri üzrə BMT Regionlararası Elmi-Tədqiqat

İnstitutu ilə əməkdaşlıqda, belə ticarətin qarşısının alınması və aradan qaldırılmasının daha effektiv metodları və insan alverinin xarakteri və həcmi barədə informasiya məzmunlu qlobal məlumatlar bazasının idarə edilməsi; insan alveri ilə mübarizə üzrə tədbirlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mexanizminin yaradılması.

İnsan alveri ilə mübarizə məsələlərini nizama salan milli qanunvericilik də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 28 iyun 2005-ci il tarixli «İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu insan alverinə qarşı mübarizənin məqsədləri, prinsipləri, onun təşkilati əsasları, insan alverinin profilaktikası, insan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyası və müdafiəsi, insan alveri ilə bağlı işlərə baxılmasının xüsusiyyətləri və insan alveri ilə bağlı məsuliyyəti, insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və digər məsələlərlə bağlı münasibətləri nizama salır. Yeddi fəsil və otuz maddədən ibarət olan həmin Qanunun başlıca məqsədi ölkəmizdə insan alverinə qarşı mübarizənin hüquqi və təşkilati əsaslarını, habelə insan alveri qurbanlarının hüquqi vəziyyətini müəyyən etməkdən, insan alveri qurbanlarının müdafiəsini və onlara yardım göstərilməsi məsələlərini tənzimləməkdən ibarətdir.

Qeyd edilən Qanunun 3-cü maddəsində insan alverinə qarşı mübarizənin məqsədləri (şəxsiyyətin və cəmiyyətin insan alverinin istənilən formalarından müdafiəsi; insan alverinin aşkar edilməsi və qarşısının alınması, habelə nəticələrinin aradan qaldırılması), 4-cü maddədə isə onun prinsipləri göstərilmişdir (insan alveri qurbanlarının cəmiyyətdə ayn-seçkiliyə məruz qalmasının qarşısının alınması; insan alveri qurbanlarının təhlükəsizliyinin və onlarla nəzakətli rəftarın təmin edilməsi; insan alverinə görə cəzanın labüdlüyü; hüquqi, siyasi, sosial-iqtisadi və təşkilati xarakterli profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi; insan alverinə qarşı mübarizəyə qeyri-hökumət təşkilatlarının cəlb edilməsi; insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi).

Qanunun II fəslə bütövlükdə insan alverinə qarşı mübarizə tədbirlərinin təşkilati əsaslarına həsr edilmişdir. Belə ki, İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı, İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Koordinator, xüsusi polis qurumları müvafiq səlahiyyətləri çərçivəsində müvafiq funksiyaların icra

edilməsi, onlarla bağlı ləlim və ircinliqlərin keçirilməsi və s. davranış formalarını özündə müəyyən edir. III Fəsil isə insan alverinin profilaktikası üzrə tədbirlər sistemini müəyyən edir. Həmin tədbirlərə insan alverinin qarşısının alınması, insan alverinə şərait yaradan sosial problemlərin həllinə yönəlmiş proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi, qadın və uşaqların hüquqi və sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, təhsildən yayman uşaqların aşkar edilməsi, onların tərbiyə edilməsi və təhsil almaları üçün tədbirlərin görülməsi, insan alverinə qarşı mübarizəni həyata keçirən orqanların əməkdaşları üçün xüsusi tədris kurslarının təşkil edilməsi və s. daxildir.

İnsan alveri ilə bağlı məsuliyyət Qanunun 21-ci maddəsində nizama salınmışdır. İlk növbədə müəyyən edilmişdir ki, insan alverində iştirak edən şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə «İnsan alveri» (maddə 144-1) və «Məcburi əmək» (maddə 144-2) adlı iki yeni maddə daxil edilmişdir. Bunlardan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində insan alveri ilə mübarizəyə bilavasitə aidiyyəti olan digər maddələr də nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, 106-cı maddə (köləlik), 108-ci maddə (cinsi zorakılıq), 137-ci maddə (insan orqanlarının və ya toxumalarının alqı-satqısı), 151-ci maddə (seksual hərəkətlərə məcbur etmə), 171-ci maddə (yetkinlik yaşına çatmayanları fahişəliyə və ya əxlaqsız əməllərə cəlb etmə), 172-ci maddə (özgənin uşağını dəyişdirmə), 174-cü maddə (qanunsuz olaraq övladlığa götürmə), 243-cü maddə (fahişəliyə cəlb etmə), 244-cü maddə (əxlaqsızlıq yuvalan saxlama), 316-1-ci maddə (insan alverindən zərərçəkmiş şəxs haqqında konfidensial məlumatları yayma) kimi maddələr bu sahədə olan cinayətlərə görə məsuliyyəti nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası insan alveri ilə mübarizə sahəsində əksər beynəlxalq müqavilələrə, o cümlədən BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlığa qarşı Konvensiyasına və ona İnsan alverinin, xüsusən, qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında Əlavə Protokola, Uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyasının Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair Fakültativ Protokoluna, BMT-nin İnsan alverinə və digər şəxslərin

fahişəliyinin istismarına qarşı mübarizə haqqında 1949-cu il Konvensiyasına. Kələlik haqqında 1926-cı il Konvensiyasına, Kələliyin, qul alverinin və kələliyə oxşar institut və adətlərin ləğv edilməsi haqqında 1956-cı il Əlavə Konvensiyasına qoşulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 6 may tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı»nın və 2009-cu il 6 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı»nın (2009-2013-cü illər) qəbul olunması bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir. 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyində İnsan alverinə qarşı mübarizə İdarəsi təsis edilmişdir.

2009-2013-cü illər üçün yeni Milli Fəaliyyət Planının qəbul olunmasının başlıca məqsədi insan alverinin bütün formalarının aşkar edilməsi və qarşısının alınması, habelə nəticələrinin aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin davam etdirilməsidir. Milli Fəaliyyət Planı insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, insan alverinin qarşısının alınması və profilaktikası, cinayət təqibinin təkmilləşdirilməsi, qurbanların və ehtimal olunan qurbanların təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, onların reabilitasiyası, insan alverinə qarşı mübarizədə əməkdaşlıq, əlaqələndirmə və maarifləndirmə üzrə tədbirləri müəyyən edir.

6.3. Fövqəladə vəziyyət və insan hüquqlarının müdafiəsi

Fövqəladə vəziyyətdə insan hüquqlarının müdafiəsi insan hüquqlarının müdafiəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Fövqəladə vəziyyətdə insan hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinin tənzimlənməsinin mühüm aspekti isə onun müvəqqəti xarakter kəsb etməsi ilə bərabər, həm də insan hüquqlarından məhdudlaşdırılmanın müəyyən beynəlxalq-hüquqi standartlara tabe etdirilməsidir. Dövlətlər praktikasında fövqəladə vəziyyətdə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması hallarından sui-istifadə hallarına və ya insan hüquqlarının daha çox məhdudlaşdırılmasına rast gəlinir ki, bu zaman da bu sahədə müəyyən beynəlxalq-hüquqi normaların mövcudluğu zərurəti yaranır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, fövqəladə vəziyyətdə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yol verilməsi özü bütövlükdə insan

hüquqlarının real təmininə yönəlir. Məsələn, təbii fəlakətlər zamanı sərbəst hərəkət etmək azadlığının məhdudlaşdırılması yaşamaq hüququnun, şəxsi həyatın təhlükəsizliyinin və s. hüquqların təmininə yönəlir. Fövqəladə vəziyyətdə insan hüquqlarının müdafiəsinin əsas normaları İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 15-ci maddəsində. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsində, daha sonra İnsan hüquqları haqqında 1969-cu il tarixli Amerikaarası Konvensiyanın 27-ci maddəsində əks olunmuşdur. Hər üç beynəlxalq sənəddə insan hüquqları sahəsində dövlətlərin özlərinin öhdəliklərindən geri çəkilmə vəziyyəti - müharibə və ya millətin həyatına təhlükə yaradan digər fəvqəladə vəziyyət (İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası), millətin həyatına təhlükə yaradan ictimai fəvqəladə vəziyyət (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt), müharibə, ictimai təhlükə və ya iştirakçı dövlətin müstəqilliyinə və ya təhlükəsizliyinə qorxu yaradan digər fəvqəladə vəziyyət (İnsan hüquqları haqqında 1969-cu il tarixli Amerikaarası Konvensiya) kimi xarakterizə edilmişdir. Fəvqəladə vəziyyət haqqında 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində göstərilir ki, fəvqəladə vəziyyət müvəqqəti tədbirdir və fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsində məqsəd onun tətbiq edilməsinə səbəb olmuş şəraitin tezliklə aradan qaldırılması, qanunçuluğun bərpa edilməsi, vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin normal fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradılması və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası quruluşunun müdafiəsidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 112-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təbii fəlakətlər, epidemiyalar, epizootiyalar, böyük ekoloji və başqa qəzalar baş verdikdə, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün pozulmasına, dövlətə qarşı qiyama və ya dövlət çevrilişinə yönəldilən hərəkətlər edildikdə, zorakılıqla müşayiət olunan kütləvi iğtişaşlar yarandıqda, vətəndaşların həyatı və təhlükəsizliyi yaxud dövlət təsisatlarının normal fəaliyyəti üçün

qorxu törədən digər münafişələr meydana gəldikdə Azərbaycan Respublikasının ayn-ayn yerlərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edir və bu barədə qəbul eldiyi fərmanı 24 saat müddətində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiqinə verir.

Fəvqəladə vəziyyət haqqında 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində göstərilir ki, fəvqəladə vəziyyət - Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və bu Qanuna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı yerlərində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin konstitusion hüquq və azadlıqlarının, habelə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin bu Qanun ilə müəyyən edilmiş qaydada məhdudlaşdırılmasına və onların üzərinə əlavə vəzifələr qoyulmasına yol verən, eləcə də müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi hüquqi rejimdir.

Müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə dövlət daşdığı öhdəliklərdən o vaxt geri çəkilə bilər ki, «millətin həyatı üçün təhlükə yaradan fəvqəladə vəziyyət» mövcud olsun. Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsinin *Lavless İrlandiyaya qarşı* işində fəvqəladə vəziyyət ifadəsi «bu - müstəsna böhran və ya fəvqəladə vəziyyət şəraitidir ki, bütün əhaliyə təsir edir və fəaliyyət göstərən dövlət orqanları üçün təhlükə yaradır» kimi müəyyən edilmişdir. Hüquq ədəbiyyatlarında fəvqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquqlarının müdafiəsinin altı əsas təminatı göstərilir: müstəsna təhlükə prinsipi, mütənəsiblik prinsipi, ayrı seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi, bunun dövlətin digər beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərinə zidd olmaması prinsipi, dövlətlərin bir sıra insan hüquqlarının təminatından geri çəkilməsinə yol verilməməsi prinsipi, müvəqqətilik prinsipi¹⁴.

Mütənəsiblik prinsipinin tətbiqi zamanı əsasən bu müddəalar nəzərdə tutulmalıdır: tətbiq olunan tədbirin ciddiyyəti yaranmış təhlükənin ciddiyyətinə mütənəsib olmalıdır; normal vəziyyətlər üçün nəzərdə tutulmuş hüquq normaları

---

¹⁴ Bayramova P. Fəvqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquqlarının müdafiəsi. Bakı, «Azərbaycan universiteti» nəşriyyatı, 2004, s.38-82.

məhdudlaşdırmalar yaranmış şəraiti aradan qaldırmaq üçün yetərli deyildir; hər bir geriçəkilmə tədbiri təhlükə ilə əlaqədar olmalıdır; hökumət tərəfindən tətbiq edilən geriçəkilmə tədbirləri potensial olaraq fəvqəladə vəziyyəti aradan qaldırmağa qabil olmalıdır; fəvqəladə vəziyyət tədbirləri müvəqqəti olduğu üçün bütün geriçəkilmə tədbirləri yalnız fəvqəladə vəziyyət mövcud olduğu qədər davam edə bilər; və s.

Fəvqəladə vəziyyət haqqında 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 21-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, fəvqəladə vəziyyət şəraitində müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətlərinin, eləcə də mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin, vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasın! nəzərdə tutan və tətbiq edilən tədbirlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, bu Qanun, digər qanunvericilik aktları və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr ilə müəyyən edilmiş qaydada, yaranmış vəziyyətin kəskinliyindən irəli gələn hədlər çərçivəsində həyata keçirilir.

Fəvqəladə vəziyyət şəraitində dövlətlərin geriçəkilmə hüququndan istifadə etməsinin əsas maddi təminatlarından biri də irqi, cinsi, dili, dini və ya sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ayrışdırılıya yol verilməməsi prinsipidir. Müxtəlif əsaslarda ayrışdırılıya yol verən geriçəkilmə tədbirləri o halda əsaslandırılı bilər ki, onlar yaranmış şəraitdə zəruri olub vəziyyətin kəskinliyinə proporsional şəkildə tətbiq olunsun. Həm də bu ancaq fəvqəladə vəziyyət şəraiti ilə əlaqədar olmalıdır. Fəvqəladə vəziyyət haqqında 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 21-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, bu Qanunun 21-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilən tədbirlər Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları sahəsində tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərə uyğun gəlməli və irqinə, milliyyətinə, dilinə, cinsinə, məşəyinə, əmlak vəziyyətinə, qulluq mövqeyinə, əqidəsinə, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətinə və s. səbəblərə görə ayn-ayn şəxslərin və əhalinin ayrışdırılıya yol verilməsinə səbəb olmamalıdır.

Fövqəladə vəziyyət şəraitində dövlətlərin atdığı addımlar onun digər beynəlxalq öhdəliklərinə zidd olmamalıdır. Bu zaman aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilməlidir: millətin həyatı üçün təhlükə yaradan fövqəladə vəziyyət şəraiti mövcuddur; fövqəladə vəziyyət rəsmən elan olunmalıdır; geri çəkilmə tədbirləri haqqında məlumat verilməlidir; geri çəkilməsinə yol verilməyən hüquqlara toxunulmamalıdır; həyata keçirilən tədbirlər yaranmış vəziyyətin kəskinliyinin tələb etdiyi dərəcədədir; ayrışdırıcıya yol verilməməlidir.

Dövlətlərin bir sıra insan hüquqlarının təminatından geri çəkilməsinə yol verilməməsi prinsipinə müvafiq olaraq hətta millətin həyatı üçün təhlükə yaradan fövqəladə vəziyyət zamanı bir sıra hüquqların həyata keçirilməsinə maneçilik törədilə bilməz. Bu zaman aşağıdakı hüquqlar xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir: yaşamaq hüququ (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsi, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 4-cü maddəsi); işgəncəyə yol verilməməsi prinsipi (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsi, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 5-ci maddəsi); köləliyə yol verilməməsi (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 8-ci maddəsinin 1 və 2-ci bəndləri, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 4-cü maddəsinin 1-ci bəndi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 6-cı maddəsi); cinayət qanunlarının geriye qüvvəsinin yol verilməzliyi (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsi, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 7-ci maddəsi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 9-cu maddəsi); hüquq subyektliliyinin tanınması hüququ (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 16-cı maddəsi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 3-cü maddəsi); söz, vicdan və din azadlığı (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 18-ci maddəsi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 12-ci maddəsi); müqavilə öhdəliyinin pozulmasına görə həbs etmənin qadağan olunması (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 11-

ci maddəsi); ailə hüquqları (İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 17-ci maddəsi); ad hüququ (İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 18-ci maddəsi); uşaq hüquqları (İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 19-cu maddəsi); vətəndaşlıq hüququ (İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 20-ci maddəsi); hökumətdə iştirak etmək hüququ (İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 23-cü maddəsi).

Eyni zamanda, insan hüquqlarının təminatı və onun beynəlxalq-hüquqi standartlara uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən fəvqəladə vəziyyət zamanı həyata keçirilən tədbirlər də daxili qanunvericiliklə dəqiqliklə müəyyən edilməlidir. Belə ki, Fəvqəladə vəziyyət haqqında 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-cı maddəsində fəvqəladə vəziyyətin tətbiqi zamanı həyata keçirilən tədbirlər və müvəqqəti məhdudlaşdırıcı tədbirlər göstərilmişdir. Bu zaman birbaşa insan hüquqları ilə əlaqədar bəzi müddəaları qeyd etmək zəruridir ki, bunlar da beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir: vətəndaşların hərəkət sərbəstliyinə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həmin əraziyə daxil olmalarına və orada yaşamalarına məhdudlaşdırıcı qoyulması, gediş-gəlişi nizama salan xüsusi rejimin müəyyən edilməsi, gündəlik tələbat mallarının və ərzağın əldə olunmasında, satışında və bölüşdürülməsində xüsusi rejimin müəyyən edilməsi; yığıncalar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri və piketlər, eləcə də digər kütləvi tədbirlərin keçirilməsinə qadağan və ya məhdudlaşdırıcı qoyulması; nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin məhdudlaşdırılması və onların yoxlanılması; şərtləri və bu şərtlərin həyata keçirilməsi qaydası göstərilməklə ilkin senzuranın tətbiqi vasitəsilə mətbuatın və digər kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığının məhdudlaşdırılması, səsucaldan texniki vasitələrin və sürətçixarma aparatlarının müvəqqəti götürülməsi, jurnalistlərin akkreditə olunmasının xüsusi qaydasının müəyyən edilməsi; fəvqəladə vəziyyətin tətbiqi edilməsinə səbəb olmuş şəraitin aradan qaldırılmasına maneçilik törədən siyasi partiyaların və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin dayandırılması; vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən sənədlərin, onların şəxsi əşyalarının və mənzillərinin yoxlanılması; fəvqəladə vəziyyət şəraitində vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların dövlət sirri ilə işləməyə buraxılması qaydasının dəyişdirilməsi; və s. Eyni zamanda. Qanunun 9-cu maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan

Respublikası ərazisinin 25 faizindən çoxunda fəvqəladə vəziyyət elan edildikdə, fəvqəladə vəziyyət zamanı, həmçinin fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsindən sonra 3 ay müddətində referendum və seçkilər keçirilməz.

Fəvqəladə vəziyyət institutu təbiət etibarilə müvəqqəti olduğu üçün müvəqqətilik prinsipi irəli sürülür. Müvəqqətilik prinsipinə əsasən yaranmış təhlükə bitdikdə, tətbiq olunan geriçəkilmə tədbirləri də dayandırılmalıdır. Fəvqəladə vəziyyət yalnız müəyyən müddət üçün elan olunmalıdır. Fəvqəladə vəziyyət haqqında 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı yerlərində tətbiq edilən fəvqəladə vəziyyətin qüvvədə olma müddəti 60 gündən artıq ola bilməz. Göstərilən müddət bitdikdən sonra fəvqəladə vəziyyətin qüvvədə olma müddəti bitmiş hesab olunur.

Fəvqəladə vəziyyət zamanı insan hüquqlarının təminatında mühüm məsələlərdən biri də prosesual təminatlardır ki, bu zaman aşağıdakılar mühüm əhəmiyyət kəsb edir: fəvqəladə vəziyyətin rəsmi surətdə elan olunması; fəvqəladə vəziyyət haqqında məlumat verilməsi; fəvqəladə vəziyyət şəraitinə nəzarət. Fəvqəladə vəziyyət haqqında 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı yerlərində fəvqəladə vəziyyət müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qəbul edilən normativ-hüquqi akt ilə tətbiq edilir. Həmin maddənin 2-ci bəndində isə qeyd edilir ki, fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsi barədə normativ hüquqi akt dərhal kütləvi informasiya vasitələri ilə elan olunmalı, rəsmi qaydada dərc edilməlidir. Daha sonra, həmin Qanunun 5-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsi barədə normativ hüquqi akt qəbul edildikdən sonra 24 saat müddətində onu Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiqinə verir. Eyni zamanda, həmin Qanunun 30-cu maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, bu Qanuna əsasən fəvqəladə vəziyyət tətbiq edildiyi halda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakta və İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasına müvafiq olaraq 3 gün müddətində BMT-nin Baş

katibini və Avropa Şurasının Baş katibini vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müvəqqəti məhdudlaşdırılması haqqında, o cümlədən bu məhdudlaşdırmaların həcmi və belə qərarın qəbul olunmasının səbəbləri barədə məlumatlandırır.

Beləliklə, fəvqəladə vəziyyət institutu müvəqqəti xarakter daşmasına baxmayaraq burada insan hüquqlarının təminatı mühüm xarakter daşıyır. Həmin baza standartlarının da məhz beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyənləşdirilməsi bu cəhətdən önəmli xarakter daşıyır.

6.4. Hərbi konfliktlər və insan hüquqlarının müdafiəsi

Hərbi konfliktlər dövründə insan hüquqlarının müdafiəsi məsələləri hüquq elmində beynəlxalq hüququn mühüm sahəsi olan beynəlxalq humanitar hüquqla tənzim edilir. Beynəlxalq humanitar hüquq isə silahlı münaqişələr zamanı tətbiq olunan, döyüş aparılmasının müəyyən üsul və metodlarının tətbiqini qadağan edən və ya məhdudlaşdıran və silahlı münaqişə dövründə fərdin hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq-hüquqi normaların məcmusudur. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi tərəfindən beynəlxalq humanitar hüququn məzmunu belə müəyyənləşdirilmişdir: bilavasitə beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdən irəli gələn humanitar problemləri həll etmək üçün nəzərdə tutulan və humanitar təsəvvürlərə görə münaqişə tərəflərinin müharibə aparılmasının vasitə və metodlarından öz seçimlərinə uyğun istifadə etmək hüququnu məhdudlaşdıran və ya silahlı münaqişənin toxunduğu yaxud toxuna bildiyi şəxsləri və əmlakı müdafiə edən, müqavilədən irəli gələn və adət xarakterli beynəlxalq normaların məcmusu beynəlxalq humanitar hüququ təşkil edir.

Beynəlxalq humanitar hüquq münaqişənin mənşəyi və xarakterindən və ya tərəflərin göstərdiyi səbəblərdən və irəli sürdüyü şərtlərdən asılı olmayaraq bütün silahlı münaqişələrə tətbiq olunur. Beynəlxalq humanitar hüququn məqsədi müharibənin fəvqəladə şəraitində insan həyatını və insan ləyaqətini qorumaqdır. Beynəlxalq humanitar hüququn müddəaları həmişə insanın tələbatlarını ödəməyə yönəlmişdir. İdeal kimi onların vəzifəsi insanı ona qarşı zor işlədilməsindən qorumaqdır.

Beynəlxalq humanitar hüququn hərbi münaqişələrin törətdikləri iztirab və bədbəxtliklərin hərbi əməliyyatların üsul və vasitələrinin müəyyən edilməsi yolu ilə məhdudlaşdırılması, müharibə qurbanlarının və mülki əhalinin müdafiəsinin təmin edilməsi, həmçinin humanitar hüququn «ciddi pozuntularına» görə cəzaların labüdlüyünün və lazımi məsuliyyətin müəyyən edilməsinə yönəldilmiş beynəlxalq hüquq sahəsi kimi təyin edilməsi daha geniş yayılmışdır. Bu sahədə aparıcı mütəxəssislərdən biri olan Jan Pikle beynəlxalq humanitar hüquq «insanpərvərlik ruhu ilə dərk edilən və müharibə dövründə fərdin müdafiəsinə yönələn beynəlxalq hüququn mühüm bölməsi» kimi müəyyən edir.

Beynəlxalq humanitar hüquq «Haaqa hüququ» və «Cenevrə hüququ» adlanan iki bölmədən ibarətdir. Döyüş əməliyyatlarının aparılması zamanı döyüşən tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən, artıq insan tələfatlarının və dağıntıların əsassız hərbi zəruriliyi kimi həddən çox iztirablardan uzaqlaşmaq məqsədilə düşməne ziyan vurmağın üsul və vasitələrini məhdudlaşdıran «Haaqa hüququ» və ya «müharibə hüququ» tarixən birincidir. Lakin burada da insani dəyərlər müəyyən şəkildə əks olunmuşdur. J.Piktenin qeyd etdiyi kimi, artıq 1899 və 1907-ci illərdə əsas Haaqa konvensiyalarının yaradıcıları insanpərvər və insaniyyət ideyalarını əldə rəhbər tutmuşlar.

Əsasında insani ölçülmənin prinsip və normaları qoyulmuş beynəlxalq humanitar hüququn yeni inkişaf mərhələsi BMT Nizamnaməsinin qəbulundan sonra başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, Haaqa hüququ köklü dəyişikliyə məruz qaldı. Onun prinsip və normaları müharibə qurbanlarının müdafiəsinə yönəldi və bu zaman onun əhatə dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi. Müasir görkəmdə Cenevrə hüququ və ya əsl humanitar hüquq 1949-cu ilin dörd Cenevrə konvensiyasından və onlara 1977-ci il iki Əlavə protokolundan ibarətdir.

Ümumiyyətlə, sahəvi baxımdan nəzərdən keçirdikdə, bir sıra müəlliflər beynəlxalq humanitar hüquqla insan hüquqlarının müdafiəsinin daha sıx əlaqəyə malik olduğunu, hətta bəzi hallarda onların birinin digərinin tərkib hissəsini təşkil etdiyini qeyd edirlər. Məsələn, hesab edilir ki, insan hüquqları beynəlxalq humanitar hüququn bir hissəsidir və insan hüquqları son nəticədə

humanitar hüquqa əsaslanmalıdır (J.Pikte). X.P.Qasserə görə, beynəlxalq humanitar hüquq insan hüquqlarının silahlı münaqişələr zamanı tətbiq olunan xüsusi hissəsidir. Daha sonra qeyd edilir ki, beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları bir-birini tamamlayır (P.Apraksin). Belə ki, beynəlxalq humanitar hüquqda nəzərdə tutulmuş bəzi hüquqlar eyni kateqoriyalı insan hüquqlarını daha da gücləndirir.

Lakin bunun əksini sübut edənlər də az deyildir. Belə ki, L.Kuntsun fikrincə, bu hüquq sahələri ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərməlidir. D.Şindler beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları arasında qarşılıqlı əlaqələri tədqiq edərək, beynəlxalq hüququn bu iki sahəsi arasında sıx əlaqənin mövcud olmasını təsdiq edir və göstərir ki, beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları ayn-ayrı müqavilələrin predmeti olmalıdır.

Silahlı münaqişələr zamanı insan hüquqlarının qorunmasında beynəlxalq humanitar hüquq normaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin normalara 1949-cu il 12 avqust tarixli 4 Cenevrə Konvensiyalarını aid etmək olar: Quruda döyüşən silahlı qüvvələrdəki yaralı və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Konvensiya; Dənizdəki silahlı qüvvələrin yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğramış üzvlərinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Konvensiya; Hərbi əsirlərlə rəftara dair Konvensiya; Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsinə dair Konvensiya.

Beynəlxalq humanitar hüququn mənbələri qismində bu gün çoxsaylı beynəlxalq konvensiya və sazişlər də çıxış edir. Məsələn, Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 9 dekabr 1948-ci il Konvensiyası, Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında 14 may 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyası, Bakterioloji (bioloji) və zəhərli (toksinli) silahların işlənilib hazırlanması, istehsalı və ehtiyata toplanmasının qadağan olunması və onların məhv olunması haqqında 10 aprel 1972-ci il tarixli Konvensiya, Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 10 dekabr 1976-cı il tarixli Konvensiya, 12 avqust 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına Əlavə Protokollar: Beynəlxalq silahlı münaqişə

qurbanlarının müdafiəsinə dair I Protokol (8 iyun 1977-ci il) və Qeyri-beyn əl xalq xarakterli silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair II Protokol (8 iyun 1977-ci il) və s. aiddir.

Bütün bunlarla yanaşı, silahlı münaqişə zamanı insan hüquqlarının qorunmasında beynəlxalq humanitar hüququn sahəvi prinsipləri də mühüm rol oynayır. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar: hərbi zərurət və ictimai qaydanın qorunmasının həmişə insana hörmətlə uzlaşdırılması; sıradan çıxmış şəxslərin, həmçinin bilavasitə döyüşlərdə iştirak etməyənlərin hörmət, müdafiə və humanitar rəftar hüququna malik olmaları; işgəncənin, alçaldıcı və qeyri-insani cəzaların qadağan olunması; hər kəsin qanun qarşısında insan hüquqlarının tanınması hüququnun mövcudluğu; hər kəsin onun şərəfi, ailə hüquqları, inam və adətlərinə hörmət hüququ; kimsənin qanunsuz olaraq mülkiyyətdən məhrum edilməsinin yolverilməzliyi; repressali, kollektiv cəza, girov götürmək və deportasiyanın qadağan edilməsi; kimsənin xəstə və yaralıya kömək göstərilməsinə görə təqib edilməməsi və mühakimə olunmaması; təbii müdafiədən məhrum olan münaqişə qurbanlarının beynəlxalq müdafiə ilə təmin edilməsi; münaqişə edən tərəflərin mülki əhali və mülki obyektləri qorumaq üçün həmişə mülki əhali və kombatantları fərqləndirməsi; əsas məqsədi mülki əhalini qorxuya salmaq olan zorakılıq aktları ilə hədələmənin qadağan olunması; mülki əhalinin qorunması, o cümlədən mülki əhali arasında təsadüfi itkilər və təsadüfi zədələrə yol verilməməsi üçün bütün ehtiyat tədbirlərinin görülməsi; mülki əhalidən hərbi obyektlərə hücumlardan müdafiə vasitəsi kimi istifadə edilməməsi; mülki əhalinin yaşaması üçün zəruri olan obyektlərin məhv edilməsi və ya başqa yerə köçürülməsinin qadağan edilməsi; müharibə aparma metodu kimi mülki əhali arasında aclıqdan istifadə edilməsinin qadağan olunması.

Beynəlxalq norma yaradıcılığı inkişaf və insan hüquqları sahəsində yeni sənədlər qəbul edildikcə beynəlxalq humanitar hüquq silahlı münaqişələr zamanı fərdin əsas hüquq və azadlıqlarından istifadə etmək hüququnu təmin edərək, hərbi əməliyyatlar zamanı baş verən fəlakətləri azaldaraq və insanı özbaşınalıq və zorakılıqdan müdafiə edərək insan hüquqlarını tənzimləyən prinsip və normalarla zənginləşir.

İnsan hüquqlarının və hər şeydən əvvəl onun yaşamaq hüququnun müdafiəsi üçün beynəlxalq humanitar hüququn əsasında duran, münaqişənin kim tərəfindən başlanması və tərəflərdən hansının özünümüdafiə qaydasında hərəkət etməsindən asılı olmayaraq, onun bütün tərəflərinə tətbiq olunan prinsiplərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Beynəlxalq hüquq elmində beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərini, adətən dörd qrupa bölürlər: şərtsiz və istənilən şəraitdə riayət olunmalı əsas prinsiplər; yaşamaq, fiziki və psixoloji toxunulmazlıq, insan hüquqlarının gözlənilməsi və müdafiəsi ilə əlaqədar işgəncə, alçaldıcı və qeyri-insani rəftarı qadağan edən ümumi prinsiplər; silahlı münaqişə qurbanlarına aid prinsiplər; hərbi əməliyyatların aparılması haqqında xüsusi prinsiplər (J. Pikte).

Əsas prinsiplərə aid edilir: humanistlik hüququ prinsipi (hərbi zərurət və ictimai asayişin qorunması həmişə insana hörmət ilə əlaqələndirilməlidir); humanitar hüquq prinsipi (və ya müharibə hüququ - müharibə aparən tərəflər öz düşməninə onun hərbi gücünün məhv edilməsi və ya zəiflədilməsindən ibarət olan məqsədlərin hədəflərini aşan zərər vurmamalıdır); Cenevrə hüququ prinsipi (sıradan çıxarılmış şəxslər və hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməyənlər hörmət göstərilməsi, müdafiə edilmə və humanist rəftar hüququna malikdirlər); müharibə hüququ prinsipi (Haaqa hüququ - münaqişədə olan tərəflərin hərbi əməliyyatları aparma metodları və vasitələrini seçmək hüququ qeyri-məhdud deyildir).

Ümumi prinsiplərə aiddir: toxunulmazlıq prinsipi (hər bir fərdin onun həyatına, həm fiziki, həm də psixi toxunulmazlığına və onun şəxsiyyətinin ayrılmaz hissəsi olan atributlara hörmət hüququ vardır. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: müharibə meydanında həlak olmuş adam toxunulmazdır; əsir düşənlərin sağ qalmaq hüququ vardır; işgəncələr, alçaldıcı və ya qeyri-insani cəzalar qadağandır; hər kəsin qanun qarşısında onun insan hüquqlarının tanınması hüququ vardır; hər kəsin onun şərafəti, ailə hüquqları, əqidə və adətlərinə hörmət edilməsi hüququ vardır; əzab çəkən hər kəsə sığınacaq verilməli və onun vəziyyətində zəruri olan qulluq təmin edilməlidir; hər kəsin öz ailəsi ilə xəbərləşmək və yardım almaq hüququ vardır; heç kim qanunsuz yolla mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz); hüququ ayrı-seçkiliyin

yolverilməzliyi prinsipi (bütün insanlar ilə irq, cins, milliyyət, dil, ictimai mənşə, maddi rifah, siyasi, fəlsəfi və dini əqidə əlamətlərinə və ya hər hansı digər oxşar meyara əsaslanan heç bir fərq qoyulmadan rəftar edilməlidir. İnsanlar ilə rəftardakı fərqlər fərdlərin rifahı naminə onların fərdi xüsusiyyətlərindən, ehtiyaclarından və ya keçirdikləri müsibətlərdən irəli gələn fərqləri aradan qaldırmaqdan ötrü qoyulmalıdır); təhlükəsizlik prinsipi (hər kəsin şəxsi təhlükəsizlik hüququ vardır. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: heç kim etmədiyi hərəkət üçün cavabdeh sayıla bilməz; təzyiqli tədbirləri, kollektiv cəzalar, girov götürmə və deportasiya qadağandır; hər kəsin hamı tərəfindən qəbul edilmiş hüquqi təminatlardan istifadə etmək hüququ vardır; heç kim özünün humanitar konvensiyalarla ona verilmiş hüquqlarından imtina edə bilməz).

Münaqişə qurbanlarına (Cenevrə hüququ) aid prinsiplərə aiddir: neytrallıq prinsipi (humanitar yardım heç vaxt münaqişəyə müdaxilə deyildir. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: ona verilmiş toxunulmazlığa cavab olaraq, tibb heyəti hər hansı düşmənçəsinə hərəkətdən çəkinməlidir; tibb işçilərinə, şəfa verən şəxslər kimi müdafiə təminatı verilmişdir; tibbi funksiyalar yerinə yetirən heç kəs onların himayəsi altında olmuş və olan yaralılar və xəstələr haqqında hər hansı məlumat verməyə, əgər belə məlumat, onun fikrincə, onların özlərinə və ailələrinə zərər gətirə bilərsə, məcbur edilə bilməz; heç kim yaralılara və ya xəstələrə qulluq etdiklərinə görə təqiblərə məruz qala və ya məhkum edilə bilməz); normalıq prinsipi (himayədə olan şəxslər mümkün qədər normal yaşamaq imkanına malik olmalıdırlar); tətbiq edilmə prinsipi (müharibə zamanı əsir tutma cəza deyil, yalnız düşməni zərər vurmaq imkanından məhrum etməkdir); müdafiə prinsipi (dövlət onun əlinə keçmiş şəxsin istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə hüququnu təmin etməlidir. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: əsir onu tutmuş qoşunların deyil, onların tabe olduqları dövlətin ixtiyarındadır; düşmən dövlət əsir götürdüyü şəxslərin şəraiti və saxlanılmasına görə, işğal eldiyi ərazidə isə ictimai asayişin və xidmət sahələrinin qorunmasına görə məsuliyyət daşıyır; münaqişələrin qurbanları təbii müdafiədən məhrum olduqları üçün beynəlxalq müdafiə ilə təmin edilməlidirlər).

Müharibə hüququna aid prinsiplərə aiddir: *ratione personae* (fərdiər prinsipi) və ya məhdudiyət prinsipi (mülki əhali və ayrı-ayrı mülki şəxslər hərbi əməliyyatlarla bağh olaraq meydana çıxan təhlükələrdən ümumi müdafiə hüququna malikdirlər. Bu prinsipin əsas elementləri aşağıdakılardır: münəqişə edən tərəflər mülki əhali və mülki obyektləri qorumaq üçün həmişə mülki əhali və kombatantları fərqləndirməlidirlər; özlüyündə mülki olan əhali, eləcə də ayrı-ayrı mülki şəxslər (həтта) təzyiq tədbirləri yolu ilə belə, hücum obyektı ola bilməzlər; əsas məqsədi mülki əhalini qorxuya salmaq olan zorakılıq aktları və ya güc yolu ilə təhdid etmə qadağan edilir; münəqişə edən tərəflər mülki əhalini qorumaq və ya heç olmazsa, mülki əhali arasında təsadüfi itkilər və təsadüfi zərərdən imkan daxilində qaçmaq üçün mümkün olan bütün ehtiyat tədbirlərini görməlidir; yalnız silahlı qüvvələrin heyətinə daxil olan şəxslər düşmən üzərinə hücum edə və ona müqavimət göstərə bilərlər); *ratione loci* (obyekt prinsipi) və ya obyektlərə görə məhdudiyət prinsipi (hücumlar yalnız hərbi obyektlərə edilməklə məhdudlaşmalıdır. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: müdafiə olunmayan yerlərə hücum etmək qadağandır; elmi tədqiqatlar aparılan və ya xeyriyyə təsisatları yerləşən binalar və xalqların mədəni və mənəvi irsini təşkil edən tarixi abidələr, incəsənət əsərləri və ya dini ibadət yerlərinə qarşı yönəlmiş hər hansı düşmən hərəkətə yol verilməsi qadağandır; qurğu və tikililərə onlardan mülki əhali üçün təhlükəli qüvvələr yarana biləcəyi halda hücum etmək qadağandır; mülki əhali hərbi obyektlərin hücumlardan müdafiəsi üçün istifadə edilə bilməz; mülki obyektlər hücum və ya təzyiq tədbirlərinin obyektı ola bilməz; mülki əhalinin yaşaması üçün zəruri olan obyektləri məhv etmək və ya başqa yerə köçürmək qadağandır; qarət qadağandır); *ratione conditionis* (şərait prinsipi) və ya hərbi əməliyyatlar aparılmasının vasitə və metodlarına görə məhdudiyət prinsipi (hərbi əməliyyatların kiməsə lüzumsuz zərər vura və ya həddən artıq əzab verə bilən silah və ya metodlardan istifadə etməklə aparılması qadağandır. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: hədəflərə fərq qoymadan edilən hücumlar qadağandır; mülki əhali arasında itkilərə səbəb ola və mülki obyektlərə zərər vura biləcək, əldə edilməsi nəzərdə tutulan konkret və bilavasitə hərbi üstünlük baxımından həddən

artıq ola biləcək hücumlar qadağandır: hərbi əməliyyatlar zamanı təbii mühitin qorunması üçün qayğı göstərilməlidir; mülki əhali arasında müharibə aparma metodu kimi aclıqdan istifadə etmək qadağandır, xəyanətə əsaslanan hərbi əməliyyatlar qadağandır).

Əgər beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərinə diqqətlə nəzər yetirsək, əslində onun hər bir müddəasının əsasında insan meyarı, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi ilə sıx bağlı olduğu bir daha müəyyən edilir. Bütün Konvensiyaların müddəaları müdafiəsiz qalanlarla humanist rəftarı təmin etmək tələbi ilə başlanır. Konvensiyaların hər birində bu tələblərin müəyyənləşdirilməsi onun müddəaları ilə əhatə olunan şəxslərin xüsusi kateqoriyalarına uyğun gəlir. Məsələn, 1949-cu il tarixli I Cenevrə Konvensiyasının 12-ci maddəsinin ilk dörd bəndində deyilir: silahlı qüvvələrin şəxsi heyəti və bəzi (növbəti maddədə göstərilən digər) şəxslər yaralı və xəstə olduqları bütün hallarda himayə edilməli və müdafiə olunmalıdır. Münaqişə edən tərəf onun tabeliyi altına düşənlərlə cinsi, irqi, milli, dini, siyasi əqidə və ya digər bu kimi meyarlara əsaslanan hər hansı ayrı-seçkilik qoymadan, humanist rəftar elməli və onlara qayğı göstərilməlidir. Onların həyatına hər hansı qəsd və ya şəxsiyyətini təhqir edən hərəkət qadağan edilir. Xüsusilə də, onlar öldürülə və ya məhv edilə, işgəncələrə və ya bioloji sınaqlara məruz qala bilməz. Onlar nə tibbi yardımsız və qulluqsuz, nə də qəsdən yolluxdurucu şəraitdə saxlana bilməz. Yalnız təxirəsalınmaz tibbi səbəblərə görə tibbi yardım göstərilməsində növbə üstünlüyünə yol verilə bilər. Qadınlarla onların cinsinə uyğun şəkildə xüsusi hörmətlə rəftar edilməlidir.

Qanunvericilikdə hər hansı boşluğun qalmaması üçün I Əlavə Protokola münaqişədə olan tərəfin tabeliyinə düşmüş şəxslərlə rəftar haqqında geniş bölmə daxil edilmişdir. III bölmənin «Əsas təminatlar» adlanan 75-ci maddəsi İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin müharibənin xüsusi şəraitləri üçün uyğunlaşdırılmış yığcam sərhi kimi müəyyən edilir. Belə ki, həmin maddəyə müvafiq olaraq, münaqişədə olan tərəfin tabeliyinə düşmüş bütün şəxslərlə bütün hallarda humanistcəsinə rəftar edilməlidir. Onlar irqinə, rənginə, cinsinə, dilinə, dininə və ya siyasi və ya digər əqidəyə, milli və ya ictimai mənşəyə, maddi

vəziyyətə, doğrulma və ya digər statusuna, yaxud hər hansı digər bu kimi meyarlara əsaslanan heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan bu maddədə nəzərdə tutulan himayədən istifadə etməlidirlər. Qısa şəkildə desək, söhbət ayrı-seçkiliyin tam qadağan edilməsindən gedir ki, bu da müharibə zamanı əsirlərin düşmənin hakimiyyəti altında olduğu hallarda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İşgəncələrin oxşar şəkildə mütləq qadağası dörd Cenevrə Konvensiyasının hər birində vardır: işgəncələr Cenevrə Hüququ ilə heç bir istisna qoyulmadan qəti qadağan olunur. Heç bir halda belə qeyri-insani metodlara əl atmaq olmaz, işgəncələrə haqq qazandıra biləcək (məsələn, azadlıq və ya millətin taleyi kimi) heç bir ali dəyər ola bilməz. İşgəncələrin tətbiq edilməsi istənilən halda Cenevrə Konvensiyalarının ciddi şəkildə pozulmasıdır və buna görə də hərbi cinayət kimi cəzalandırılmalıdır.

Düşmən tərəfin hakimiyyəti altına düşmüş şəxslərlə rəftara qoyulmuş minimum tələbləri əks etdirən I Əlavə Protokolun III bölməsində münaqişə şəraitində yüksək dərəcədə zəifliyi üzündən əlavə himayəyə ehtiyacı olanların digər qrupları sadalanır. Bunlar qaçqınlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər (73- cü maddə), müharibənin ayrı saldıği ailələr (74-cü maddə), qadınlar (76-cı maddə), uşaqlar (77 və 78-ci maddələr) və jurnalistlərdir (79-cu maddə).

1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının himayə altında olan şəxslərin ayrıca kateqoriyalarının müdafiəsinə həsr olunmuş müddəaları 1977-ci il tarixli Əlavə Protokolları ilə daha da təkmilləşdirilərək tamamlanmışdır. Əlavə Protokollarda həmçinin, qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr dövründə fərdlərin müdafiəsini nəzərdə tutan müddəaların əhatə dairəsi də əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müharibə qurbanlarının müdafiəsinə həsr olunmuş bütün beynəlxalq-hüquq i sənədlərdə nəzərdə tutulmuş ümumi tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

- müharibə qurbanları ilə bütün hallarda, heç bir ayrı- seçkilik qoyulmadan və irqi, dini, milli, cinsi mənsubiyyətindən, dərisinin rəngindən, əmlak vəziyyətindən və başqa anoloji meyarlardan asılı olmayaraq, humanist rəftar edilməli və onlar müdafiə olunmalıdırlar;

- qəsdən adam öldürmə, işgəncə, əzabvermə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar, şikəstəlmə. bioloji təcrübələr və eksperimentlər, qəsdən bədənə xəsarət yetirmələr və s. qadağandır;

- lüzumsuz dağıntılar törətmək və terror qadağandır;

- müharibə qurbanlarının himayəsinə dair normaları ciddi şəkildə pozan təqsirkar şəxslər cinayət cəzasına məhkum edilməli olan hərbi cinayətkarlardır.

Beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqlarının sıx qarşılıqlı əlaqələri 1968-ci ildə Tehranda keçirilmiş İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq Konfransda da xüsusi qeyd edilmişdir. Belə ki, burada BMT ilk dəfə olaraq insan hüquqlarının hərbi münaqişələrə tətbiqi məsələsini nəzərdən keçirmişdir. İnsan hüquqları üzrə sənədlərin mətnlərinə getdikcə daha çox beynəlxalq humanitar hüquq üçün xarakterik olan ideya və anlayışlar daxil olmağa başlayır. Məsələn, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının 38-ci maddəsi beynəlxalq humanitar hüquq və uşaq hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirmişdir. 38-ci maddəyə görə iştirakçı-dövlətlər silahlı münaqişələr zamanı onlara tətbiq edilən və uşaqlara aidiyyəti olan beynəlxalq humanitar hüquq normalarına hörmət bəsləməyi və onlara əməl olunmasını təmin etməyi öhdələrinə götürürlər. Dövlətlər 15 yaşına çatmayan şəxslərin hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak etməməsini təmin etmək üçün bütün mümkün tədbirləri görməli və onları öz silahlı qüvvələrində xidmətə çağırmaqdan çəkindirməlidirlər. 15 yaşına çatmamış, 18 yaşı hələ tamam olmamış şəxslərin orduya cəlb edilməsi zamanı daha yaşlı şəxslərə üstünlük verməyə çalışmalıdırlar. Silahlı münaqişələr zamanı mülki əhalinin müdafiəsi ilə bağlı beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öz öhdəliklərinə uyğun olaraq iştirakçı-dövlətlər silahlı münaqişənin toxunduğu uşaqların müdafiəsini və onlara baxılmasını təmin etmək üçün bütün mümkün tədbirləri görməlidirlər.

Bu tendensiyaya BMT Baş Məclisinin bir sıra qətnamələrində də rast gəlmək olar. Baş Məclis dəfələrlə qeyd etmişdir ki, o, öz işində BMT Nizamnaməsi, İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Paktlarda, həmçinin 12 avqust 1949-cu il Cenevrə

Konvensiyaları və onlara 1977-ci il Əlavə Protokollarda əks olunan ümumlanınmış humanitar normaları rəhbər tuturlar. İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində 1990-cı ilin aprelində qəbul edilmiş İnsan hüquqları haqqında İslam Bəyannaməsində birmənalı olaraq, onun insan hüquqları sahəsində beynəlxalq sənəd olması bəyan olunsada, burada, eyni zamanda, birbaşa olaraq humanitar hüquqa uyğun müddəalar da nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, burada xüsusi olaraq nəzərdə tutulur ki, güc tətbiqi və ya silahlı hərbi münaqişələr zamanı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən şəxslər, qocalar, uşaq qadınlar, yaralılar, xəstələr və əsirlər müdafiədən istifadə edirlər. Bəyannamə, həmçinin döyüş aparılmasının metod və vasitələrini də tənzip edir.

insan hüquqları və humanitar hüquq arasında sıx qarşılıqlı əlaqəni beynəlxalq hüququn riayət olunmasına məsul olan və müvafiq nəzarəti həyata keçirən təşkilatların fəaliyyətində də müşahidə etmək olar. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, son illər BMT Təhlükəsizlik Şurası öz qətnamələrinin təsbiti üçün humanitar hüquq normalarına istinad edir. Müvafiq tendensiya keçmiş Yuqoslaviya münaqişəsi üzrə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 808 (1993-cü il) sayılı Qətnaməsində əks olunmuşdur. Təhlükəsizlik Şurasının bu qətnaməsində 1991-ci ildən sonra keçmiş Yuqoslaviya ərazisində beynəlxalq humanitar hüquq normalarının kobudcasına pozulmasında təqsirli olan şəxslərin məhkəmə baxışının həyata keçirilməsi məqsədilə beynəlxalq tribunalın təsis edilməsi qərarından danışılır.

6,5, Təhlükəsizlik və insan hüquqlarının müdafiəsi

Etimoloji baxımdan «təhlükəsizlik» özündə müxtəlif dəyərlər, xüsusiyyətlər təsbit edir. «Təhlükəsizlik» termini təhlükənin obyektindən asılı olaraq «milli təhlükəsizlik», «beynəlxalq təhlükəsizlik», «insan təhlükəsizliyi», «qlobal təhlükəsizlik» kimi kateqoriyalarla təzahür etməkdədir.

Müasir milli təhlükəsizlik konsepsiyaları üçün xarakterik faktorlardan biri və daha əhəmiyyətli insan təhlükəsizliyidir. Dövlət o halda təhlükəsizliyə malikdir ki, yalnız təcavüz və hücum təhlükəsini deyil, həm də vətəndaşlarının normal həyal tərzini, sosial-iqtisadi əmin-amanlığını təmin etmiş olsun. Müasir milli

təhlükəsizlik qarşılıqlı əlaqədə olan əsasən üç elementin: şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin təhlükəsizliyinin məcmusundan ibarət formalaşdırılır. Cəmiyyətin, dövlətin təhlükəsizlik səviyyəsi şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təminat ölçüsündən, hüquqi dəyərlərinin gözənilməsindən asılıdır. İnsan təhlükəsizliyi onun firavanlığı və ailəsinin ləyaqətli yaşayış tərzidir.

Milli təhlükəsizlikdən fərqli olaraq əsasən global təhlükəsizlik məzmununda ifadə edilməkdə olan müasir beynəlxalq təhlükəsizlik bir dövlətin suverenliyinin, həyati maraqlarının əsaslarının təminatım deyil, bütövlükdə, beynəlxalq birliyin maraqlarının müdafiəsini şərtləndirir. Beynəlxalq təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlərin, dövlətlərin tam suverenliyinin, siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin normal fəaliyyət göstərdiyi bir şərait kimi xarakterizə edilməlidir. BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, BMT - sülhün pozulmasına gətirib çıxara biləcək beynəlxalq mübahisələrin və ya situasiyaların həlimi, beynəlxalq hüququn və ədalətin prinsiplərinə uyğun təcavüz aktlarının üstələnməsi və sülhə təhlükəni effektiv kollektiv tədbirlər qəbul etməklə aradan qaldırmaq üçün yaradılmışdır.

Müvafiq sənədlərdə kollektiv təhlükəsizlik adı altında BMT sistemi və müvafiq hüquq qaydası ilə təmin edilən beynəlxalq sülhün bölünməzliyi anlayışından meydana gələn beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti başa düşülür. Beynəlxalq hüququn inkişafı nəticəsində kollektiv təhlükəsizliyə daha geniş və dəqiq yanaşma diqqəti cəlb etməkdədir. Hesab edilir ki, kollektiv təhlükəsizlik özündə təcavüzə qarşı kollektiv tədbirlər və yardım, o cümlədən təcavüz qurbanına hərbi yardım ilə bağlı müəyyən bir sistemi nəzərdə tutmalıdır. Kollektiv təhlükəsizlik həm universal, həm də müəyyən region çərçivəsində bütün üzvlərin iştirakı ilə təmin edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində daha səmərəli fəaliyyəti kollektiv təhlükəsizlik sistemi vasitəsilə mümkündür. Kollektiv təhlükəsizlik sisteminin səmərəliliyi üçün tərksilah zəruri şərtlərdən biridir. Xüsusən də, kütləvi qırğın silahlarının qadağan edilməsi, silah və silahlı qüvvələrin ixtisarı və s. qeyd edilməlidir. Kollektiv təhlükəsizlik üçün xarakterik xüsusiyyət onun məkan bağlantısında deyil, müəyyən tədbirlər

sistemində ifadə edilməsidir. Belə ki, müəyyən bir regionda yaranan təhlükəsizlik təşkilatının (məsələn, NATO, ATƏT və s.) fəaliyyəti həmin regionla məhdudlaşmayıb daha geniş miqyasda həyata keçirilə bilər. Bütün hallarda daha çox maraq kəsb edən məsələlərdən biri milli və beynəlxalq təhlükəsizlikdə ümumbəşəri, insan dəyərlərinin ön plana çıxarılması və qabardılmasıdır.

Müasir dövrün əsas problemlərindən biri də bildiyimiz kimi, insan hüquq və azadlıqlarının universal səviyyədə effektiv müdafiəsinin təminatıdır. İnsan hüquq və əsas azadlıqları o qədər fenomenal bir məfhumdur ki, beynəlxalq aləmin heç bir sahəsini onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Beynəlxalq münasibətlərin elə bir sahəsini göstərmək olmaz ki, orada insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi həmin münasibətlərin əsas elementi olmasın. Beynəlxalq təhlükəsizlik və insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsinə gəldikdə isə, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi məzmunca beynəlxalq təhlükəsizlikdən daha geniş anlayışdır. Onları müqayisə etmək və ya qarşı-qarşıya qoymaq olmaz, çünki bu anlayışlar bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Beynəlxalq təhlükəsizlik universal, ümumbəşəri səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsi üçün zəmin yaradır, beynəlxalq təhlükəsizliyin əsas məqsədi beynəlxalq sülhü təmin etməkdir. Yalnız sülh və təhlükəsizliyin təmini şəraitində ideal səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsindən söhbət açmaq olar. Digər tərəfdən isə bu və ya digər dövlət tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının pozulması artıq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin davamlılığı, qorunması və mövcudluğunu şübhə altına alır.

Hüquq ədəbiyyatlarında bu gün beynəlxalq təhlükəsizliyə aid bir çox yeni konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Yeni konsepsiyaların irəli sürülməsi mövcud reallıqlarla əlaqədardır və dövlətlər cəmiyyətində baş verən proseslərin məntiqi davamı kimi özünü biruzə verir.

Bu konsepsiyalardan biri ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasıdır. Düzdür, bu konsepsiya 80-ci illərdə SSRİ tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin bu konsepsiya mövcud reallıqlara uyğun gələn bir konsepsiya kimi BMT tərəfindən qəbul edilərək onun bir çox qətnamələrində öz əksini tapmışdır. 1986-cı il 5 dekabrda və 1987-ci il 7 dekabrda BMT-nin Baş Məclisi

tərəfindən Ümuməhatəli beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik sisteminin yaradılması haqqında qətnamələr qəbul edilmişdir. Burada BMT Nizamnaməsi əsasında beynəlxalq təhlükəsizliyə səmərəli və ümuməhatəli yanaşmanın işlənilib hazırlanmasında bütün dövlətlərin ümumi marağı olduğu qeyd olunur, bütün üzv dövlətlər tərkisilahl, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli, iqtisadi inkişaf və əməkdaşlıq, ətraf mühitin mühafizəsi, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində öz səylərini birləşdirməyə dəvət edilirlər.

1987-ci ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş qətnamədə dövlətlər ümuməhaləhlik əsasında beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin möhkəmləndirilməsi işinə öz töhfəsini verməyə çağırılırlar, BMT Baş Məclisi tərəfindən 1989-cu il 15 noyabrda qəbul olunmuş 44/21 sayılı Qətnamədə isə göstərilir ki, dövlətlər bütün aspektlərdə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində öz praktiki səylərini artırmağa çalışmalıdırlar.

Ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasına görə təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlərin bütün sahələrində təmin edilməlidir. Bu gün iqtisadi münasibətlərdə, ekologiya sahəsində, humanitar və digər sahələrdə təhlükəsizliyi təmin etmədən ümumi, etibarlı təhlükəsizlikdən danışmaq olmaz. İqtisadi təhlükəsizlik, ekoloji təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi və digər sahələrdə təhlükəsizlik siyasi və hərbi sahələrdəki təhlükəsizliklə yanaşı, ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissələridir. Bu gün terrorizmin qarşısını almadan ümumi təhlükəsizlik haqqında danışmaq mənasızdır.

Beləliklə, müasir dövrdə yalnız münasibətlərin bütün sahələrində təhlükəsizliyi təmin etməklə, ümumi beynəlxalq təhlükəsizlik şəraiti yaradıla bilər. Bu baxımdan, ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyası müasir tələblərə cavab verən, realığa uyğun bir konsepsiyadır. Bu konsepsiya yalnız beynəlxalq hüquq və insan hüquqları vasitəsilə reallaşa bilər. Bu sahədə əsas vəzifə beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini və digər mövcud normaları daha da inkişaf etdirmək, adət şəklinə mövcud olan normaları müqavilə normalarına çevirmək, yeni müqavilələr işləyib hazırlamaq, müqavilələrin universallığını təmin etmək və s.-dir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində irəli sürülən digər bir konsepsiya qərb hüquq ədəbiyyatında formalaşmış əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik konsepsiyasıdır. Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik anlayışı beynəlxalq münasibətlərə yeni yanaşmanı ifadə etmək üçün işlədilir. Müasir dövrdə bu terminə müraciət edilməsi stabil olmayan indiki zamanda və proqnozlaşdırıla bilməyən gələcəkdə təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yeni yanaşmanın nəticəsidir. Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik modelinə kollektiv təhlükəsizlik və kollektiv müdafiə ilə yanaşı, fərdin təhlükəsizliyi və sabitliyin genişləndirilməsi elementləri də daxil edilir. Bu model aşağıdakı dörd həlqədən ibarətdir: fərdin təhlükəsizliyi, kollektiv təhlükəsizlik, kollektiv müdafiə və sabitliyin təmin edilməsi.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində mövcud olan digər konsepsiya təhlükəsizlik dilemması adlanır. Bu konsepsiyaya görə, bir dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hərbi sahədə həyata keçirdiyi tədbirlərə cavab olaraq qarşı tərəf də müvafiq tədbirlər görür. Nəticədə hər iki tərəfin təhlükəsizliyi zəifləyir və onlar bir-biri üçün təhlükəli olurlar. Tərkisiləh sahəsində bağlanan sazişlər təhlükəsizlik dilemmasını zəiflədir. Təhlükəsizlik dilemması təhlükəsizlik sisteminin yaranmasında əsas rol oynayır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində növbəti konsepsiya qarşılıqlı təhlükəsizlik konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın özü iki qola ayrılır: Qrotsian konsepsiyası və Kant konsepsiyası. Bu iki konsepsiya arasında fərq o qədər böyükdür ki, onları iki müstəqil konsepsiya kimi də qiymətləndirmək olar.

Qarşılıqlı təhlükəsizliyin Qrotsian konsepsiyası qarşılıqlı təhlükəsizliyi təcavüz və digər təhlükə mənbəyi olan qarşı tərəfə adekvat və qarşılıqlı təhlükə yaratmaqla önləyən mexanizmdir. Bu konsepsiyaya görə, qarşılıqlı təhlükəsizliyin əldə olunmasına yönələn tədbirlər güc tətbiq etməklə deyil, razılıq əsasında formalaşdırılmalıdır.

Qarşılıqlı təhlükəsizliyin Kant konsepsiyası BMT-nin qeyri-səmərəli olduğunu hesab edir və təhlükəsizliyin dəyişən mühitində beynəlxalq-hüquqi norma və prinsiplərin deyil, humanitar dəyər və ideallar əsasında fəaliyyət zərurətinin

dayandığını iddia edir. Bu modelin tərəfdarları təhlükəsizliyə nail olunmasının əsas vasitəçisi qismində NATO-nu qiymətləndirirlər.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində növbəti konsepsiya 90- cı illərin ikinci yarısında işlənilib hazırlanmış insan təhlükəsizliyi konsepsiyasıdır. Yeni vətəndaş münaqişələri, insan hüquqlarının kütləvi pozulması, zorakı cinayətlərin artması, terrorizmin və narkotiklərin yayılması və s. təhlükəsizlik sahəsində keyfiyyətə yeni strategiyaları şərtləndirir. Bu konsepsiyanın əsas ideyası fərdlərin təhlükəsizliyinin dövlətlərin təhlükəsizliyindən yaranması mülahizəsinə qarşıdır. Bu konsepsiyaya görə insan təhlükəsizliyinin müdafiəsi naminə dövlətlərin daxili işinə qarışmaq, sanksiyalar və hərbi müdaxilə də daxil olmaqla güc tətbiq etmək olar və təhlükəsizlik siyasəti insan hüquqları, demokratiya və inkişaf strategiyası ilə sıx əlaqədə olmalıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində növbəti konsepsiya demokratik dünya nəzəriyyəsi adlanır. Bu konsepsiya müəyyən mənada bir müddə mövcud olmuş (XX əsrin ortaları - XX əsrin sonları) sosialist ölkələri arasında müharibəni istisna edən sosialist təhlükəsizlik konsepsiyasına yaxındır. Bu konsepsiya demokratik ölkələr arasında mövcud münaqişələri onların kifayət qədər demokratik olmaması ilə əlaqələndirir. Bu konsepsiyanın zəif cəhəti onun demokratiyanın inkişafına maneə yaradan təbii, tarixi və milli şərtləri nəzərə almamasıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün təmin edilməsinin hüquqi aspektlərini tənzimləyən qarşılıqlı əlaqəli çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələr çıxış edir. Bu müqavilələri 4 qrupda təsnif etmək olar:

1. Nüvə silahlarının məkan baxımından yayılmasının qarşısını alan müqavilələr. Bura Antartika haqqında 1959-cu il, Nüvə silahının yayılmaması haqqında 1968-ci il, Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla kosmik məkanın tədqiqi və istifadəsi ilə əlaqədar dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında 1967-ci il müqavilələri və s aiddir.

2. Silahlanmanın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından gücləndirilməsini məhdudlaşdıran müqavilələr. Bura Nüvə silahının atmosferdə, kosmik fəzada və su altında sınağının qadağan edilməsi haqqında 1963-cü il Müqaviləsi, Nüvə silahı

sınağının hərtərəfli qadağan edilməsi haqqında 1996-cı il Müqaviləsi və s. aiddir.

3. Müəyyən silah növlərinin istehsalını qadağan edən və onların məhvini nəzərdə tutan müqavilələr. Bura Bakterioloji və toksik silahlarının hazırlanması, istehsalı və ehtiyata yığılmasının qadağan edilməsi və onların məhv edilməsi haqqında 1972-ci il Müqaviləsi, Kimyəvi silahın hazırlanması, istehsalı və ehtiyatlarının toplanmasının qadağan edilməsi və məhv edilməsi haqqında 1993-cü il Müqaviləsi və s. aiddir.

4. Təsadüfi (sanksiyalaşdırılmamış) müharibənin yaranmasının qarşısının alınmasına yönələn müqavilələr. Bura: SSRİ və ABŞ arasında birbaşa əlaqə xətləri haqqında 1963 və 1971-ci il sazişləri və s. aiddir. Anoloji sazişlər SSRİ və Böyük Britaniya arasında 1967-ci il, Fransa ilə 1966-cı il, AFR ilə 1986- cı ildə və s. imzalanmışdır.

Bunlardan başqa regional təhlükəsizlik təşkilatları - ATƏT, NATO çərçivəsində qəbul edilən bir çox aktlar beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinin mənbəyi qismində çıxış edirlər. Əgər diqqətlə nəzər yetirsək, qeyd olunan mənbələr - müxtəlif konvensiyalar bu və ya digər sahədə beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etməyə yönəlsə də, əslində onların əsas mahiyyəti, əsas qayəsi və yönəldiyi istiqamət insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsidir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası qarşısında duran mühüm vəzifələrdən ən başlıcası beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində iştirak etməklə milli təhlükəsizliyin təminatıdır. Bu zaman qəbul edilmiş dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, «Milli təhlükəsizlik haqqında» 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun I-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi dövlət müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiyaya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafeələrinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin obyektləri aşağıdakılardır: insan - onun hüquq və azadlıqları, cəmiyyət - onun maddi və

mənəvi dəyərləri, dövlət - onun müstəqilliyi, suverenliyi, konstitusiyə quruluşu və ərazi bütövlüyü (maddə 2).

Həmin Qanunla Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsipləri kimi bunlar qeyd edilir: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi; Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin vahid dövlət siyasətinə əsaslanması və onun təmin olunması istiqamətlərinin tarazlaşdırılması və əlaqələndirilməsi; Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini təmin edən orqanlar arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bir-birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırması; Azərbaycan Respublikası milli təhlükəsizliyinin təminatı ilə əlaqədar fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət; beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya; insan, cəmiyyət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti.

Bundan başqa, həmin Qanunla Azərbaycan Respublikası milli təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədləri aşağıdakılardır: insanın təhlükəsizliyi - insanın hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şəraitin mövcudluğu, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində ümumdövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi; cəmiyyətin təhlükəsizliyi - Azərbaycan xalqının həyati əhəmiyyətli maraq və tələbatlarının, habelə ictimai dəyərlər sisteminin təhlükə və təhdidlərdən qorunması; dövlətin təhlükəsizliyi - Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiyə quruluşunun və həyati əhəmiyyətli digər maraqlarının təhdidlərdən qorunması (maddə 8).

Bu istiqamətdə bir sıra digər dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar da qəbul edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası» dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və demokratik inkişaf yolunu, strateji seçimi kimi Avroatlantik məkana inteqrasiyasını, bununla yanaşı, tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin çoxşaxəliliyini vurğulayan, Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyət, cəmiyyət və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasət və

tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur. Konsepsiyada Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri kimi təhlükəsizliyin xarici siyasət vasitələri ilə təmin edilməsi (Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa olunması, Avropa və Avroatlantik strukturlara inteqrasiya, beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, regional əməkdaşlıq və ikitərəfli münasibətlər); müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi; təhlükəsizliyin daxili siyasət vasitələri ilə təmin edilməsi (demokratiyanın möhkəmləndirilməsi, milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması, elm, təhsil, mədəniyyət və mənəviyyətin qorunması, iqtisadi və sosial inkişaf, daxili təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, sərhəd təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, miqrasiya siyasəti, enerji təhlükəsizliyi siyasəti, nəqliyyat təhlükəsizliyi siyasəti, fəvqəladə idarəetmə, ətraf mühitin və əhalinin sağlamlığının mühafizəsi, informasiya təhlükəsizliyi siyasəti) fərqləndirilir. Konsepsiyada qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti onun suverenliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı, milli maraqları, davamlı inkişafı, əhalisinin rifah və dəyərlərinin qorunmasına təsir edən amillərin məcmusudur. Konsepsiyada qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarət olmaqla, aşağıdakılar: dövlətin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi; Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanılması, azərbayca nçılıq ideyasının təşviqi; vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması; demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı, qanunun aliliyi, asayişin təmini yolu ilə dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin gücləndirilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması; beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək, qlobal və regional təhlükəsizlik və sabitliyə töhfə vermək üçün dəyərlərini bölüşdüyü beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiyaya yönəlmiş əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi; bazar

iqtisadiyyatının inkişafı. onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədilə daxili və xarici sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması; təbii sərvətlərdən tam səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, tədris, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi; dünya azərbaycanlılarının bölüşdüyü dəyərlərə əsaslanan milli özünəməxsusluğun və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi; Azərbaycan xalqının mədəni- tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hissəsinin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi.

Bütövlükdə, Azərbaycan Respublikası milli təhlükəsizliyin qorunmasına xidmət edən müvafiq qanunvericilik aktlarını işləyib hazırlayarkən təhlükəsizliyin təmin edilməsi anlayışına kompleks yanaşmış, insan hüquq və əsas azadlıqlarının qorunmasını rəhbər müddəa qismində nəzərdən keçirmiş və eyni zamanda, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq öhdəliklərinə sadıq qaldığını bir daha sübut etmişdir.

6.6. Cinayətkarlıqla mübarizə və insan hüquqlarının müdafiəsi

Cinayətkarlıqla mübarizə beynəlxalq və milli hüququn mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Hər iki istiqamətdə mövcud tədbirlər dövlətlər tərəfindən əlaqəli və qarşılıqlı formada həyata keçirilir.

Qeyd edilməlidir ki, cinayətkarlıqla mübarizə beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm sahəsi hesab olunur. Bütövlükdə, beynəlxalq cinayətkarlığın artması cinayətkarlıqla mübarizəyə, xüsusilə onun qarşısının alınmasına yönəlmiş çoxsaylı beynəlxalq təşkilatların yaranmasına səbəb olmuşdur. Qeyd olunan təşkilatlar arasında öz rəsmi statusuna görə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əlaqələndirməsinin vahid universal mexanizm və mərkəzi sayılan BMT xüsusi yer tutur. BMT cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərin və beynəlxalq

təşkilatların fəaliyyətini əlaqələndirən ümumtəntənmiş mərkəz hesab edilməklə yanaşı, həm də müvafiq sferada əməkdaşlığın vahid standart və normalarının müəyyən olunması, məcəllələşdirilmiş konvensiyaların, nümunəvi müqavilələrin və digər beynəlxalq-hüquqi aktların qəbul edilməsi yolu ilə bu sahəyə öz töhfəsini bəxş etmişdir

BMT Təhlükəsizlik Şurası sülh və təhlükəsizlik əleyhinə törədilən cinayətlər, məsələn, təcavüzlə əlaqədar dövlətlərdən daxil olan şikayətlərə baxır, eləcə də daha təhlükəli terror aktları ilə mübarizə məsələlərini müzakirə edir. Bununla yanaşı, BMT Katibliyində BMT Baş Katibinə və Katibliyə öz məsləhətlərini hazırlayan, cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət mühakiməsi üzrə xüsusi bölmə fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq hüquq Komissiyası isə yüzlərlə beynəlxalq sənədləri, xüsusilə daha təhlükəli beynəlxalq cinayətlərlə mübarizədə mühüm rol oynayan Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayət Məcəlləsinin Layihəsi, o cümlədən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunu hazırlamışdır. BMT-nin əsas orqanlarından olan BMT Beynəlxalq Məhkəməsində dövlətlər konkret işə baxılması çərçivəsində beynəlxalq cinayətlərlə mübarizə məsələlərini qoyur və həll edirlər. Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə dövlətlərin əməkdaşlıq fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi BMT İqtisadi və Sosial Şurasına həvalə edilmişdir. Şura çərçivəsində bir neçə köməkçi orqan fəaliyyət göstərir. Məsələn, Narkotik vasitələr üzrə Komissiya, Beynəlxalq terrorizm üzrə Komissiya, Cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə Komitə (hal-hazırda bu Komitə Cinayət mühakiməsi üzrə Komissiya ilə əvəz edilmişdir).

Cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə Komitənin əsas xidməti - cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla davranış üzrə BMT konqreslərinin keçirilməsidir. Burada cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığının prinsiplial məsələləri nəzərdən keçirilmiş və bu barədə mühüm tövsiyələr qəbul edilmişdir. Dövri olaraq 5 ildə bir dəfə keçirilən həmin konqreslərdən əvvəl regional hazırlıq konfransları təşkil olunur. Həmin konqreslərdə üzv-dövlətlərin cinayətkarlıqla mübarizə üzrə mütəxəssisləri ilə

yanaşı. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarının və digər beynəlxalq təşkilatların münayəndələri də iştirak edirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, BMT çərçivəsində keçirilən konqreslərdə cinayətkarlığın ayn-ayn növləri ilə mübarizə tədbirlərinin işlənilib hazırlanması ilə yanaşı, insan hüquqlarının müdafiəsinin müxtəlif aspektləri (xüsusilə yetkinlik yaşına çatmayanlar və qadınlarla əlaqədar) ilə bağlı məsələlərə də diqqət yetirilmişdir. Məsələn, 1955-ci ildə Cenevrədə keçirilmiş I Konqresdə həbs edilmiş şəxslərlə rəftara dair Minimal Standart Qaydalar qəbul edilmişdir.

1960-cı ildə Londonda keçirilən II Konqresdə azadlığa buraxılmış şəxslərin cəmiyyət daxilində həyata hazırlanması ilə bağlı məsələlər geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, məhkum olunmuş şəxslərin azadlığa buraxıldıqdan sonra sosial reabilitasiyası cinayət qanunvericiliyin məqsədlərindən biri hesab edilməsinə baxmayaraq, bu həm də konkret şəxsə münasibətdə hüquq və azadlıqların bərqərar edilməsi problemi ilə birbaşa olaraq əlaqədardır.

Bundan əlavə, 1975-ci ildə Cenevrədə keçirilən V Konqresdə isə 1979-cu ildə BMT tərəfindən qəbul olunmuş «Hüquq qaydasının qorunmasına dair vəzifəli şəxslərin Davranış Məcəlləsi» işlənilib hazırlanmışdır.

1985-ci ildə Milanda keçirilən VII Konqresdə Yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin Minimal Standart Qaydaları (Pekin Qaydaları), Azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə bağlı olmayan tədbirlərə münasibətdə BMT-nin Minimal Standart Qaydaları (Tokio Qaydaları), Məhkum olunmuş əcnəbilərin verilməsi haqqında Nümunəvi Saziş, eləcə də məhkum olunmuş əcnəbilərlə rəftarla bağlı çoxsaylı tövsiyələr və s. qəbul edilmişdir. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə bağlı həyala keçirilən ədalət mühakiməsinin prinsiplərini özündə təsbit edən Pekin Qaydalarında aşağıdakı müvafiq rəhbər başlanğıclar öz əksini tapmışdır: yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin azadlığının məhdudlaşdırılmasının minimum səviyyə nəzərə alınmaqla, həyata keçirilməsi; yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin azadlığının məhdudlaşdırılmasının zorakılıq tətbiq etməklə ağır cinayətin edilməsinə və ya digər ağır hüquqpozmalardan təkrarən

törədilməsinə görə digər təsirli tədbirlər nəzərdə tutulmadıqda. həyata keçirilməsi; yetkinlik yaşına çalmayan şəxslərlə bağlı işə baxılarkən müəyyən amillərin nəzərə alınması; müvafiq şəxslər tərəfindən törədilmiş hər hansı cinayətə görə ölüm hökmünün çıxarılmaması; yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cismani cəzaya məruz qalmaması və s.

1990-cı ildə Havanada keçirilən IX Konqresdə qəbul olunan sənədlər də cinayətkarlıqla mübarizə istiqamətində insan hüquqlarının qorunması meyarını özündə ifadə edir. Məsələn, Cinayətkarların verilməsi və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında Nümunəvi Müqavilə, Şərti məhkum olunmuş və ya şərti azadlığa buraxılmış hüquqpozucular üzərində nəzarət haqqında Nümunəvi Müqavilə, Ədalət mühakiməsini həyata keçirən şəxslərin roluna dair Rəhbər Prinsiplər, Azadlıqdan məhrum edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsinə dair BMT Qaydalan, Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması barədə BMT-nin Rəhbər Prinsipləri, Həbs edilmiş şəxslərlə rəftar edilməsi haqqında Əsas Prinsiplər, Hüquqşünasların roluna dair Əsas Prinsiplər və s.

2000-ci ildə Vyanada keçirilən X Konqres aşağıdakı məsələləri müzakirə etməklə, nəinki beynəlxalq cinayət hüququnu və onun ayrı-ayrı institutlarını inkişaf etdirdi, eləcə də cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizənin həyata keçirilməsi sahəsində insan hüquqlarının qorunması işinə öz dəyərli töhfəsini bəxş etdi: qanunçuluğun gücləndirilməsi və cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin möhkəmləndirilməsi; transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq; XXI əsrdə yeni çağırışlar; cinayətkarlığın qarşısının səmərəli şəkildə alınması; hüquqpozucular və cinayətin qurbanları: ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosesində dəqiqlik və ədalətlik.

Müvafiq tədbirdə qəbul olunan «Cinayətkarlıq və ədalət mühakiməsi: XXI əsrin çağırışlarına cavab» adlı Bəyannamədə isə terrorçuluğun müxtəlif forma və təzahürlərinin həyata keçirilməsinə kömək edən cinayətkar fəaliyyətin qarşısının alınması, həmçinin belə hərəkətlərlə mübarizə üzrə BMT-nin səmərəli, həlledici və təxirəsalınmaz tədbirlər görmək imkanına malik olması xüsusilə vurğulanmışdır.

2005-ci ildə Tailandda keçirilmiş XI Konqresdə isə müzakirə olunan məsələlər, habelə BMT Baş Katibinin məruzəsi bilavasitə hüququn aliliyi, demokratiya və insan hüquqlarının möhkəmləndirilməsi probleminin həllinə yönəlmişdir.

BMT-nin Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədliyyəsi üzrə XII Konqresi 2010-cu il aprelin 12-19-da Braziliyanın Salvador şəhərində keçirilmişdir. Dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrindən olan 3 min nəfərə yaxın nümayəndənin, o cümlədən ədliyyə və daxili işlər nazirləri, baş prokurorlar, digər hökumət üzvləri, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların rəhbər vəzifəli şəxslərinin iştirak etdiyi bu mötəbər forumun yekununda Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə söylərin gücləndirilməsinə dair Salvador Bəyannaməsi qəbul olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, BMT çərçivəsində cinayətkarlıqla mübarizəyə yönəlmiş bir sıra beynəlxalq sənədlər də qəbul edilmişdir. Buraya Bomba terrorizmi ilə mübarizə haqqında BMT Beynəlxalq Konvensiyası (15 dekabr 1997-ci il), Terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında BMT Beynəlxalq Konvensiyası (9 dekabr 1999-cu il), Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə haqqında BMT Konvensiyası (15 noyabr 2000-ci il) və s., o cümlədən BMT Baş Məclisi və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş çoxsaylı qətnamələr də aiddir.

BMT çərçivəsində cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftar üzrə bir sıra elmi-tədqiqat institutları da yaradılmışdır. Məsələn, Romada BMT-nin sosial müdafiə üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Asiya və Uzaq Şərq ölkələri üçün cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftar haqqında BMT-nin Tokio İnstitutu, Latin Amerikası ölkələri üçün cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftar haqqında BMT İnstitutu, Şimali və Mərkəzi Avropada cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə haqqında Helsinki və Milanda BMT institutları, BMT-nin Qahirədə Sosial və Kriminoloji Tədqiqatlar Mərkəzi və s.

Cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizədə əhəmiyyətli rol oynayan təşkilatlardan biri də İnterpoldur. Interpol (Beynəlxalq Cinayət Polis Təşkilatı) unikal strukturu, hüquqi bazası və texniki təchizati sayəsində beynəlxalq polis əməkdaşlığın səmərəli

surətdə əlaqələndirən beynəlxalq təşkilatdır. İnterpolun əsas sənədi 1956-cı ildə Beynəlxalq Cinayət Polisi Komissiyası (İnterpol 1956-cı ilədək bu cür adlanırdı) tərəfindən qəbul edilmiş Nizamnamədir. 1971-ci ildə İnterpol və BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası arasında əməkdaşlıq haqqında xüsusi sazişin bağlanmasıdan sonra, İnterpolun hökumətlərarası təşkilat statusu BMT tərəfindən tanınmışdır.

Milli mərkəzi bürolar İnterpolun struktur elementlərindən biri kimi ən vacib orqanlardır. Belə ki, hüquq -mühafizə orqanları, o cümlədən, polis orqanlarının cinayətkarlıqla mübarizə xidmət sahələri, məhz həmin bürolar vasitəsilə İnterpol xidmətlərindən istifadə edir. İnterpolun Nizamnaməsinin 32-ci maddəsinə müvafiq olaraq, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığın təmin olunması üçün hər bir ölkə milli mərkəzi bürolar qismində fəaliyyət göstərəcək orqanı müəyyən etməlidir.

İnterpolun fəaliyyətinin regionlaşdırılması və ayrı-ayrı regionlarda beynəlxalq polis əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi məqsədilə İnterpolun subregional büroları yaradılmışdır. Subregional büroların vəzifəsi müvafiq regionlarda beynəlxalq polis əməkdaşlığını təkmilləşdirmək və möhkəmləndirmək, həmçinin İnterpolun müxtəlif orqanlarının işini asanlaşdırmaq. Baş Katibliyi müvafiq regionlarda təmsil etmək və milli mərkəzi bürolarla gündəlik • fəaliyyətlərində yardım göstərməkdən ibarətdir. Subregional bürolar Baş Katibliyin mənzil- qərargahından kənarında yerləşsə də, bilavasitə Baş Katibliyin tabeliyində fəaliyyət göstərən qurumlar hesab olunur.

Respublikamız İnterpolun Baş Assambleyasının 1992-ci ildə Dakar şəhərində keçirilmiş 61-ci sessiyasında müvafiq Təşkilata üzv qəbul olunmuşdur. Həmin vaxtdan etibarən, İnterpolun Milli Mərkəzi Bürosu Daxili İşlər Nazirliyinin struktur tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə İnterpolun fəaliyyətinin bir hissəsini həm də insan hüquqlarının qorunması təşkil edir. Hətta İnterpolun Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinə əsasən, müvafiq beynəlxalq təşkilatın məqsədlərindən biri qismində müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyi və İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə çərivəsində bütün cinayət polis orqanlarının geniş

qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin olunması və inkişaf etdirilməsi müddəası çıxış edir.

MDB çərçivəsində qəbul edilən mühüm beynəlxalq müqavilələr və yaradılan təşkilati mexanizmlər də problemin dövlətlər qarşısında ciddi şəkildə dayandığını bir daha sübut edir.

MDB çərçivəsində cinayətkarlıqla mübarizənin bir qolunu terrorizmlə mübarizə təşkil edir. Belə ki, 2001-ci ildə yaradılmış MDB Antiterror Mərkəzi MDB-nin xüsusi ixtisaslaşdırılmış orqanı kimi daimi əsasda fəaliyyət göstərir. Cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə sahəsində MDB çərçivəsində bir sıra beynəlxalq sənədlər də qəbul edilmişdir. Məsələn, İqtisadi sahədə cinayətlərlə mübarizədə əməkdaşlıq haqqında Saziş (Moskva, 12 aprel 1996-cı il), MDB üzv-dövlətlərinin ərazisində mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər növ cinayətlərlə mübarizə üzrə birgə tədbirlər haqqında Qərar (Moskva, 12 mart 1993-cü il), MDB üzv-dövlətlərinin cinayətkarlıqla mübarizə üzrə 25 noyabr 1998-ci il Sazişi, MDB üzv-dövlətlərinin terrorizmlə mübarizə üzrə əməkdaşlıq haqqında 4 iyun 1999-cu il Müqaviləsi, Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında 7 oktyabr 2002-ci il Kişinyov Konvensiyası (Minsk Konvensiyasını əvəz etmişdir), MDB üzv-dövlətlərinin ərazisində birgə antiterror tədbirlərinin təşkili və aparılması qaydası haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında 7 oktyabr 2002-ci il Protokolu və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə sahəsində insan hüquqlarının qorunması problemi təkcə müxtəlif beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmamışdır, həm də ayrı-ayrı beynəlxalq cinayət ədliyyə orqanlarının təsis aktları və praktiki fəaliyyətində də özünü büruzə vermişdir. Məsələn, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsinin 21-ci maddəsində təqsirləndirilən şəxslərin bir sıra hüquqları (hər kəsin Beynəlxalq Tribunal qarşısında bərabərliyi; təqsiri sübuta yetirilməyincə şəxsin günahsız sayılması; ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın əsaslan və xarakteri barədə başa düşdüyü dildə təxirəsahtmadan və müfəssəl şəkildə məlumatlandırılmaq; müdafiəsinin hazırlığı üçün kifayət qədər vaxt və imkana malik olmaq, özünün seçdiyi müdafiəçi ilə əlaqə yaratmaq; yalnız özü iştirak etdiyi, özünü

şəxsən və ya müdafiəçisi vasitəsilə müdafiə etmək imkanlarına malik olduğu halda mühakimə edilmək; əleyhinə ifadə vermiş şahidləri həmin ifadə əsasında sorğu-suala tutmaq; Beynəlxalq Tribunalda istifadə edilən dili başa düşmədiyi və ya həmin dildə danışa bilmədiyi təqdirdə, tərcüməçinin köməyindən pulsuz yararlanmaq; əleyhinə və ya özünün təqsirli bilinməsinə görə ifadə verməyə məcbur edilməmək və s.) sadalanmışdır.

Bundan əlavə, Tribunalın Nizamnaməsində zərərçəkmiş və şahidlərin müdafiəsi (maddə 22), təkrar müraciət hüququ (maddə 25) ilə bağlı müddəalar təsbit olunmuşdur. Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının fəaliyyətinə nəzər saldıqda, bir sıra istisnalar (xüsusilə beynəlxalq ədalət mühakiməsinin maraqlarının rəhbər tutulması) nəzərə alınmaqla, insan hüquqlarının bütövlükdə təmin edilməsi tendensiyasını görmək olar. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin 2000-ci il tarixli Roma Statutunda da insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı müxtəlif müddəalar təsbit edilmişdir. Həmin normalara istintaq gedişində şəxsin hüquqları (maddə 55), təqsirsizlik prezumpsiyası (maddə 66), təqsirləndirilən şəxslərin hüquqları (maddə 67), zərərçəkmiş və şahidlərin müdafiəsi, həmçinin onların məhkəmə baxışında iştirakının təmin olunması (maddə 68), zərərçəkmiş dəymiş ziyanın ödənilməsi (maddə 75), bəraət haqqında və ya təqsirli tanınma haqqında qərardan və hökmdən şikayət verilməsi (maddə 81), həbs olunmuş və ya təqsirli hesab edilən şəxsə kompensasiyanın ödənilməsi (maddə 85) və s. aid edilə bilər.

Müasir dövrdə mövcud olan sahəvi beynəlxalq qeyri- hökumət təşkilatları da cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə kontekstində insan hüquqlarına riayət edilməsinə diqqət yetirir. Məsələn, Beynəlxalq Cinayət Hüququ Assosiasiyası tərəfindən 1994-cü ildə Buenos-Ayresdə keçirilən XV Konqresində qəbul edilmiş Qətnamədə qeyd edilmişdir ki, beynəlxalq cinayət-hüquqi əməkdaşlıq sferasında fərdlərin hüquqlarının maksimum səviyyədə qorunması, eləcə də münaqişə zamanı cinayət işləri üzrə qarşılıqlı fəaliyyətin həyata keçirilməsi üzrə öhdəliklər və insan hüquqları üzrə öhdəliklər kontekstində üstünlük insan hüquqlarının müdafiəsinə məxsus olmalıdır.

Cinayətkarlıqla mübarizənin həyata keçirilməsində insan hüquqlarının qorunmasının əsas şərtlərindən biri də cəza və onun

tətbiqi problemdir. Şübhəsiz ki, bu ilk növbədə ölüm cəzası (yaxud ölüm hökmü) və onun icrasına aiddir. Müasir dövrdə insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində istənilən səviyyədə (universal və ya regional) qəbul edilmiş çoxsaylı beynəlxalq sənədlərdə ölüm cəzasının ləğvi ilə bağlı müddəa təsbit olunmuşdur. 1950-ci il Avropa Konvensiyasına 13 saylı Protokol (2002) isə bütün hallarda ölüm cəzasının ləğvinə yönəlmişdir. Qeyd olunan sənədin müddəaları istər müharibə, istərsə də sülh dövründə ölüm cəzasının tətbiq edilməməsini imperativ norma kimi özündə birləşdirir. Ölüm cəzasının tətbiqinin yolverilməzliyi beynəlxalq cinayət hüququnun ayn-ayn institutları çərçivəsində də mövcuddur. Nümunə qismində ekstradisiya institutunu göstərmək olar. Məsələn, bir sıra müvafiq beynəlxalq sənədlərdə (Ekstradisiya haqqında 1957-ci il Avropa Konvensiyasının 11-ci maddəsi, 1990-cı il tarixli Cinayətkarların verilməsi haqqında BMT Nümunəvi Müqaviləsinin 4-cü maddəsində və s.) verilməsi üçün əsas hesab olan əmələ görə sorğu edilən dövlətin qanunvericiliyində ölüm cəzası nəzərdə tutulduğu hallarda ekstradisiyadan imtinaya yol verilir. Analoji hala ayrı-ayrı dövlətlərin milli qanunvericiliyində (Azərbaycan Respublikasının 15 may 2001-ci il tarixli «Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiyası) haqqında» Qanununun 3.2.1-ci maddəsi, «Beynəlxalq cinayət-hüquqi yardım haqqında» İsveçrə Qanununun 37-ci maddəsi və s.) də rast gəlmək mümkündür.

Cinayətkarlıqla mübarizənin həyata keçirilməsində insan hüquqları meyarının nəzərə alınması terrorizmin qarşısının alınması və onun aradan qaldırılmasına münasibətdə də xüsusilə qeyd edilməlidir. Belə ki, terrorizmlə mübarizə kontekstində insan hüquqlarının qorunması və təmin edilməsi BMT-nin çoxsaylı sənədlərində özünü daha çox büruzə verməkdədir. Nümunə qismində BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş 20 dekabr 1993-cü il tarixli 48/122 saylı «İnsan hüquqları və terrorizm haqqında» Qətnamə, 23 dekabr 1994-cü il tarixli 49/185 saylı «İnsan hüquqları və terrorizm haqqında» Qətnamə, 22 dekabr 1995-ci il tarixli 50/186 saylı «İnsan hüquqları və terrorizm haqqında» Qətnamə, 12 dekabr 1997 tarixli 52/133 saylı «İnsan hüquqları və terrorizm haqqında» Qətnamə və s. göstərmək olar.

Qeyd olunan sənədlərin eyni şəkildə adlandırılmasına baxmayaraq, burada dövlətlərə yönəlmiş ayn-ayn fəaliyyət

istiqlamətləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, BMT Baş Məclisinin 48/122 sayılı Qətnaməsində insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, terrorçuluğun qarşısının alınması, aradan qaldırılması, eləcə də onunla mübarizə üçün bütün lazımı və səmərəli tədbirlərin görülməsi, 49/185 sayılı Qətnaməsində isə İnsan Hüquqları Komissiyasının xüsusi məruzəçiləri, xüsusi nümayəndələri və işçi qrupları, həmçinin müqavilə əsasında yaradılmış orqanları tərəfindən öz mandatları çərçivəsində terrorizm aktlarının nəticə və metodlarına, habelə terrorçu qruplaşmaların praktiki fəaliyyətinə diqqət yetirilməsi xüsusilə vurğulanmışdır.

BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş 18 dekabr 2002-ci il tarixli 57/219 nömrəli «Terrorçuluqla mübarizə şəraitində insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi» adlı Qətnaməsində terrorizmlə mübarizə çərçivəsində insan hüquqlarının qorunmasına dair beynəlxalq sənədlərin müxtəlif aspektlərdən həyata keçirilməsi ilə bağlı fəaliyyətin dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməsinin zəruriliyi ilə yanaşı, BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarının yerinə yetirməli olduğu bir sıra məsələlərin siyahısı verilmişdir. Həmin müddəalar sırasına; bütün mənbələrdən əldə olunan etibarlı məlumatlara diqqət yetirməklə, terrorizmlə mübarizə şəraitində insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi barədə məsələlərin nəzərdən keçirilməsi; terrorizmlə mübarizəyə yönəlmiş tədbirlərin qəbulu zamanı dövlətlərin insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının təşviqi və qorunması öhdəliyinə dair ümumi tövsiyələrin formalaşdırılması; terrorizmlə mübarizə üzrə tədbirlərin qəbulu zamanı insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı öz xahişlərinə əsasən dövlətlərə, həmçinin BMT-nin müvafiq orqanlarına yardım göstərilməsi və tövsiyələrin verilməsi aiddir.

İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarın İdarəsi tərəfindən 2003-cü ilin sentyabrında dərc edilmiş «Terrorizmə qarşı mübarizə zamanı insan hüquqlarının müdafiəsinə dair BMT-nin və regional təşkilatların icmalı» BMT-nin və digər təşkilatların (xüsusilə Afrika, Amerika və Avropa regional təşkilatlarının) insan hüquqları üzrə orqanlarının hüquqi istiqamətdə çıxarışlar toplusunu təşkil edir. İcmalda göstərilir ki, terrorizmə qarşı fəaliyyət zamanı bəzi istiqamətlərin insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi məsələsinə xüsusilə aid olması müəyyən

edilmişdir. 1994-cü il dekabrın 9-da BMT Baş Məclisi tərəfindən Beynəlxalq Terrorizmin ləğv edilməsi üçün Tədbirlər haqqında Bəyanat qəbul edilmişdir. Bəyanatda «cəmiyyətdə, şəxslərin bir qrupunda və ya ayrı-ayrı şəxslərdə qorxu vəziyyətini yaratmaq niyyəti olan və ya bunlara yönəlmiş cinayət hərəkətlərinin» terrorizmi təşkil etməsi bildiriləcək müəyyən edilir ki, belə hərəkətlər «siyasi, fəlsəfi, ideoloji, irqi, etnik, dini və ya başqa xarakterli əsasların gətirilməsindən asılı olmayaraq, heç bir halda əsaslandırıla bilməz».

Göstərilənlərlə yanaşı, bir məsələni xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, terrorizmlə mübarizə və insan hüquqlarının qorunmasının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi təkcə insanların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə məhdudlaşmayaraq, həm də digər insan hüquqlarının realizəsinin zəruriliyini də önə çəkir. Belə ki, terrorizmlə mübarizə şəraitində azad hərəkət etmək və sərbəst yaşayış yeri seçmək hüququnun təmin edilməsi aparılan elmi araşdırmaların tədqiqat obyektini təşkil edir.

«Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında» Ümummillə lider Heydər Əliyevin 1994-cü il avqustun 9-da imzaladığı Fərman dövlətimizin bu sahədə fəaliyyətinin başlanğıcını qomuşdur. Sonradan cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətimiz tərəfindən kifayət qədər normativ- hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Həmin normativ-hüquqi aktlarda cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində mühüm fəaliyyət nəzərdə tutulmaqla bərabər, insan hüquq və azadlıqlarının da təminatı xüsusi olaraq ön plana çəkilmişdir.

«Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 28 oktyabr 1999- cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti qanunçuluq, humanistik, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, konspirasiya, aşkar və gizli iş üsullarının uzlaşdırılması prinsiplərinə əsaslanır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, hər hansı şəxsin vətəndaşlığı, milliyyəti, cinsi, yaşayış yeri, sosial və əmlak vəziyyəti, qulluq mövqeyi, ictimai birliklərə mənsubiyyəti, dinə münasibəti və siyasi baxışları əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə mane ola bilməz. Eyni zamanda, həmin

Qanunun 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərini pozmaq qadağandır. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqi ilə bağh insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına yalnız bu Qanunla müəyyən edihniş qaydada cinayətlərin qarşısının alınması, onların açılması, məhkəmə, istintaq və ya təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran şəxslərin, itkin düşənlərin axtarışı zamanı yol verilə bilər.

«Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında» 13 yanvar 2004- cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmaların aşkar edilməsi, qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılmasına, sosial ədalətin, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiə olunmasına, iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına, dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanuniliyinin, şəffaflığının və səmərəliliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bu Qanun, habelə dövlət orqanlarına əhalinin etimadının möhkəmləndirilməsi, peşəkar kadrların dövlət orqanlarında və yerli özünüidarəetmə orqanlarında qulluğa girməyə həvəsləndirilməsi, həmin şəxslərin korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozma törətməsini istisna edən şəraitin yaradılması məqsədini daşıyır.

«Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında» 18 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında terrorçuluğa qarşı mübarizə aşağıdakı məqsədlərlə həyata keçirilir: insan hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; terrorçuluğun aşkar edilməsi, qarşısının alınması və terrorçuluq nəticəsində gözlənilən zərərin minimuma endirilməsi; terrorçuluğun yaranması və həyata keçirilməsi səbəbinin və şəraitinin, habelə terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi və digər yardımlar edilməsi hallarının aşkar və ləğv edilməsi.

«Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə haqqında» 28

iyun 2005-Cİ ii tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı hüquq pozuntularının təhlükəsizliyini vurğulayaraq narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətkar fəaliyyətin qarşısının alınmasının, həmin əməlləri törədən şəxslərin aşkar edilməsinin və cəzalandırılmasının hüquqi əsaslarını və bununla əlaqədar dövlət orqanlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

«Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında» 15 may 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) üzrə mühüm fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilməklə bərabər, 3- cü maddədə insan hüquqları amili əsas tutularaq bir sıra hallar şəxsin verilməsindən imtina edilən və edilə bilən hallar kimi göstərilmişdir. Məsələn, barəsində sorğu edilən şəxs onun verilməsi haqqında məsələ həll edildiyi zaman Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olduqda; verilməsi haqqında sorğu edilən şəxsə Azərbaycan Respublikası ərazisində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada siyasi sığınacaq verildikdə; verilməsi haqqında sorğu edilən şəxsin törətdiyi və verilməyə əsas olan əməl Azərbaycan Respublikası tərəfindən siyasi xarakterli cinayət sayıldıqda; şəxsin verilməsinə əsas olan cinayətə görə sorğu edən xarici dövlətin qanunvericiliyi ilə ölüm cəzası nəzərdə tutulduqda; verilməsi nəticəsində sorğu edilən şəxsin sorğu edən dövlətdə işgəncələrə, yaxud qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara, yaxud cəzaya məruz qalacağını güman etməyə kifayət qədər əsaslar olduqda; verilməsi nəticəsində sorğu edilən şəxsin irqinə, milliyyətinə, dilinə, dininə, vətəndaşlığına, siyasi baxışlarına və ya cinsinə görə təqibə məruz qalmasını güman etməyə kifayət qədər əsaslar olduqda.

Cinayətkarlıqla mübarizə və insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsinə dair müddəalara 30 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də rast gəlmək olar. Belə ki, Məcəllənin 1-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə əsaslanır. Məcəllənin 2-ci

maddəsinin 1-ci hissəsində isə qeyd edilir ki. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin vəzifələri sülhü və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin etməkdən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyəti, iqtisadi fəaliyyəti, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi, ətraf mühiti, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası quruluşunu cinayətkar qəsdlərdən qorumaqdan, habelə cinayətlərin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Beləliklə, cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində insan hüquqlarının müdafiəsi bir tərəfdən insan təhlükəsizliyinin və sağlamlığının təmin olunması, eləcə də sülhün və ictimai asayişin qorunması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən istənilən beynəlxalq münasibətlərin mərkəzində insan amilinin mövcudluğu u göstərən vacib meyardır.

6.7. Ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqları

Ətraf mühit, inkişaf, demokratiya, insan hüquqları - XX yüzilliyin sonu üçün xarakterik olan əsas konsepsiyalardır. Belə ki, tədqiqatlarda hüququn müvafiq sahəsinin prinsiplərini nəzərdən keçirərək, əsasən insan hüquqları ilə sıx şəkildə bağlı olan prinsiplər irəli sürülür. Məsələn, insan barədə ümumi qayğı; ətraf mühitin sülh və inkişafı qarşılıqlı əlaqəsi; ətraf mühitin müdafiəsi və insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının təmini.

Ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının müdafiəsinin qarşılıqlı əlaqəsi həm də ekoloji hüquqların təmini məsələsini ön plana çəkir. Belə ki, İnsan hüquqları Komissiyası özünün 6 mart 1990-cı il tarixdə qəbul etdiyi «İnsan hüquqları və ətraf mühit» adlı Qətnaməsində ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının müdafiəsi arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Məhz həmin əlaqənin nəticəsində müasir dövrdə ekoloji hüquqlar ideyası daha çox səslənməklə yanaşı, həm də müxtəlif elmi araşdırmaların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bunu çoxsaylı tədqiqatçı-alimlər arasında mövcud olan fikir müxtəlifliyi də sübut edir. Məsələn, hesab edilir ki (M.M.Brinçuk), ekoloji insan hüquqları dedikdə, insanın təbiətlə qarşılıqlı təsiri nəticəsində müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsi və belə ödənilmənin təmin edilməsi ilə əlaqədar onun təbiətə qarşı iddiasının qanuni və hüquqi əsası başa düşülür. İnsan və vətəndaşların ekoloji hüquqlarının tanınması və hüquqi

tənziplənməsinin təkcə fərdlər üçün deyil, həm də cəmiyyət və dövlət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini xüsusilə vurğulayan tədqiqatçı-alimin fikrincə, müvafiq hüquqları həyata keçirən vətəndaş həm də dövlətin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin yüksəldilməsinə yardım göstərir.

Bir sıra müəlliflər ekoloji hüquqlar sırasına təbii ətraf mühitin əlverişsiz təsirindən sağlamlığın qorunması hüququ, insanın aktiv həyatının maksimum davamlılığında fiziki, mənəvi və sosial rifah hüququ, həkim və tibb müəssisəsi seçimi hüququnu əlavə edirlər. Həmçinin, ictimai ekoloji hərəkətdə vətəndaşların öz sosial fəaliyyətini realizə etmək hüququnun ekoloji hüquqların xüsusi qrupu kimi göstərilməsi ilə yanaşı, vətəndaşların ekoloji şərait baxımından həyat və sağlamlıq üçün əlverişsiz olan yaşayış yerini dəyişməsi hüququnun mexanizminin işlənilməsi və hazırlanması da təklif edilir (B.V. Yerofeyev).

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ekoloji hüquqlar qanunvericilik qaydasında tanınmış, təsbit olunmuş və təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə insanın müxtəlif • tələblərinin ödənilməsini təmin edən fərdi hüquqlardır. Ümumiyyətlə, ekoloji hüquqların effektiv realizəsi şəxsiyyətin bütün digər hüquq və maraqlarının həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtləri yaradır.

Əlverişli ətraf mühit hüququ beynəlxalq səviyyədə ilk dəfə olaraq 1972-ci ildə keçirilmiş Konfransda Ətraf mühit üzrə Stokholm Bəyannaməsinin qəbulu zamanı geniş şəkildə müzakirə edilərək öz normativ təsdiqini tapmışdır. Qeyd edilən beynəlxalq sənəddə fərdlərin optimal təbii şəraitdə yaşamaq və işləmək hüququ, dövlətlərin isə ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına hərtərəfli kömək etmək, həmçinin öz vətəndaşlarının və digər xalqların ekoloji maraqlarına hörmət etmək öhdəliyi ifadə edilir. BMT Baş Məclisi tərəfindən 1982-ci ildə qəbul edilmiş Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyasının I prinsipində göstərilmiş «insanlar təbiət ilə vəhdət təşkil edən sağlam və məhsuldar həyat tərzini hüququna malikdir» müddəası isə əlverişli təbii mühit hüququnun normativ təfsir forması sayıla bilər. Əlverişli ətraf mühit hüququnun şərhini isə bağh müddəaya, həmçinin müvafiq sənədin 23-cü maddəsində də rast gəlmək olar.

Bundan əlavə, müvafiq hüquqla bağh müddəalar həm də insan hüquqlarına dair bir sıra regional beynəlxalq-hüquqi

aktlarda təsbit edilmişdir. Məsələn, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyasına 1988-ci il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sahəsində insan hüquqları haqqında Əlavə Protokolun (əksər hallarda onu San-Salvador Protokolu da adlandırırlar) 11-ci maddəsi sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi, saxlanması və yaxşılaşdırılmasına kömək göstərilməsi sahəsində üzv-dövlətlərin öhdəlikləri ilə bağlı münasibətləri nizama salır. İnsan və xalqların hüquqlarının 1981-ci il Afrika Xartiyasının 24-cü maddəsində isə birbaşa olaraq göstərilir ki, bütün xalqlar onların inkişafına şərait yaradan ətraf mühitin ümumi qənaətbəxş səviyyəsi hüququna malikdir. ATƏM-in 1986-cı il Vyana Görüşünün Yekun Sənədində mülki, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər hüquq və azadlıqların birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olması ilə yanaşı, onların bütün mümkün vasitələrlə tam şəkildə həyata keçirilməsi xüsusi olaraq vurğulanmışdır. 1992-ci ildə MDB çərçivəsində imzalanmış Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət haqqında Sazişin preambulasında hər bir insanın əlverişli təbii mühit və ekoloji təhlükəsizlik hüququ ilə bağlı müddəa mövcuddur.

Əlverişli ətraf mühit hüququ ilə bağlı məsələlər təkcə beynəlxalq-hüquqi sənədlərin konkret müddəaları qismində deyil, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarının tənzipetmə obyektini kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, dövlətlərin konstitusiyalarında müxtəlif formalarda ifadə olunmasına baxmayaraq, son nəticə insan üçün əlverişli ətraf mühitin qorunub saxlanması və bununla bağlı insan hüquqlarının təmin olunmasına yönəlmişdir. Məsələn, hər bir kəsin ekoloji baxımdan tarazlaşdırılmış ətraf mühit hüququna təminat verilməsi hüququ (Braziliya Federativ Respublikası, Portuqaliya və s.); hər bir kəsin əlverişli ətraf mühit hüququ və bu hüququn pozulması nəticəsində dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi hüququ (Rusiya Federasiyası, Azərbaycan Respublikası, Belarus Respublikası və s.); hər bir kəsin sağlamlığının müdafiəsi üçün qənaətbəxş ətraf mühitin dəstəklənməsi hüququ (Honduras və s.); sağlam və rahat ətraf mühit hüququ (Koreya Respublikası və s.); insanın sağlam, ekoloji baxımdan tarazlaşdırılmış və ətraf mühitin müvafiq inkişafı şəraitində yaşamaq hüququ (Peru və s.).

Bundan əlavə, bəzi hallarda dövlətlərin konstitusiyalarında əlverişli ətraf mühit hüququnun kollektiv insan hüquqları kateqoriyasına aid edilməsi (məsələn, 1991 -ci il Kolumbiya Konstitusiyasında müvafiq hüquq «Kollektiv hüquqlar və ətraf mühit haqqında» adlı III fəsildə öz əksini tapmışdır) ilə yanaşı, qeyd olunan subyektiv imkanın məhkəmə presedenti vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi tendensiyasına da rast gəlmək mümkündür. Nümunə qismində İrlandiyanı göstərmək olar.

Əlverişli ətraf mühit hüququ təkcə beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə təsbit edilməsi və elmi-nəzəri araşdırmaların obyektivi olması baxımından deyil, həm də məhkəmə praktikası nöqtəyi- nəzərindən də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nümunə qismində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən baxılan işləri göstərmək olar. Məsələn, Məhkəmənin 9 dekabr 1994-cü il tarixli Ostra İspaniyaya qarşı, 21 fevral 1990-cı il tarixli Pauell və Reyner Birləşmiş Krallığa qarşı, 25 fevral 1993-cü il tarixli Funke Fransaya qarşı, 8 fevral 2002-ci il tarixli Keslassi Fransaya qarşı, 8 fevral 1978-ci il tarixli Uitqins Birləşmiş Krallığa qarşı, 1 dekabr 1986-cı il tarixli Paramanafan Almaniyaya qarşı, 18 dekabr 1996- cı il tarixli Loizidu Türkiyəyə qarşı və s. işləri üzrə çıxarılmış qərarlarında birbaşa olaraq göstərmişdir ki, hüquqi təbiəti baxımından mənzil hüququ yaşayış yerində vətəndaşların əlverişli ətraf mühit hüququ ilə ayrılmaz əlaqəyə malikdir.

Aparılan elmi araşdırmalarda əlverişli ətraf mühit hüququ ilə əlaqəli digər subyektiv imkanların da adı çəkilir. Nümunə qismində təbii ehtiyatlar hüququnu göstərmək olar. Onun tərkib elementləri qismində isə torpaq hüququ, meşə və bitkiçilik hüququ, su hüququ və s. göstərilir.

Əlverişli ətraf mühit hüququ ilə qarşılıqlı əlaqəyə malik subyektiv imkanlardan biri qismində sağlamlığın qorunması hüququnu göstərmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İnsan hüquqlarına dair universal beynəlxalq sənədlərdə sağlamlığın qorunması hüququ fərdlərin həyat səviyyəsi hüququ (məsələn, 1948-ci il İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 25-ci maddəsi, 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın I i-12-ci maddələri vəs.) ilə şərtlənir. Bu isə tibbi xidmətlə bağlı bütün subyektiv imkanların həyat səviyyəsi hüququnun tərkib elementi qismində çıxış etməsi ilə bağlıdır.

Sağlamlığın qorunması hüququ həm də çoxsaylı regional beynəlxalq sənədlərdə öz normativ təsdiqini tapmışdır ki, bu da müvafiq subyektiv imkanın müxtəlif aspektlərinin müəyyənləşdirilməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn. Xəstəxana xəstələrinin hüquqları üzrə 1979-cu il Xartiyası, Xəstələrin hüquqları üzrə 1981-ci il Lissabon Bəyannaməsi, Avropada xəstələrin hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində siyasət haqqında 1994-cü il Amsterdam Bəyannaməsi, İlk tibbi yardım haqqında 1978-ci il Alma-Ata Bəyannaməsi vəs.

1972-ci ildə BMT tərəfindən keçirilən Ətraf mühit üzrə Stokholm Konfransında qəbul olunmuş Bəyannamənin 1-ci prinsipinə əsasən, hər bir insan azadlıq, bərabərlik və firavan həyat sürməyə imkan verən əlverişli ətraf mühit hüququna malikdir, həmçinin indiki və gələcək nəsillər naminə ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması üçün məsuliyyət daşıyır. Ətraf mühitin mühafizəsi və əsas insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin ilk dəfə olaraq beynəlxalq səviyyədə əlverişli ətraf mühitə dair insan hüquqlarının müstəqil problem kimi özündə birləşdirən Bəyannamənin 1-ci prinsipi insanların əlverişli ətraf mühit hüququ, eyni zamanda ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması üzrə məsuliyyətini də özündə təsbit etmişdir. Qeyd edilən prinsip, həm də 1948-ci il İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 25-ci və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsi ilə uyğunluq təşkil edir. Stokholm Bəyannaməsinin 2-5-ci prinsiplərində müxtəlif növ təbii ehtiyatların insan üçün əhəmiyyəti, həmçinin onlardan səmərəli istifadə və mühafizəsinin zəruriliyi qeyd edilir. Bəyannamənin 6-cı prinsipində zərərli və digər buna bənzər maddələrin ətraf mühitdə qadağan edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 7-ci prinsip isə dövlətləri dəniz mühitinin çirkləndirilməsinin qarşısını almaq üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirməyə çağırır. 7-ci prinsipdə əks olunmuş müddəalar sonradan 1972-ci ildə qəbul olunmuş Dənizin tullantılarıyla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında Konvensiyada daha da möhkəmləndirilmişdir. 8-ci prinsipdə iqtisadi, sosial inkişafın ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi olması və həmin prosesin inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan

ölkələrin maraqları nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsi göstərilir. 9-cu prinsip ətraf mühit problemlərinin həll edilməsinin mühüm usulu kimi maliyyə və texniki yardım hesabına inkişafın sürətləndirilməsindən bəhs edir. Bu prinsipi tamamlayan 12-ci prinsip inkişaf etmiş ölkələrin ətraf mühitin mühafizəsində iştirakı ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, onların xahişi ilə beynəlxalq maliyyə və texniki yardımın göstərilməsi zərurətini əlaqələndirir. Bəyannamənin 13-cü prinsipi təbii ehtiyatların səmərəli rejiminin təmin edilməsi və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması ekoloji faktorları nəzərə alan planlaşdırma əsasında mümkün olmasını müəyyən edir. Bəyannamənin 17-ci prinsipi dövlətlərin milli idarələrinin üzərinə ətraf mühitin vəziyyətini yüksəltmək məqsədilə müəyyən planlaşdırılmış idarəetmə və nəzarət vəzifələrini qoyur. Bəyannamənin 18 və 20-ci prinsiplərində göstərilir ki, elmi-texniki tərəqqi öz nailiyyətlərini ətraf mühitin problemlərinin həll edilməsinə yönəltməlidir.

Bəyannamənin 24-cü prinsipinə əsasən, ətraf mühitə zərərli təsirlərin qarşısını almaq üçün onları mümkün qədər azaltmaq və qarşısını almaq, eləcə də səmərəli nəzarət təşkil etmək üçün müqavilə qaydasında əməkdaşlığa üstünlük verilməsi göstərilir. Belə əməkdaşlıq mütləq bütün suveren dövlətlərin maraqları əsasında həyata keçirilir və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti ilə fasiləsiz olaraq möhkəmləndirilir. Beynəlxalq təşkilatların ətraf mühitin mühafizəsində və təkmilləşdirilməsində səmərəli və dinamik rol oynaması 25-ci prinsipin əsas məzmunudur. 26-cı prinsip global problem olaraq kütləvi qırğın silahlarının ləğv edilməsi istiqamətində dövlətlərin əməkdaşlığına nail olmanı müəyyən edir və buna çağırır.

Stokholm Konfransının mühüm sənədlərindən biri də ətraf mühitin mühafizəsinin konkret cəhətləri ilə bağlı problemlərin həll edilməsi üçün əsas münasibətləri tənzimləyən Tədbirlər Planıdır. Bu sənəddə nəinki bu və ya digər tədbirlərin keçirilməsi zərurəti, hətta onların həyata keçirilmə formasını nəzərdə tutan 109 tövsiyə BMT-nin orqan və müəssisələrinə, beynəlxalq təşkilatlara və milli hökumətlərə şamil edilir.

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi prinsipləri BMT Baş Məclisi tərəfindən 28 oktyabr 1988-ci ildə qəbul edilmiş

Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyasında daha da inkişaf etdirilmişdir. Həmin beynəlxalq sənəddə təbiətlə ahəngdar olan həyatın insanın yaradıcı fəaliyyəti, istirahəti və asudə vaxtının təşkilinin inkişafı üçün daha yaxşı imkanlar yaratması bildirilir. Hər bir insan öz ölkəsinin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq birbaşa ətraf mühitin mühafizəsinə aid qərarların işlənilib hazırlanması prosesində fərdi və ya kollektiv şəkildə iştirak etmək, ətraf mühitə ziyan vurularkən və ya pis vəziyyətə salınarkən onun bərpası üçün bütün vasitələrdən istifadə etmək imkanına malik olmalıdır (Xartiyanın 23-cü maddəsi).

1992-ci ilin iyununda Rio-de-Janeyroda keçirilmiş Ətraf mühit və inkişaf üzrə BMT Konfransında 179 dövlətin nümayəndəsi tərəfindən qəbul edilmiş «XXI əsrin Gündəliyi»ndə isə torpaq, hava və suyun vəziyyətinin pisləşməsinin qarşısının alınması, meşələrin və həyatın müxtəlif formalarının qorunub saxlanmasının çoxistiqamətli üsulları təsbit edilmişdir. Burada, həmçinin yoxsulluq və həddən artıq istehlak, səhiyyə və təhsil, şəhərlər və kənd rayonları nəzərdən keçirilir, hökumətlər, işgüzar şəxslər, həmkarlar ittifaqları, alimlər, yerli xalqlar, qadınlar, gənclər və uşaqların rolu ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilir. Konfransda qəbul edilmiş Ətraf mühitin mühafizəsi və inkişaf üzrə Bəyannamə isə ətraf mühitin mühafizəsinə dair rəhbər başlanğıcların formalaşdırılması ilə yanaşı, həm də ətraf mühitin mühafizəsi ilə insan hüquqlarının müdafiəsi arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində mühüm rola malikdir. Bəyannamədə təsbit olunmuş bir sıra müvafiq müddəalar təkcə ətraf mühitlə insan meyarının qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirmir, eyni zamanda bu sahədə dövlətlərin üzərinə qoyulmuş öhdəlikləri özündə birləşdirir. Məsələn, insanlar davamh inkişafın əsas bələdçisi və əsas qayğı predmetidir, onlar təbiət ilə vəhdət təşkil edən sağlam və məhsuldar həyat tərzini hüququna malikdir (prinsip 1); inkişaf hüququ indiki və gələcək nəslin inkişaf və ətraf mühit sahəsində ehtiyaclarının ədalətli təmin edilə biləcəyi şəkildə həyata keçirilməlidir (prinsip 3); bütün insanlar üçün daha yüksək səviyyəli həyat tərzinə və davamh inkişafa nail olmaq məqsədilə dövlətlər istehsalın və istehlakın qeyri-rasional modellərini ixtisar və ləğv etməli, həmçinin zəruri demoqrafik siyasət həyata keçirməlidir (prinsip 8); ekoloji məsələlər bütün

maraqlı vətəndaşların müvafiq səviyyədə iştirakı zamanı daha yaxşı həll olunur (prinsip 10); qadınlar ətraf mühitin və inkişafın mənimsənilməsində vacib rol oynayır (prinsip 20); davamlı inkişafa nail olmaq və hər bir şəxs üçün daha yaxşı gələcəyin təmin olunması məqsədilə qlobal tərəfdaşlığın müəyyənəşdirilməsi üçün dünya gənclərinin yaradıcı imkanları, idealları və cəsarətini səfərbərliyə almaq zəruridir (prinsip 21); bilikləri və ənənəvi təcrübələri sayəsində ətraf mühitin və inkişafın mənimsənilməsində yerli əhali və onların icmaları, eləcə də digər yerli icmalar həyati əhəmiyyətli rol oynayır (prinsip 22); əsarət, asılılıq və işğal şəraitində yaşayan xalqın ətraf mühiti və təbii ehtiyatları mühafizə olunmalıdır (prinsip 23).

Göstərilənlərlə yanaşı, ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi sahəsində çoxsaylı universal beynəlxalq sənədlər də mövcuddur ki, bunlar da ekoloji vəziyyətin sabit saxlanması və ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması ilə yanaşı, həm də müvafiq sferada insan sağlamlığı və maraqlarının qorunmasına yönəlmişdir. Nümunə qismində Ozon qatının mühafizəsi haqqında 22 mart 1985-ci il tarixli Vyana Konvensiyası və həmin Konvensiyaya əlavə olunmuş 1987-ci il Monreal Protokolu, Təhlükəli tullantıların transsərhəd daşınması və onların aradan qaldırılması üzərində nəzarət haqqında 1989-cu il Bazel Konvensiyası, Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il Konvensiyası, Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası, Bioloji müxtəliflik haqqında 1992-ci il Konvensiyası, 11 dekabr 1997-ci il tarixli Kioto Protokolu, İqlim dəyişikliyi haqqında 9 may 1999-cu il BMT Konvensiyasını və s. göstərmək olar. Müvafiq müddəanı regional beynəlxalq aktlara da şamil etmək olar. Məsələn, Havanın uzaq məsafədə transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında 1979-cu il Avropa Konvensiyası, Ekologiya və təbii ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı təsir haqqında 8 iyun 1992-ci il tarixli MDB Sazişi və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər sahəvi beynəlxalq-hüquqi sənədlər ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş beynəlxalq normaların səmərəli realizəsi kontekstində insan hüquq və azadlıqlarının təmininə istiqamətlənmişdir.

Ümumiyyətlə, hazırda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində 350-dən artıq çoxtərəfli, 1000-dən çox ikitərəfli müqavilə, habelə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müvafiq sferada qəbul edilmiş çoxsaylı konsepsiya, fəaliyyət proqramı, qətnamələr və s. qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq regional təşkilatlardan danışıarkən, Avropa İttifaqı çərçivəsində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qəbul edilmiş aktları, həmçinin bu istiqamətdə həyata keçirilən fəaliyyəti xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi. Bütövlükdə isə təşkilat çərçivəsində ətraf mühitin mühafizəsinə dair 250-dən artıq beynəlxalq sənəd qəbul edilmişdir. Avropa Birliyi haqqında 1957- ci il Müqaviləsinin 174-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, müvafiq qurumun ekoloji sferada fəaliyyətinin əsas məqsədləri qismində aşağıdakı istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir: ətraf mühitin qorunması, saxlanması və vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; insanların sağlamlığının qorunmasına töhfə bəxş etməsi; təbii ehtiyatlardan ağılabatan və rasionel şəkildə istifadə olunmasına cəhd göstərilməsi; ətraf mühitin mühafizəsinin ümumdünya və regional problemlərinə dair beynəlxalq səviyyədə yardım edilməsi.

Göstərilənlərlə yanaşı, Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul olunmuş digər sənədlərdə də ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində siyasətlə bağlı müəyyən istiqamətlər təsbit edilmişdir. Nümunə qismində müvafiq beynəlxalq qurum çərçivəsində işlənib hazırlanmış və həyata keçirib fəaliyyət proqramlarını göstərmək olar. Belə ki, 1973-cü ildə qəbul edilən I Fəaliyyət Proqramında (1973-1977) ekoloji siyasətin əsaslandığı rəhbər başlanğıcların siyahısı verilmişdir: ekoloji siyasətin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması, həmçinin onun nəticələri ilə mübarizəyə xidmət etməsi; ekoloji siyasətin iqtisadi və sosial siyasətlə uyğunlaşdırılması; istənilən proqram və qərarın ətraf mühitə təsir tendensiyasını nəzərə alması; elmi və texniki biliklərin təkmilləşdirilməsi naminə elmi tədqiqatlara kömək göstərilməsi zəruriliyi; ekoloji zərərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması ilə əlaqədar istənilən xərcin bu işdə məsuliyyət daşıyan şəxsin üzərinə qoyulması; Birliyin bütün vətəndaşlarının ətraf mühitin mühafizəsində maraqlı olması, həmçinin ictimaiyyətin mövcud problemə xüsusi həssaslıq nümayiş etdirməsi.

II Fəaliyyət Proqramı (1977-1982) isə yuxarıdakı

prinsipləri inkişaf etdirməklə yanaşı, ekoloji siyasətlə bağlı yeni rəhbər başlanğıcın məzmununu özündə ehtiva etmişdir. Belə ki, həmin Proqrama uyğun olaraq, çirkləndirilmə üzərində nəzarətlə bağlı formalaşdırılmış yeni prinsip bilavasitə çirkləndirilmənin nəticəsinin aradan qaldırılmasından daha çox onun qarşısının alınması ideyasını özündə birləşdirmişdir.

Bundan əlavə, III Fəaliyyət Proqramında (1983-1987) ekoloji maraqların və ekoloji siyasətin uyğunlaşdırılması zərurəti, IV Fəaliyyət Proqramında (1988-1992) isə Birliyin ekoloji siyasəti ilə onun digər siyasət istiqamətlərinin inteqrasiyası, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsinin Birliyin bütün sahələrinin «daimi faktoru» rolunu oynaması kimi məsələlər tam şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Bundan əlavə, V Fəaliyyət Proqramı (1993-1999) ekoloji məsələlərin həllində sosial və iqtisadi sferanın müxtəlif istiqamətləri üzrə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin iştirakı, o cümlədən qarşılıqlı məsuliyyətlə bağlı yeni rəhbər başlanğıcın - subsidiarlıq prinsipinin formalaşması müddəasını təsbit etmişdir. Belə ki, əgər əvvəlki müvafiq sənədlərdə ətraf mühitin mühafizəsi qanunvericilik istiqamətindən (daha dəqiq ifadə etsək, «yuxandan aşağıya doğru») qiymətləndirilibsə, V Fəaliyyət Proqramı yeni strategiyamı (yəni «aşağıdan yuxarıya doğru» müddəam) müəyyənləşdirmişdir.

2010-cu ilə qədər Avropa İttifaqının ekoloji siyasətinin ümumi məqsəd və istiqamətlərini müəyyənləşdirən VI Fəaliyyət Proqramı isə 4 prioritet fəaliyyət sahəsini özündə ifadə etmişdir: iqlimin dəyişməsi; təbiət və bioloji müxtəliflik; ətraf mühit və sağlamlıq; təbii ehtiyatlardan səmərəli şəkildə istifadə olunması və tullantıların idarə olunması.

Ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının qorunmasının qarşılıqlı əlaqəsi həm də dövlətdaxili qanunvericiliyin tənzimləmə obyektini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 14-cü maddəsinə görə, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur. Konstitusiyanın 39-cu maddəsi isə hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna malik olması, ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına

vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququnu təsbit etmişdir. Müvafiq subyektiv imkanların realizəsi və digərlərinin hüquqlarının qorunmasının əsas vasitəsi qismində çıxış edən vətəndaşların adekvat vəzifələri də konstitusion tənzimləmənin bir hissəsini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 78-ci maddəsində ətraf mühitin qorunmasının hər bir vətəndaşın borcu olması birbaşa olaraq təsbit olunmuşdur.

Konstitusiyaya müddəalarından başqa digər qanunvericilik aktları mövcuddur ki, onlar Azərbaycan Respublikasında ətraf mühit sahəsində dövlətin, vətəndaşların və ictimai birliklərin fəaliyyətini tənzim edir. Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il «Ətraf mühitin mühafizəsi» haqqında Qanununun 6-cı maddəsində əsasən ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların mühüm hüquq və vəzifələri ardıcılıqla qeyd edilmişdir. Məsələn, həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli ətraf mühitin olması, onun vəziyyətinin yaxşılaşdırılması barədə tədbirlər haqqında dəqiq məlumat almaq; ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində onların sağlamlığına və əmlakına vurulan zərəərə görə ödəniş almaq, sağlamlıq və həyal üçün əlverişli olan ətraf təbii mühitdə yaşamaq; və s. 8 iyun 1999-cu ildə qəbul olunmuş «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, ekoloji təhlükəsizlik insanın və cəmiyyətin həyatı vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsidir. Həmin Qanunun 7-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ekoloji təhlükəsizliyi dövlət tərəfindən təmin edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji təhlükəsizliklə insan amilinin qarşılıqlı əlaqəsini bir sıra amillərlə əlaqələndirmək olar. Belə ki, insan fəaliyyəti nəticəsində təbiətə göstərilən təsir heç bir dövlət sərhədi lənməməqlə yanaşı, antropogen təsir nəticəsində baş verən ekoloji böhranın dərinləşməsi, artması ümumbəşəri maraqlara toxunur. Məsələn, atmosfərə atılmış bir ton karbon qazı, daxilolma yerindən asılı olmayaraq, bütövlükdə yer atmosferi üçün mühüm istilik effektinin meydana çıxmasına

gətirib çıxarır. Bir məsələni də xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi ki, müasir dövrdə ekoloji böhranın həllinin əsası qismində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi durur. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasının əsas məqsədi isə insanı onun həyat və sağlamlığına təhlükə törədən ətraf mühitin neqativ təsirlərindən qorumaqdır. Bundan əlavə, ekoloji təhlükəsizliyi təbii proseslərin özünütənzimlənməsini mühafizə edən ətraf mühitin müəyyən xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi qəbul etmək olar. Bu zaman insanın ətraf mühitə təsiri ekoloji sistemdə mənfi hallar istisna olmaqla, ekosistemdə tarazlığın qorunması çərçivəsində minimum səviyyədə saxlanılır.

Bundan başqa, 27 mart 2001-ci il tarixli «Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: insan sağlamlığının qorunmasının üstünlüyü; insanın həyatı, əmək fəaliyyəti və istirahəti üçün əlverişli ekoloji şəraitin təmin edilməsi; atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının və zərərli fiziki təsirlərin dövlət tənzimlənməsi; atmosfer havasının vəziyyəti və onun çirklənməsi barədə məlumatların dolğunluğu, dəqiqliyi və aşkarlığı; atmosfer havasının mühafizəsinə elmi cəhətdən əsaslandırılmış, sistemli və kompleks yanaşma.

Azərbaycan Respublikası bilavasitə insanların ekoloji hüquqlarının qorunması sahəsində qəbul edilmiş bir çox beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuşdur. Həmin beynəlxalq müqavilələrə misal olaraq, 19 may 1992-ci ildə qəbul edilmiş tqlim dəyişkənlikləri üzrə BMT-nin Çərçivə Konvensiyasını, 16 sentyabr 1987-ci ildə imzalanmış Ozon qatım məhv edən maddələr haqqında Monreal Protokolu, həmçinin 29 iyun 1990-cı ildə Londonda və 25 noyabr 1992-ci ildə Kopenhagenə Monreal Protokoluna edilmiş düzəlişləri, 29 dekabr 1972-ci ildə imzalanmış Tullantı qalıqları və digər maddələrlə dənizin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında Konvensiyam, 17 dekabr 1994-cü ildə qəbul edilmiş Enerji Xartiyası haqqında müqaviləni, Effektivlik və müvafiq iqtisadi aspekt məsələlərinə dair Enerji Xartiyası müqaviləsinə Əlavələri, 17 iyun 1994-cü ildə imzalanmış Ciddi quraqlıq və səhrələşmə keçirən ölkələr, xüsusilə Afrikada səhrələşmə ilə mübarizə haqqında BMT

Konvensiyasını, 3 mart 1973-cü ildə imzalanmış Məhv olmaq təhlükəsi olan vəhşi fauna və flora növləri ilə beynəlxalq ticarət haqqında Konvensiyanı, 25 fevral 1995-ci ildə imzalanmış Transsərhəd kontekstində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında Konvensiyanı, 12 iyun 1992-ci ildə qəbul edilmiş Bioloji müxtəlifliklər haqqında Konvensiyanı, 17 mart 1992-ci ildə qəbul edilmiş Transsərhəd sututarların və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında Konvensiyanı və s. xüsusi qeyd etmək olar.

Mühüm beynəlxalq sənədlərə qoşulmaqla, Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Kioto Protokolu üzrə konkret olaraq kəmiyyət öhdəlikləri götürməmişdir və yalnız həmin Protokolun Təmiz İnkişaf Mexanizmində iştirak edir. Bu məqsədlə konkret pilot layihələrinin həyata keçirilməsi üçün Kanada, Danimarka, Fransa, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələrlə müvafiq danışıqlar aparılır. 2004-cü ildə Kioto Protokolunun həyata keçirilməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Danimarka Krallığı Hökuməti arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Fransa Hökuməti ilə karbonun udulmasına dair meşə sahələrinin genişləndirilməsi layihələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə ilkin texniki-iqtisadi qiymətləndirmə hesabatı hazırlanmışdır. Hazırda Avropa İttifaqının TACİS Proqramı çərçivəsində Cənubi Qafqaz ölkələrinə və Moldovaya texniki dəstək layihəsi və istilik effekti yaradan qazların kadastrına dair Qlobal Ekoloji Fondun yaradımı ilə Azərbaycan Respublikasında regional layihə həyata keçirilir.

Beləliklə, qeyd olunanları nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təbiət bütün dünyada eyni qanunlara tabedir və heç bir dövlət sərhədi tanımır. Məhz bu cəhətdən ekoloji problemlər daha çox dövlətlərarası bir məsələdir. Ekoloji fəlakətlərin tədricən ümumdünya beləsinə çevrilməsi dünya ictimaiyyətini bir araya gətirməyə məcbur edir ki, bu da dövlətlər arasında beynəlxalq əməkdaşlığın yeni istiqamətinin daha da inkişafı ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda, bu sahədə daha təkmil milli qanunvericik tədbirlərinin həyata keçirilməsi zəruridir.

VII FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ UNİVERSAL TƏMİNAT SİSTEMLƏRİ

7.1. İnsan hüquqlarının müdafiəsində beynəlxalq təşkilatların rolu. Beynəlxalq nəzarət sisteminin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri

Omumdünya tarixinin ilk mərhələlərində (faktiki olaraq XX əsrin başlanğıcına kimi) beynəlxalq təşkilatların yaradılması layihələri dövlət xadimləri, siyasətçilər və müxtəlif ölkələrin alimləri tərəfindən nəzəri planda irəli sürülmüş və müzakirə olunmuşdur. Beynəlxalq Assosiasiyalar İttifaqının məlumatına görə, XX əsrin sonunda dünyada 6 mindən çox beynəlxalq hökumətlərərası və 43 mindən çox beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları mövcud olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatlarda «beynəlxalq təşkilat», o cümlədən bütövlükdə «təşkilat» termininə vahid yanaşma yoxdur. Belə ki, sosiologiya, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sahəsindəki mütəxəssislər tərəfindən buna müxtəlif anlayış və təriflər verilmişdir. Məsələn, sosioloqlar təşkilatı məqsədli birlik, birgə məqsədlərə nail olmağı şərtləndirən elementlərin iyerarxiya qaydasında birləşməsi kimi izah edirlər. Bu, ayn-ayrılıqda insanların nail ola bilmədikləri, lakin onların hər biri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqsədlər naminə birləşməsini göstərir. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi ilə məşğul olan mütəxəssis-alimlərin fikrincə isə, beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq həyatın nizama salınmasının daha inkişaf etmiş və fərqli mexanizmləri sırasına aiddir. Eyni zamanda hesab edirlər ki, beynəlxalq təşkilatlar ümumi problemlərin birgə həll edilməsi üçün könüllü əsaslarla üzvləri tərəfindən yaradılan və nizamnamə çərçivəsində öz fəaliyyətini həyata keçirən beynəlxalq əməkdaşlığın sabit, strukturu dəqiq müəyyən olunmuş formasıdır.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq hüquqda və insan hüquqlarının təminatında rolu, o cümlədən onların öz üzvlərinə təsiretmə mexanizmi müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etməkdədir. Məsələn, dövlətüstü sayılan bir sıra beynəlxalq qurumlarda (bunun bariz nümunəsi kimi Avropa İttifaqını göstərmək olar) əksər səs çoxluğu ilə qəbul edilən

qərarlar üzv-dövlətlər üçün məcburi qüvvəyə malikdir. Digər tərəfdən, kommersiya funksiyaların özündə birləşdirən bir sıra hökumətlərarası təşkilatların (INMARSAT, INTELSAT və s.) məqsəd və fəaliyyəti təkcə müəyyən sferada dövlətlərarası əməkdaşlığın təmin olunmasından deyil, həm də gəlir əldə edilməsinə yönəlmiş müstəqil təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Beynəlxalq təşkilatlar təşkilatın məqsədi, prinsipləri, səlahiyyətləri, strukturu və əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edən müqaviləyə uyğun olaraq, beynəlxalq münasibətlərin bu və ya digər sahəsində əməkdaşlıq üçün daimi əsaslarla yaradılmış dövlətlərin birliyidir. Ədəbiyyatda beynəlxalq təşkilatların hüquq subyektivliyinin mühüm xüsusiyyətləri kimi aşağıdakı keyfiyyətlərin olması qeyd edilir: beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən beynəlxalq şəxsiyyət qismində tanınma; xüsusi hüquq və öhdəliklərin mövcudluğu; özünün funksiyalarının sərbəst yerinə yetirilməsi hüququnun olması; müqavilələr bağlamaq hüququ; beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında iştirak; immunitet və imtiyazlara malik olmaq hüququ; beynəlxalq hüquq normalarının icrasının təmini hüququ; beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət¹⁵.

Beləliklə, bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar dedikdə, müəyyən məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq yaradılan, təsis aktına, sabit və davamh struktura, üzvlüyün özünəməxsus xarakterinə malik olan dövlətlərin könüllü birliyi başa düşülür.

Beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq müqavilələr bağlamaq hüququ beynəlxalq təşkilatların təsis sənədlərində təsbit olunmaqla yanaşı, həmçinin onların daxili hüququ ilə nizama salınır. Beynəlxalq təşkilatlar aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir: normayaradıcılıq funksiyası; məcəllələşdirmə funksiyası; informasiya funksiyası; nəzarət funksiyası; operativ funksiya.

Beynəlxalq təşkilatların bilavasitə insan hüquqları sahəsindəki fəaliyyətinin əsas istiqamətləri kimi bir sıra hallar müəyyən edilə bilər.

---

¹⁵ Международное публичное право. Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Под ред. К.А. Бекашев. М.. ТК Вслби, Изд-во Проспект, 2003. с. 255-263.

İlk növbədə, demək olar ki. bütün beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti insan hüquqları amili üzərində qurulmuşdur.

İkincisi, insan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq normalar bilavasitə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilmişdir. Məsələn, bu zaman BMT, Avropa Şurası, BƏT, YUNESKO və s. beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədləri qeyd etmək zəruridir.

Daha sonra, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlər məhz təşkilati funksiyalara malikdirlər və beynəlxalq təşkilat kimi fəaliyyət göstərirlər. Bundan başqa, insan hüquqları sahəsində yeni beynəlxalq təşkilati mexanizmlərin formalaşmasında beynəlxalq cəmiyyət daim ciddi maraqlıdır.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq təşkilatların rolundan danışarkən beynəlxalq nəzarət sisteminin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri xüsusi qeyd edilməlidir. Bütövlükdə, nəzarət beynəlxalq hüququn təsir qüvvəsinin zəruri şərtidir. Nəzarət dedikdə, subyektlərin davranışlarının beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluğunu müəyyən edən məlumatların yoxlanılması prosesi başa düşülür. Hazırkı dövrdə beynəlxalq nəzarət mexanizmlərinin inkişaf tendensiyası müşahidə olunur. Əgər nəzarətin birinci funksiyası hüquqpozma faktının aşkar olunmasıdırsa, onun ikinci funksiyası hüquq pozucusunu beynəlxalq hüquqi göstərişlərə riayət etməyə məcbur edən qüvvəyə malik olmasıdır. Nəzarətin hüquq normalarının təfsiri kimi üçüncü funksiyası da mövcuddur.

Nəzarətin iki növü fərqləndirilir: milli və beynəlxalq nəzarət. Nəzarətin hər iki növü son dövr ərzində kifayət qədər inkişaf etmişdir. Bundan əlavə, informasiya vasitələrinin inkişafı ona gəlirib çıxarmışdır ki, beynəlxalq hüquqpozma hallarının gizlədilməsi, demək olar ki, artıq mümkün deyildir. Nəticədə nəzarətin çəkirdirmə təsiri daha da artmış olur, nəzarətin həyata keçirilməsi üçün müvafiq şərait yaranan qarşılıqlı inamın möhkəmlənməsi baş verir.

Milli nəzarət bütün növ beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə münasibətdə həyata keçirilir və ümumilikdə əsas nəzarət hesab olunur. Bu nəzarət həm dövlətdaxili hüquqla, həm də beynəlxalq hüquqla müəyyən olunan qaydada həyata keçirilir. Beynəlxalq nəzarət beynəlxalq orqan və təşkilatların köməyi ilə (praktiki olaraq belə orqan və təşkilatların hamısı bu və

ya digər dərəcədə müvafiq funksiyanı həyata keçirirlər) dövlətlərin kollektiv səyləri nəticəsində həyata keçirilir. Getdikcə daha çox sayda ikitərəfli müqavilələr qarışıq komissiyaların yaradılmasını nəzərdə tutur. Belə komissiyaların əsas vəzifələrindən biri də müvafiq müqavilələrin həyata keçirilməsi üzərində nəzarətdir. Daha intensiv nəzarət isə çoxtərəfli müqavilələr vasitəsilə həyata keçirilir. Bu məqsədlə xüsusi nəzarət orqanları yaradılır və onların fəaliyyət dairəsi ümumi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən genişləndirilir. Nəticədə daha mürəkkəb mexanizm yarana bilər. Məsələn olaraq narkotik və psixotrop maddələrin dövriyyəsinə qarşı mübarizə sahəsində normaların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət mexanizmini göstərmək olar. Beynəlxalq nəzarət xüsusi konvension orqanlarla yanaşı, səhiyyə, məşğulluq, maliyyə, kənd təsərrüfatı, hava və dəniz nəqliyyatı, poçt və teleqraf rabitəsi ilə əlaqədar olan bir sıra digər orqanlar tərəfindən də həyata keçirilir. Nəzarət insan hüquqları, eləcə də tərksilah və təhlükəsizlik sahələrində daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də müvafiq sferalarda nəzarətin yeni formaları yaranmışdır.

Beynəlxalq nəzarətin iki növü vardır: xüsusi (və ya konvension) və ümumi. Xüsusi nəzarət konkret konvensiya və ya oxşar sazişlər qrupuna münasibətdə xüsusi olaraq yaradılmış mexanizm əsasında həyata keçirilir. Ümumi nəzarət isə bu və ya digər sahədə dövlətlərarası əməkdaşlığı tənzimləyən beynəlxalq orqan və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Belə nəzarət beynəlxalq hüququn müvafiq normalarına riayət olunması sahəsində fəaliyyətlə əlaqədardır. Beynəlxalq nəzarətin fəaliyyət sferasının genişlənməsi tendensiyası da mövcuddur ki, bu tendensiya ilə beynəlxalq nəzarət artıq dövlətlərin suveren yurisdiksiyası sferasına daxil olur. Belə nəzarətin ən mühüm problemlərindən biri də nəzarətin etibarlılığı məqsədilə dövlətlərin suverenliyinə hörmət edilməsinin təmin olunmasıdır. Bu zaman, ilk növbədə, beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə səmərəliliyi artırmaqla potensial milli nəzarət vasitələrindən istifadə etmək lazımdır. Beynəlxalq nəzarət öz həcminə görə müvafiq beynəlxalq normaların məzmunu, təyinatı və fəaliyyət xüsusiyyətlərinə tam uyğun olmalıdır. Lakin bu zaman müəyyən olunmuş çərçivədən kənara çıxmamalı, nəzarət naminə nəzarət olmamalıdır. İstənilən halda kənara çıxma nəzarətin nüfuzunu aşağı salır.

Nəzarətin həyata keçirilməsində ictimaiyyətin də mühüm rolu qeyd edilməlidir. Beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq hüququn cəmiyyətin və ayrı-ayrı şəxslərin həyatında rolunun artması daha geniş əhali kütləsinin diqqətinin beynəlxalq nəzarətə yönəlməsini şərtləndirir. Demokratiyanın milli və beynəlxalq səviyyələrdə inkişafı bunun üçün daha əlverişli şərait yaradır. Beləliklə, nəzarətin rolunun artması ona etimadın dərinləşməsinə, beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşması faktoruna çevrilməsinə gətirib çıxarır. O, beynəlxalq sistemin normal fəaliyyətinin təmini faktoru kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq nəzarət institutu üçün xarakterik olan spesifik prinsiplər formalaşdırılmışdır və bunlara aiddir: universallıq prinsipi; könüllülük və müvafiqlik prinsipi; konfidensiallıq (məxfilik) prinsipi; adekvathq-uyğunluq prinsipi; alınmış məlumatların tamlığı və həqiqiliyi prinsipi; peşəkarlıq prinsipi; səmərəlilik prinsipi; aşkarlıq prinsipi; beynəlxalq və dövlətdaxili nəzarətin qarşılıqlılığı prinsipi; nəzarətin forma və metodlarının çoxcəhətliliyi prinsipi; beynəlxalq nəzarət prosesində sui-istifadə və ayn-seçkiliyin yolverilməzliyi prinsipi.

Dövlətlərin öz öhdəliklərinə əməl etməsinin yoxlanılmasının müvafiq forma və metodlarından istifadə edilməklə beynəlxalq nəzarətin aşağıdakı mərhələlərini fərqləndirmək olar:

- nəzarət fəaliyyəti subyektinin, nəzarət altında olan obyektin və onun beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərinin, nəzarətin aparılmasının forma və metodlarının da daxil olduğu təşkilatın hazırlıq mərhələsi;

- beynəlxalq hüququn ümümtanınmış prinsiplərinə və beynəlxalq nəzarətə aid xüsusi prinsiplərə müvafiq olaraq, nəzarət altında olan obyektin beynəlxalq-hüquqi normalardan doğan öz öhdəliklərinə əməl etməsinə dair məlumatların toplanması;

- nəzarət altında olan obyektin davranışına dair toplanmış faktiki məlumatlarla onun beynəlxalq sazişlər və digər beynəlxalq hüquqi aktlarda müəyyənləşdirilmiş öhdəlikləri arasında müqayisə aparılması yolu ilə qiymət verilməsi və nəticələrin əsaslandırılması, hüquqi nomalardan kənara çıxmanın müəyyənləşdirilməsi;

- beynəlxalq nəzarəti həyata keçirən müvafiq orqan və təşkilatlar, eləcə də bu məqsədlə təsis edilmiş digər qurumlar

tərəfindən nəzarət altında olan obyektin öz beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərinə əməl etməsinə nail olmaq məqsədilə qərarların, tövsiyələrin, təlimatların (göstərişlərin) qəbul edilməsi:

- beynəlxalq nəzarət subyektləri tərəfindən hüquq pozan dövlətə münasibətdə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə kollektiv tədbirlər görülməsi, ən son olaraq bu barədə məlumatların BMT Baş Məclisi. Təhlükəsizlik Şurası və digər beynəlxalq orqanlara təqdim edilməsi.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq-hüquqi normalar əsasən İkinci Dünya Müharibəsindən sonra formalaşmışdır. Bu sahədə bütün bəşəriyyət üçün ən böyük nailiyyətlərdən biri 1948-ci ildə İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin qəbul edilməsi olmuşdur. Həmin dövrdən sonra insan hüquqlarının müdafiəsinin konvension mexanizmləri işlənib hazırlanmış və daha da inkişaf etməyə başlamışdır.

Məlum olduğu kimi, 1948-ci il Bəyannaməsində bütün dövlətlərin və xalqların yerinə yetinəli olduqları normativ və praktiki məqsədlərə uyğun təsbit olunan əsas prinsip və dəyərlər universal xarakterə malikdir. 1966-cı ildə isə iki mühüm sənədin: İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar, o cümlədən Mülki və siyasi hüquqlara dair Beynəlxalq paktların qəbulu bu sahədə daha ciddi dönüş yaratmışdır. Sonrakı illərdə də BMT və onun ixtisaslaşmış təsisatları çərçivəsində müvafiq sferaya dair bir sıra beynəlxalq sənədlərin işlənib hazırlanması və qəbulu tendensiyası genişlənmişdir. Bütövlükdə, dövlətlər müvafiq beynəlxalq müqavilələri qəbul etməklə pacta sunt servanda prinsipinə müvafiq olaraq, həmin müqavilələrə riayət etmək və bu məqsədlə dövlətdaxili tədbirlər görmək öhdəliyi götürürlər. Eyni zamanda, müasir şəraitdə beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində dövlətlər öz səylərini genişləndirirlər. Mövcud fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, belə səylər dövlətlər tərəfindən insan hüquqları sahəsində beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilərkən beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzərində beynəlxalq nəzarət mexanizmlərinin formalaşdırılması və daha da inkişafı yolu ilə həyata keçirilir. Bu zaman xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarət mexanizmləri dövlətdaxili hüquq müdafiə mexanizmlərini əvəz etmir, yalnız onları tamamlamaqla insan hüquqlarının pozulmasının qarşısını alır və onları bərpa edir.

7.2. İnsan hüquqları sahəsində BMT-nin əsas fəaliyyət istiqamətləri

BMT-nin insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində nəzarət sistemi onun əsas və köməkçi orqanlarının fəaliyyət dairəsindən ibarətdir. Faktiki olaraq BMT-nin bütün əsas və köməkçi orqanları insan hüquqları problemləri ilə bu və ya digər dərəcədə məşğuldurlar. BMT-nin əsas məqsədləri beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq, beynəlxalq cinayətkarlığa və terrorizmə qarşı mübarizə aparmaq, xalqların bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsiplərini rəhbər tutaraq millətlər arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, iqtisadi, sosial mədəni və humanitar xarakterli problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək kimi vacib məsələləri özündə birləşdirir. BMT-nin altı əsas orqanı vardır. Bunlardan beşi - Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurası, iqtisadi və Sosial Şura, Qəyyumluq Şurası və Katiblik Nyu-Yorkda (ABŞ), Beynəlxalq Məhkəmə isə Haaqada (Niderland) yerləşir.

Baş Məclis BMT-nin nümayəndəli orqanıdır. BMT-nin bütün üzvləri Baş Məclisdə təmsil olunmuşdur. Baş Məclisin səlahiyyətinə BMT Nizamnaməsinin tətbiq dairəsində olan istənilən məsələ aiddir. O, sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə bağlı dövlətlərin əməkdaşlığının ümumi prinsiplərini, o cümlədən tərəfsizlik məsələlərini nəzərdən keçirə bilər, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq məsələlərini, insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə dəstək verilməsi, beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı və onun məcəlləşdirilməsi məsələlərini müzakirə edə bilər, BMT üzvlərinə və ya Təhlükəsizlik Şurasına hər hansı bu cür məsələ və ya işlər üzrə tövsiyələr verə bilər.

Bu funksiyaların yerinə yetirilməsinə cavabdehliyi, əsasən, BMT Baş Məclisi və onun rəhbərliyi altında iqtisadi və Sosial Şura daşıyır (Nizamnamənin 60-cı maddəsi), insan hüquqları sahəsində Baş Məclisin əsas səlahiyyətləri Nizamnamənin 13-cü maddəsində qeyd edilmişdir. Burada deyilir ki, Baş Məclis irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər bir kəsin insan hüquq və əsas azadlıqlarının həyata keçirilməsinə yardım göstərmək və iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə

sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa kömək məqsədilə tədqiqatlar təşkil edir və tövsiyələr verir.

Adətən insan hüquqları üzrə məsələlər Baş Məclis tərəfindən onun əvvəlki sessiyalarında qəbul etdiyi qərarlara və İqtisadi və Sosial Şuranın hesabatının müvafiq bölmələrinə əsasən gündəliyə salınır. Bu məsələlər müntəzəm olaraq BMT-nin digər baş orqanları, üzv-dövlətlər və Baş Katib tərəfindən müzakirə edilir. Bundan sonra, insan hüquqlarına dair əksər məsələlər Baş Məclisin komitələri (məsələn, sosial və humanitar məsələlər, mədəniyyət məsələləri üzrə komitələr) tərəfindən baxılır.

Nizamnaməyə əsasən Baş Məclisin insan hüquqları sahəsində qəbul etdiyi təkliflər üzv-dövlətlər üçün hüquqi baxımdan məcburi deyildir. Lakin Baş Məclisin qətnamələrinin qəbulunun üzv-dövlətlərin səs çoxluğu prinsipinə əsaslanması və üzv-dövlətlərin Nizamnamənin 55-ci və 56-cı maddələrinə müvafiq olaraq, özlərinə insan hüquqlarına ümumi hörmət və riayət edilməsinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə əməkdaşlıq etmək kimi öhdəlik götürməsi bu qətnamələrin bütün dövlətlər üçün məcburi olan müəyyən beynəlxalq-hüquqi prinsip və normaların mövcudluğunu sübut edir.

BMT Nizamnaməsinin 22-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Baş Məclis insan hüquqları sahəsində öz funksiyalarını həyata keçirmək məqsədilə zəruri hallarda müxtəlif köməkçi orqanlar yaradır. BMT Baş Məclisi öz iclaslarında insan hüquqları məsələlərinə dair müzakirələr aparır və müvafiq qətnamələr qəbul edir. Baş Məclis BMT-nin məqsəd və prinsiplərini ifadə edən Nizamnamə müddələrinin pozulması nəticəsində meydana çıxan hallar da daxil olmaqla, millətlər (xalqlar) arasında ümumi rifah və ya dostluq münasibətlərini poza biləcək istənilən halların onun mənşəyindən asılı olmayaraq dincliklə qaydaya salınması tədbirlərini tövsiyə edə bilər.

Baş Məclisin 6 mühüm komitəsi vardır. Bunlar hüquq ədəbiyyatında Baş Məclisin baş komitələri də adlanır. Bu komitələr aşağıdakılardır: Birinci komitə (siyasi məsələlər və təhlükəsizlik məsələləri, o cümlədən perspektiv məsələlər); İkinci komitə (iqtisadi və maliyyə məsələləri); Üçüncü komitə (sosial və humanitar məsələlər, mədəniyyət məsələləri); Dördüncü komitə (xüsusi siyasi məsələlər və qəyyumluq və özü-özünü idarə etməyə)

ərəzilərin məsələləri); Beşinci komitə (inzibati və büdcə məsələləri); Altıncı komitə (hüquq məsələləri).

İnsan hüquqlarına aid olan əksər məsələlər Baş Məclisin Üçüncü komitəsi (sosial və humanitar məsələlər, mədəniyyət məsələləri) tərəfindən baxılır, lakin onlardan bəziləri həm də başqa komitələr tərəfindən müzakirə olunur. Onlar tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar Baş Məclisin plenar iclaslarında müzakirə olunur və təsdiqlənir.

BMT çərçivəsində müxtəlif aspektlər üzrə bir sıra orqanlar fəaliyyət göstərir. Tərksilah məsələləri üzrə orqanlar bunlardır: Tərksilah üzrə Komissiya; Tərksilah üzrə Konfrans; Hind okeanı üzrə Xüsusi komitə; Asiya və Sakit okeanda sülh və tərksilah məsələləri üzrə regional mərkəz; Afrikada sülh və tərksilah məsələləri üzrə regional mərkəz; Latın Amerikasına və Karib hövzəsində sülh, tərksilah və inkişaf üzrə regional mərkəz; Tərksilah sahəsində tədqiqatlar üzrə Məsləhətçi Şura; Tərksilah üzrə BMT-nin xüsusi Proqramı və s. Digər siyasi məsələlər üzrə aşağıdakı orqanlar fəaliyyət göstərir: Sülhün möhkəmləndirilməsi əməliyyatları üzrə xüsusi komitə; Atom radiasiyası üzrə BMT-nin Elm Komitəsi; Kosmik məkandan dinc məqsədlərlə istifadə üzrə Komitə; İsrail tərəfindən tutulmuş ərəzilərdə pozulmuş hüquqların təhqiqi üzrə Xüsusi Komitə; Fələstin xalqının ayrılmaz hüquqlarının həyata keçirilməsi üzrə Komitə; Fələstin qaçqınlarına kömək üzrə Yaxın Şərq Agentliyi; İntegrasiya üzrə Komitə və s. Müstəmləkə əleyhinə məsələlər üzrə aşağıdakı orqanlar mövcuddur: Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqilliyin verilməsi üzrə Bəyannamənin fəaliyyəti üzrə Xüsusi komitə; Apartheid əleyhinə Xüsusi Komitə; Cənubi Afrikada neft və neft məhsullarının daşınmasına nəzarət üzrə hökumətlərarası qrup; Afrikanın cənub hissəsi üçün peşə hazırlığı və təhsil sahəsində BMT Proqramı və s. İqtisadi məsələlər üzrə aşağıdakı orqanlar mövcuddur: Ticarət və İnkişaf üzrə BMT Konfransı (YUNKTAD); BMT İnkişaf Proqramı; İnkişaf məqsədilə elm və texnika üzrə hökumətlərarası Komitə; İnkişaf məqsədilə Elm və Texnika üzrə Məsləhətçi Komitə; Beynəlxalq İqtisadi əməkdaşlıq üzrə BMT Baş Məclisinin sessiyalarını hazırlayan hazırlıq komitəsi; Ümumdünya Ərzaq Şurası; Ümumdünya Ərzaq Proqramı, ərzaq yardımı Proqramları üzrə Komitə, BMT-nin Könüllülər Proqramı və s. Sosial-humanitar məsələlər üzrə bu

orqanlar fəaliyyət göstərir: BMT-nin qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarı; Qadınların işləri üzrə Komissiya və s. Hüquqi məsələlər üzrə aşağıdakı orqanlar fəaliyyət göstərir: Beynəlxalq hüquq Komissiyası; BMT Nizamnaməsi və Təşkilatının rolunun artırılması üzrə xüsusi Komitə; Beynəlxalq Ticarət hüququ üzrə BMT Komissiyası; Beynəlxalq terrorizin üzrə xüsusi Komitə; Beynəlxalq hüququn tədrisi, öyrənilməsi və daha geniş başa düşülməsi üzrə BMT Yardım Proqramı və s.

Təhlükəsizlik Şurası BMT orqanları sistemində xüsusi yer tutur. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında başlıca məsuliyyət məhz onun üzərinə qoyulmuşdur. Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq itxilafa gətirib çıxara bilən və ya beynəlxalq mübahisəyə səbəb ola bilən istənilən mübahisəni və ya situasiyanı, həmin mübahisənin və ya situasiyanın davam etməsinin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcəyini müəyyən etmək məqsədilə tədqiq edə bilər. Təhlükəsizlik Şurasının praktikada geniş həyata keçirdiyi, lakin BMT Nizamnaməsinin özündə birbaşa göstərilməyən daha bir mühüm səlahiyyəti vardır: potensial və ya mövcud münaqişə rayonuna müvafiq dövlətin razılığını ilə sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsi (sülhün bərpa edilməsi və ya qorunub saxlanması üzrə əməliyyatlar).

Nizamnamə ilə müəyyən olunan bu müddəalar, əsasən, təcavüz aktları zamanı beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına yönəlməsinə baxmayaraq, BMT praktikası göstərir ki, Təhlükəsizlik Şurası öz səlahiyyətlərindən ayrı-ayrı dövlətlərdə insan hüquqlarının kütləvi pozulması hallarının qarşısının alınması məqsədilə də istifadə edə bilər. Nizamnamənin 39-cu maddəsində nəzərdə tutulan «sülhə təhlükə» anlayışı dəqiq müəyyən olunmadığına görə Nizamnamə Təhlükəsizlik Şurasına bu sahədə fəal tədbirlər görməyə imkan verir. İlk dəfə Təhlükəsizlik Şurası Nizamnamənin VII fəslə ilə nəzərdə tutulan səlahiyyətlərindən Rodeziyaya münasibətdə istifadə etdi. 1965-ci ildə Təhlükəsizlik Şurası belə hesab etdi ki, Rodeziyada mövcud olan irqçi rejim «sülhə təhlükəndir və buna görə də bütün dövlətləri bu rejimlə bütün əlaqələri kəsməyə, neft və benzin ticarətinə embarqo qoymağa çağırırdı. 1966-cı ildə Təhlükəsizlik Şurası BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Rodeziyaya qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiq olunması barədə

qərar qəbul etdi. Belə sanksiyalar daha çox 1990-cı ildə İraqa, 1991-ci ildə Yuqoslaviyaya, 1992-ci ildə isə Liviya, Liberiya və Anqolaya qarşı tətbiq edilmişdir.

BMT i əhlükəsizlik Şurası BMT sistemində yeganə orqandır ki, öz səlahiyyətlərinə daxil olan məsələlər üzrə məcburi qərarlar qəbul edə bilər. Təhlükəsizlik Şurası BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə müvafiq olaraq geniş səlahiyyətlərə malikdir. 39-cu maddəyə görə, Təhlükəsizlik Şurası sülhə qarşı hər cür təhlükəni müəyyən edir və bunun qarşısının alınması məqsədilə hansı tədbirlərin görülməsi məsələsini həll edir. Təhlükəsizlik Şurasının beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi sahəsindəki fəaliyyəti (səlahiyyətləri) 3 əsas qrupa bölünür: dövlətlər arasında münasibətlərin dinc yolla həll edilməsi üzrə səlahiyyətlər; təcavüz, süiaün pozulması və təcavüz aktlarına qarşı səlahiyyətlər; silahlanma və tərksilahın tənzihi sisteminin yaradılması üzrə səlahiyyətlər.

Azərbaycan Respublikası ilk dəfə 24 oktyabr 2011-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının iki illiyə (2012-2013) qeyri-daimi üzvü seçilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilməsi dövlətimiz üçün təkcə təbliğali-siyari məzmun kəsb etmir. Respublikamız bu uğura imza atmaqla, faktiki olaraq təşkilat çərçivəsində mühüm qərarların qəbulu prosesində əsas dövlətlərdən birinə, həlledici söz sahibinə çevrilmişdir. Şübhəsiz, Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsi, möhtərəm Prezident İlham Əliyevin də vurguladığı kimi, Azərbaycan xalqının tarixi qələbəsidir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu tarixi nailiyyət Azərbaycan Respublikasında gedən demokratik dəyişikliklərə, insan hüquqları sahəsindəki mühüm addımlara beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər tərəfindən verilən cavabdır.

İqtisadi və Sosial Şura BMT-nin və onun ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının iqtisadi və sosial sahələrdə fəaliyyətini əlaqələndirən orqandır. O, Baş Məclis tərəfindən üç il müddətinə seçilən 54 üzv dövlətdən ibarətdir. İqtisadi və Sosial Şura beynəlxalq iqtisadi və sosial problemləri müzakirə etmək və müvafiq tövsiyələr işləyib hazırlamaq üçün mərkəzi forum rolunu oynayır. O, iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə ilə yanaşı, digər sahələrdə beynəlxalq məsələlərə aid tədqiqatlar aparır, məruzələr edir və ya istənilən belə məsələlərə aid Baş

Məclisə, BMT üzvlərinə və maraqlı ixtisaslaşdırılmış təsisatlara tövsiyələr verir. Baş Məclisə təqdim etmək üçün konvensiya layihələri hazırlayır, beynəlxalq konfranslar çağırır. Təsədüfi deyildir ki, məhz İqtisadi və Sosial Şuranın iştirakı ilə İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, insan hüquqlarına dair 1966-cı il tarixli paktlar. Uşaq hüquqlarına dair Bəyannamə və Konvensiya, Qadınların siyasi hüquqlarına dair Konvensiya və s. aktlar hazırlanmış və qəbul edilmişdir.

İqtisadi və Sosial Şura BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsinə müvafiq olaraq irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsi və riayət edilməsinin dəstəklənməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir. İqtisadi və Sosial Şuranın ən mühüm səlahiyyətlərindən biri də BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının fəaliyyətini əlaqələndirməkdir. İqtisadi və Sosial Şura bu təşkilatlarla xüsusi sazişlərə girir, onlarla məsləhətləşmələr aparır və tövsiyələr verir, onlardan müntəzəm məruzələr alır. BMT Nizamnaməsinin 68-ci maddəsində qeyd edilir ki, İqtisadi və Sosial Şura iqtisadi və sosial sahələrdə, o cümlədən insan hüquqlarına dəstək vermək üçün komissiyalar və habelə öz funksiyalarının icrası üçün tələb olunan digər bu cür komissiyalar təsis edir.

Hal-hazırda onun 9 funksional komissiyası vardır. Məsələn, İnsan hüquqları üzrə Komissiya (hal-hazırda İnsan hüquqları Şurası), Sosial inkişaf komissiyası, Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədalət mühakiməsi üzrə komissiya, Statistika komissiyası, Qadınların vəziyyəti üzrə komissiya və s. Bundan əlavə, köməkçi orqan kimi İqtisadi və Sosial Şuranın 5 regional komissiyası vardır: Afrika üzrə iqtisadi komissiya, Asiya və Sakit okean üzrə İqtisadi və sosial komissiya, Avropa İqtisadi komissiyası, Latın Amerikasına və Karib hövzəsi üzrə İqtisadi komissiya, Qərbi Asiya üzrə İqtisadi və sosial komissiya.

BMT Baş Məclisininin 1977-ci il 20 dekabr tarixli 32/197 sayılı qətnaməsinə əsasən İqtisadi və Sosial Şuranın funksiyalarına aşağıdakılar daxildir: beynəlxalq iqtisadi və sosial problemlərin ətraflı müzakirəsi və bu sahələrə dair BMT siyasəti və fəaliyyət prinsiplərinin işlənilməsi və hazırlanması; iqtisadi və sosial məsələlərlə bağlı bütün BMT sisteminin, o cümlədən ixtisaslaşdırılmış

təşkilatların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi; beynəlxalq iqtisadi və sosial əməkdaşlığın ümumi və xüsusi problemlərinə dair tədqiqat və məruzələrin hazırlanması.

Beynəlxalq Məhkəmə BMT-nin əsas məhkəmə orqanıdır. O. BMT Nizamnaməsinə əlavə olunan və onun ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən Statuta uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq Məhkəmə dövlətlər arasındakı mübahisələri həll edir və hüquqi məsələlər üzrə məsləhət xarakterli rəylər çıxarır. Hər bir dövlət tərəf kimi çıxış etdiyi Beynəlxalq Məhkəmənin qərarına əməl etməlidir. BMT-nin bütün üzvləri ipso facto Beynəlxalq Məhkəmənin Statülünün iştirakçılarıdır. O, dövlətlər arasındakı beynəlxalq mübahisələrin həllində mühüm bir institut olmaqla, həm də Baş Məclisin, Təhlükəsizlik Şurasının və digər orqanların hüquqi məsələlərdə sərguları üzrə məsləhətçi rəylər verir.

BMT Katibliyinin başlıca vəzifəsi bütün Təşkilatın normal fəaliyyətini təmin etməkdən ibarətdir. Katiblik Baş Katibdən və təşkilat üçün tələb olunan ştatdan ibarətdir. Baş Katib tərəfindən Baş Məclisin müəyyən etdiyi qaydalara əsasən təyin olunan Katibliyin işçiləri (hal-hazırda onların sayı 9 minə qədərdir) beynəlxalq vəzifəli şəxslər hesab olunur. BMT-nin hər bir üzvü Baş Katibin və Katiblik əməkdaşlarının vəzifələrinin sırf beynəlxalq xarakterinə hörmət etməli və onlara öz vəzifələrini yerinə yetirərkən heç bir təsir göstərməməlidir. Katibliyin tərkibinin düzgün seçilməsinin, BMT Nizamnaməsinin 101-ci maddəsində göstəriləyi kimi, vəzifələrin bölünməsində ədalətli coğrafi bölgü prinsipini gözləməyin, onun işinin hərtərəfli düzgün təşkil edilməsinin bütün təşkilatın müvəffəqiyyətli fəaliyyəti üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. BMT-nin Baş Katibi Təşkilatın baş inzibati vəzifəli şəxsidir. O, Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Məclis tərəfindən 5 il müddətinə təyin olunur. O, əsasən icra-sərəncam funksiyalarını yerinə yetirir. Baş Katibin mühüm səlahiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılmasına təhlükə törədə bilən istənilən məsələni Təhlükəsizlik Şurasının nəzərinə çatdırıb bilər. Baş Katib beynəlxalq mübahisələrin və situasiyaların nizamlanmasında mühüm rol oynayır.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində BMT çərçivəsində aparılan işlərdə BMT Baş Katibinin rolu da xüsusilə qeyd edilməlidir. Belə ki, 1966-cı il Paktlarında və digər beynəlxalq-

hüquqi sənədlərdə təsbit olunmuş insan hüquqlarına əməl edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən dövlətdaxili tədbirlər barədə illik hesabatların qəbul edilməsi, insan hüquqları ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi sahəsində tövsiyə və tapşırıqların verilməsi bunun bariz nümunəsidir. Bunlarla yanaşı, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm beynəlxalq mexanizimdən hesab edilən BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarı və Qaçqınların işi üzrə BMT Ali Komissarı İdarəsi bu gün də BMT Baş Katibinin rəhbərliyi altında fəaliyyətlərini uğurla davam etdirirlər.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci il martın 2-dən BMT- nin bərabərhüquqlu üzvüdür. Beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti kimi Azərbaycan Respublikasının BMT-dəki fəaliyyətinin əsas məqsədləri və onların beynəlxalq təşkilatın vəzifələri ilə uzlaşdırılması son dərəcə əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının BMT və onun ixtisaslaşmış qurumlarındakı fəaliyyətinin məqsədlərini, əsas etibarilə, iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: müasir dövrün vəziyyəti və tələbi ilə əlaqədar mövcud olan məqsədlər; tarixi inkişafın gələcək mərhələsi ilə əlaqədar meydana çıxıb biləcək məqsədlər.

İndi isə bilavasitə BMT çərçivəsində fəaliyyət göstərən bir sıra orqanların fəaliyyətinə nəzər yetirək.

Qadınların statusu üzrə Komissiya funksional komissiya olaraq İqtisadi və Sosial Şuranın 21 iyun 1946-cı il tarixli 11 (II) sayılı Qətnaməsinə uyğun olaraq yaradılmış və İqtisadi və Sosial Şura tərəfindən seçilən 45 dövlətin nümayəndələrindən ibarətdir. Onun funksiyalarına siyasi, iqtisadi, mülki, sosial, eləcə də təhsil sahələrində qadın hüquqlarının təşviqi üzrə İqtisadi və Sosial Şuraya tövsiyələr və məruzələr təqdim etmək, həmçinin qadın və kişi hüquqlarının bərabərliyi prinsipinin yerinə yetirilməsi məqsədilə qadın hüquqları sahəsində daha mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə təklif və tövsiyələr hazırlamaq daxildir. Komissiyanın məqsədlərindən ən əsası bütün dünyada qadınların kişilərlə bərabər hüquqlara malik olmalarının hüquqi və faktiki baxımdan reallaşmasına yardım etməkdir, iqtisadi və Sosial Şura 1987-ci ildə qəbul etdiyi 1987/22 sayılı Qətnaməsi ilə Komissiyanın mandatını bir daha genişləndirdi. 1995-ci ildə Qadınların IV Ümumdünya Konfransından sonra Baş Məclis Komissiyaya

Konfransda qəbul olunmuş Platformanın (Pekin Platforması) fəaliyyəti üzrə vəzifələri həyata keçirməyi də həvalə etmişdir.

BMT orqanlarından ən əhəmiyyətli 1946-cı ildə yaradılmış İnsan hüquqları Komissiyasıdır. Komissiya BMT-nin insan hüquqları problemləri ilə məşğul olan mühüm orqanıdır. Komissiya öz işinə 1947-ci ildə Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin hazırlanması ilə başlamışdır. Onun səlahiyyət dairəsi olduqca genişdir. Belə ki, bu Komissiya insan hüquqları sahəsində istənilən məsələ ilə məşğul ola bilər.

Komissiya insan hüquqları sahəsində tədqiqatlar aparır, sonrakı fəaliyyət üçün tövsiyələr verir və BMT-nin insan hüquqlarına dair sənədlərini hazırlayır. Komissiyanın iclaslarında sadalanan işlərlə yanaşı, həmçinin insan hüquqlarının pozulması faktları ilə bağlı verilmiş ərizələrə baxır və müvafiq məlumatları araşdırır. Bundan əlavə, İnsan hüquqları Komissiyası çərçivəsində ayrı-ayrı dövlətlər və qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqlarına aid məsələ qaldıra bilərlər. Komissiya hər il 100-ə yaxın qətnamə və qərar qəbul etmişdir.

Komissiyanın proseduru qaydalanna aşağıdakıların yaradılması daxildir: işçi qrupları, ölkələr üzrə mandatı olan xüsusi məruzəçilər, nümayəndələr, müstəqil ekspertlər və mövzular üzrə (tematik) xüsusi məruzəçilər, nümayəndələr, ekspertlər. Hazırda İnsan hüquqları Komissiyasının 20-dən çox xüsusi tematik proseduru mövcuddur. Məsələn, Özbaşına həbsdə saxlamalar üzrə İşçi qrupu, İşgəncələr və digər qəddar və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri üzrə Xüsusi Məruzəçi, Din və ya etiqad azadlığı məsələləri üzrə Xüsusi Məruzəçi, Ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin məsələləri üzrə Baş Katibin Nümayəndəsi, Miqrantların hüquqları üzrə Xüsusi Məruzəçi və s.

Məruzəçilər institutu dövlətlə təmasda olan əsas mexanizmlərdən biridir və hərtərəfli təhlillərə, o cümlədən araşdırmalara əsaslanır. Məsələn, 26 fevral-5 mart 2006-cı illərdə din və ya etiqad azadlığı üzrə xüsusi məruzəçi Asma Cahangir Azərbaycandakı vəziyyəti qiymətləndirmək üçün bu ölkəyə səfər etmişdir. Öz hesabatında xüsusi məruzəçi Azərbaycan Respublikasında ümumilikdə dini tolerantlığın yüksək səviyyədə olduğunu və böyük əksəriyyətin müsəlmanlar təşkil etməsinə baxmayaraq, burada həqiqi dini harmoniyanın mövcud olduğunu vurğulamışdır.

İnsan hüquqları üzrə BMT Komissiyasının işinin an çox yayılmış nəzarət formalarından biri - tematik mexanizm adlanan mexanizmlərin yaradılmasıdır. İlk oxşar mexanizm 1980-ci ildə yaradılan zorakı və ya məcburi yox olma halları üzrə İşçi qrupu oldu. 1982-ci ildə Komissiya lazımlı səviyyədə məhkəmə araşdırmaları keçirmədən edam və ya özbaşına edam halları üzrə, 1985- ci ildə isə işgəncə məsələləri üzrə xüsusi məruzəçi təyin etdi. 1990- cı ildə uşaq alveri, uşaq pozğunluğu və uşaq pornoqrafiyası məsələləri üzrə xüsusi məruzəçi təyin olunur, 1991-ci ildə isə özbaşına həbs etmə üzrə İşçi qrupu yaradılır, onun sərəncamına əsas hüquqlardan biri olan vicdan azadlığı ilə uyuşmayan həbs etmə halları daxildir.

Lakin Komissiyanın fəaliyyətinin kifayət qədər səmərəli olmadığını və daimi əsasda fəaliyyət göstərmədiyini nəzərə alaraq BMT Baş Məclisi İnsan hüquqları Komissiyasını BMT Baş Məclisinin köməkçi orqanı kimi İnsan hüquqları üzrə Şura ilə əvəz etmək barədə 15 mart 2006-cı il tarixli qətnamə qəbul etmişdir. 2006-cı ildə Şuranın birinci tərkibi seçilmişdir və Azərbaycan Respublikası 47 üzvdən biri kimi Avropam təmsil edir. İnsan hüquqları Şurası kobud və sistemlik pozulma da daxil olmaqla, insan hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar şəraitlərə baxmağa səlahiyyətli. Şuramın vəzifələrinə daxildir: iştirakçı dövlətlərə onların razılığı ilə insan hüquqları sahəsində tədris və məsləhət xarakterli fəaliyyətdə yardım göstərmək; insan hüquqları sahəsində tematik məsələlərin müzakirəsi üçün forum rolunu oynamaq; BMT Baş Məclisinə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüququn inkişafı ilə əlaqədar tövsiyələr vermək; dövlətlərin insan hüquqları sahəsində öz üzərinə götürdükleri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə yardım etmək; dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükleri öhdəlikləri yerinə yetirmələri üzrə obyektiv və etibarlı məlumat üçün ümumi dövrü məruzələr almaq; insan hüquqları sahəsində hökumətlərlə, regional təşkilatlarla, milli təsisatlar və mülki cəmiyyətlə sıx əməkdaşlıq etmək; insan hüquqlarının inkişafı və müdafiəsi üzrə tövsiyələr qəbul etmək; BMT Baş Məclisinə illik məruzələr təqdim etmək.

İnsan hüquqları üzrə Şura üzvləri ədalətli coğrafi bölgü prinsipi əsasında belə seçilir: Afrika dövlətləri qrupuna 13 yer, Asiya dövlətləri qrupuna 13 yer, Şərqi Avropa dövlətləri qrupuna 6 yer, Latin Amerikasını və Karib hövzəsi dövlətləri qrupuna 8 yer.

Qərbi Avropa dövlətləri qrupuna və digər dövlətlərə 7 yer. Şuranın ildə 3 dəfədən az olmayaraq sessiya keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu sessiyaların isə 10 həftədən az olmayaraq keçirilməsi müəyyən edilmişdir. Şuranın ilk sədri meksikalı diplomat Luis Alfredo de Alba olmuşdur.

1947-ci ildə İnsan hüquqları Komissiyası özünün ilk yığıncağında Ayrı-seçkilinin qarşısının alınması və azlıqların müdafiəsi üzrə Altkomissiya təsis etmişdir. Altkomissiyanın yaradılmasının məqsədləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: ayrı-seçkilinin bütün formaları, irqi, milli, dini və linqvistik azlıqların insan hüquqları və azadlıqları üzrə İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməyə əsaslanaraq tədqiqatlar aparmaq və tövsiyələr vermək; İqtisadi və Sosial Şura və İnsan hüquqları Komissiyası tərəfindən onun üzərinə qoyulan istənilən vəzifəni yerinə yetirmək. 1999-cu ildən Altkomissiya İnsan hüquqlarının müdafiəsi və təşviqi üzrə Altkomissiya adlandırıldı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Altkomissiya da, öz növbəsində, İnsan hüquqları Komissiyası kimi müvafiq işçi qrupları təsis edir: Məlumatlar üzrə İşçi Qrupu, Köhlək və buna bənzər praktika, həmçinin uşaq əməyinin və fahişəliyin üçüncü tərəf vasitəsilə istismarı məsələləri üzrə İşçi Qrupu, Azlıqlar üzrə İşçi Qrupu, Transmilli korporasiyalar üzrə İşçi Qrupu. Altkomissiya bir çox məsələlər, o cümlədən öz fəaliyyətinə dair qətnamələr və qərarlar qəbul edir, digər məsələlər üzrə isə İnsan hüquqları Komissiyası və İqtisadi və Sosial Şura tərəfindən qəbul olunmaq üçün qətnamə layihələri hazırlayır.

İnsan hüquqları Şurası fəaliyyətə başlayandan sonra Altkomissiyanın əvəzində 18 ekspertdən ibarət Məsləhətçi Komitə yaradılmışdır ki, bu orqan da Şuranın analitik mərkəzi kimi çıxış edir və əsas funksiyası Şuraya ekspert bilikləri verməkdən ibarətdir.

Məlum olduğu kimi respublikamız BMT-nin İnsan hüquqları Şurasına üzv qəbul olunarkən öz üzərinə bir sıra öhdəliklər götürmüş və bu öhdəliklərdən biri də Universal Dövrü İcmal mexanizmi ilə bağlıdır. Qeyd olunan icmal ölkədə bütövlükdə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud vəziyyəti əks etdirməlidir. 2009-cu ildə insan hüquqları sahəsində vəziyyətin dəyərləndirilməsi baxımından lam yeni mexanizm olan Universal Dövrü İcmal üzrə Azərbaycan Respublikasının BMT-

nin İnsan Hüquqları Şurasında ilk hesabatı dinlənilmiş və bu sənədə böyük maraq göstərmiş dövlətlərin nümayəndələrinin fəal iştirakı ilə müzakirələr nəticəsində ölkəmizdə insan hüquqları sahəsində əldə edilmiş uğurlar, müsbət təcrübə dəyərləndirilmiş və bəzi tövsiyələr verilmişdir,

BMT İqtisadi və Sosial Şurası tərəfindən bir sıra qətnamələr də qəbul olunmuşdur ki, bunlara müvafiq olaraq, nizamnamə prosedurları yaranmışdır. Bunlardan 1235 və 1503 prosedurlarını göstərmək olar. İqtisadi və Sosial Şuranın 6 iyun 1967-ci tarixli 1235 saylı Qətnaməsinə əsasən İnsan hüquqları Komissiyası dünyanın istənilən nöqtəsində insan hüquqlarının pozulması hallarına baxa və insan hüquqları sahəsində təcrübəyə malik olan xüsusi məruzəçi, yaxud nümayəndələr, müstəqil ekspertlər təyin edə bilər. Onların səlahiyyətləri (mandatları) bir- birindən fərqlənsə də, ümumi olaraq aşağıdakı öhdəlikləri əhatə edir: ayrı-ayrı ölkələrdə insan hüquqlarının vəziyyəti ilə bağlı situasiyalara (ölkələr üzrə məruzəçi və ya nümayəndə) və ya ayrı-ayrı problemlərə (tematik məruzəçi və işçi qruplar) baxmaq; İnsan hüquqları Komissiyasına (bəzən isə Baş Məclisə və Baş Katibə) tövsiyə və nəticələrlə bağlı məruzələr təqdim etmək; insan hüquqlarının pozulması daxil olan informasiyaların həqiqiliyini yoxlamaq. İnsan hüquqları üzrə mövcud müqavilə orqanlarından (İnsan hüquqları Komitəsi, İşgəncələr əleyhinə Komitə və s.) fərqli olaraq nizamnamə prosedurları məlumatların təqdim olunması üzrə dəqiq müəyyən olunmuş formaya malik deyillər. Bu məlumatlar insan hüquqlarının pozulmasının qurbanı olan şəxs, onun qohumları, qeyri-hökumət təşkilatları və başqaları tərəfindən təqdim oluna bilər.

27 may 1970-ci ildə İqtisadi və Sosial Şura İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının pozulması ilə əlaqədar məlumatlara baxılma proseduru haqqında Qətnamə qəbul etdi. Qətnamə sıra nömrəsinə uyğun olaraq, 1503 Proseduru adlanır. 1503 Proseduru kifayət qədər geniş istifadə olunan fərdi şikayət prosedurudur. 1970-ci il Qətnaməsinə əsasən BMT İnsan hüquqları Komissiyası (hal-şazırda İnsan hüquqları Şurası) insan hüquqlarının sistematik və kütləvi pozuntuları haqqında şəxslərdən, şəxslər qrupundan və qeyri-hökumət təşkilatlarından şikayətlər (məlumatlar) ala bilər və zəruri hallarda onları Komissiyanın (Şuranın) sessiyalarında müzakirəyə təqdim edə

bilər. Belə məlumatlar heç də pozuntunun qurbanı tərəfindən deyil, istənilən fərd və ya təşkilat tərəfindən də verilə bilər. Bu pozuntularla bağlı İnsan hüquqları Şurası özünün qeyd və təkliflərini BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasına təqdim etdiyi illik məruzələrə daxil edir.

Növbəti orqan BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarıdır. Bu vəzifə Baş Məclisin 48/141 sayılı Qətnaməsinə müvafiq olaraq, 20 dekabr 1993-cü ildə təsis edilmişdir. İnsan hüquqları üzrə Ali Komissar BMT-nin insan hüquqları sahəsində bütün fəaliyyətinə nəzarət edən ali vəzifəli şəxsdir. O, tutduğu vəzifəyə görə BMT Baş Katibinin müavinidir. Ali Komissarın əsas vəzifəsi BMT-nin rəhbər orqanları tərəfindən qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsi yolu ilə insan hüquqlarına əməl olunmasına maksimum nail olmaqdan ibarətdir. Bundan başqa, Ali Komissar insan hüquqları sahəsində təbliğat və təhsil proqramlarını əlaqələndirir, dövlətlərə məşvərətçi xidmətlər təklif edir. Komissar öz vəzifələrinin effektiv icrası üçün aparata malik olur. Bu aparat 3 bölmədən ibarətdir: inkişaf hüququ və tədqiqat bölməsi; yardım xidməti bölməsi; proqram fəaliyyəti bölməsi.

Ali Komissarın vəzifəsi 6 bölməni əhatə edir: bütün dünyada insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi; insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi; insan hüquqlarına hörmətin təmin edilməsi məqsədilə hökumətlərlə dialoqun aparılması; BMT-nin müxtəlif orqanlarının insan hüquqları sahəsində səylərinin əlaqələndirilməsi; indiki və gələcək tələbatlara uyğun olaraq BMT mexanizmlərinin hərəkətə gətirilməsi; tnsar, hüquqları üzrə Ali Komissar İdarəsi üzərində nəzarət.

Qaçqınların işi üzrə BMT Ali Komissarı İdarəsi (QAKİ) 14 dekabr 1950-ci ildə BMT Baş Məclisin qərarı ilə yaradılmışdır. Bu İdarə öz mandatına müvafiq olaraq, bütün dünyada qaçqınların müdafiəsi və onların problemlərinin həlli istiqamətində BMT-nin fəaliyyətini əlaqələndirmək funksiyasını həyata keçirir. Komissarlıq Baş Məclisin və İqtisadi və Sosial Şuranın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Ali Komissar hər il Baş Məclisə, həmçinin İqtisadi və Sosial Şuraya illik hesabatlar təqdim edir. QAKİ-nin əsas funksiyası maraqlı dövlətlərlə əməkdaşlıq etməklə qaçqınların beynəlxalq müdafiəsini təşkil etmək, qaçqınların və sığınacaq axtaran şəxslərin müdafiəsi üzrə dövlətlərin öz öhdəliklərini dərk və icra etməsinə nail olmaqdır.

QAKİ-nin Nizamnaməsinin 8-ci maddəsinə uyğun olaraq, İdarə öz məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirir: qaçqınların hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması; qaçqınların müdafiəsinə dair beynəlxalq konvensiya və sazişlərin qəbulu və təsdiq edilməsi; köməyə ehtiyacı olan qaçqınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sayının azaldılması üçün tədbirlər həyata keçirən dövlətlərə yardım; qaçqın və məcburi köçkünlərin öz vətənlərinə təhlükəsiz və könüllü repatriasiyası; müxtəlif dövlətlərin ərazilərinə qaçqınların buraxılması üçün sadələşdirilmiş rejimlərin tətbiqi; BMT-nin və ya dövlətlərin müvafiq müraciətləri əsasında qaçqınlara maddi, ərzaq, tibbi və sosial kömək göstərilməsi, onların üçüncü dövlətlərin ərazisində yerləşdirilməsi, repatriasiya tədbirləri baş tutmadıqda isə qaçqınların sığınacaq dövlətinə inteqrasiyası; layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün lazımı vəsait və məlumatların yığılması, konsullativ xidmətlərin göstərilməsi. İdarə öz mandatına müvafiq olaraq, sığınacaq verməsi dövlətin hakimiyyət orqanları tərəfindən qaçqınların müdafiəsinin təmin olunmasını tələb edir və zərurət olduqda bu məqsəd üçün onlara kömək edir.

7.3. İnsan hüquqları sahəsində komitələr

Müqavilə mexanizmləri müvafiq beynəlxalq müqavilə müddələrinin yerinə yetirilməsi üzrə dövlətlərin həmin beynəlxalq sənədlərlə öz üzərinə götürdükləri öhdəliklərə əməl edilməsi üzrə əsas nəzarət sistemləri kimi yaradılmışlar. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün dövlətlər komitələrə ilkin və dövrü məruzələr təqdim edirlər. Komitələr həmin məruzələrə özünün iclaslarında baxır və özlərinin yekun qeydlərini qəbul edirlər. Burada pozitiv aspektlərlə yanaşı, narahatlıq doğuran hallar da göstərilir. Buna görə də iştirakçı-dövlətlərə müvafiq tövsiyələr verilir. Özlərinin fəaliyyəti dövründə komitələr müvafiq konvensiya normalarının tətbiqi və təfsiri üzrə yüksək standartlar işləyib hazırlamışlar ki, bunlar da Ümumi tövsiyələr adlanır.

Aşağıdakı universal müqavilə mexanizmləri fərqləndirilir: İnsan hüquqları Komitəsi, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə, İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, İşgəncələr əleyhinə Komitə, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, Uşaq hüquqları Komitəsi, Əməkçi-miq rantlar və onların

ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə, Əlillərin hüquqları üzrə Komitə, Zorakı yoxa çıxarmalar üzrə Komitə.

İnsan hüquqları Komitəsi Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 28-ci maddəsinə əsasən yaradılmışdır. Pakta əsasən İnsan hüquqları Komitəsinin üzərinə aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur: Paktda əks olunmuş müddəaların təfsirini verməklə üzv-dövlətlərə hüquq və azadlıqların təmin olunması istiqamətində köməklik göstərmək; Paktı ratifikasiya etmiş dövlətlərdən Paktda əks olunmuş hüquqların həyata keçirilməsi istiqamətində görülmüş tədbirlərə dair hesabatlar qəbul et inək, bu hesabatları dinləyərək iizv- dövlətlərə konkret tövsiyələr vermək; müəyyən tələblər çərçivəsində üzv-dövlətin hər hansı bir digər dövlətə qarşı Paktda əks olunmuş hər hansı bir hüququn pozulması ilə bağlı təqdim etdiyi məlumatlara baxmaq və öz səlahiyyətləri çərçivəsində tədbirlər görmək; Pakta əlavə olunan birinci Fakültativ Protokola qoşulmuş dövlətlərdə yaşayan şəxslərdən fərdi şikayətlər qəbul etmək və onlara baxmaq.

Paktın 40-cı maddəsinə görə Komitə iştirakçı-dövlətlərdən öz öhdəliklərini yerinə yetirməsi barədə 5 ildən bir məruzələr alır, bu məruzələrlə bağlı öz qeyd və təkliflərini irəli sürür. Hər hansı bir dövlət Paktın iştirakçısı olduqdan bir il sonra Komitəyə ilkin məlumat təqdim etmək öhdəliyi daşıyır. Həmin ilkin məlumat insan hüquqları haqqında bu dövlətin qanunvericiliyinə giriş və bu hüquqların müdafiə mexanizmləri haqqında məlumatları əhatə edir. Komitə dövlətlərin məruzələrini qəbul etdikdən sonra həmin Ölkədəki vəziyyətə baxılmasını öz gündəliyinə daxil edir.

Komitə 18 ekspertdən ibarətdir. 41-ci maddəyə əsasən İnsan hüquqları Komitəsinin bir iştirakçı-dövlətin digər iştirakçı- dövlətə qarşı verdiyi və həmin dövlətin Paktdan irəli gələn öhdəliklərini pozmasına iddia edən şikayətə baxmaq səlahiyyəti vardır. Lakin bu prosedurdan yalnız onu xüsusi formada qəbul edən, yəni 41-ci maddə əsasında bəyanat təqdim edən dövlətlər istifadə edə bilirlər. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktına əsasən bu kimi şikayəti qəbul edən Komitə əvvəlcə vasitəçilik edir, bunun bir nəticəsi olmadıqda isə tərəflərin razılığı ilə məsələni ad hoc razılaşma komissiyasına göndərə bilər. Lakin bu Komitənin şikayət üzrə son mərhələdə çıxardığı qərar məcburi xarakter daşıyır.

İnsan hüquqları Komitəsinin daha bir səlahiyyəti 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta 1966-cı il dekabrın 16-da qəbul olunmuş Fakültativ Protokolla müəyyən olunmuşdur. Protokolun 1-ci maddəsinə görə, Komitə özünü Paktda təsbit olunmuş hər hansı bir hüququn pozulmasının qurbanı hesab edən şəxsdən müvafiq dövlətə qarşı şikayət qəbul edə və ona baxa bilər. Burada şəxslər dedikdə, yalnız Paktdan irəli gələn hüquqları pozulmuş fərdlər və ya onların rəsmi nümayəndələri başa düşülməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Komitə ictimai təşkilatların və korporasiyaların müraciətlərinə baxmır.

Komitə, həmçinin Paktın bu Protokolun iştirakçısı olmayan iştirakçı-dövlət barəsində heç bir məlumat qəbul etmir. Eyni zamanda, dövlətə münasibətdə onun Protokola qoşulma tarixindən əvvəl baş verən və həmin tarixdən sonra davam etməyən faktlar üzrə müraciətlərə də baxılmır. Şəxs Paktda sadalanan hüquqlardan hər hansı birinin pozulduğunu iddia etməli və bununla bağlı bütün dövlətdaxili müdafiə vasitələrindən istifadə etməlidir. Komitə ona təqdim olunan məlumatı Paktın hər hansı bir müddəasını pozduğu iddia edilən iştirakçı-dövlətin nəzərinə çatdırır. Bu barədə bildiriş alan dövlət 6 ay ərzində Komitəyə bu məsələni aydınlaşdıran və həmin dövlətin gördüyü və ya görə biləcəyi tədbirlər barəsində yazılı izahat və ya bəyanat təqdim edir. Bundan sonra Komitə hər iki tərəfdən aldığı məlumatları qapalı iclaslarda araşdırır və gəldiyi nəticəni müvafiq iştirakçı-dövlətə və şəxsə bildirir. Dövlət tərəfindən insan hüquqlarının pozulduğunu müəyyən etdiyi hallarda Komitə onun qarşısında aşağıdakı tələbləri qoya bilər: hüquqazidd əməlin dayandırılması; bu cür pozuntuları gələcəkdə təkrar etməmək barədə təminat verilməsi; əvvəlki vəziyyətin bərpası; şəxsə və ya şəxslərə dəyən zərərin ödənilməsi və s.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə bu istiqamətdə yeganə qurumdur ki, beynəlxalq sənədin (müqavilənin) konkret müddələrinə əsaslanaraq yaradılmamışdır. Bu Komitə İqtisadi və Sosial Şuranın 1984/4 sayılı Qətnaməsi əsasında 1985-ci ildə yaradılmışdır. Komitə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair Beynəlxalq Paktda əks olunmuş hüquqların iştirakçı-dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Komitə dövlətlərdən Paktın həyata keçirilməsi barədə dövrü məruzələr alır, həmçinin Paktın ayrı-ayrı müddəaları ilə bağlı mühüm əhəmiyyət

kəsb edən Ümumi Şərhlər verir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitənin İnsan hüquqları Komitəsinə nisbətən işini çətinləşdirən başqa amillər də vardır. Belə ki, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın əks olunmuş hüquqların imperativ olması heç kəmə şübhə doğurmamış halda, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın əks olunmuş bəzi hüquqların imperativ olması mübahisə predmetidir. Məsələn, belə hesab edilir ki, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın əks olunmuş əmək hüququ iştirakçı- dövlətin ərazisində yaşayan hər bir şəxsin avtomatik olaraq işlə təmin olunması demək deyildir.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlətlərin məruzələrinə baxır və müvafiq qeydlər işləyib hazırlayır. Yekun qeydlər beş hissədən ibarət olur: giriş; pozitiv aspektlər; Paktın həyata keçirilməsinə mane olan amillər və çətinliklər; narahatlıq yaradan əsas məsələlər; təklif və tövsiyələr.

1988-ci ildə Komitə məruzələrin təqdim edilməsi və Paktın həyata keçirilməsi üzrə dövlətlərə öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində yardım göstərilməsi məqsədilə Paktın təsbit olunmuş hüquqlar barədə «ümumi qeydlərin hazırlanmasına başlamağı qərara aldı. 1996-cı ilə qədər Komitə 6 ümumi qeyd qəbul etmişdir. Məsələn, İştirakçı-dövlətlər tərəfindən məruzələrin təqdim edilməsi barədə I sayılı Ümumi Qeyd (1989); Texniki yardım göstərilməsi sahəsində beynəlxalq tədbirlər barədə 2 sayılı Ümumi Qeyd (1990); Dövlətlərin öhdəliklərinin təbiəti barədə 3 sayılı Ümumi Qeyd (1990); Əlverişli yaşayış hüququ barədə 4 sayılı Ümumi Qeyd (1991); Hər hansı bir əlillik dərəcəsinə malik şəxslər barədə 5 sayılı Ümumi Qeyd (1994); Yaşlıların iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları barədə 6 sayılı Ümumi Qeyd (1995) və s.

Komitə 18 ekspertdən ibarətdir. Hazırda İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitəyə fərdi şikayətlərin verilməsi proseduru yoxdur. Bununla belə hazırda fərdi şikayətlərin verilmə proseduru ilə bağlı Fakültativ Protokol layihəsinin hazırlanması prosesi gedir.

İşgəncələr əleyhinə Komitə 1984-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş İşgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və

insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə Konvensiyanın 17-ci maddəsinə əsasən 1988-ci ildə təsis edilmişdir. Konvensiyanın 19-cu maddəsinə əsasən hər bir iştirakçı-dövlət Konvensiya üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmək məqsədilə gördüyü tədbirlər barədə məruzələri BMT-nin Baş Katibi vasitəsilə Komitəyə təqdim edir. Komitə hər bir iştirakçı-dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsinin vəziyyəti barədə tam təsəvvürə malik olmaq üçün ümumi rəhbər prinsiplər hazırlamışdır. Burada məruzələrin forma və məzmunu barədə dəqiq göstərişlər əks olunmuşdur. Komitə 10 ekspertdən ibarətdir.

Komitənin malik olduğu səlahiyyətlərdən biri də fərdi şikayətlərə baxmaqdır. 1984-cü il Konvensiyanın 22-ci maddəsinə görə, ayrı-ayrı şəxslər Konvensiyada nəzərdə tutulan müddələrin onlara münasibətdə pozulması ilə əlaqədar fərdi şikayətlə Komitəyə müraciət edə bilər. Lakin Komitənin iştirakçı- dövlətlər barəsində ayrı-ayrı şəxslərdən məlumatlar qəbul etməsi və onlara baxması üçün müvafiq dövlət onun bu səlahiyyətini aydın surətdə tanımalıdır.

Komitə dövlətlərin dövrü məruzələrini qəbul etmək və insan hüquqlarının pozulması halları ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqla yanaşı, hər hansı bir dövlətin ərazisində sisteməlik işgəncə tətbiq olunması barədə əsaslı məlumatlar daxil olduqda, öz üzvlərindən birini və ya bir neçəsini məxfi (konfidensial) təhqiqat aparmaq üçün təyin edə bilər və bu təhqiqatın nəticələrinə uyğun olaraq dövlətlərə müvafiq tövsiyələr verə bilər. Komitə, hər hansı bir iştirakçı dövlətin ərazisində müntəzəm olaraq işgəncə tətbiq edildiyinə dair, onun fikrincə, tam əsaslandırılmış məlumatlar olan mötəbər informasiya alarsa, həmin iştirakçı dövlətə bu informasiyaya baxılmasında əməkdaşlıq etməyi və bu məqsədlə həmin informasiyaya dair qeydlərini təqdim etməyi təklif edir.

İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvinə dair 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiyanın 8-ci maddəsi əsasında 1970-ci ildə yaradılmışdır. Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri Komitəyə dörd ildən bir ətraflı məruzələr, iki ildən bir isə yeni məlumatları əks etdirən qısa məruzələr təqdim etməlidirlər. Komitə 18 ekspertdən ibarətdir.

Bu Komitənin səlahiyyətləri İnsan hüquqları Komitəsinin səlahiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Lakin burada mühüm fərq ondan

ibarətdir ki, bu Komitədə dövlətiərarası şikayət proseduru məcburi xarakter daşıyır. Yəni Komitənin müvafiq səlahiyyətini tanımaq barədə heç bir ilkin bəyanat vermədən iştirakçı-dövlət öz ərazisində irqi ayrı-seçkiliyə yol verən başqa bir iştirakçı-dövlətə qarşı ərizə ilə müraciət edə bilər. Lakin bu prosedur müvafiq iştirakçı-dövlətlərin istifadə edə biləcəkləri digər prosedurları istisna etmir. Baxılan məsələni hər hansı bir başqa yolla nizamlamaq mümkün olmadıqda, razılaşdırıcı komissiyanın yaradılmasını nəzərdə tutan prosedurdan indiyədək heç bir iştirakçı-dövlət istifadə etməmişdir.

Komitə dövlətiərarası şikayətlərdən əlavə, Konvensiyanın 14-cü maddəsində nəzərdə tutulan Konvensiyada ifadə olunmuş hüquqlardan hər hansı birinin pozulmasının qurban olduqlarını və mümkün yerli hüquqi müdafiə vasitələrinin tükəndiyini iddia edən ayrı-ayrı şəxslərdən və ya şəxslər qrupundan fərdi şikayətlər qəbul edə bilər. Lakin bu, yalnız o halda mümkün ola bilər ki, adicəkilən dövlət Konvensiyanın iştirakçısı olsun və müvafiq olaraq Komitənin fəaliyyətinin ona şamil olunmasını tanısin.

Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında BMT Baş Məclisi tərəfindən 1979-cu ildə qəbul edilən Konvensiyanın 17-ci maddəsi əsasında 1982-ci ildə yaradılmışdır. Bu Komitə qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün məsələlərini nəzərdən keçirir, müxtəlif təşkilatlardan daxil olan şikayətlərə baxır və bu problemlərin həllində dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq edir.

1999-cu il oktyabrın 6-da qəbul olunmuş Fakültativ Protokola əsasən Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə Konvensiyanın müddələrinin pozulması ilə bağlı fərdi şikayətlərə də baxa bilər. Protokolun 2-ci maddəsinə görə fərdi şikayət bu və ya digər iştirakçı-dövlətin yurisdiksiyası altında olan və həmin iştirakçı-dövlət tərəfindən Konvensiyada nəzərdə tutulan hər hansı hüquq pozuntusunun qurbanı olduqlarını iddia edən şəxslər və ya şəxslər qrupu tərəfindən göndərilə bilər. Komitə müvafiq məlumatlara qapalı iclaslarında baxır. Məlumatı öyrəndikdən sonra Komitə müvafiq tərəflərə tövsiyə (əgər verilərsə) ilə birlikdə öz rəyini bildirir. İştirakçı dövlət isə öz növbəsində altı ay ərzində Komitənin rəy və tövsiyələrini nəzərə alaraq həyala keçirdiyi tədbirlər barədə yazılı hesabat təqdim etməlidir.

Komitənin tərkibinə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə və Konvensiyanın əhatə etdiyi məsələlərdə səriştəyə malik 23 ekspert daxildir. Bu ekspertlər iştirakçı dövlətlər tərəfindən onların öz vətəndaşları sırasından seçilir və bu zaman ədalətli coğrafi bölgü, müxtəlif sivilizasiya formalarının, həmçinin əsas hüquq sistemlərinin təmsil olunması nəzərə alınır. Ən maraqlısı budur ki, Komitə bütövlükdə qadınlardan ibarətdir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Komitə üzv dövlətlər tərəfindən Konvensiyaya riayət edilməsi üzərində nəzarət həyata keçirir. Bu, ilk növbədə, üzv-dövlətlərin təqdim etdiyi hesabatlara baxış şəklində həyata keçirilir. Nəticədə isə Komitə təklif və tövsiyələr verir. Komitə, həmçinin BMT-nin ixtisaslaşmış müəssisələrinə öz hesabatlarını təqdim etməyi təklif edə və beynəlxalq qeyri- hökumət təşkilatlarından lazımi məlumat ala bilər. Bu baxımdan Komitənin BMT-nin BƏT, YUNESKO və s. kimi ixtisaslaşdırılmış təsisatlarla əməkdaşlığı müvafiq problem üzrə tam məlumatın əldə edilməsinə şərait yaratmış olar.

1979-cu il Konvensiyasına əsasən iştirakçı dövlətlər BMT Baş Katibinə Konvensiyanın müddəalarının yerinə yetirilməsi üçün gördükləri qanunvericilik və məhkəmə tədbirləri, inzibati və digər tədbirlər və bununla bağlı əldə edilmiş irəliləyişlər barəsində həmin dövlət üçün bu Konvensiya qüvvəyə mindiyi gündən sonra 1 il ərzində, ondan sonra isə, ən azı, dörd ildə bir dəfə və ya Komitənin tələbi ilə məruzələr təqdim etmək öhdəliyini götürürlər. Komitə isə öz növbəsində müvafiq məruzələrə baxmaq üçün adətən iki həftədən çox davam etməyən iclaslar keçirir. Yekunda Komitə məruzə və informasiyaların öyrənilməsi əsasında ümumi xarakterli təklif və tövsiyələr verə bilər.

Uşaq hüquqları Komitəsi Uşaq hüquqları haqqında 1989- cu il Konvensiyasının 43-cü maddəsi əsasında 1990-cı ildə təsis olunmuşdur. Belə ki, Konvensiyanın 43-cü maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, bu Konvensiyaya müvafiq surətdə qəbul edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsində iştirakçı dövlətlər tərəfindən əldə olunmuş tərəqqini nəzərdən keçirmək məqsədilə Uşaq hüquqlar Komitəsi təsis edilir.

Hal-hazırda Komitə Cenevrədə ildə 3 dəfə yığışır və hət-sessiya 4 həftə davam edir (yanvar, may-iyun, sentyabr-oktyabr). Komitə yüksək mənəvi keyfiyyətləri olan və bu Konvensiyanın

əhatə etdiyi sahədə sərəştəsi təsdiq edilmiş 10 ekspertdən ibarətdir. Komitənin üzvləri iştirakçı dövlətlər tərəfindən öz vətəndaşları sırasından seçilir və şəxsən fəaliyyət göstərirlər. Bu zaman ədalətli coğrafi Öölgüyə, habelə əsas hüquq sistemlərinə diqqət yetirilir. İlkən və dövrü hesabatlar müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. İlkən hesabatlar bu və ya digər dövlətdə uşaq hüquqları sahəsində vəziyyətə dair ilkən informasiya, ümumi görünüş yaradır və sonrakı məruzələr üçün əsas yaradır.

Hesabatın təqdim edilməsi iştirakçı dövlətlərlə Komitə arasında konstruktiv dialoqun müəyyən edilməsinin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. Uşaq hüquqları Komitəsi ilkən məruzələrin forma və məzmunu barədə Ümumi prinsiplər və Müntəzəm məruzələrin forma və məzmunu barədə Ümumi prinsiplər qəbul etmişdir.

1991-ci ilin oktyabrında qəbul edilmiş İlkən məruzələrin hazırlanması və tərtib edilməsində iştirakçı dövlətlər üçün Rəhbər Prinsiplərə uyğun olaraq hökumətlərə öz məruzələrini hazırlamaq tövsiyə olunur və bu prinsiplərdə qeyd edilir ki, dövlətin Konvensiya üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmə dərəcəsinə təsir göstərən amillər və çətinliklər hesabatda göstərilməlidir. Başqa sözlə desək, bu məruzə mövcud problemlər barədə məlumatların təqdim edilməsi istiqamətində olmalı və özünütənqid xarakteri daşmalıdır. Dövlətlərə təklif olunur ki, Konvensiyanın həyata keçirilməsi sahəsində prioritetlər haqqında və gələcək üçün konkret vəzifələr barədə ətraflı informasiya təqdim etsinlər.

Bundan sonra, Uşaq hüquqları Komitəsi konkret ölkələrdə insan hüquqları sahəsində problemləri öyrənmək məqsədilə İnsan hüquqları komissiyasının (2006-cı ildə İnsan hüquqları Şurasının) yaratdığı mexanizmlərdən, yaxud da konkret mövzulara baxmaqla məşğul olan mexanizmlərdən daxil olan informasiyanı qəbul edir. Belə mexanizmlər kimi İşgəncələrə dair məsələlər üzrə Xüsusi məruzəçi, Məhkəmədənənar cəzalara, lazımi məhkəmə araşdırması aparılmadan verilən cəzalara və ya qanunsuz cəzalara dair məsələlər üzrə Xüsusi məruzəçi. Qadınlara qarşı zorakılıq məsələləri üzrə Xüsusi məruzəçi, Uşaq alveri, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyası məsələləri üzrə Xüsusi məruzəçi xüsusi yer tutur.

Uşaq hüquqları Komitəsi hesabatların təqdim edilməsi üzrə dövlətlər üçün nəzərdə tutulan rəhbər prinsipləri hazırlayarkən Konvensiyanın prinsip və müddəalarının həyata keçirilməsi üzrə konkret tədbirlərə xüsusi diqqət yetirir. Hər bir təqdim edilmiş hesabat barədə Komitənin rəyi Yekun qeydlərdə (Concluding observation) əks olunur və bir neçə bölmədən ibarətdir: giriş, pozitiv aspektlər, Konvensiyanın sonrakı yerinə yetirilməsinə təsir edən faktorlar və çətinliklər; narahatçılıq doğuran əsas problemlər; təkliflər və tövsiyələr. Uşaq hüquqları Komitəsinin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri də qəbul etdiyi qeyd-şərtlərdir. Məsələn, 2002-ci ildə qəbul edilmiş «İnsan hüquqlarının müdafiəsi və inkişafında milli hüquq müdafiə təsisatlarının rolu» adlı 2 saylı ümumi qeyd şərt, 2003-cü ildə qəbul edilmiş «QİÇS və uşaqların hüquqları» adlı 3 saylı ümumi qeyd-şərl, 2003-cü ildə qəbul edilmiş «Yeniyyətmələrin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanı kontekstində sağlamlığı və inkişafı» adlı 4 saylı ümumi qeyd-şərt və s.

Komitənin sessiya iclaslarının birində Konvensiyanın hər hansı bir müddəasının və ya məsələnin daha dərinədən başa düşülməsi məqsədilə ümumi müzakirələrin keçirilməsi nəzərdə tutula bilər. Komitə tərəfindən bu istiqamətdə bir neçə müzakirələr keçirilmişdir. Məsələn, 20 yanvar 1993-cü ildə «Uşaqlar və hərbi konfliktlər», 4 oktyabr 1993-cü ildə «Uşaqların iqtisadi istismarı», 10 oktyabr 1994-cü ildə «Uşaqların hüquqlarının həyata keçirilməsində ailənin rolu», 23 yanvar 1995-ci ildə «Qızların vəziyyəti», 9 oktyabr 1995-ci ildə «Yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi», 7 oktyabr 1997-ci ildə «Uşaqlar və kütləvi informasiya vasitələri» və s. 1993-cü ilin yanvar ayında Komitə öyrənilmə üçün ehtiyacı olan müxtəlif məsələlərə baxmışdır, ümumi məlumat da daxil olmaqla, məsələlərin qeyri-rəsmi siyahısını işləyib hazırlamışdır; uşaqların daha yaxşı maraqlarının təmin edilməsi; uşağın iştirakı; uşaq hüquqlarının transmilli aspektləri; uşaqların fiziki toxunulmazlığı; uşaqlar və siyasi azadlıqlar; ailə əhatəsi və alternativ qulluq; uşaq-qaçqınlar; uşaq əməyi; uşaqlar və son ehtiyac; milli azlıqlara məxsus uşaqlar; qayıtma və reintegrasiya; konvensiyaya qeyd-şərtlərin hüquqi təhlili.

Əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə Əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsinə dair BMT Baş Məclisi tərəfindən 1990-cı ildə qəbul olunmuş Beynəlxalq Konvensiyanın 72-ci maddəsinə əsasən yaradılmışdır. Bu Komitənin əsas funksiyaları Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri üzərinə qoyulmuş öhdəliklərin yerinə yetirilməsini həyata keçirmək və Konvensiyanın tətbiqinə nəzarət etməkdir. Komitənin tərkibinə 10 ekspert daxildir.

Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri bu Konvensiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı görülən tədbirlərə dair Komitəyə məruzə təqdim etməyi bir vəzifə olaraq öz öhdəliyinə götürürlər. Məruzələrdə Konvensiyanın tətbiqi ilə bağlı yaranan problemlər, həmçinin miqrasiya axınları barədə məlumatlar əks olunmalıdır. Məruzələrə baxıldıqdan sonra Komitə məqsədəuyğun bildiyi iradları maraqlı dövlətlərə göndərir. Konvensiyada Komitənin beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən BƏT ilə geniş əməkdaşlığı nəzərdə tutulur. Konvensiyanın 76-cı maddəsinə əsasən iştirakçı- dövlət Komitənin başqa dövlətlərdən həmin dövlətdə Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi barədə bəyanatına baxmasına dair səlahiyyətini qəbul edə bilər. Buna yalnız o halda yol verilə bilər ki, iştirakçı-dövlət Komitənin bu bəyanata baxa bilməsinə dair müvafiq səlahiyyətini tanımış olsun. Komitə belə müraciətlərə yalnız ölkə daxilində mövcud olan müdafiə mexanizmlərindən tam istifadə olunduqdan sonra baxa bilər.

77-ci maddəyə görə istənilən iştirakçı-dövlət Komitənin həmin dövlətin yurisdiksiyasında olan şəxslər tərəfindən daxil olan məlumatlara baxmaq səlahiyyətini də tanıya bilər. Fərdi şikayətlərə yalnız o zaman baxıla bilər ki, iştirakçı-dövlət bununla bağlı Komitənin səlahiyyətini tanımış olsun. Əgər, Komitə daxil olan şikayətə başqa beynəlxalq orqanda baxılmamasına və bütün ölkədaxili müdafiə mexanizmlərindən istifadə edilməsinə əmin olarsa, o, istənilən iştirakçı-dövlətdən məlumat tələb edə və müəyyən mülahizə irəli sürə bilər.

Digər komitə Zorakı yoxa çıxarmalar üzrə Komitədir. Həmin Komitənin fəaliyyətinin əsası BMT-nin Bütün şəxslərin zorakı yoxa çıxarmalardan müdafiəsi üzrə 2006-cı il tarixli Beynəlxalq Konvensiyanın işlənib hazırlanması gedişatında

yaranan müəyyən fikir müxtəlifliyi, son nəticədə onun müddəalarının riayət edilməsinə nəzarət üzrə konvension orqanın yaradılmasının məqsəduyğunluğundan ibarət olmuşdur. Hələ 1998-ci ildə Konvensiya layihəsinin ilkin müzakirəsinin gedişində qeyd edilirdi ki, müxtəlif konvensiyalar üzrə iştirakçı-dövlətlər tərəfindən məruzələrin mütəmadi təqdim olunması da daxil olmaqla həddən artıq öhdəliklər daşıyır və bu zaman söhbət, yeni orqanların yaranması haqqında deyil, onların birləşməsi haqqında getməlidir. Buna baxmayaraq, BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş konvensiyanın mətnində 10 ekspertdən ibarət olan Zorakı yoxa çıxarmalar üzrə Komitənin yaranması nəzərdə tutulur (maddə 28). Hər bir iştirakçı-dövlət Komitəyə (həmin dövlət üçün Konvensiyanın qüvvəyə minmə anından başlayaraq iki il müddətində) öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə qəbul etdiyi tədbirlər haqqında məruzə təqdim etməlidir. Nəzərdən keçirilmiş məruzələrə əsasən Komitə ümumi, o cümlədən dövlətlərin ünvanlarına konkret tövsiyələr çıxara və lazım olarsa, onlardan əlavə informasiya tələb edə bilər (maddə 29). Konvensiyanın müddəalarına müvafiq olaraq Komitə həm də dövlətlərarası şikayətlərin baxılmasına (əgər müvafiq dövlətlər Komitənin bu səlahiyyətinin tanınması haqqında xüsusi bəyanat verərlərsə) səlahiyyətli (maddə 32). Nəhayət, Komitə bir və ya bir neçə üzvlərinə iştirakçı-dövlətin ərazisinə baş çəkmək (əgər Komitə həmin dövlətin Konvensiyanın müddəalarına «ciddi zərər» vuran hərəkətlər etməsi haqqında «etibarlı mənbələrdən informasiya almışsa») tapşırığı verə bilər (maddə 33). Lakin həmin əraziyə baş çəkmə yalnız müvafiq dövlətin razılığı əsasında mümkündür.

Konvensiyanın spesifikliyi ondan ibarətdir ki, Zorakı yoxa çıxarmalar üzrə Komitə digər konvension nəzarət orqanlarının malik olmadığı müəyyən əlavə səlahiyyətlərə malikdir. Belə ki, Konvensiyanın 30-cu maddəsinə müvafiq olaraq itkin düşən şəxsin qohumları, onların qanuni nümayəndələri, vəkilləri və ya onlar tərəfindən müvəkkil edilmiş istənilən «qanuni maraqlı» şəxs Komitəyə təcili qaydada itən şəxsin olduğu yerinin müəyyən olunması və tapılması haqqında xahişlə müraciət edə bilər. Təcili tədbirlərin görülməsi haqqında xahiş Konvensiya tərəfindən müəyyən olunmuş aşağıdakı meyarlara cavab verməlidir: açıq-aydın qeyri-əsaslı olmamalıdır;

özündə belə xahişlərin təqdim olunması hüququnun sui-istifadə olunmasını ehtiva etməməlidir; buna kimi müvafiq iştirakçı- dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən təqdim olunmalıdır; Konvensiyanın müddəaları ilə uyğunsuzluq təşkil etməməlidir; digər oxşar olan beynəlxalq tədqiqat və ya tənzimlənmə proseduru çərçivəsində nəzərdən keçirilməməlidir.

Adıçəkilən münasiblik meyarlarına cavab verən xahişlərə əsasən Komitə axtarılan şəxsin tapılması və müdafiəsi üzrə bütün zəruri tədbirlərin qəbul olunması haqqında xahiş də daxil olmaqla, müvafiq iştirakçı-dövlətə konkret tövsiyələr göndərə bilər. Komitənin belə fəaliyyəti axtarılan şəxsin taleyi aydınlaşdırdana kimi davam edir. Konvensiyanın spesifikliyi ilə müəyyən olunan Komitənin xüsusi səlahiyyətləri müvafiq Konvensiyanın 34-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin maddəyə əsasən. Komitə iştirakçı-dövlətin yurisdiksiyası altında olan ərazilərdə geniş və ya mütəmadi zorakı yoxolma hallarının baş verməsi barədə kifayət qədər əsaslandırılmış sübutlara malik olarsa, bu zaman o, həmin dövlətdən bütün müvafiq məlumatları aldıqdan sonra təcili surətdə bu məsələni BMT-nin Baş Katibi vasitəsilə Baş Məclisə çatdırma bilər.

Əlillərin hüquqları üzrə Komitə BMT Baş Məclisinin 13 dekabr 2006-cı il tarixli Əlillərin hüquqları haqqında Konvensiya və ona Əlavə Protokolun qəbul edilməsi ilə yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikası Əlillərin hüquqları haqqında Konvensiyaya və ona Əlavə Protokola özünün 2 oktyabr 2008-ci il tarixli Qanunu ilə müvafiq bəyanatla qoşulmuşdur. Bəyanatda qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası bəyan edir ki, o, Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində Protokolun müddələrinin yerinə yetirilməsinə işğal olunmuş ərazilər azad olunana qədər təminat vermək iqtidarında deyildir. Konvensiyanın 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Bu Konvensiyanın əsas məqsədi bütün əlillər tərəfindən bütün insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının tam və bərabər səviyyədə həyata keçirilməsini həvəsləndirməkdən, müdafiə və təmin etməkdən, eləcə də onların ləyaqətinə hörmət edilməsini həvəsləndirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, Konvensiya ilə əlillərə - müxtəlif maneələrlə qarşılıqlı təsir zamanı onların digərləri ilə bərabər səviyyədə cəmiyyətin həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi,

əqli və ya hissiyyat pozuntuları olan insanlar aiddir. Konvensiyanın əsas prinspləri aşağıdakılardır: şəxsi seçim etmək azadlığı və müstəqilliyi də daxil olmaqla, insan ləyaqətinə, onun şəxsi sərbəstliyinə hörmət olunması; ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi; cəmiyyətə tam və səmərəli cəlb olunma və daxil olma; əlillərin xüsusiyyətlərinə hörmət olunması və onların insan müxtəlifliyinin komponenti və bəşəriyyətin bir hissəsi kimi qəbul olunması; imkanların bərabərliyi; əldə elmə imkanlarının mövcudluğu; kişi və qadınların bərabərliyi; əlil uşaqların inkişaf edən qabiliyyətinə hörmət və onların öz fərdiliyini saxlamaq hüquqlarına hörmət.

Konvensiya ilə nəzərdə tutulan funksiyaları yerinə yetirən Əlillərin hüquqları üzrə Komitə təsis olunur. Bu Konvensiyanın qüvvəyə minməsi anında Komitə on iki ekspertdən ibarət olur. Konvensiyanın altmış dəfə ratifikasiyası və ya birləşdirilmələrdən sonra Komitənin üzvlük heyətinin tərkibi altı nəfər artaraq on səkkiz nəfərdən ibarət maksimuma çatır. Komitənin üzvləri yüksək əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərə malik olub Konvensiyanın əhatə etdiyi sahədə yüksək səriştəyə və təcrübəyə malik olurlar, iştirakçı dövlətlər namizədlərinin təqdimatı zamanı Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 3-cü bəndində göstərilmiş müddəanı lazımi qaydada nəzərə almalıdırlar. Komitənin üzvləri coğrafi bölgü prinsipinə, sivilizasiyanın müxtəlif formalarının və əsas hüquq sistemlərinin, cinslərin tarazlı qaydada təmsil olunmasına və ekspert əlillərin iştirakına diqqət ayrılmaqla iştirakçı dövlətlər tərəfindən seçilir. Komitənin üzvləri dörd illik müddətə seçilir. Onlar yalnız bir dəfə təkrarən seçilə bilərlər.

Hər bir iştirakçı dövlət BMT Baş Katibi vasitəsilə Komitəyə bu Konvensiyaya əsasən öhdəliklərin həyata keçirilməsi üçün həyala keçirilən tədbirlər, bu Konvensiyanın müvafiq iştirakçı dövlət üçün qüvvəyə minməsindən sonra iki il ərzində əldə olunan inkişaf haqqında ətraflı məruzə təqdim edir. Daha sonra, iştirakçı dövlətlər Komitəyə müraciət eldiyi hallarda dörd ildə bir dəfədən az olmamaqla növbəli məruzələri təqdim edirlər. Komitə məruzələrin məzmununu müəyyən edən rəhbər prinsipləri müəyyən edir. Hər bir məruzə Komitə tərəfindən nəzərdən keçirilərək lazımi qərar və tövsiyələr ilə əhatə olunur və

müvafiq iştirakçı dövlətə göndərilir. İştirakçı dövlət Komitəyə cavab şəklində seçiminə əsasən istənilən informasiyanı göndərə bilər. Komitə iştirakçı dövlətlərdən bu Konvensiyanın həyata keçirilməsinə aidiyyəti olan əlavə informasiyanı tələb edə bilər.

İştirakçı dövlət məruzənin təqdimatını gecikdirdikdə Komitə müvafiq iştirakçı dövlətə bu barədə xəbərdarlıq edir. Hər bir iştirakçı dövlət Komitə ilə əməkdaşlıq edərək onun üzvlərinə mandatlarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı kömək göstərir. Komitə iki ildə bir dəfə Baş Məclisə və İqtisadi və Sosial Şuraya öz fəaliyyəti haqqında məruzə təqdim edir və iştirakçı dövlətlərdən alınmış məruzə və məlumatların baxılmasına əsaslanan təkliflər və ümumi məsləhətlər irəli sürə bilər. Belə təkliflər və ümumi məsləhətlər iştirakçı dövlətlərin şərtləri ilə bərabər (əgər belələri varsa) Komitənin məruzəsinə daxil edilir.

Protokolla iştirakçı-dövlət Əlillərin hüquqlarına dair Komitənin Konvensiyanın müddəalarının həmin dövlət tərəfindən pozulmasının qurbanları sayıldıqlarını bildirən və onun yurisdiksiyası altında olan şəxslərdən və ya şəxslər qrupundan və ya onların adından məlumatları qəbul etmək və baxmaq səlahiyyətlərini tanıyır. Komitə aşağıdakı hallarda məlumatı yolverilməz hesab edir: məlumat anonimdirsə; məlumat belə məlumatların verilməsi hüququndan sui-istifadə sayılırsa və ya Konvensiyanın müddəaları ilə uyğun deyildirsə; eyni məsələ Komitə tərəfindən artıq baxılmışdırsa, yaxud digər beynəlxalq araşdırma və ya tənzimləmə proseduru çərçivəsində baxılmışdırsa və ya baxılırsa; mövcud olan bütün daxili müdafiə vasitələri tükənməmişdirsə.

Əgər Komitə Konvensiyada təhkim edilmiş hüquqların iştirakçı-dövlət tərəfindən ciddi surətdə və sistemli şəkildə pozulmasını bildirən dürüst məlumat əldə edərsə, o, həmin iştirakçı-dövlətə bu məlumatın öyrənilməsində əməkdaşlıq etməyi və bu məqsədlə, müvafiq məlumatla bağlı qeydlərini təqdim etməyi təklif edəcəkdir. Müvafiq iştirakçı-dövlət tərəfindən təqdim oluna bilən istənilən qeydləri, həmçinin onda olan istənilən digər dürüst məlumatı nəzərə almaqla, Komitə özünün bir və ya bir neçə üzvünə araşdırma aparmağı və Komitəyə təcili məruzə təqdim etməyi tapşıra bilər. Özünü doğrultduğu hallarda və iştirakçı-dövlətin razılığı ilə araşdırmaya onun ərazisinə səfərlər də daxil edilə bilər.

Belə araşdırmanın nəticələri öyrənildikdən sonra, Komitə bu nəticələri istənilən şərhlər və tövsiyələr ilə birlikdə müvafiq iştirakçı-dövlətə göndərir. Komitə tərəfindən göndərilmiş nəticələr, şərtlər və tövsiyələr alındığı andan altı ay ərzində iştirakçı-dövlət ona öz qeydlərini təqdim edir.

Ümumilikdə isə, Əlillərin hüquqları haqqında qəbul olunmuş Konvensiya və ona Fakültativ Protokol mühüm beynəlxalq sənədlər sayılmaqla, əhalinin daha zəif qruplarının müdafiəsi işində mühüm rol oynayacaqdır.

7.4. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları və insan hüquqlarının müdafiəsi məsələləri

BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarının yaradılması, fəaliyyəti və onların BMT ilə əlaqələrinin ümumi hüquqi mexanizmi BMT Nizamnaməsinin bir sıra maddələrində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Nizamnamənin 57-ci maddəsində ixtisaslaşmış qurumların əsas səciyyəvi cəhətləri qeyd olunur: belə təşkilatların yaranması haqqında sazişlərin dövlətlərarası mahiyyət daşması; onların öz təsis aktları: çərçivəsində geniş beynəlxalq məsuliyyət daşması; BMT ilə bağlı olması; müəyyən sahələrdə (iqtisadi, sosial, elmi- texniki, mədəni, humanitar və s.) fəaliyyət göstərməsi, yəni ixtisaslaşması.

Hazırda BMT strukturunda geniş ixtisaslaşmış təsisatlar fəaliyyət göstərir ki, bunların da əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə və formalarda insan hüquqları məsələləri ilə məşğul olur. Məsələn, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə Təşkilatı (YUNESKO), Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) və s.

BƏT tam məşğulluğa nail olmaq və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə proqramların həyata keçirilməsinə yardım göstərməyə istiqamətlənmiş müstəqil təsisat kimi Birinci Dünya Müharibəsindən sonra 1919-cu ildə keçirilən Sülh Konfransının Yekun Sənədinə əsasən yaradılmış və 1946-cı ildən BMT-nin ilk ixtisaslaşmış təsisatıdır. Onun əsas məqsədi əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə əməyin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirməkdir. BƏT-in fəaliyyəti həm

iqtisadi, həm də sosial hüquqların (məsələn, əmək hüququ, ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququ, həmkarlar ittifaqları yaratmaq və şəxsi seçimə əsasən onlara daxil olmaq hüququ, sosial təminat hüququ, əlverişli həyat şəraiti hüququ) müdafiəsi ilə bağlıdır. O, həmçinin söz azadlığı, birləşmək azadlığı və s. bu kimi mülki və siyasi hüquqların təmin olunması üzərində də nəzarət həyata keçirir.

Bu Təşkilatın əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun işində nəinki üzv-dövlətlərin nümayəndələri, həmçinin bərabər əsaslarda bu ölkələrin işçilərinin və sahibkarlarının (işəgötürənlərinin) də nümayəndələri iştirak edir. BƏT-in ali orqanı olan Beynəlxalq Əmək Konfransında hər bir üzv- dövlətdən 4 nümayəndə iştirak edir. Bunlardan ikisi dövlətlərin nümayəndələri, digər ikisi isə müvafiq olaraq işçiləri və sahibkarları təmsil edən şəxslər olur. Bununla belə, hər bir nümayəndə səsvermələrdə sərbəst iştirak edir. Belə nümayəndəlik konvensiya və tövsiyələrin qəbul olunmasında müxtəlif maraqlara malik bu qrupların bərabər əsaslarda fəaliyyətlərini təmin etmiş olur. Beləliklə, işçilər və sahibkarlar da öz nümayəndələri vasitəsilə BƏT-in konvensiya və tövsiyələrinin qəbul edilməsində iştirak edirlər.

Öz Nizamnaməsində əks olunan prinsiplərin həyata keçirilməsi məqsədilə Beynəlxalq Əmək Konfransı müvafiq beynəlxalq standartlar hazırlayır, onların tətbiqi üzərində nəzarət həyata keçirir və bu məqsədlərə nail olmaqda hökumətlərə zəruri yardımlar göstərir. Belə ki, Beynəlxalq Əmək Konfransı sosial və iqtisadi hüquqların müxtəlif aspektləri üzrə konvensiya və tövsiyələr qəbul edir. İndiyədək BƏT tərəfindən 200-dək belə konvensiya və o qədər də tövsiyə qəbul edilmişdir. Məsələn, Konfrans tərəfindən 1964-cü ildə qəbul olunmuş Məşğulluq siyasəti haqqında 122 saylı Konvensiya təşkilatın bütün üzvləri üçün əsas məqsəd kimi tam, səmərəli və azad peşə seçiminin təmin olunmasına istiqamətlənmiş fəal siyasət həyata keçirməyi tapşır. Belə siyasət işləyə biləcək və iş axtaran hər bir kəsin işlə təmin olunmasına yardım etməlidir. Əmək və məşğulluq sahəsində aynaseçkilik haqqında 1958-ci il III saylı Konvensiya, Kişi və qadınların eyni dəyərli işlərdə bərabər mükafatlandırılması haqqında 1951-ci il 100 saylı Konvensiya irqinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dininə, siyasi baxışlarına, milli mənşəyinə və sosial

mənsubiyyətinə görə əmək və əmək haqqına münasibətdə ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Bir sıra konvensiyalarda insanların birləşmək azadlığı təsbit olunmuşdur (məsələn. Birləşmək azadlığı və təşkilatlanma hüququnun müdafiəsi barədə 1948-ci il 87 sayılı Konvensiya, Təşkilatlanma hüququ və dövlət xidmətində məşğulluğun müəyyən edilməsi prosedurları barədə 1978-ci il 151 sayılı Konvensiya və s). Bir sıra konvensiyalar isə məcburi əməyin qadağan olunması məqsədilə qəbul olunmuşdur (Məcburi əmək haqqında 1930-cu il 29 sayılı Konvensiya, Məcburi əməyin ləğv olunması haqqında 1957-ci il 105 sayılı Konvensiya).

BƏT-in insan hüquqlarının əks olunduğu digər mühüm konvensiyalarının sırasına aşağıdakıları da aid etmək olar: Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında Konvensiya (1964); İşə qəbul olunma üçün minimal yaş həddi haqqında Konvensiya (1973); Kənd təsərrüfatı əməkçilərinin təşkilatları haqqında Konvensiya (1975); Əməkçi-miqrantlar haqqında Konvensiya (1975); Ailəli əməkçilər haqqında Konvensiya (1981); vəs..

Öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün BƏT bir-birini tamamlayan üç metoddan istifadə edir: BƏT tərəfindən həyata keçirilən siyasətin əsas rolunu oynayan konvensiya və tövsiyələr formasında minimum beynəlxalq əmək standartlarının hazırlanması və onlarn yerinə yetirilməsinə nəzarət; Hökumətlərə yardım göstərmək məqsədilə texniki əməkdaşlıq siyasətinin həyata keçirilməsi; tədqiqatlar, sənədlərin hazırlanması, həmçinin idarə və elmi nəşrlərdə dərc etmək yolu ilə informasiyanın yayılması.

Ümumiyyətlə, BƏT-in yarandığı gündən beynəlxalq münasibətlərdə baş verən dəyişikliklər və beynəlxalq hüququn inkişafı ilə əlaqədar olaraq əmək sahəsində insan hüquqlarının müdafiəsinə dair fəaliyyətini bir neçə mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ (1919-1939-cu illər) BƏT səlahiyyətlərinin təşəkkülü, BƏT orqanlarının təşkili, BƏT-də az sayda, xüsusən də Avropa dövlətlərinin üzvlüyünün olması ilə xarakterizə olunur. İkinci mərhələ (1939-1944-cü illər) mənzil qərarlarının Monreala köçürüldüyü, Təşkilatın fəaliyyətinin dayandığı müharibə dövrü ilə xarakterizə olunur. Üçüncü mərhələ (1944-1980-ci illər) İkinci Dünya Müharibəsinin qurtarması və dünya iqtisadiyyatında və beynəlxalq münasibətlərdə müharibədən sonrakı dəyişikliklərlə başlayır. Müasir şərtlərə uyğunlaşmaq üçün BƏT yeni fəaliyyət

məqsəd və prinsiplərini müəyyən etdi ki, bu öz əksini sonradan BƏT Nizamnaməsinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən 1944-cü il Filadelfiya Bəyannaməsində tapdı. Dördüncü mərhələ (XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən indiyə qədər) BƏT-in fəaliyyətinin müasir mərhələsi hesab olunur. Hazırda BƏT-in üzvlərinin sayı 200-ə yaxındır ki, bu da BƏT-in universal təşkilat kimi statusunu möhkəmləndirir.

BƏT çərçivəsində texniki əməkdaşlıq üç formada həyata keçirilir: birbaşa əlaqələr missiyasının göndərilməsi, informasiya maarifləndirmə fəaliyyəti, çoxtərəfli məsləhətçi qrupların yaradılması.

BƏT-in əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu təşkilat çərçivəsində açıq beynəlxalq nəzarət sistemi yaradılmışdır. Bu nəzarətin əsas xüsusiyyəti onun təşkilatın bütün üzvlərinə şamil olunmasıdır. Belə nəzarət dövlətin bu və ya digər konvensiyaları ratifikasiya edib-etməməyi ilə deyil, onun müvafiq təşkilatın üzvü olması faktı ilə müəyyən olunur. BƏT-in əsas funksiyalarını belə qeyd etmək olar: normayaradıcı funksiya; nəzarət funksiyası; texniki əməkdaşlıq funksiyası; elmi-tədqiqat funksiyası.

BƏT fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili göstərir ki, BƏT tərəfindən qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq standartlar bütöv bir sistem təşkil etməklə, digər beynəlxalq təşkilatların normaya rəci hq fəaliyyətindən fərqli olaraq beynəlxalq hüququn yeni bir sahəsinin - beynəlxalq əmək hüququnun formalaşmasına ciddi təsir etmişdir. Beynəlxalq əmək hüququ isə özündə ümumi hüquq münasibətlərini birləşdirən beynəlxalq ümumi əmək hüququndan və beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərini formalaşdıran beynəlxalq xüsusi əmək hüququndan ibarətdir.

BƏT konvensiya və tövsiyələri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, həmçinin bir-birini tamamlamaqla müəyyən bir sistem yaradır. Bu sistemin bir hissəsi olan BƏT konvensiyaları beynəlxalq müqavilə olmaqla, qüvvəyə minmə, qeyd-şərt edilə bilmə, denonsasiya və digər xüsusiyyətlərindəki özünəməxsusluğa görə insan hüquqları sahəsindəki digər müqavilələrdən fərqlənirlər. Bu isə öz növbəsində, insan hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsinə gətirib çıxarır. BƏT fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili göstərir ki, insan hüquqları amili yarandığı gündən hal-

hazırkı dövrə qədər BƏT-in əsas məqsədi olmuş və bununla da insan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin mühüm mənbələri kimi BƏT standartları əsas kimi çıxış edir. BƏT-in 12 qrup aktual konvensiya və tövsiyələrini fərqləndirmək olar:

1) birləşmə azadlığı və kollektiv danışıqlar aparılması hüququ: Birləşmə azadlığı və təşkilat hüququnun müdafiəsi haqqında 1948-ci il 87 sayılı Konvensiya, Təşkilat və kollektiv danışıqların aparılması hüququ haqqında 1949-cu il 98 saylı Konvensiya, Əməkçilərin nümayəndələri haqqında 1971 -ci il 135 sayılı Konvensiya və 143 saylı Tövsiyə. Əmək münasibətləri və dövlət qulluğu haqqında 1978-ci il 151 saylı Konvensiya və 159 saylı Tövsiyə və s.

2) Məcburi əməyin qadağan olunması: Məcburi əmək haqqında 1930-cı il 29 sayılı Konvensiya və 135 saylı Tövsiyə, Məcburi əməyin qadağan olunması haqqında 1957-ci il 105 saylı Konvensiya və s.

3) Uşaq əməyinin qadağan olunması: Minimal yaş haqqında 1973-cü il 138 saylı Konvensiya və 146 saylı Tövsiyə, Uşaq əməyinin daha pis formalarının aradan qaldırılması üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında 1999-cu il 182 sayılı Konvensiya və 190 saylı Tövsiyə və s.

4) əmək sferasında ayrı seçkiliyin yolverilməzliyi: Bərabər mükafatlandırma haqqında 1951-ci il 100 sayılı Konvensiya və 90 saylı Tövsiyə, Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı seçkilik haqqında 1958-ci il 111 sayılı Konvensiya və 111 saylı Tövsiyə, Ailə öhdəlikli işçilər haqqında 1981-ci il 56 saylı Konvensiya və 165 saylı Tövsiyə, Qəbilə həyatı sürən yerli xalqlar və xalqlar haqqında 1989-cu il 169 saylı Konvensiya və s.

5) məşğulluq sahəsində siyasət: Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında 1964-cü il 122 saylı Konvensiya və 122 saylı Tövsiyə, Məşğulluğa kömək və işsizlikdən müdafiə haqqında 1988-ci il 168 saylı Konvensiya və 176 saylı Tövsiyə və s.

6) insan ehtiyatlarının inkişafı: İnsan ehtiyatlarının inkişafı haqqında 1957-ci il 142 saylı Konvensiya və s.

7) mizdun şərtləri: a) mizd: Əmək münasibətlərinin xitamı haqqında 1982-ci il 158 sayılı Konvensiya və 166 saylı Tövsiyə; b) əmək haqqı: Dövlətin hakimiyyət orqanları tərəfindən bağlanan müqavilələrdəki əmək müddəaları haqqında 1949-cu il

94 sayılı Konvensiya və 84 sayılı Tövsiyə, Sahibkarın ödəmə tələbləri olmadığı təqdirdə əməkçilərin tələblərinin müdafiəsi haqqında 1992-ci il 173 sayılı Konvensiya və 180 sayılı Tövsiyə; c) iş vaxtı və istirahət: Sənayedə həftəlik istirahət haqqında 1921-ci il 14 sayılı Konvensiya, Natamam iş vaxtı şəraitində iş haqqında 1994-cü il 175 sayılı Konvensiya və 182 sayılı Tövsiyə; ç) gecə əməyi: Gecə əməyi haqqında 1990-cı il 171 sayılı Konvensiya və 178 sayılı Tövsiyə və s.

8) əməyin təhlükəsizliyi və gigiyenası: a) ümumi şərtlər: Əməyin təhlükəsizliyi və gigiyenası haqqında 1981-ci il 155 sayılı Konvensiya, Əməyin gigiyenası xidmətləri haqqında 1985-ci il 161 sayılı Konvensiya və 171 sayılı Tövsiyə; b) ayrı-ayrı sahələrin şərtləri: Kənd təsərrüfatında əməyin təhlükəsizliyi və gigiyenası haqqında 2001-ci il 184 sayılı Konvensiya və 192 sayılı Tövsiyə; c) xüsusi şərt və risklər: Radiasiyadan müdafiə haqqında 1960-cı il 165 sayılı Konvensiya və 114 sayılı Tövsiyə, İri sənaye qazalarının qarşısının alınması haqqında 1993-cü il 174 sayılı Konvensiya və 181 sayılı Tövsiyə və s.

9) sosial təminat: a) ümumi şərtlər: Sosial təminatın minimal normaları haqqında 1952-ci il 102 sayılı Konvensiya, Sosial təminat sahəsində hüquqların saxlanması haqqında 1983-cü il 167 sayılı Tövsiyə; b) xüsusi şərtlər: Tibbi yardım və xəstəliyə görə yardım haqqında 1969-cu il 130 sayılı Konvensiya və 134 sayılı Tövsiyə və s.

10) əmək sferasında tənzimləmə və nəzarət: Əmək məsələlərinin tənzimlənməsi haqqında 1978-ci il 150 sayılı Konvensiya və 158 sayılı Tövsiyə, Kənd təsərrüfatında əməyin təftişi haqqında 1969-cu il 129 sayılı Konvensiya və 133 sayılı Tövsiyə və s.

11) əmək münasibətləri: Üçtərəfli məsləhətləşmələr haqqında 1976-cı il 144 sayılı Konvensiya və 152 sayılı Tövsiyə və s.

12) işçilərin ayrı-ayrı kateqoriyaları: a) dənizçilər: Dənizçilərin məşğulluğunun fasiləsizliyi haqqında 1976-cı il 145 sayılı Konvensiya və 154 sayılı Tövsiyə, Dəniz əməyi haqqında 2003-cü il 185 sayılı Konvensiya; b) balıqçılar: Balıqçıların tibbi baxışı haqqında 1959-cu il 113 sayılı Konvensiya, Balıqçıların peşəkar hazırlığı barədə 1966-cı il 126 sayılı Tövsiyə; c) plantasiya işçiləri: plantasiyalar haqqında 1958-ci il 110 sayılı Konvensiya və

110 sayılı Tövsiyə; d) Tibb bacısı heyəti: Tibb bacısı heyəti haqqında 1977-ci il 149 sayılı Konvensiya və 157 saylı Tövsiyə; e) mehmanxana və restoran işçiləri: Mehmanxana və restoranlarda əməyin şərtləri haqqında 1991-ci il 172 sayılı Konvensiya və 179 sayılı Tövsiyə; ə) ev işçiləri: Ev əməyi haqqında 1996-cı il 177 sayılı Konvensiya və 184 sayılı Tövsiyə və s.

BƏT tərəfindən beynəlxalq əmək hüquq normalarına riayət edilməsinə nəzarətin iki əsas proseduru mövcuddur. Birincisi, BƏT-ə təqdim edilən məruzələr proseduru, ikincisi isə BƏT-ə verilən şikayətlər proseduru.

BƏT çərçivəsində fəaliyyət göstərən məruzələr proseduru BƏT-in üzv-dövlətlərdən məruzələr tələb etmək hüququ və üzv-dövlətlərin isə həmin məruzələri müvafiq vaxt və formada təqdim etmək öhdəliyinə əsaslanır. Bu prosedur müntəzəm prosedurlardır. BƏT Nizamnaməsinə əsasən üzv-dövlətlər ratifikasiya olunmuş konvensiyalar, ratifikasiya olunmamış konvensiyalar və tövsiyələr üzrə məruzələr təqdim etməlidirlər. Məruzələrin təqdim edilməsi müddəti İnzibati Şura tərəfindən müəyyən olunur.

Əmək sahəsində əsas prinsip və hüquqlar haqqında 1998-ci il BƏT Bəyannaməsi ratifikasiya olunmamış konvensiyalarla bağlı nəzarət mexanizminə əlavələr etmişdir. Bəyannaməyə əsasən ratifikasiya olunmamış konvensiyalar üzrə iki forma nəzarət mexanizmi var: illik tədbirlər və qlobal məruzə. İllik tədbirlərin həyata keçirilməsinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir və ya bir neçə əsas konvensiyaları ratifikasiya etməyən üzv-dövlətlərdən dörd əsas hüquqlar kateqoriyasından biri ilə əlaqədar illik məruzələr tələb edilir. Qlobal məruzələr isə Nizamnaməyə müvafiq olaraq həyata keçirilən prosedurlardan daha optimal nəticələr əldə etməyə xidmət edir.

BƏT-in fəaliyyətinin mühüm və praktiki olaraq əhəmiyyətli istiqamətlərindən biri də üzv-dövlətlərə, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan üzv-dövlətlərə kadrların peşə hazırlığında və yenidən hazırlığında yardım göstərməkdir. Bu fəaliyyət sferası BƏT-in fəaliyyətinin xərclərinə görə daha həcmli və mühüm əhəmiyyətə malik hissəsidir. 1960-cı ildən etibarən BƏT üzv-dövlətlərə idarəetmə kadrlarının, təlimatçıların və məsləhətçilərin hazırlanmasında yardım göstərmişdir. İdarəetmə kadrlarının hazırlanmasında Turində (İtaliyada) fəaliyyət göstərən BƏT

tərəfindən yaradılmış Peşə və texniki ixtisasın artırılması üzrə Beynəlxalq Mərkəz də əhəmiyyətli rola malikdir. Turində (İtaliyada) yerləşən Beynəlxalq tədris mərkəzi öz iri tədris və yaşayış kompleksi ilə birlikdə BƏT və bütün BMT sistemi üçün bütövlükdə prioritet əhəmiyyət kəsb edən sahələrdə ən müxtəlif proqramlar nəzərdə tutur. BƏT üzv-dövlətlərinin iqtisadi və sosial inkişafına yardım məqsədilə yaradılmış Mərkəz xüsusi və dövlət müəssisələrinin ali və orta menecerlər dəstəsinin, tədris peşə-texniki məktəblərinin direktorlarının və kadrlar hazırlığı sistemlərinin, əməkçi və sahibkar təşkilatlarının rəhbərlərinin, həmçinin sosial siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsinə görə, qadınların inkişaf prosesində iştirakı məsələlərinə və insani ehtiyatların idarə edilməsinə görə cavabdeh olan dövlət qulluqçularının təhsil almasını həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ilin may ayının 19-da BƏT-ə üzv qəbul edilmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının BƏT-lə əlaqəsini iki qrupa ayırmaq olar: bilavasitə qarşılıqlı səfərlər və nümayəndə heyəti mübadiləsi əsasında həyata keçirilən əməkdaşlıq; BƏT-in qəbul etdiyi beynəlxalq sənədlərin Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiyası yolu ilə həyata keçirilən əməkdaşlıq. Respublikamızın BƏT-in qəbul etdiyi konvensiyaların ratifikasiya göstəricisinə digər ölkələrə nisbətən öncül yerlərdən birini tutur. Belə ki, BƏT-in 70-ə yaxın Konvensiyası Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmişdir.

Beynəlxalq aktların milli qanunvericiliyə implementasiya edilməsinin bariz nümunəsi kimi 1999-cu il iyulun 1-dən qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsini, 2 iyul 2001-ci il tarixdə qəbul edilmiş Məşğulluq haqqında, 24 fevral 1994-cü il tarixdə qəbul edilmiş Həmkarlar ittifaqları haqqında, 28 oktyabr 1999-cu il tarixdə qəbul edilmiş Əmək miqrasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası qanunları qeyd edilə bilər. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin preambulasında qeyd edilir ki, bu Məcəllədə Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, BƏT-in konvensiyalarına və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq əmək münasibətlərini tənzim edən normalar təsbit edilir.

YUNESKO 1945-ci ildə London Konfransında təsis olunmuş və Nizamnaməsi 4 noyabr 1946-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Mərkəzi qərargahı Fransanın paytaxtı Parisdə yerləşir. Təşkilatın tərkibinə dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən 67 büro və alt bölmələr daxildir. Bu qurum 194^f cı ilin dekabrından BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatıdır. Onun əsas vəzifəsi maarifçilik, elm və mədəniyyət, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə, xalq təhsilinin, elmin və mədəniyyətin inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi yolu ilə dünyada sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olmasına nail olmaqdır. Hazırda 200-ə yaxın dövlət bu təşkilatın üzvüdür, YUNESKOmun əsas məqsədi irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq təhsil, elm və mədəniyyət sahələri üzrə xalqların əməkdaşlığını genişləndirmək yolu ilə sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə kömək etməkdir. Təşkilatın Nizamnaməsi 9 hissə, 57 maddədən ibarətdir. YUNESKO məqsədini Nizamnaməsinin birinci maddəsində belə açıqlayır: «YUNESKO beynəlxalq əməkdaşlığa söykənən, elin, mədəniyyət və təhsil yolu ilə dünyamızın sülh və təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə qurulmuşdur». Təşkilat millətlərarası qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirərək anlaşma yaratmaq, insanları bir-birinə yaxınlaşdırmaq, habelə dünyanın geridə qalmış ölkələrində kütləvi savadsızlığın aradan qaldırılması kimi prioritet istiqamətləri özünün əsas fəaliyyəti hesab edir. YUNESKO-nun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri tarixi mədəniyyət abidələrinin mühafizə edilməsidir.

Artıq uzun müddətdir ki, YUNESKO insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 27-ci maddəsində nəzərdə tutulan cəmiyyətin mədəni həyatında iştirak etmək hüququnun tətbiqinə istiqamətlənən fəaliyyət həyata keçirir. Belə ki, 1966-cı ildə YUNESKO-nun Baş Konfransı dövlətlərin, hökumətlərin, təşkilatların assosiasiya və qurumların rəhbər tutmalı olduqları Beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın prinsipləri barədə Bəyannaməni qəbul etmişdir. Bəyannamədə nəzərdə tutulan prinsiplər aşağıdakılardır: hər bir mədəniyyət hörmət edilməli və qorunmalı olan dəyərlərə malikdir; öz mədəniyyətini inkişaf etdirmək hər bir xalqın hüququ və vəzifəsidir; xalqlar bəşəriyyətin texniki və mənəvi-intellektual inkişafının harmonik bərabərliyini təmin

etmək üçün mədəniyyətin bütün sahələrini paralel və bərabər inkişaf etdirməkdə davam etməlidirlər; beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq elm. təhsil və mədəniyyət sahəsində bütün növ əqli və yaradıcılıq fəaliyyətlərini əhatə etməlidir; mədəni əməkdaşlıq bütün xalqların hüququ və vəzifəsi olduğundan onlar bir-biri ilə bilik və bacarıqlarını bölüşməlidirlər; bütün mədəniyyətlərə müsbət təsir göstərən və onların qarşılıqlı zənginləşdirilməsinə şərait yaradan beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın həyata keçirilməsi zamanı bu mədəniyyətlərin hər birinin orijinallığı nəzərə alınmalıdır.

YUNESKOnun fəaliyyətinin əsas istiqaməti təhsil sahəsində savadsızlıqla mübarizə üzrə proqramların həyata keçirilməsi, savadsızlığın əsas səbəblərini aradan qaldırmağa yönələn belə proqramların elementlərindən biri kimi ümumi icbari ibtidai təhsil prinsipinin realizə edilməsidir. Təşkilat, həmçinin müəllimlərin təminatı, yerlərdə məktəblərin tikintisi və onların lazımı ləvazimatlarla təchiz olunması məqsədilə təhsilin planlaşdırılması və inkişafı üzrə məsul şəxslərin hazırlanması ilə məşğul olur. Bu fəaliyyətin əsasında 1974-cü ildə YUNESKOnun Baş Konfransı tərəfindən qəbul edilən Beynəlxalq qarşılıqlı anlaşma, əməkdaşlıq və sülh ruhunda tərbiyə və insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət ruhunda tərbiyə barədə Tövsiyə durur.

YUNESKO Dünya İrsi Mərkəzi dünya mədəniyyəti irslərinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Mədəni və təbii irsin qorunması haqqında 1972-ci il tarixli Konvensiyaya uyğun olaraq Mərkəz abidələrin qorunması üçün regional sistemlərin yaradılması üzərində ciddi iş aparır. YUNESKO-nun əsas əlaqə saxladığı təşkilatlar içərisində qeyri-hökumət qurumları xüsusi yer tutur. Belə ki, YUNESKO hazırda 600-dən yuxarı qeyri- hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir, bunların içərisində 14 ixtisaslaşmış elmi ittifaq və müxtəlif komitələr fəaliyyət göstərir.

YUNESKO ilə sıx əməkdaşlıq etmək siyasəti həyata keçirən dövlətimiz 1992-ci ilin iyulun 3-də həmin təşkilata daxil olmuşdur. YUNESKO və Azərbaycan Respublikası arasındakı əlaqələrinin formalaşması və inkişafı Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Belə ki, bu nüfuzlu təşkilatla Azərbaycan Respublikası arasında əlaqələrin inkişafında ən mühüm addım Ümummilli liderin 1993-cü ilin dekabr ayında Fransa

Respublikasına rəsmi səfəri zamanı YUNESKO-nun baş direktoru Federiko Mayorla görüşü mühüm rol oynamışdır. Tərəflər öz aralarında əməkdaşlığın genişlənməsi məsələsini və onun sonrakı inkişafının perspektiv planlarını müzakirə etmişlər. Azərbaycan Respublikası və YUNESKO arasında əməkdaşlığa dair 1996-cı ilin noyabrında imzalanmış Saziş isə təhsil, elm, mədəniyyət və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın yeni mərhələsinin başlanğıcını qoymuşdur. Təsadüfi deyil ki, məhz bundan sonra Azərbaycanda ali təhsilin TƏSİS və TEMPUS proqramlarına uyğun şəkildə yenidən qurulmasına dair layihələr reallaşdırılmağa başlanmışdır. Bundan başqa. 2000-ci i) YUNESKO tərəfindən Böyük İpək Yolu-TRASEKA ili elan olunmuşdu.

YUNESKO-nun Nizamnaməsinin 7-ci maddəsinə görə, üzv-dövlət təhsil, elm və mədəniyyətlə məşğul olan qurumların fəaliyyətini onun işi ilə əlaqələndirmək üçün ilk növbədə milli komissiya yaratmaq yolu ilə müvafiq tədbirlər həyata keçirməlidir. Ona görə də YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının yaradılması məqsədilə lazımı addımlar atılmış və Ümummilli lider Heydər Əliyev bununla bağlı 1994-cü il fevralın 21-də xüsusi sərəncam imzalamışdır. Sərəncama əsasən Milli Komissiya Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində yaradılmışdır. 2005-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu nüfuzlu qurumla ölkəmiz arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında sərəncam imzalamışdır.

Ölkəmizin YUNESKO ilə əlaqələrinin qurulmasında və inkişafında Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. 2004-cü ildən analoqu olmayan əlahiddə statuslu ictimai qurum kimi fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Fondu xeyirxah və humanist insani dəyərlərlə Ümummilli liderin zəngin dövlətçilik irsinin bütün dünyada tanınması və təbliği istiqamətində ardıcıl iş aparır. Ümummilli liderin mərhəmət, nəciblik və yüksək humanizmə əsaslanan saf ideallarının ictimai şüurda möhkəmlənməsinə çalışan, millətin gələcəyi naminə bir

sıra strateji əhəmiyyətli layihələri inamla həyata keçirən Heydər Əliyev Fondu uğurlu fəaliyyətilə Azərbaycan cəmiyyətində milyonların ümid, pənah yerinə çevrilmişdir. Xalqın mənəvi sərvətinin və milli mədəniyyətinin sadıq keşikçisinə çevrilmiş Heydər Əliyev Fondu ilk növbədə Ümummilli liderin müdrikiyə əsaslanan həyat fəlsəfəsini, xalqa xidmət missiyasının əbədiyaşarlığını təmin edən mühüm ideoloji-humanitar mərkəzdir. Qurumun başlıca məqsədi Ümummilli liderin zəngin dövlətçilik irsinin öyrənilməsinə və təbliğinə xidmət edən irimiqyaslı proqramları himayə etmək, xalqın rifahının yüksəldilməsinə yönəlmiş faydalı təşəbbüsləri dəstəkləmək, elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, səhiyyə və idmanın inkişafını təmin edən layihələrə yardımçı olmaq, milli-mənəvi dəyərlərə sadıq gənclərin yetişdirilməsinə çalışmaq, respublikamızın nüfuzunu artırmaq kimi strateji əhəmiyyətli vəzifələrdən ibarətdir.

YUNESKO ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı əlaqələr Azərbaycanın birinci xanımı. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri seçildəndən sonra daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva bu ada ənənəvi musiqinin, ədəbiyyat və poeziyanın inkişafına verdiyi töhfələrə, musiqi təhsili və dünya mədəniyyətlərinin mübadiləsi sahəsindəki xidmətlərinə və bu mötəbər təşkilatın ideyalarına göstərdiyi sadıqlıya görə layiq görülmüşdür. Bundan başqa, Mehriban xanım Əliyeva sivilizasiyalararası dialoq da daxil olmaqla, müxtəlif sahələrdə genişmiqyaslı və fədakar fəaliyyətinə, qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara diqqətinə, onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşmasına, təhsilə, həmçinin islam aləmində görülən işlərə böyük dəstəyinə görə 2006-cı il noyabrın 24-də tSESKO-nun xoşməramlı səfiri adına layiq görülmüşdür. Dünya Səhiyyə Təşkilatı İcraiyyə Komitəsinin 2007-ci il yanvarın 29-da Cenevrədə keçirilən 120-ci sessiyasının yekdil qərarı ilə ana, uşaq və ailə sağlamlığının qorunması və möhkəmlənməsi işində müstəsna xidmətlərinə görə Mehriban xanım Əliyeva bu beynəlxalq təşkilatın mükafatına layiq görülmüşdür. 2009-cu ildə Azərbaycanla Polşa arasında dostluq münasibətlərinin inkişafındakı xidmətlərinə görə Böyük

Komandor Xaçı ordeni. 2010-cu ildə isə Azərbaycanla Fransa arasında dostluq münasibətlərinin inkişafındakı xidmətlərinə görə Fransanın «Şərəf Legionu» ordeninin zabit dərəcəsi ilə («Fəxri legionun böyük xaç komandoru») təltif edilmişdir. 2010-cu il iyulun 30-da Mehriban xanım Əliyevaya YUNESKO-nun baş direktoru İrina Bokova tərəfindən Motsarl medalı təqdim olunmuşdur.

Hər bir dövlətin müəyyən bir beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlığının əsasında həmin beynəlxalq təşkilat tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq sazişlərdə dövlətin iştirakı durur. Təqdirəlayiq haldır ki, ölkəmiz, qısa müddət ərzində YUNESKO-nun əksər konvensiyalarına qoşulmuşdur. Bunlara aiddir: Silahlı münaqişə zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında 14 may 1954-cü il Konvensiyası; Ümumdünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında 16 noyabr 1972-ci il Konvensiyası; Avropa regionu dövlətlərində tədris kurslarının, ali təhsil haqqında diplomların və elmi dərəcələrin tanınması haqqında 21 dekabr 1979-cu il Konvensiyası; Asiya və Sakit okean dövlətlərində tədris kurslarının, ali təhsil haqqında diplomların və elmi dərəcələrin tanınması haqqında 16 dekabr 1983-cü il regional Konvensiyası; Müəlliflik hüququ haqqında 6 sentyabr 1952-ci il Ümumdünya Konvensiyası; Avropa regionunda ali təhsil sahəsində ixtisasların tanınması haqqında 1997-ci il tarixli Konvensiya; Mədəni dəyərlərin qanunsuz olaraq ölkəyə gətirilməsi, ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun qanunsuz olaraq başqasına verilməsinin qadağan edilməsi və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında 14 noyabr 1970-ci il Konvensiyası; Başlıca olaraq su quşlarının məskəni kimi beynəlxalq əhəmiyyətə malik su-bataqlıq yerləri haqqında 2 fevral 1971-ci il Konvensiyası; Fonoqram istehsalçılarının mənafehlərinin onların fonogramlarının qanunsuz istehsalında mühafizəsi haqqında 29 oktyabr 1971-ci il Konvensiyası; Beynəlxalq Xüsusi Hüququ Unifikasiya İnstitutunun oğurlanmış, yaxud qanunsuz çıxarılmış mədəni dəyərlər haqqında 1995-ci il Konvensiyası; Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında 17 oktyabr 2003-cü il tarixli Konvensiya; İdmanda dopinqə qarşı mübarizə haqqında 19 oktyabr 2005-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiya; Mədəni

özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında 20 oktyabr 2005-ci il Konvensiyası.

Azərbaycan Respublikası YUNESKO-ya üzv olduğdan bu günə qədər təşkilat hər zaman ölkəmizin mədəniyyət, ədəbiyyat, elm, təhsil, səhiyyə sahəsində xidmətləri olan şəxsiyyətlərin yubileylərinin və əlamətdar hadisələrin qeyd olunması üzrə bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Buna Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubileyi, 2000-ci ildə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyi, 2001-ci ildə Nəsirəddin Tusinin anadan olmasının 800 illik yubileyi, 2002-ci ildə azərbaycanlı alim, şərqşünas Mirzə Kazımbəyin 200 illik yubileyi, 2005-ci ildə akademik Yusif Məmmədəliyevin 100 illik yubileyi. 2006-cı ildə məşhur rəssam, xalça ustası Lətif Kərimovun 100 illik yubileyi. 2008-ci ildə «Leyli və Məcnun» operasının ilk tamaşasının 100 illik yubileyi, 2008-ci ildə yazıçı Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyi, 2009-cu ildə akademik Musa Əliyevin 100 illik yubileyi, 2009-cu ildə dahi rəssam Səttar Bəhlulzadənin 100 illik yubileyi misal ola bilər.

YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş ilk tarixi abidəmiz Bakı şəhərinin füsunkar məkanı olan İçərişəhər memarlıq kompleksidir. Kompleks 2000-ci ilin dekabr ayında həmin siyahıya daxil edilmişdir. Bundan başqa, həmin siyahıya Qobustan Dövlət Tarixi Bədii Qoruğu da salınmışdır. Qoruq YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 2007-ci ildə Yeni Zelandiyada keçirilmiş 30-cu sessiyasında qəbul edilmiş qərara əsasən Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. 2003-cü il noyabr ayının 7-də Azərbaycan muğamı YUNESKO-da bəşəriyyətin qeyri-maddi irsinin şah əsəri elan olunmuşdur. 2009- cu il 28 sentyabr - 2 oktyabr tarixlərində Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Abu-Dabi şəhərində keçirilən təşkilatın Qeyri-maddi Mədəni İrsin Qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 4-cü sessiyasında komitənin yekun qərarına əsasən, Azərbaycanın aşıq sənəti, beynəlmiləl qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi kimi Novruz bayramı YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə bu istiqamətdə bir sıra sazişlərin imzalanması bu sahədə əməkdaşlığın yeni

istiqlalını müəyyən etməklə bərabər, dövlətimizin beynəlxalq öhdəliklərinin icrası istiqamətində də mühüm işlər görülmüşdür. Məsələn, 2005-ci il avqustun 24-də Bakı şəhərində «YUNESKO-Azərbaycan: gələcəyə körpü» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda təşkilatla Azərbaycan arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığa dair Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Memorandumda təhsildə bərabər imkanların yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, təhsilin bütün pillələri üzrə kurikulumun yeniləşdirilməsi və müəllimlərin ixtisasartırma sisteminin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə keyfiyyətin artırılması, beynəlxalq əməkdaşlıq şəbəkəsinin təşkili və digər əsas prioritetlər əks olunmuşdur. 2007-ci ilin 18 iyununda YUNESKO, Azərbaycan hökuməti və Heydər Əliyev Fondu arasında «Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafı» layihəsinin icra planına dair Saziş imzalanmışdır. 19 mart 2009-cu ildə isə qeyri-maddi mədəni irsin qorunması sahəsində məqsədlərə nail olmaq üçün Heydər Əliyev Fondu və YUNESKO arasında əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanmışdır.

Təşkilatın himayəsi ilə keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çaldırılması da mühüm yer tutur, bundan başqa, qəbul edilən bir sıra qərarlar da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 10-11 iyun 2008-ci il tarixdə Bakıda «Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi» mövzusunda keçirilən beynəlxalq forumda dünyanın müxtəlif ölkələrindən 300-dən çox nümayəndə, o cümlədən bir neçə ölkənin birinci xanımları, YUNESKO-nun xoşməramlı səfirləri iştirak etmişlər. Forumun yekununda Bakı Bəyannaməsi və birinci xanımların bəyanatı qəbul olunmuşdur. 2010-cu il iyunun 22-24-də YUNESKO-nun baş qərargahında Qeyri-maddi Mədəni İrsin Qorunması üzrə Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin Baş Assambleyasının növbəti 3-cü sessiyasında Qeyri-maddi Mədəni irsin Qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəyə keçirilən seçkilərdə Azərbaycan Respublikası bu quruma üzv qəbul edilmişdir. 2013-cü il iyul ayının 18-də isə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və onun gördüyü işlərin davamı olaraq YUNESKO və Azərbaycan hökuməti arasında Təhsil, elm. mədəniyyət və kommunikasiya

sahəsində əməkdaşlığa dair Çərçivə Sazişinin imzalanması yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

ÜST 1946-cı ildə Nyu-Yorkda keçirilən Ümumdünya Səhiyyə Konfransında yaradılmış və Nizamnaməsi 7 aprel 1948-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Təşkilatın əsas məqsədi bütün xalqların yüksək sağlamlıq və rifah səviyyəsinə nail olmaqdır. ÜST-nin ah orqanı bütün üzvlərin iştirak etdiyi Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasıdır. Assambleya həmin Təşkilatın ümumi siyasətini və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir, səhiyyə sahəsində proqramlar hazırlayır, İcraiyə Şurasının və Baş Direktorun, o cümlədən üzv-dövlətlərin hesabatlarını dinləyir.

ÜST insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 25-ci maddəsinin I-ci hissəsində qeyd olunan sağlam həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququnun həyata keçirilməsi məsələsində BMT sisteminin digər səlahiyyətli orqanları ilə sıx əməkdaşlıq edir. ÜST-nin Nizamnaməsinə əsasən sağlamlığın daha yüksək səviyyəsinə çatmaq irqindən, dinindən, siyasi baxışlarından, iqtisadi və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq hər bir insanın əsas hüquqlarından biridir.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaq məqsədilə Təşkilat tərəfindən daimi olaraq müəyyən tədbirlər görülür, müvafiq proqramlar həyata keçirilir. Məsələn, infeksiya xəstəlikləri ilə mübarizə üzrə mühüm tədbirlər həyata keçirmək məqsədilə ÜST inkişaf etməkdə olan ölkələrdə səhiyyənin bütün sahələrini əhatə edən geniş texniki yardım proqramları həyata keçirir. 1987-ci ilin fevralından etibarən ÜST QİÇS-in qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə global strategiyası çərçivəsində immün çatışmazlığı əlamətlərinin qarşısının alınması və onunla mübarizə sahəsində genişmiqyaslı proqram həyata keçirir. 1989-cu ildə ÜST BMT-nin insan hüquqları üzrə Mərkəzi ilə birgə QİÇS-in qarşısının alınması və insan hüquqları sahəsində proqram hazırlamışdır.

ÜST-in bütün dünyada sağlamlığın qorunması və səhiyyənin inkişafı sahəsində fəaliyyəti ildən-ilə genişlənilir. Planetdə uşaq ölümünün səviyyəsinin xüsusilə yüksək olması ÜST-YUNİSEF birgə əməkdaşlıq proqramının meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Həmin proqramın uğurları nəticəsində hər il 3 mln. uşaq difteriya, vərəm və s. kimi 6 öldürücü xəstəliyin dəhşətlərindən xilas edilir.

Dövlətimizin fəaliyyətində yaxından iştirak etdiyi ixtisaslaşdırdım? BMT qurumlarından biri də tJST-dir. Azərbaycan Respublikası bu təşkilata 1992-ci il oktyabr ayının 2- də üzv qəbul olunmuş. 1994-cü ildə isə ÜST-in ofisi fəaliyyətə başlamışdır. Sonrakı illər Azərbaycan-ÜST əlaqələrinin genişlənməsi və dərinləşməsi dövrü kimi xarakterizə oluna bilər. Son onillik isə Azərbaycanın ÜST ilə əlaqələrinin daha da inkişafı və təşkilatın işində yaxından iştirakı mərhələsi sayılmalıdır. Belə ki, ölkəmiz Avropa regionundan 2005-2008-ci illər üçün ÜST-in İcraiyyə Şurasına, 2009-2012-ci illər üçün ÜST-in Daimi Komitəsinə seçilmiş, 2010-cu ildən isə müvafiq beynəlxalq təşkilat çərçivəsində yaradılmış Avropa Ətraf Mühit və Səhiyyə Nazirləri Şurasının ətraf mühit üzrə bölməsində təmsil olunmağa başlamışdır. Bundan əlavə, 2009-cu il mayın 18-22-də ÜST-in Cenevrədə keçirilmiş 62-ci Assambleyası çərçivəsində qurumun Avropa Regional Ofisi ilə Azərbaycan Hökuməti arasında iki illik Əməkdaşlıq haqqında Memorandum imzalanmışdır. Həmçinin, sözügedən beynəlxalq təşkilat çərçivəsində Azərbaycanda müəyyən layihələr həyata keçirilmişdir. Həmin layihələrdən DOTs (Directly Observed Treatment-short course/vərəm xəstəliyinin birbaşa həkim nəzarəti altında qısamüddətli müalicə kurslarının keçirilməsi) layihəsi, habelə MECACAR (polionielitin ləğv edilməsi üzrə proqram), CARAK (uşaq və ananın qorunması üzrə proqram), difteriyaya nəzarət üzrə proqram, ailə planlaşdırılması üzrə proqram, ruhi sağlamlıq üzrə proqram, Cənubi Qafqaz Səhiyyə İnformasiya Sistemini (layihənin məqsədi Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyinə özünün Səhiyyə İnformasiya Sisteminin yenidən qurulmasında və inkişafında kömək göstərməkdir) qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının ÜST və YUNİSEF təşkilatı ilə əməkdaşlığı respublikada immunlaşdırmanın yüksək səviyyədə keçirilməsinə, respublika tibbi işçilərinin bu sahədəki təcrübəsinin artmasına, bir sıra yoluxucu xəstəliklərlə xəstələnmə hallarının, uşaq ölümünün sayının azalmasına səbəb olmuşdur. ÜST və YUNİSEF-lə əməkdaşlıq respublika alimlərinin təbabətin müxtəlif sferalarına aid beynəlxalq ehni konfrans, simpozium və seminarlarda iştirakına şərait yaratmış, belə toplantıların

Azərbaycanda təşkil olunmasını ənənə halına salmış, elmi biliklərin mübadiləsi üçün geniş imkanlar açmışdır.

FAO 1945-ci ildə Kanada Konfransında yaradılmışdır. Bu Təşkilatın əsas missiyası qidanın yaxşılaşdırılması və insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Adıçəkilən qurum BMT ilə birgə Dünya Ərzaq Proqramına rəhbərlik edir.

FAO-nun digər əsas məqsədi kənd əhalisinin rifah halının və həyat şəraitinin yüksəldilməsi, həmçinin dünya iqtisadiyyatının inkişafının dəstəklənməsi və aclıqla mübarizəyə yardım göstərilməsidir. Bu məqsədlə FAO son dövrlər dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən silahlı münaqişələr nəticəsində meydana çıxan milyonlarla qaçqın və məcburi köçkünlərin ərzaq problemini həll etməyə çalışaraq, onlara dövrü olaraq ərzaq məhsullarının paylanmasını həyata keçirir. Bundan başqa, 1960-cı ildə BMT çərçivəsində Ümumdünya aclıqla mübarizə Proqramı qəbul edilmiş və onun həyata keçirilməsi FAO-ya tapşırılmışdır. Proqram beş illik dövr üçün nəzərdə tutulsa da, sonrakı dövrlərdə növbəti beşilliklər üçün uzadıldı və hal-hazırda da fəaliyyət göstərir. BMT-nin Aclıqla mübarizə Proqramına uyğun olaraq, FAO Xüsusi ərzaq təhlükəsizliyi Proqramını qəbul etmişdir. Bütövlükdə, FAO-nun başlıca məqsədləri aşağıdakılardır: planet xalqlarının qidalanması və həyat şəraitinin yüksəldilməsi; kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının yüksəldilməsi, ərzağın bölüşdürülməsi sisteminin və kənd təsərrüfatı məhsullarının yaxşılaşdırılması; kənd əhalisinin rifah halının və həyat şəraitinin yüksəldilməsi; dünya iqtisadiyyatının inkişafının dəstəklənməsi və aclıqla mübarizəyə yardım göstərilməsi.

Hazırda təşkilatın üzvləri 170-dən çox dövlət və Avropa İttifaqından ibarətdir, mənzil qərargahı isə 1949-cu ildən etibarən Romada (İtaliya) yerləşir. FAO-nun özünəməxsus prioriteti təbii resursları gələcək nəsillərə saxlamaqla, kənd təsərrüfatını təşviq və inkişaf etdirir, ərzaq istehsalının və təhlükəsizliyinin təmininə yönəlir. FAO-nun əsas fəaliyyət məqsədi kimi qəbul olunmuş ümuməhatəli ərzaq təhlükəsizliyi bütün insanların fəal və sağlam həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan daim ərzaq əldə etmək hüququ kimi müəyyənləşdirilir. 1996-cı ildə Romada keçirilən Ümumdünya Ərzaq Sammitində 100-dən çox üzv-dövlətin dövlət və hökumət başçıları Ümumdünya Ərzaq Təhlükəsizliyinə dair Roma Bəyannaməsini qəbul etdilər. Sammitdə

həmçinin 2015-ci il üçün ərzaq ehtiyatlarına çıxış hüququnun təmin olunması yolu ilə dünya üzrə aclıq və yoxsulluq şəraitində yaşayan insanların sayının 50 faizə qədər azaldılması barədə razılığa gəldilər və əldə olunmuş bu razılığın əsas məqsədləri Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində yer aldı.

Tədqiq olunan problemin həlli istiqamətində dövlətimiz tərəfindən də kifayət qədər inühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin I may 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə elibarh təminatına dair Dövlət Proqramı» bunu bir daha sübut edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təmifi edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətində mərkəzi yer tutur. Bu məqsədlə ölkədə ərzaq istehsalı sahəsində, xüsusilə aqrar bölmədə bir sıra köklü islahatlar aparılmışdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən kompleks tədbirlər bu sahənin daha sürətlə inkişafına əlverişli zəmin yaratmış və ərzaq təminatı ilə bağlı işlərin daha səmərəli aparılmasına təkan vermişdir. Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkənin hər bir vətəndaşının sağlam və məhsuldar həyat tərzini üçün onun qəbul edilmiş normalara uyğun ərzaq məhsulları ilə tam təmin edilməsinə nail olmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün Dövlət Proqramı çərçivəsində bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur: ölkədə ərzaq məhsulları istehsalını artırmaq; əhalini təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək, ərzaq təminatı sahəsində risklərin idarə olunmasını təmin etmək; ərzaq təminatı sisteminin institusional inkişafını həyata keçirmək və sahibkarlıq mühitini yaxşılaşdırmaq.

Qeyd olunan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün bu sahədə həyata keçiriləcək tədbirlər ölkədə sabit və adekvat ərzaq təklifinin formalaşdırılmasına, səmərəli istehsal və satış infrastrukturunun yaradılmasına, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə və hər bir vətəndaşın ərzaq məhsullarına çıxışının təmin olunmasına yönəldiləcəkdir. Beləliklə, göstərilən sahədə qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinin başlıca şərtləri, bir tərəfdən, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması, digər tərəfdən isə yeni iş yerlərinin yaradılması, əhalinin sosial müdafiəyə daha çox ehtiyacı olan

qruplarının gəlirlərinin, minimum pensiya və əmək haqlarının artırılması və ehtiyac meyarının səviyyəsinin yaşayış minimumuna çatdırılmasından ibarətdir ki, bu da birbaşa olaraq insan hüquqlarının, xüsusilə də yaşamaq hüququ, əmək və sosial təminat hüquqlarının realizəsinə istiqamətlənmişdir.

Bu istiqamətdə mühüm təşkilatlardan biri də Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatıdır. İnsan beyninin məhsullarının qorunması, əqli mülkiyyətin mühafizəsi daim BMT-nin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə hüquqların qorunması hələ XIX əsrin sonlarından beynəlmilləlləşmiş və bir sıra beynəlxalq konvensiyaların qəbulu ilə nəticələnmişdir (Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında 1883-cü il Paris Konvensiyası, Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsinə dair 1886-cı il Bern Konvensiyası). 1893-cü ildə isə bu iki konvensiyaya əsaslanan Əqli mülkiyyətin qorunması üzrə Beynəlxalq Büro yaradılmışdır. 1970-ci ildən isə bu orqarun adı dəyişdirilərək Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı adlandırılmışdır. 1974-cü ildən isə bu Təşkilat BMT-nin ixtisaslaşmış qurumuna çevrilmişdir. Təşkilatın əsas məqsədlərinə dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq yolu ilə bütün dünyada əqli mülkiyyət hüququnun qorunması və əqli mülkiyyət hüququnun qorunması sahəsində əməkdaşlığın təmin olunması daxildir.

7.5. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları qlobal mülki cəmiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır və milli qeyri- hökumət sektorları arasında əsas beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmidir. Beynəlxalq Assosiasiyalar İttifaqının məlumatına əsasən, hazırda 16 mindən çox beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Bu tendensiya Azərbaycan Respublikası üçün də xarakterikdir, belə ki, bizim respublikamızda müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən 1200- dən çox qeyri-hökumət təşkilatı mövcuddur. Son dövrlərin təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif sferalarda - iqtisadi, ekoloji, siyasi və s. beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının xidmətləri müsbət nəticələr verir, dövlətlər bu təşkilatların xidmətlərindən yararlanmaq istiqamətində onlarla əməkdaşlıq etməkdə daha çox maraqlıdırlar. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Respublikasının bu

istiqamətdə fəaliyyəti diqqəti daha çox cəlb edir və müsbət qiymətləndirilməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 iyul 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunan Azərbaycan Respublikasının Qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyi Konsepsiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-hökumət təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası fəaliyyət göstərir. Həmin Şuranın Əsasnaməsinə əsasən Şura yerli, xarici və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə tərəfdaşlıq əsasında qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları iki istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər: dünya ictimaiyyətinin təkidli tələbinə ilkin reaksiya kimi yeni beynəlxalq hüquq normalarının qeyri-rəsmi olaraq formalaşdırılması və təbliği; dövlətlərin beynəlxalq hüquq üzrə'öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün hökumətlərə ən müxtəlif formalarda təzyiq göstərilməsi. Ümumiyyətlə, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqları sferasında ən müxtəlif aspektlərin işlənilib hazırlanmasında tam olaraq yaxından iştirak etmişdir. Bütövlükdə isə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətini şərti olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə ifadə etmək olar: əhali ilə iş aparılması, insan hüquqlarının pozulmasının üzə çıxarılması və həmin hahn ciddi tənqid olunması üçün ictimai fikrin səfərbər edilməsi; milli və beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının pozulması qurbanlarına beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən bilavasitə hüquqi yardım göstərilməsi; insan hüquqlarının pozulması məlumatlarının İnsan hüquqları Komissiyası, BMT Baş Katibi, İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarın diqqətinə çatdırılması, insan hüquqlarının pozulmasına yol verən ölkələrdə insan hüquqları sahəsində vəziyyətin dəyişməsinə yönəlmiş əsas üsullar barədə təkliflərin təqdim edilməsi; beynəlxalq təşkilatlarda insan hüquqları sahəsində yeni normaların qəbulunun lobbiləşdirilməsi; hüquqi və texniki yardımların göstərilməsi, insan hüquqları barədə biliklərin yayılması. Hüquq-müdafiə fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının iş istiqamətlərinin bir hissəsini də uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsi, qeyri-qanuni övladlığa götürmə, sənaye müəssisələrində çalışmaq üçün 9-12 yaşlı uşaqların maddəli əməyə cəlb edilməsi kimi hərəkətləri özündə birləşdirən uşaq kəlaləyi ilə mübarizə təşkil edir. Məhz bu baxımdan bir çox beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti qənaətbəxş

hesab olunmalıdır. Həmin qurumlara nümunə qismində İnsan hüquqlarının müdafiəsində köləliyə qarşı Cəmiyyəti göstərmək olar. Cəmiyyətin əsas məqsədləri sırasına: bütün formalarda köləliyin, məcburi əməyin bütün formalarının, həmçinin köləliklə oxşarlıq təşkil edən hərəkətlərin aradan qaldırılması; yerli xalqların müdafiəsi və onların inkişafına yardım göstərilməsi; 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməyə uyğun olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi daxildir. Bundan əlavə, insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulması faktına BMT-nin və ictimai təşkilatların diqqətini cəlb edərək, Cəmiyyət 1948-ci il tarixli Bəyannamənin prinsiplərinin realizəsinə öz töhfəsini bəxş etmişdir. İngilis və fransız dillərində «Aborigines' Friend» («Aborijenlərin dostu») adlı illiyi nəşr edən adıçəkilən qurum müasir dünyada köləliyin təzahür formaları, onlarla mübarizəyə dair məlumatları mütəmadi olaraq dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırır.

1987-ci ildə xüsusi məşvərətçi status əldə edən İsgəncələr əleyhinə Beynəlxalq Assosiasiya isə isgəncələr, xüsusilə XX əsrin 70-80-ci illərində diktator rejimlərinin idarəçiliyi dövründə Latin Amerikası ölkələrində tətbiq olunan isgəncələrə qarşı mübarizə məqsədilə yaradılmışdır. O, təkcə isgəncə kontekstində insan hüquqlarının pozulması problemini deyil, həm də araşdırma və informasiya-təbliğat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi funksiyasını həyata keçirir. Beynəlxalq Assosiasiya 1995-1998-ci illərdə İnsan hüquqları Komissiyasında bir sıra məsələlər (isgəncə və həbsdə saxlama; məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi; ölüm cəzası; bütün dünyada insan hüquqlarının pozulması problemi; inkişaf hüququ, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar; milli azlıqların vəziyyəti; qadın hüquqlarının nəzərə alınması, kişi və qadın bərabər hüquqluluğunun təmini; dünyanın istənilən nöqtəsində insan hüquq və əsas azadlıqlarının pozulması və hüquq-müdafiə mexanizmlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi) üzrə şifahi bəyanatlarla çıxış etmişdir.

Beynəlxalq sosial xidmətlər haqqında Konqresin gedişində 1929-cu ildə Parisdə yaradılan və təsis edildiyi ilk müddətlərdə həmin Konqresə məsləhətçi qismində dəvət olunmuş 5 qadın-hüquqşünası birləşdirən Hüquq təhsilli qadınların Beynəlxalq Federasiyasının məqsədi isə insan hüquqlarının, xüsusilə qadın hüquqlarının müdafiəsinin təmini məqsədilə hüquqi vasitələrin axtarışı, bütün dünyada sülhün möhkəmləndirilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi kimi

məsələlərdir. Müntəzəm şəkildə illik görüşlər keçirən Beynəlxalq Federasiya əsas ictimai problemlərin öyrənilməsi və inkişafa nail olmaq üçün hüquqi təklifləri nəzərdən keçirir.

Daha sonra, qadın hüquqlarının qorunması istiqamətində bir sıra beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının mövcudluğu tendensiyasını xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Məsələn, Qadınların Ümumdünya Sammiti Forumu kommersiya və humanitar xarakterli beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı olmaqla, qadın və uşaqların maraqları naminə iştirak zamanı yeni inkişaf modeli üzərində işləyən qeyri-hökumət təşkilatı və fərdlərin beynəlxalq koalisiyası sayılır. Bundan başqa, uşaqların seksual istismarına son qoymaq və xalqları belə praktikanın aradan qaldırılmasına çağırmaq məqsədilə Forum 1996-cı ildə Ümumdünya Uşaqların Ləyaqətinin Müdafiəsi Fondunu təsis etmişdir. Həmin ildən etibarən, Fond uşaqlara münasibətdə seksual qəsdlərin qarşısının alınması və onların reabilitasiyası ilə əlaqədar dünyanın müxtəlif ölkələrində 11 proqram və layihəni maliyyələşdirmişdir. Göstərilən qurum uşaqların ləyaqət hüququnun xüsusilə vurğulanması, onun ictimai təşkilatlar tərəfindən dərk edilməsinə yardım göstərilməsi, bu ciddi sosial çatışmazlıq barədə vərəqə və nəşrlərdən istifadə etmək yolu ilə yeni üzvlərin cəlb edilməsində də əsaslı rol oynamışdır.

Qadınların Ümumdünya Sammiti Forumu həmçinin İnsan Hüquqları Komissiyası ilə birgə «Sülhün planlaşdırılması», (1999-cu il) Layihəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində də bir sıra tədbirlər görmüşdür. Həmin Layihə 1948-ci il tarixli Bəyannamənin məqsədlərinin dərk edilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə kampaniyaya tələbə və müəllimlərin cəlb edilməsinə yönəlmişdir. Bundan əlavə, Qadınların Ümumdünya Sammiti Forumu iki ildə bir dəfə dörd dildə «Qadın və uşaqların hüquq və imkanlarının genişləndirilməsi» adlı qlobal bülleten nəşr etdirməklə, BMT ilə iş barədə onun hesabatlarının geniş müstəvidə yayılmasına şərait yaradır.

Beynəlxalq hüququn inkişafı və qadınların hüquqları üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına əsaslı töhfə bəxş edən mexanizmlərdən biri də 1998-ci ildə Pekində keçirilən, beynəlxalq və milli qadın təşkilatlarının iştirak etdiyi Qadınların Ümumdünya Konfransı sayılır. Həmin Konfransda qadınlar üzərində zorakılığın həyata keçirilməsinin bərabərliyə, inkişafa və sülhə nail olmağa mane olan hal kimi qiymətləndirilməsi xüsusilə vurğulanmışdır.

Beynəlxalq Amnistiya əsas insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyət göstərən, müstəqil qeyri-siyasi beynəlxalq təşkilatdır. Adıçəkilən qurumun fəaliyyət istiqamətləri, əsas etibarilə, bir sıra məsələlərin həllinə yönəlmişdir. Məsələn, zorakılığa əl atmadan və ya çağırmadan bütün vicdan dustaqlarının, əqidəsinə və ya etnik mənşəyi, cinsi, dərisinin rəngi, dilinə görə həbs olunmuş şəxslərin azadlığa buraxılması; siyasi məhbuslar üçün ədalətli və təxirəsahnmadan məhkəmənin təmin edilməsi; ölüm cəzasının ləğvi, işgəncənin və məhbuslarla qəddar rəftarın dayandırılması; məhkəmədənənar cəzaların və insanların yoxa çıxarılmasının aradan qaldırılması; və s, 40 ölkədə filiala, o cümlədən xırda qruplara malik olan müvafiq qurumun siyasətinin işlənilib hazırlanması üzrə qərarı bütün filialların nümayəndələrinin daxil olduğu Beynəlxalq Şura qəbul edir. Beynəlxalq Şuranın nümayəndələri isə qərarları həyata keçirmək səlahiyyətini özündə daşıyan Beynəlxalq İcraiyyə Komitəsini və inzibati funksiyaları həyata keçirən Baş Katibi seçir. Beynəlxalq Amnistiyanın üzvləri insan hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınmasına və aradan qaldırılmasına yönəlmiş müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, həmin tədbirlərə yerli orta məktəblərdə insan hüquqları üzrə tədris proqramlarının təşkili, ölüm cəzasının ləğvinə yönəlmiş kampaniyaların həyata keçirilməsi, beynəlxalq-hüquqi sənədlərin ratifikasiyası üçün öz ölkələrinə təzyiqlərin göstərilməsi kimi müddəalar daxildir. Bütövlükdə, Beynəlxalq Amnistiya 176 ölkədən 1 mln. insanı öz sıralarında birləşdirməklə, BMT-nin insan hüquqları üzrə rəsmi məsləhətçi statusunu almış və 1977-ci ildə isə Nobel Sülh Mükafatına layiq görülmüşdür.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin əsas hissəsini «müasir köləlik»lə mübarizə təşkil edir. Məhz bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən qurumlardan biri də İqtisadi və Sosial Şura yanında məşvərətçi statusa malik olan Beynəlxalq Xristian Həmrəyliyidir. Adıçəkilən təşkilat Sudan Hökumətinin tam himayəçiliyi altında Sudanda törədilmiş genosid və insanlıq əleyhinə cinayətlər barədə BMT Baş Katibinə, İnsan hüquqları üzrə Ali Komissara, İnsan hüquqları Komissiyasına dəfələrlə müraciət etmişdir. Hətta təşkilat köləlik, kölə ticarəti, məcburi əməyə cəlb etmək və s. məqsədlərlə Cənubi Sudandan olan irqi, etnik və dini azlıqlara mənsub insanların, xüsusilə qadın və

uşaqların kütləvi şəkildə oğurlanması barədə BMT-nin İnsan hüquqları Komissiyasının 55-ci sessiyasına məlumat vermişdir.

Müasir dövrdə insan hüquqlarının təxirəsalınmadan və daha etibarlı şəkildə müdafiəsi və təşviqi, o cümlədən müvafiq sferada yeni beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması üçün ən vacib şərtlərdən biri də ümuməhatəli və vaxtında verilən informasiyadır. 1976-cı ildə təsis edilən və xüsusi məşvərətçi statusa malik olan qeyri-hökumət təşkilatı kimi fəaliyyət göstərən İnsan hüquqları üzrə Şəbəkə məhz bu amildən çıxış edir. Belə ki, Şəbəkə fəal üzvlərə və təşkilatlara insan hüquqları sahəsində müvafiq imkanların verilməsi, insan hüquqları və vətəndaş cəmiyyətinin rolu barədə hökumət və hökumətlərarası təsisatların, vəzifəli şəxslərin, dövlət və özəl sektorun digər iştirakçılarının maarifləndirilməsi ilə məşğul olur. Bundan başqa, o, BMT-nin insan hüquqları sahəsində işinə də xüsusi şəkildə yardım göstərir. Adıçəkilən qurum İqtisadi və Sosial Şura və onun köməkçi orqanlarının işində, BMT-nin müşavirələrində fəal şəkildə iştirak etmişdir. Onlardan İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransı (Vyana, 1993-cü il), Qadınların vəziyyəti üzrə Dördüncü Ümumdünya Konfransı (Pekin, 1995-ci il), Yaşayış məntəqələri üzrə BMT Konfransı (İstanbul, 1996-cı il), Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi üzrə Roma Konfransını (Roma, 1998-ci il) xüsusilə qeyd etmək olar. Belə ki, 1993-cü ildə Vyana keçirilən İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransında fəal şəkildə iştirak edən insan hüquqları üzrə Şəbəkə Vyana Bəyannaməsinin və Fəaliyyət Proqramının həyata keçirilməsinin beşillik icmalına xüsusilə marağ göstərmişdir.

1993-cü ilin iyun ayının 14-15-də Vyana keçirilən İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransında beynəlxalq hüquq normalarının hazırlanmasına görə əsas məsuliyyətin dövlətlərin üzərinə qoyulmasına baxmayaraq, mövcud prosesə qeyri-hökumət təşkilatlarının böyük töhfə bəxş etdikləri xüsusilə vurğulanmışdır. Bundan əlavə, həmin məsələ üzrə dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları arasında dialoqun davam etdirilməsinin vacibliyi də təsbit edilmişdir.

Müvafiq beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının digər xarakterik xüsusiyyəti onların həm də beynəlxalq nəzarət orqanları ilə sıx əməkdaşlıq və məsləhətləşmə praktikasının mövcudluğudur ki, bu da fəaliyyətlərin birgə əlaqələndirilməsində və inkişafında mühüm rolə malikdir.

VIII FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ REGIONAL MEXANİZMLƏR

8.1. İnsan hüquqlarının müdafiəsində Avropa Şurasının əsas fəaliyyət istiqamətləri

Avropa Şurası Avropa qitəsində ən böyük regional təşkilat sayılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəşər tarixində insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının regional sisteminin əsası məhz Avropa Şurası çərçivəsində qoyulmuşdur, Avropa Şurasının normayaradıcı hq fəaliyyəti Avropa qanunvericiliyi və hüquqtəbiqetmə təcrübəsinin unifikasiyasında önəmli rola malikdir. Hal-hazırda Avropa Şurası çərçivəsində təqribən 200- dən çox müxtəlif beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir.

İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi Avropa Şurasının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla, digər Avropa təşkilatları arasında aparıcı rola malikdir. Əsası 5 may 1949-cu ildə qoyulmuş bu qurumun əsas məqsədləri demokratiyanın möhkəmləndirilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsi və qanunun aliliyinin təmin edilməsi, Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin sosial, mədəni və hüquqi sahələrdəki problemlərinin həllinə birgə səylərlə yardım göstərilməsidir.

1949-cu il tarixli Avropa Şurası Nizamnaməsinin I-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Avropa Şurasının başlıca məqsədi Təşkilatın üzvləri arasında onların ümumi sərəvəti olan ideal və prinsiplərin müdafiəsi naminə daha sıx birliyin əldə edilməsinə nail olmaqdan, onların iqtisadi və sosial tərəqqisinə dəstək verməkdən ibarətdir. Məhz bu məqsədlə öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Təşkilat insan hüquqlarının müdafiəsi və demokratiyanın genişləndirilməsi, hüquq, mədəniyyət, təhsil, informasiya, ətraf mühitin mühafizəsi və səhiyyə sahələrində əməkdaşlıq kimi vəzifələri həyata keçirir.

Nizamnaməyə görə Avropa Şurasının hər bir üzvü qanunun aliliyi, onun yurisdiksiyası çərçivəsində insan hüquqları və əsas azadlıqlarından bütün şəxslərin bəhrələnməsi prinsiplərini qəbul etməli, Şuranın məqsədinin səmimi və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi sahəsində əməkdaşlıq etməlidir.

Avropa Şurası çərçivəsində yaradılmış və fəaliyyət göstərən insan hüquqlarının müdafiəsinin regional sisteminin əsasını İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası təşkil edir. Avropa Konvensiyası Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 15 üzvü tərəfindən 4 noyabr 1950-ci ildə imzalanmış və 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmişdir.

Avropa Konvensiyası 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin prinsiplərini konkret hüquqi öhdəliklərə çevirən ilk regional səviyyəli beynəlxalq müqavilə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Şurasının Nizamnaməsində Təşkilata daxil olmaq üçün əsas şərtlər sırasında məhz insan hüquqlarının təmin edilməsi də göstərilmişdir. Bu isə Təşkilatın əsas vəzifələrindən biri hesab edilən insan hüquqlarının müdafiəsi vəzifəsi ilə şərtlənir. Gələcəkdə Avropa Şurasına daxil olan hər-hansı bir ölkə nəinki Avropa Konvensiyasına qoşulmalıdır, həmçinin Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsinin qərarları ilə yaradılan presedent hüququndan irəli gələn mühüm dəyişiklikləri öz qanunvericiliyinə daxil etməlidir.

Konvensiyanın preambulasında qeyd olunur ki, iştirakçı-dövlətlər 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, onun məqsədinin, bəyan etdiyi hüquqların hamılıqla və səmərəli tanınmasının və həyata keçirilməsinin təmin edilməsinin və ümumiyyətlə, insan hüquq və əsas azadlıqlarının dəstəklənməsi və müdafiəsinin Avropa Şurası üzvləri arasında böyük birliyə nail olunmasının, dünyada ədalət və sülhün əsasını təşkil etdiyini təsdiq edirlər və həmin sənəddə öz əksini tapmış bəzi hüquqların həyata keçirilməsi üçün ilk addımlar atmaq əzmindədirlər. Konvensiyanın I-cı maddəsində qeyd edilir ki, Razılığa gələn Yüksək Tərəflər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün bu Konvensiyanın I bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edirlər. Onlara yaşamaq hüququ (maddə 2), işgəncələrin qadağan olunması (maddə 3), köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması (maddə 4), azadlıq və toxunulmazlıq hüququ (maddə 5), ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ (maddə 6), qanunsuz cəzalandırılmamaq (maddə 7), şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ (maddə 8), fikir, vicdan və din azadlığı (maddə 9), fikri ifadə etmək azadlığı (maddə 10),

yığınaqlar və birləşmək azadlığı (maddə 11), nikah hüququ (maddə 12), səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ (maddə 13), ayrı-seçkiliyin qadağan olunması (maddə 14) kimi hüquq və azadlıqlar daxildir.

Əgər tarixə nəzər yetirsək, onilliklər ərzində Avropa Şurası çərçivəsində insan hüquqları ilə bağlı iki əsas orqan sistemi - İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyası və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi fəaliyyət göstərmişdir. Komissiya da Məhkəmədə olduğu kimi iştirakçı-dövlətlərin sayına bərabər üzvlərə malik idi. I noyabr 1998-ci il, yəni 11 sayılı Protokol qüvvəyə mindikdən sonra Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası və İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi birləşdirildi. Beləliklə, həmin andan etibarən daimi və vahid orqan kimi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi fəaliyyət göstərməyə başladı. Qeyd edək ki, bu Məhkəmə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud olan beynəlxalq mexanizmlərin ən səmərəlisidir. Belə ki, o, insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı şikayətlərə baxan və fərdin bilavasitə beynəlxalq məhkəməyə müraciətini təmin edən ük beynəlxalq məhkəmə orqanıdır.

Məhz İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının üstün və səciyyəvi cəhəti də ondadır ki, bu konvensiya təkcə insan hüquqları və əsas azadlıqlarını sadalamaqla kifayətlənməmiş, həmçinin onların həyata keçirilməsi təminatını da yaratmışdır. Bu Konvensiyanın özündə insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsinin nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsində təzahür edir. Konvensiyanın II bölməsi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə həsr olunmuşdur.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin 8 iyul 1996-cı il tarixli «Avropa Şurası ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq proqramının həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər haqqında» Sərəncamı Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın inkişafında yeni mərhələ açdı. Sərəncam Avropa Şurasına münasibətdə ölkəmizin 1996-1997-ci illərdə fəaliyyət planı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Daha sonra, Ümummillə lider Heydər Əliyevin 1998-ci il 20 yanvar tarixli «Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» və 1999-cu il 14 may tarixli «Azərbaycan Respublikası ilə Avropa

Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının Avropada mənafeələrinin müdafiə edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» sərəncamları ölkəmizin Avropa Şurasına qəbul edilməsi üçün səylərin artırılmasına və məqsədyönlü fəaliyyətə zəmin yaratmışdır. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2000-ci il iyunun 28-də keçirilən sessiyasında Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzv qəbul edilməsi barədə qərar çıxarıldı. 2001-ci il yanvarın 17-də Nazirlər Komitəsinin növbəli iclasında Azərbaycan Respublikasının bu təşkilata tamhüquqlu üzv qəbul olunması rəsmi surətdə təsdiq edildi və tarixi hadisə ilə əlaqədar təntənəli mərasim 25 yanvar 2001-ci il tarixdə Strasburqda keçirildi.

Nazirlər Komitəsi və Parlament Assambleyası Avropa Şurasının əsas orqanları hesab edilir. Nazirlər Komitəsi formal olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi institutu sayılmasa da, bu sahədə faktiki olaraq böyük həcmli iş görür. Belə ki, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi konvensiyaların və yaxud sazişlərin bağlanması və konkret məsələlərlə bağlı üzv dövlətlər tərəfindən ümumi siyasətin aparılması daxil olmaqla, Avropa Şurasının məqsədlərini həyata keçirmək üçün zəruri olan tədbirləri nəzərdən keçirir.

Avropa Şurası çərçivəsində Nazirlər Komitəsi bir neçə nəzarət funksiyası yerinə yetirir. Hər şeydən əvvəl o, üzv dövlətlərin öz başca öhdəliyini - «qanunun aliliyi prinsipini və yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquq və azadlıqlarından istifadə edə bilməsi prinsipini» (Nizamnamənin 3- cü maddəsi) tanımaq və əməl etmək öhdəliyini yerinə yetirmələrinə nəzarət edir. Nazirlər Komitəsinə Konvensiya ilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin çıxardığı qərarların icrası üzərində nəzarəti həyata keçirmək səlahiyyəti verilmişdir.

Avropa Şurasının Baş Katibi Təşkilat çərçivəsində mühüm inzibati funksiyaları yerinə yetirir. Avropa Şurasındakı ümumi inzibati funksiyaları ilə yanaşı, Baş Katibə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində də, daha dəqiq desək, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının nəzarət mexanizmi çərçivəsində müəyyən səlahiyyətlər verilmişdir. O, Avropa Şurasının Nizamnaməsindən irəli gələn inzibati-texniki funksiyaları yerinə yetirməklə və

Konvensiyanın 52-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş xüsusi nəzarət vəzifəsini həyala keçirməklə bu funksiyaları yerinə yetirir. Avropa Şurası Baş Katibi üzv-dövlətlərdən onların milli qanunvericiliyinin Avropa Konvensiyanın müddəalarını hansı dərəcədə təmin etmələri barədə izahat tələb edə bilər. Dövlətlər belə izahatı təqdim etməli və milli qanunvericiliklərinin Şura çərçivəsində qəbul edilmiş konvensiyalara (xüsusilə 1950-ci il Avropa Konvensiyasına) uyğunluğunu yoxlamaq məqsədilə ərazisində Avropa Şurası orqanlarının monitorinq keçirməsinə şərait yaratmalıdırlar.

Mühüm nəzarət sistemlərindən biri də Avropa Sosial Xartiyasına əməl olunması üzərində nəzarətin formalaşmasıdır. 1961-ci il oktyabr ayının 18-də Avropa Sosial Xartiyası İtaliyanın Turin şəhərində imzalanmaq üçün açıq elan edilmiş və 1965-ci il fevral ayının 26-da qüvvəyə minmişdir. 1991-ci ilin oktyabr ayının 21-də Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən Avropa Sosial Xartiyasına dəyişiklik edən Protokol imzalanmışdır. Bu Protokol Xartiyanın nəzarət mexanizminin effektiv fəaliyyətinin inkişafına təminat vermək məqsədilə qəbul edilmişdir. 1995-ci il noyabr ayının 9-da Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi Avropa Sosial Xartiyasına Kollektiv şikayətlər sistemini təmin edən yeni Əlavə Protokol qəbul etmişdir. Bu Protokol Xartiyanın müddəalarının pozulmasına görə kollektiv şikayətlərə baxılması proseduru özündə əks etdirir ki, bu da Xartiyanın nəzarət mexanizminin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmişdir.

1996-cı ilin aprel ayında Nazirlər Komitəsi Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyasını qəbul etmiş və may ayının 3-də onu imzalanmaq üçün açıq elan etmişdir. Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası 1999-cu il iyul ayının 1-də qüvvəyə minmişdir. Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası Preambula və altı hissədən ibarətdir. Avropa Sosial Xartiyası üzərində nəzarət proseduru həyala keçirən orqanları qısaca nəzərdən keçirək:

- Sosial hüquqlar üzrə Avropa Komitəsi (Müstəqil ekspertlər komitəsi) Nazirlər Komitəsi tərəfindən seçilən müstəqil ekspertlərdən ibarətdir. Komitə iştirakçı dövlətlər tərəfindən təqdim olunmuş məruzələlərə baxır və götürülmüş öhdəliklərin dövlətlər tərəfindən hansı səviyyədə həyata keçirilməsini müəyyən edir.

- Hökumət Komitəsi iştirakçı dövlətlərin nümayəndələri və Avropa həmkarlar ittifaqları və işəgötürənlər assosiasiyalarının

nəzarətçilərindən təşkil olunur. Bu komitə hər bir iştirakçı tərəf üçün sosial və iqtisadi siyasət şəraitini müəyyən etməklə Nazirlər Komitəsinin qərar layihələrini hazırlayır. Eyni zamanda. Hökumət Komitəsi dövlətlərə onların öz üzərinə götürdükləri Xartiya öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi barədə Sosial hüquqlar üzrə Avropa Komitəsinin qərarı əsasında xəbərdarlıq edə bilər. Xəbərdarlıq hüquqi qüvvə kəsb etmir. O yalnız dövlətə bildirir ki, əgər dövlət heç bir tədbir görməzsə, onda ona tövsiyə verilməsi barədə məsələ ortaya çıxacaqdır.

- Nazirlər Komitəsi hər üzv dövlətdən bir nəfər olmaqla dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Bu orqan milli məruzələr və kollektiv şikayətlər əsasında nəzarət mexanizminin yekun mərhələsini həyata keçirir və Xartiya öhdəliklərini pozan üzv dövlətlərə tövsiyələr verir.

Xartiyanın həyata keçirilməsi üzərində nəzarət bütövlükdə razılığa gələn tərəflərin milli məruzələrinə əsaslanır. Avropa Sosial Xartiyasına 1995-ci il noyabrın 9-da qəbul olunmuş Kollektiv şikayət sistemini nəzərdə tutan Əlavə Protokol («Kollektiv şikayətlər haqqında Protokol») Xartiya çərçivəsində fəaliyyət göstərən nəzarət mexanizminin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa yönəlmişdir. Protokol Avropa Sosial Hüquqlar Komitəsinə kvaziməhkəmə səlahiyyətləri verir; o, müəyyən milli və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən sözü gedən komitəyə təqdim oluna bilən kollektiv şikayətlər proseduru nəzərdə tutur. Fakültativ xarakterə malik olan Protokol 1998-ci il iyulun 1-də qüvvəyə minmişdir. Protokola görə, şikayətlə müraciət etmək hüququ aşağıdakı təşkilatlara verilmişdir: işəgötürənlərin və işçilərin beynəlxalq təşkilatları; Avropa Şurası yanında məsləhətçi statusa malik olan və Hökumət komitəsi tərəfindən bu məqsədlə tərtib olunmuş siyahılara daxil edilmiş digər beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları; əleyhinə şikayət təqdim etdikləri dövlətin yurisdiksiyası çərçivəsində olan işəgötürənlərin və işçilərin milli təşkilatları.

Qeyd etmək lazımdır ki, Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası 2001-ci ilin oktyabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikası adından imzalanmışdır. Daha sonra. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 7 aprel 2003-cü il tarixli «Avropa Sosial Xartiyasında nəzərdə tutulmuş normaların tətbiqi üzrə Dövlət

Proqramının təsdiq edilməsi barədə» Sərəncam vermişdir. Sərəncamda Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi ilə bağlı bir sıra istiqamət və vəzifələr müəyyən edilmişdir: milli qanunvericilik bazasının Avropa Sosial Xartiyası normalarına uyğunlaşdırılması; Avropa Sosial Xartiyasının ratifikasiyasına hazırlıqla bağlı və qəbul olunmuş öhdəliklərin həyata keçirilməsinə dair iqtisadi əsasların müəyyən edilməsi; ölkə əhalisinin Avropa Sosial Xartiyasının müddəaları və ölkənin sosial müdafiə sisteminin inkişafı ilə bağlı məlumatlandırılma imkanlarının genişləndirilməsi; Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar təşkilati-texniki istiqamət.

İşgəncənin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi 26 İyun 1987-ci il tarixli İşgəncənin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasına uyğun olaraq yaradılmışdır. İşgəncənin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasının preambulasında göstərilir ki, onun məqsədi ölkələrə səfərlərə əsaslanan preventiv xarakterli mexanizmin təsis edilməsidir. Nəzərdən keçirilən sistemin preventiv təbiəti öz təzahürünü, o cümlədən, əvvəlcədən danışılmamış və müntəzəm səfərlərin həyata keçirilməsində tapır. Lakin preventiv xarakterli mühüm məqam bu səfərlərin məqsədi ilə bağlıdır.

Komitə işgəncələr haqqında şikayətlərin ardınca faktları müəyyən etmək üçün səfərlər həyata keçirmir, o, bunu bu cür hüquqazidd aktların qarşısını almaq məqsədi ilə edir. Dövlət Öz ərazisinə buraxılışı və azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin yerləşdiyi istənilən yerə buraxılış daxil olmaqla, məhdudiyyətsiz hərəkət hüququnu Komitəyə təmin etməlidir və o, Komitəyə öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün bütün lazımi məlumatı təqdim etməlidir. Dövlətlər İsa beynəlxalq orqan tərəfindən öz penitensiar və digər müəssisələrinin yoxlanılmasına yalnız o şərtlə razılıq verirlər ki, bütün prosedur konfidensial olsun.

Komitənin üzvlərinin sayı Konvensiyanın iştirakçılarının sayına bərabərdir. Komitənin üzvləri ikinci müddətə yenidən seçilə bilərlər. Konvensiyaya görə, Komitənin üzvləri yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, insan hüquqları sahəsində yüksək biliklərə və ya bu Konvensiyanın əhatə etdiyi sahələrdə peşəkar təcrübəyə

malik olan şəxslərin sırasından seçilir. Komitə ildə üç dəfə plenar sessiyalara yığılır. Komitə iki cür başçəkmələr həyata keçirir: «vaxtaşırı başçəkmələr» və şəraitdən irəli gələrək zəruri sayılan başçəkmələr» (ad hoc başçəkmələr). Komitə azadlıqdan məhrum edilmiş bütün yerlərə istənilən vaxt baş çəkmək məqsədilə Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin ərazisinə sərbəst daxil ola bilər. Eyni zamanda, «müstəsna hallarda» (məsələn, milli müdafiə; ictimai təhlükəsizlik; azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanılma yerlərində ciddi iğtişələr; həbsdə saxlanılan şəxsin səhhəti və ağır cinayətlə bağlı təxirəsalınmaz dindirmənin aparılması) dövlət Komitənin səfər üçün təklif etdiyi konkret vaxta və ya konkret yerə qarşı etirazı əks etdirən təqdimatla Komitəyə müraciət edə bilər. Dövlətlər Komitəyə insanların həbsdə saxlanıldığı yerlər haqqında tam və daim yeniləşən məlumat verməlidirlər. Komitənin tövsiyələri dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburi olmasa da, dövlətlər bu tövsiyələrə ciddi yanaşmalı və mümkün dərəcədə onları yerinə yetirmək istiqamətində çalışmalıdırlar.

İrçilik və dözümsüzlük əleyhinə Avropa Komissiyasının yaradılması barədə qərar 1993-cü il oktyabrın 9-da qəbul olunmuş Vyana Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır. Komissiyanın 2002-ci il iyun ayının 14-dən qüvvədə olan yeni Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə əsasən, bu orqanın üzərinə vahid Avropa məkanında insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası və onun əlavə protokolları, habelə müvafiq presedent hüququ əsasında irçiliyə, irqi ayrı-seçkiliyə, ksenofobiyaya, antisemitizmə və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə aparmaq vəzifəsi qoyulmuşdur.

Komissiya üzvləri hər üzv dövlətdən bir nəfər olmaqla hökumətləri tərəfindən təyin olunurlar. Komissiya çərçivəsində bir sıra ümumi xarakterli tövsiyələr qəbul etmişdir. Məsələn, İrçiliyə, ksenofobiyaya, antisemitizmə və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə; Milli səviyyədə irçiliyə, ksenofobiyaya, antisemitizmə və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə aparan ixtisaslaşdırılmış orqanlar; Potensial qurbanların nöqtəyi-nəzərindən ayrı- seçkiliyin və irçiliyin dərk edilməsi haqqında milli icmallar;

İnternet vasitəsilə irqçi, ksenofobik və antisemitik materialların yayılmasına qarşı mübarizə; və s.

Növbəti mexanizm Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasıdır ki, bu da ətraflı şəkildə Milli azlıqlarının hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində qeyd edilmişdir.

Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə Komissarı 7 may 1999-cu ildə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin Budapeştdə keçirilən sessiyasında yaradılmışdır. İnsan hüquqları üzrə Komissar məhkəmə instansiyası deyildir və insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı fərdi şikayətlər qəbul edə bilməz. Komissarın vəzifəsinə daxildir: Avropa Şurasının üzv dövlətlərində insan hüquqları sahəsində təhsilin və maarifləndirmənin təşviqi; insan hüquqlarına əməl olunması ilə bağlı üzv dövlətlərin qanunvericiliyində və praktikasında mümkün nöqsanların aşkara çıxarılması; Avropa Şurasının sənədlərində təsbit olunmuş insan hüquqlarının səmərəli həyata keçirilməsinin və bu hüquqlardan tam istifadə edilməsinin təşviqinə kömək göstərilməsi; insan hüquqlarının müdafiəsi və insan hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınması üzrə məsləhətçi xidmətlərin və məlumatların təqdim edilməsi.

Komissar Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin Parlament Assambleyasına təqdim etdiyi və 3 namizədin daxil olduğu siyahıdan Parlament Assambleyası tərəfindən sadə səs çoxluğu ilə 6 il müddətinə seçilir. Komissar dövlətlərlə birbaşa əlaqəyə girir, insan hüquqları sahəsində ümumi vəziyyətlə tanış olmaq və ya hər hansı konkret bir məsələni öyrənmək məqsədilə öz təşəbbüsü və ya dövlətin dəvəti ilə dövlətlərə səfərlər edir.

Hüquq vasitəsilə demokratiya uğrunda Avropa Komissiyası (Venesiya Komissiyası) Nazirlər Komitəsi tərəfindən 1990-cı ilin may ayının 10-da təsis edilmişdir. Onun işində Şuranın üzv-dövlətləri, həmçinin müşahidəçi statusuna malik dövlətlərin nümayəndələri iştirak edir. Komissiya beynəlxalq nüfuza, demokratik institutlarda iş təcrübəsinə malik və ya hüquq yaxud siyasət sferasına töhfələr bəxş edən nümayəndələri özündə birləşdirir. Adıçəkilən Komissiya konstitusiya layihələrinin işlənilib hazırlanması və onlara baxılması üzrə ixtisaslaşmışdır. Belə ki, həmin qurum postsovet məkanında yaranan müstəqil dövlətlərin, o cümlədən Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin

konstitusiyalarının hazırlanması və ya onlara demokratiyanın tələblərinə uyğun əlavə və dəyişikliklərin daxil edilməsi kimi funksiyaları özündə birləşdirir. Lakin onun fəaliyyətini konstitusiyalarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Digər tərəfdən, adıçəkilən orqan konstitusiya məhkəmələri, seçkilər, milli azlıqlar haqqında müddəaların və demokratik dövlətlərin ayrı-ayrı institutlarının işini tənzimləyən bütün normaların işlənilib hazırlanması işində də fəal iştirak edirlər

Korrupsiyaya qarşı Dövlətlər Qrupu isə 1999-cu ildə təsis edilmişdir. Həmin Qrup antikorrupsiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə dair müəyyən rəhbər prinsiplərə əməl olunmasını təmin edir və korrupsiya ilə mübarizə üzrə fəaliyyət proqramlarının icrasına dair beynəlxalq-hüquqi sənədlərə riayət edilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Qrup milli antikorrupsiya qanunvericiliyində boşluqlar və çatışmazlıqların üzə çıxarılması, həmçinin korrupsiyanın daha səmərəli şəkildə qarşısının alınması və onunla mübarizə üçün zəruri olan qanunvericilik, institusional və praktiki islahatların başlanmasına kömək edir.

8.2. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi

Avropa Şurasının hüquq müdafiə sisteminin əsasını insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud olan beynəlxalq mexanizmlərin ən səmərəlisi olan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi) təşkil edir. 1950-ci il tarixli İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 19-cu maddəsinə görə Razılığa gəlmiş Yüksək Tərəflər bu Konvensiya və ona dair Protokollar ilə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə təsis etmişlər.

Məhkəmə daimi əsasda fəaliyyət göstərir. Məhkəmədə hakimlərin sayı iştirakçı-dövlətlərin sayına bərabərdir. Hakimlər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı və yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunarkən qoyulan tələblərə cavab verməli və ya tanınmış hüquqşünas olmalıdırlar. Hakimlər hər bir üzv-dövlətin təqdim etdiyi namizədlər siyahısından Parlament Assambleyasının səs çoxluğu ilə «hər bir iştirakçı dövlətdən bir hakim» prinsipi əsasında seçilir. Hakimlər altı il müddətinə seçilir. Onlar

yenidən seçilə bilirlər. Lakin birinci seçkidə seçilmiş hakimlərin yarısının səlahiyyət müddəti seçildikləri vaxtdan üç il sonra bitir. Səlahiyyət müddəti bitməmiş hakimi əvəz etmək üçün seçilmiş hakim bu vəzifəni öz sələfinin səlahiyyət müddətinin qalan hissəsi qədər tutur. Hakimlər 70 yaşa çatdıqdan sonra onların səlahiyyət müddəti bitir.

13 may 2004-cü ildən imzalanmağa açıq elan edilən və Konvensiyanın təminat mexanizmində bir sıra dəyişikliklər nəzərdə tutan 14 sayh Protokola əsasən, hakimlər doqquz il müddətinə seçilməlidirlər. Onlar yenidən seçilə bilməzlər.

Hakimin istefası və vəzifəsindən azad olunması nəticəsində vaxtından əvvəl də onun səlahiyyətlərinə xitam verilə bilər. Hakimin istefası deyəndə, onun öz istəyi ilə istefaya getməsi başa düşülməlidir. Reqlamentin 6-cı maddəsinə müvafiq olaraq, bu haqda ərizə Məhkəmənin Sədrinə verilir, o isə öz növbəsində bunu Avropa Şurasının Baş Katibinə çatdırır. Hakimin vəzifəsindən azad olunması Konvensiyanın 24-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Hakim, yalnız onun hakimlər üçün irəli sürülən tələblərə cavab verməməsi haqqında digər hakimlərin üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilmiş qəran əsasında vəzifəsindən azad edilə bilər. Bu qərar Məhkəmənin plenar iclasında qəbul edilir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi həm dövlətlərarası, həm də fiziki şəxslərin şikayətlərinə baxır. 33-cü maddəyə əsasən Konvensiyanın bir iştirakçı-dövləti digər iştirakçı-dövlətin Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının hər hansı birini pozması ehtimalı ilə bağlı Məhkəməyə müraciət edə bilər. Bundan başqa, Məhkəmə istənilən fiziki şəxsdən, qeyri- hökumət təşkilatından və ya ayrı-ayrı şəxslər qrupundan, Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən birinin onun bu Konvensiyanın və ya ona əlavə Protokolların müddəaları ilə nəzərdə tutulmuş hüquqlarının pozmasının qurbanı olduğunu iddia edən şəxslərdən şikayətlər qəbul edə bilər. Dövlətlər öz üzərinə bu hüququn səmərəli həyata keçirilməsinə heç bir yolla mane olmamaq öhdəliyini götürürlər.

Bundan əlavə, Məhkəmə Nazirlər Komitəsinin sorğusu ilə Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının şərhinə dair hüquqi məsələlər üzrə məsləhət rəyləri verə bilər.

Məhkəmə şikayətləri yalnız müəyyən şərtlər daxilində öz icraatına qəbul edə bilər. Bu şərtlərə aiddir: Avropa İnsan

Hüquqları Məhkəməsinə yalnız İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında və ya onun 1, 4, 6 və 7 sayh Protokollarında təsbit olunmuş hüquq və ya azadlıqların pozulması ilə bağlı müraciət edilməsi; Məhkəməyə yalnız hüquqların pozulmuş şəxsin özünün müraciət etməsi; bütün dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələrinin tükənməsi. Burada çox mühüm bir məqamı vurğulamaq lazımdır: əgər ərizəçi sübut edə bilsə ki, dövlətdə mövcud olan hüquq müdafiə vasitələri səmərəli deyildir və onlardan istifadənin ərizəçinin işi üçün heç bir perspektivi yoxdur, onda Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi şikayətləri öz icraatına qəbul edə bilər ki, praktikada da belə hallar az olmamışdır; şikayətin qəbul olunması üçün o, anonim olmamalıdır, əvvəllər Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən baxılmamış olan və ya başqa bir beynəlxalq orqana təqdim olunmayan şikayət olmalıdır, milli məhkəmənin son qərarının çıxarıldığı müddətdən altı aydan gec olmayaraq verilməlidir, əsaslandırılmış olmalıdır və ərizəçi şikayət vermək hüququndan sui-istifadə etməməlidir,

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyası Avropa Konvensiyası ilə müəyyən edilmişdir. Konvensiyanın 32-ci maddəsi «Məhkəmənin yurisdiksiyası» adlanır. Həmin maddənin 1- ci bəndinə əsasən, Məhkəmənin yurisdiksiyası, bu Konvensiyanın və onun Protokollarının təfsiri və tətbiqi ilə bağlı 33, 34 və 47-ci maddələr əsasında ona verilən bütün məsələlərə şamil olunur. Həmin maddənin 2-ci bəndində isə, deyilir ki, konkret iş üzrə Məhkəmənin yurisdiksiyası ilə bağlı mübahisəni Məhkəmə özü həll edir.

Məhkəmənin predmet yurisdiksiyası. Konvensiyanın 1-ci maddəsində qeyd olunur ki, «Razılığa gələn Yüksək Tərəflər öz yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxsin bu Konvensiyanın 1-ci bölməsində müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqlarını təmin edirlər». Qeyd etmək lazımdır ki, buraya əlavə Protokollarla nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlar da aid edilir. Konvensiyanın 1-ci maddəsindəndə görüldüyü kimi, Məhkəmə yalnız Konvensiya və əlavə Protokollarda nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı işlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Beləliklə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə verilən şikayətin qəbul edilməsi üçün zəruri şərtlərdən biri, şikayətin Konvensiyada və əlavə Protokollarda təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların pozulması ilə əlaqədar olmasıdır.

Məhkəmənin məkana görə yurisdiksiyası. Dövlətin yurisdiksiyası ilk əvvəl onun ərazisinə şamil edilir və buna müvafiq olaraq, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyası Konvensiyanın bütün iştirakçı-dövlətlərinin ərazilərini əhatə edir. Bir sözlə Məhkəmənin ərazi yurisdiksiyası Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin ərazi yurisdiksiyalarının cəmini təşkil edir. Konvensiyanın 56-cı maddəsi «Ərazi tətbiqi» adlanır və həmin maddəyə əsasən, istənilən dövlət ratifikasiya zamanı və yaxud sonradan istənilən vaxt Avropa Şurasının Baş Katibinə ünvanlanmış bildiriş vasitəsilə bəyan edə bilər ki, Konvensiya, bu maddənin IV bəndinə uyğun olaraq, beynəlxalq münasibətlərinə görə məsuliyyət daşdığı bütün ərazilərə və ya onlardan hər-hansı birinə şamil olunur. Konvensiyanın qüvvəsi bildirişdə göstərilmiş əraziyə və ya ərazilərə Avropa Şurasının Baş Katibi bu bildirişi aldıqdan sonra otuzuncu gündən etibarən şamil olunur. Konvensiyanın müddəaları belə ərazilərdə yerli şəraitin lazımı qaydada nəzərə alınması ilə tətbiq edilir. Bu maddəyə müvafiq olaraq bəyanat vermiş hər-hansı dövlət sonradan istənilən vaxt həmin bəyanatda göstərilmiş bir və ya bir neçə ərazinin adından Konvensiyanın 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Məhkəmənin fiziki şəxslərdən, qeyri-hökumət təşkilatlarından və ya fərdlər qrupundan şikayətlər qəbul etmək səlahiyyətini tanıdığı bəyan edə bilər. 56-cı maddəyə əsasən, dövlətlər öz yurisdiksiya hüduqlarını genişləndirirlər və buna müvafiq olaraq Məhkəmənin də ərazi yurisdiksiyası genişlənir. Elə hallar da olur ki, fərdin hüquqlarının müdafiəsinin təmini üçün dövlətin yurisdiksiyası onun ərazi hüduqları ilə məhdudlaşmır. Avropa Komissiyası və Məhkəməsi dəfələrlə qeyd etmişdir ki, «yurisdiksiya» termini iştirakçı-dövlətlərin milli ərazisi ilə məhdudlaşmır. Dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti nəticəsində onun ərazi hüduqlarından kənarında baş vermiş nəticələrə görə də dövlətin məsuliyyəti yarana bilər.

Məhkəmənin zamana görə yurisdiksiyası. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə müvafiq olaraq, Avropa Konvensiyası, onun qüvvəyə minməsinə qədər baş verən hadisə və faktlara şamil edilmir. Bu da «Konvensiyanın geriyə qüvvəsi yoxdur» prinsipindən irəli gəlir. Bu prinsipə əsasən Məhkəmə müvafiq cavabdeh-dövlətin Konvensiyanı ratifikasiya etməsinə qədər, həmçinin əgər şikayətə bu tarixə qədər müvafiq

dövlətdaxili orqanlarda baxılıb və qərar çıxarılıbsa, baş verən hadisələrlə bağlı şikayətlərə baxa bilməz. Bir sözlə, Məhkəmə, Konvensiyanın normalarını geriyə tətbiq edə bilməz.

Məhkəmənin personal yurisdiksiyası. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin yurisdiksiyası altında olan istənilən fiziki şəxs, qeyri-hökumət təşkilatı və ya ayn-ayn şəxslər qrupu müraciət edə bilər. Məhkəməyə eyni zamanda iştirakçı-dövlətlərin özləri də digər iştirakçı-dövlətə qarşı şikayətlə müraciət edə bilər.

Məhkəmənin məsləhət rəyləri verməklə bağlı yurisdiksiyası. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında Məhkəmənin daha bir mühüm səlahiyyəti göstərilmişdir. Konvensiyaya görə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Nazirlər Komitəsinin xahişi ilə yalnız Konvensiyanın və onun Protokollarının (Avropa Şurasının digər aktları Məhkəmənin bu səlahiyyəti ilə əhatə olunmur) təfsirinə aid olan hüquqi məsələlərlə bağlı məsləhət xarakterli rəylər verə bilər. Təəssüf ki, Məhkəmə bu səlahiyyətindən geniş istifadə etmir.

Artıq yuxanda deyildiyi kimi, Məhkəmənin bütün qəti qərarları müvafiq dövlətlər üçün məcburidir və bu qərarların icrası üzərində nəzarəti Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi həyata keçirir. Qeyd edək ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi dövlətə müəyyən qanunu dəyişmək və ya onu ləğv etmək, habelə hər hansı məhkəmə qərarını ləğv etmək göstərişi verə bilməz. Eyni zamanda, Məhkəmə özü şikayətinin xahişi ilə dövlətdaxili qanunları və digər aktları, habelə məhkəmə qərarlarını və hökmlərini ləğv edə bilməz. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi milli məhkəmə sisteminə münasibətdə yuxarı instansiya kimi çıxış etmir. Lakin praktikada dövlətlər gələcəkdə analoji pozuntulara yol verməmək üçün özləri bu cür qanun və ya qərarları dəyişdirir, yaxud ləğv edirlər. Üzərlərinə birbaşa tələb qoyulmasa da, dövlətlər bu halda hüququn ümumi prinsiplərindən irəli gələn addımlar atmalı olur: hər şeydən əvvəl dövlətlər hüquq pozuntusunun bütün neqativ nəticələrini aradan qaldırmalı, həmin pozuntudan əvvəl mövcud olan vəziyyəti, yəni status- kvonu bərpa etməlidir.

8.3. ATƏT və insan hüquqlarının müdafiəsi

Konkret beynəlxalq müqavilə formasında müvafiq təsis aktının olmamasına baxmayaraq, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Təşkilat (ATƏT) beynəlxalq təşkilatlara xas olan bütün xüsusiyyətlərə malikdir. Öz fəaliyyətinə 1972-ci ildə dialoq və danışıqlar üçün çoxtərəfli forum kimi başlayan və tərkibinə 60-a yaxın dövlətin daxil olduğu ATƏT özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan beynəlxalq regional təşkilatdır. 1975-ci ildə Helsinkidə qəbul edilmiş Yekun Aktı, 1990-cı ildə Parisdə qəbul edilmiş Yeni Avropa üçün Xartiya və ona Əlavə Sənəd, 1992-ci ildə Helsinkidə qəbul edilmiş Dəyişikliklər dövrünün çağırışı Bəyannaməsi, ATƏT-in quruluşu və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə qərarlar Paketi, habelə 1994-cü il Budapeşt Müşavirəsi ATƏT-in təsis sənədləri sayılır. Avropada Təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Müşavirə (ATƏM) bu qərarlara uyğun olaraq ATƏT-ə çevrilmiş, onun məqsədləri dəqiqləşdirilmiş və quruluşu təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, 1994-cü il Budapeşt Sammitindən sonra 1 yanvar 1995-ci ildən ATƏM ATƏT adlanmağa başlanmışdır.

ATƏT-in əsas məqsədləri kimi uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, təhlükəsizlik şəraitində əməkdaşlıq, tərksilah, münafişəli vəziyyətlərin qarşısının alınması, iqtisadiyyat, mədəniyyət, insan hüquqları və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində əməkdaşlıq və s. məsələləri qeyd etmək olar. ATƏT-in regional təşkilat kimi fəaliyyətinin əsas qayəsi təhlükəsizlik məsələləri olsa da, onu digər təhlükəsizlik təşkilatlarından fərqləndirən əsas cəhət onun təhlükəsizliyə hərtərəfli və genişmiqyaslı aspektdən yanaşmasıdır. Belə ki, sözün əsl mənasında təhlükəsizlik, demokratiya və sülh məhz insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət və riayət edilməsi şəraitində mümkün ola bilər. ATƏT-i digər beynəlxalq regional təşkilatlardan fərqləndirən əsas cəhət onun bu və ya digər məsələyə dair çıxardığı qərarların hüquqi qüvvəsinin siyasi xarakterə malik olmasıdır.

ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş digər öhdəliklər kimi, insan meyarı sahəsində öhdəliklər də öz mənbəyini 1975-ci il Helsinki Yekun Aktından götürür. Yekun Aktı, eyni zamanda insanlar arasında əlaqə, məlumat, mədəniyyət, təhsil də daxil

olmaqla, insan hüquqlarına aid olan müxtəlif sahələrdə dövlətlərin konkret əməkdaşlıq forma və istiqamətlərini müəyyən edir. Helsinki Yekun Aktı öz təbiətinə görə mürəkkəb beynəlxalq sənəd olmaqla, özündə iştirakçı dövlətlər arasında beynəlxalq münasibətlərin ümumi prinsiplərini, Avropada təhlükəsizliyin təmin edilməsi və etimadın möhkəmləndirilməsi, eləcə də iqtisadiyyat, elm, texnika, ətraf mühit, humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq üzrə razılaşmalar kompleksini əks etdirir.

Helsinki Yekun Aktının əsas hissəsi 5 bölmədən ibarətdir: «Avropada təhlükəsizliyə dair məsələlər», «İqtisadiyyat, elm və texnika və ətraf mühit sahəsində əməkdaşlıq», «Aralıq dənizi regionunda təhlükəsizlik və əməkdaşlığa dair məsələlər», «Humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq» və «Müşavirədən sonra görülməli tədbirlər». Yekun Aktının tərkibinə daxil olan ilk sənəd kimi «İştirakçı dövlətlər arasında münasibətlərdə rəhbər tutulan prinsiplər haqqında Bəyannamə»nin «Fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığı da daxil olmaqla insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət» adlı bölmədə qeyd olunur ki, «İştirakçı dövlətlər irqinə, cinsinə, dilinə və ya dininə görə fərq qoyulmadan hamının fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığı da daxil olmaqla insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edəcəklər».

ATƏM-in iştirakçı dövlətlərinin nümayəndələrinin 1980-1983-cü illərdə keçirilmiş Madrid görüşünün yekun sənədinin «Avropada təhlükəsizliyə dair məsələlər» bölməsinin prinsiplərə dair hissəsində iştirakçı dövlətlər tərəfindən Helsinki Yekun Aktında təsbit edilmiş prinsiplərə, o cümlədən insan hüquqlarına hörmət prinsipinə tam hörmət edilməsi və sözügedən prinsiplərin tətbiq edilməsi istiqamətində tədbirlərdən biri kimi həmin prinsiplərin hər bir ölkənin praktikası və prosedurlarına müvafiq olaraq dövlətdaxili qanunvericiliklərdə təsbit edilməsi qeyd olunmuşdur.

ATƏM iştirakçı dövlətlərinin nümayəndələrinin 1986-cı ildə Vyanada keçirilmiş görüşü nəticəsində qəbul edilmiş yekun sənədinə «ATƏM-in insan meyarı» adlı bölmə əlavə edilmişdir ki, bu da ATƏM çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində çox əhəmiyyətli yenilik kimi qiymətləndirilə bilər. İnsan meyarı üzrə 1989-cu ildə Paris şəhərində keçirilmiş görüşdə

humanitar sahədə yeni yanaşmalar və Helsinki prosesinin iştirakçılarının həmin sahədə götürdükləri öhdəlikləri icra etməyə hazırlıqları ciddi-şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. 5-29 iyun 1990-cı il tarixlərində Kopenhagen şəhərində keçirilmiş insan meyarı üzrə müşavirə nəticəsində qəbul edilmiş sənəddə təsbit edilmiş öhdəliklərin xarakterində keyfiyyət baxımından dəyişiklik müşahidə olunur. Belə ki, burada ayrı-ayrı insan hüquqları və azadlıqları üzrə öhdəliklər nəzərdə tutulmuşdur (məsələn, səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ, sərbəst toplaşmaq azadlığı və s.) və insan meyarı sahəsində öhdəliklərin həyata keçirilməsinin zəruriliyi qeyd edilmişdir. 10 sentyabr - 4 oktyabr 1991-ci il tarixlərində keçirilmiş ATƏM-in insan meyarı üzrə Moskva görüşünün sənədinə əsasən, iştirakçı dövlətlər Avropada dərin dəyişikliklərlə xarakterizə olunan bir dövrdə onların ərazilərində baş verən insan hüquqları problemlərinə münasibətdə ATƏM-in səmərəliliyinin artırılmasının zəruriliyini qeyd etmişlər. 19-21 noyabr 1990-cı il tarixlərində ATƏM-in iştirakçı dövlətlərinin dövlət və hökumət başçılarının Paris şəhərində keçirilmiş görüşünün əsas sənədi - Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası adlandırılmışdır. Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında iştirakçı dövlətlərin Helsinki Yekun Aktında təsbit edilmiş prinsiplərə tam sadıq olduqları və həmin prinsipləri «təcrübədə həyata keçirmək» qətiyyətləri ifadə olunmuşdur. Sənəd struktur baxımından «Demokratiya, sülh və həmrəyliyin yeni əsri», «Gələcək üçün istiqamətlər» və «ATƏM prosesinin yeni strukturları və təsisatları» adlanan 3 bölmədən ibarətdir.

ATƏM iştirakçı dövlətlərinin dövlət və hökumət başçılarının 1994-cü ildə Budapeşt şəhərində keçirilmiş görüşdə qəbul edilmiş Bəyannamədə dövlət və hökumət başçıları qeyd etmişlər ki, «Biz ATƏM-ə XXI əsrin çağırışlarına cavab tapılmasında əsas rol oynamaq imkanı verəcək yeni siyasi impuls vermək barədə qətiyyətlilik. Bu qətiyyət bundan sonra ATƏT adlandırılacaq ATƏM-in yeni adında öz əksini tapacaqdır».

ATƏT-in insan meyarı sahəsində öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün yardım göstərilməsi məqsədilə bir sıra daimi təsisatlar yaratmışdır. Həmin orqanlar əsasən aşağıdakılardır: Demokratik təsisatlar və insan hüquqları üzrə Büro; Milli azlıqlar

üzrə Ali Komissar; Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndə.

ATƏT-in insan meyarı sahəsində öhdəliklərinin unikalığı onların insan hüquq və əsas azadlıqlarının ənənəvi müdafiəsi çərçivəsindən kənara çıxır, özündə qanunun aliliyi və demokratik institutların təsisinə yardımı birləşdirir. ATƏT normaları bütün iştirakçı-dövlətlərə münasibətdə qüvvədədir. ATƏT çərçivəsində qəbul edilən qərarlar konsensus əsasında qəbul olunduğu üçün heç bir iştirakçı-dövlət bu və ya digər öhdəliyin ona aid olmadığını iddia edə bilməz. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində ATƏT-in strategiyasının unikallığını şərtləndirən digər amil təhlükəsizliyin təmin edilməsində əməkdaşlığa əsaslanan yanaşması dövlətin təcridinə deyil, onlara kömək edilməsinə əsaslanır.

Demokratik institutlar və insan hüquqları üzrə Büronun vəzifələri aşağıdakılardır: seçki prosesinə nəzarət yolu ilə demokratik seçkilərin keçirilməsinə kömək göstərilməsi; demokratik institut və insan hüquqlarının təsbitinə, vətəndaş cəmiyyətinin və qanunun aliliyinin möhkəmləndirilməsinə təcrübi yardım; xüsusilə insan meyarı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət vasitəsilə münaqişələrin ilkin xəbərdarlıq və qarşısının alınmasında iştirak; insan hüquqları sahəsindəki vəziyyəti və seçkilərin keçirilməsini izləyən jurnalist və müşahidəçilərin hazırlanması və s.

Demokratik təsisatlar və insan hüquqları üzrə Büronun mənzil-qərargahı Varşavada yerləşir. İlkin olaraq Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasına uyğun olaraq 1990-cı ildə Azad seçkilər üzrə Büro kimi yaradılmış Demokratik təsisatlar və insan hüquqları üzrə Büro ATƏT-in insan meyarı sahəsində işi üçün əsas təsisat hesab edilir. Büro ATƏT-in seçkilər, insan hüquqları və demokratikləşdirmə ilə məşğul olan ixtisaslaşmış qurumudur. Büro hər il Varşava şəhərində ATƏT-in insan meyarı üzrə Öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini nəzərdən keçirmək üçün insan meyarının implementasiyası görüşünü təşkil edir. ATƏT iştirakçı dövlətləri, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin iştirak etdiyi belə görüşlər 10 gün davam edir. Büro hər il üç əlavə insan meyarı görüşü təşkil edir və vətəndaş cəmiyyətinin və demokratik institutların inkişafı məqsədilə

müxtəlif proqramlar həyata keçirir. Belə layihələrə aiddir: hüququn aliliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş kadrların hazırlığı və texniki yardım proqramları; ombudsmanların-millî hüquq müdafiə təsisatlarının tədrisi, hazırlığı və onlara texniki yardım göstərilməsi; insan meyarı məsələləri üzrə maarifləndirmə işləri və məlumatın yayılması; insan alverinə qarşı mübarizə; qeyri-hökumət təşkilatları arasında, eləcə də onlarla hökumətlər arasında əlaqələrin inkişafı və təkmilləşdirilməsinə töhfə verilməsi; kişi və qadınların hüquq bərabərliyi; işgəncələrin təbiiqinə qarşı mübarizə və din azadlığının təminatı üzrə fəaliyyət.

Milli Azlıqların işləri üzrə Ali Komissar preventiv diplomatik funksiyaları həyata keçirir. Onun əsas vəzifəsi sülh və sabilliyi, o cümlədən ATƏT-in iştirakçı-dövlətləri arasında münasibətləri təhlükə altında qoyan etnik gərginliyin aşkar edilməsi və onun sürətlə aradan qaldırılmasıdır. Ali Komissar milli azlıqlarla əlaqədar yaranan vəziyyətləri təhlil edir və gərgin vəziyyətlərin daha ilkin mərhələdə həll edilməsi üçün tədbirlər görür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT mandatı çərçivəsində Ali Komissar işi gizli apara bilər və gərgin vəziyyətin tərəfi də daxil olmaqla, bütün tərəflərdən asılı olmayaraq, müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərə bilər. O, sərbəst olaraq bu və ya digər vəziyyətə məhz harada və hansı anda müdaxilə etməyin mümkünlüyü haqqında qərar vermək hüququna malikdir. Onun vasitəçilik fəaliyyətinin səmərəliliyi üçün o, qərəzsiz olmalı və heç bir tərəfə üstünlük verməməlidir. Milli Azlıqların işləri üzrə Ali Komissarlığın mənzil-qərargahı Haaqada yerləşir.

Ali Komissarın işinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: erkən xəbərdarlıq və erkən fəaliyyət; uzunmüddətlilik; müstəqillik; bitərəflik; konfidensiallıq. Ali Komissarın vəzifəsi ATƏT regionunda potensial olaraq münaqişəyə çevrilə biləcək etnik qruplar arasında gərginliyin yaranmasına erkən mərhələdə reaksiya verilməsindən ibarətdir. Milli azlıqlar üzrə Ali Komissar preventiv diplomatiya funksiyasını həyata keçirir: ATƏT iştirakçı dövlətləri arasında sülh, sabitlik və münasibətləri təhdid edən, etnik qruplararası gərginliyin müəyyən edilməsi və tezliklə aradan qaldırılması onun əsas məqsədidir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndənin Bürosu isə iştirakçı-dövlətlərdə kütləvi

informasiya vasitələri sahəsində işlərin ümumi vəziyyətinə nəzarət etmək, öz fikrini azad ifadə etmək və kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına aid ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş prinsip və öhdəliklərin ciddi pozulmasına operativ cavab vermək məqsədilə yaradılmışdır. Nümayəndənin əsas vəzifəsi müstəqil və pluralist kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafının təmin edilməsində iştirakçı dövlətlərlə əməkdaşlıq edilməsi və onlara yardım göstərilməsindən ibarətdir. Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndənin Bürosu Vyana şəhərində yerləşir. Nümayəndə bütün iştirakçı dövlətlərdə kütləvi informasiya sahəsində baş verən hadisələrin müşahidə edilməsi, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinə maneə və jurnalistlərin fəaliyyəti üçün əlverişli olmayan şəraitin yaradılması kimi amillərlə səciyyələnən problemlərə xüsusi diqqət ayırmaqla sərbəst ifadə azadlığı və kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına dair ATƏT çərçivəsindəki prinsip və öhdəliklərin dəstəklənməsi və təşviq edilməsi səlahiyyətlərinə malikdir. Bununla yanaşı. Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndə ATƏT iştirakçı dövlətləri tərəfindən ATƏT çərçivəsində fikir və ifadə azadlığı və kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına dair prinsip və öhdəliklərə ciddi şəkildə riayət edilməməsi hallarına operativ şəkildə reaksiya vermək məsuliyyətini daşıyır.

2-3 dekabr 1996-cı il tarixlərində ATƏT iştirakçı dövlətlərinin dövlət və hökumət başçılarının Lissabon şəhərində keçirilmiş görüşündə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri və Fəaliyyətdə olan sədri tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi üçün əsas olacaq prinsiplər tövsiyə edilmişdir. Lakin təcavüzkar Ermənistan ATƏT-in tövsiyə edilən prinsiplərini qəbul etməyən yeganə iştirakçı dövləti olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, ATƏT-in Fəaliyyətdə olan sədri sözügedən prinsiplərin öz əksini tapdığı Bəyanat vermişdir. Bəyanatda münaqişənin həll edilməsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün birmənalı tanınması əks olunmuşdur.

ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş son sənədlər qisminə 1999-cu il İstanbulda qəbul edilmiş Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyasını qeyd etmək yerinə düşərdi. Burada təhlükəsizlik

məsələləri ilə yanaşı, insan meyarına da toxunulmuşdur. Xartiyada ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş ümuməhatəli təhlükəsizlik konsepsiyasında insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi, demokratiya və qanunun aliliyi mərkəzi yer tutur. Burada xüsusilə milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi və onların həyata keçirilməsinə yardım, vətəndaşlıq məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilir, işgəncə, eləcə də qəddar və qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar, etnik təmizləmə və kütləvi sürgün qadağan olunur. Sənəddə, eyni zamanda, qadın və uşaqların hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinə də toxunulmuşdur. Burada qadın və kişi bərabərliyinin həm Təşkilat səviyyəsində, həm də dövlət səviyyəsində siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi olması qeyd olunur. Həmçinin qadın və uşaqlara münasibətdə bütün növ ayrı-seçkilik formalarının aradan qaldırılması, onların hüquqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin (18 yaşdan aşağı olan şəxslər) hərbi münafişələrdə iştirakının qadağan olunması üçün görülməli olan tədbirlər barədə söz açılır.

ATƏT-lə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq məsələlərini nəzərdən keçirərkən ATƏT-in Bakı Ofisinin fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. ATƏT-in Bakıda Ofisinin yaradılması haqqında qərar 16 noyabr 1999-cu il tarixində ATƏT-in Daimi Şurasının 318 sayılı qərarı ilə qəbul olunmuşdur. 25 noyabr 1999-cu il tarixində imzalanmış Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu ATƏT və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığa yeni təkan vermişdir. 19 iyun 2000-ci il tarixində Vyana şəhərində ATƏT və Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında Bakıda ATƏT-in Ofisinin təsis edilməsi haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanmış və 18 iyul 2000-ci ildə ATƏT-in Bakıdakı Ofisinin rəsmi açılışı baş tutmuşdur. ATƏT-in Daimi Şurasının 318 sayılı qərarı ilə ATƏT-in Bakı Ofisinin funksiyalarına daxil edilmişdir:

- Azərbaycan Respublikasına ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş prinsip və öhdəliklərin həyata keçirilməsində, eləcə də təhlükəsizlik və sabitliyin humanitar, siyasi, iqtisadi və ətraf mühit aspektləri də daxil olmaqla ATƏT-in bütün meyarları üzrə Təşkilat çərçivəsində əməkdaşlıqda yardım göstərilməsi;

- Fəaliyyətdə olan sədr və ATƏT-in digər institutları ilə əlaqələrin asanlaşdırılması, fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, məlumat mübadiləsinin, eləcə də beynəlxalq təşkilat və institutlarla əməkdaşlığın təşviq edilməsi;

- yerli hakimiyyət orqanları, universitetlər, elmi-tədqiqat institutları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əlaqə yaradılması və saxlanılması, o cümlədən ATƏT-in iştirakı ilə tədbirlərin təşkilinə yardım göstərilməsi; və s.

Bu istiqamətdə bir sıra proqramlar işlənib hazırlanmışdır. Məsələn, 2002-2005-ci illərdə ATƏT-in Demokratik təsisatlar və insan hüquqları üzrə Bürosu Avropa Komissiyası ilə birlikdə Cənubi Qafqaz ölkələrində 3 illik «Münaqişələrin qarşısının alınması və insan hüquqları sahəsində imkan quruculuğu» adlı proqram həyata keçirmişdir. Proqram penitensiar sistemin islahatı və penitensiar sistem işçilərinin təlimi, insan hüquqları sahəsində yerli qeyri-hökumət təşkilatlarının təlimi, insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində qeyri-hökumət təşkilatlarına dəstək göstərilməsini əhatə etmişdir. 25 aprel 2008-ci ildə ATƏT-in Bakı Ofisi və Mərkəzi Seçki Komissiyası kütləvi informasiya vasitələrinin seçkilərdə roluna həsr olunmuş dəyirmi masa təşkil etmişlər.

Bütövlükdə, ATƏT özünün müxtəlif orqanları vasitəsilə Azərbaycan Respublikasında keçirilmiş prezident, parlament və bələdiyyə seçkilərinin müşahidəsində fəal iştirak etmişdir.

8.4. Avropa İttifaqı və insan hüquqları problemi

Avropa İttifaqı unikal siyasi-hüquqi keyfiyyətə malik dövlətlər birliyidir. Avropa İttifaqı mürəkkəb regional inteqrasiya qurumu olmaqla beynəlxalq təşkilatların müasir anlayışının hüdudlarından kənara çıxır. Avropa İttifaqının hüquqi təbiətinin unikallığı onun dövlətüstü xarakter daşmasındadır. Bu isə özünü İttifaq hüququ və ya Avropa İttifaqı hüququ adlanan hüquqi norma və qaydalar kompleksində göstərir. Avropa İttifaqı hüququ üzv-dövlətlərin ərazisində birbaşa qüvvəyə malikdir. Həmçinin Avropa İttifaqı hüququ normaları milli qanunvericilik üzərində üstünlüyə malikdir, bütün vətəndaş və hüquqi şəxslər üçün məcburi xarakter kəsb edir.

Avropa İttifaqı ideyası ilə bağlı isə orta əsrlərdən etibarən müxtəlif fikirlər səslənmişdir. 1306-cı ildə fransız hüquqşünası

Pyer Dyubua tərəfindən irəli sürülən «Avropada xristian respublikası»nın yaradılması təklifi üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Bundan əlavə, kral Bohemiya trji Podebrad (1458- 1471) tərəfindən təklif olunan proqramda isə Avropanın tək-cə birləşdirilməsi deyil, həm də konkret istiqamətdə Avropa Çar Evinin təşviq edilməsi ilə bağlı müddəa mövcud olmuşdur. İ.Kant isə hesab edirdi ki, müharibə və münaqişələr üçün şəraitin aradan qaldırılması üçün, əsasən, Avropanın milli dövlətlərinin qitədə sülh və təhlükəsizliyi təmin edən Avropa Federasiyasının bütövlüyü formasında yenidən təşkili məqsədmüvafiq olardı. 1693-cü ildə U.Penn Avropa Parlamentinin çağırılması təklifi, XVIII əsrdə isə İ.Bentam vahid Avropa Parlamenti, yəni Avropa Assambleyası ilə yanaşı, Avropa Ordusunun yaradılması ideyası ilə çıxış etmişdir. XIX əsrdə fransız sosialist-utopisti A.Sen-Simon isə hesab edirdi ki, Avromonarx vəzifəsinin yaradılması, Avropa Hökumətinin və ordusunun təsis edilməsi məqsədmüvafiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

XX əsrin əvvəllərində isə ABŞ nümunəsi əsasında təşkil edilən və Avropa dövlətlərini özündə birləşdirən Avropa Birləşmiş Ştatlarının yaradılması ideyası daha çox üstünlüyə malik olmuşdur. Belə ki, 1924-cü ildə Avstriya siyasətçisi qraf R.Kudexove-Kalerqinin rəhbərliyi altında 1923-cü ildə Fransa Hökumətinin fəal iştirak etdiyi Panavropa İttifaqı yaradılmış, 1924-cü il tarixli Panavropa Manifestində isə Avropa Birləşmiş Ştatlarının yaradılması ilə bağlı müddəa təsbit edilmişdir. Panavropa İttifaqının banilərindən biri, görkəmli fransız dövlət xadimi Aristid Brian 1929-cu ildə Avropa Birləşmiş Ştatlarının qurulmasının planını irəli sürərək göstərmişdir ki, Avropa Birliyinin əsasını tək-cə ümumi düşmənlərə qarşı mübarizə aparmaq və ya daxili münaqişələrin istisna edilməsi deyil, həm də iqtisadi bazis kimi federativ əlaqələr və ümumi bazar kimi meyarlar təşkil etməlidir.

Nəhayət, XX əsrin 40-cı illərinin sonlarında belə bir fikir formalaşmağa başlamışdır ki, Avropada real inteqrasiyanın həyata keçirilməsi yalnız beynəlxalq və milli-hüquqi vasitələrin uyğunlaşdırılması şəraitində mümkün ola bilər. Bu isə öz növbəsində iştirakçı-dövlətlərin suverenliyinin könüllü şəkildə məhdudlaşdırılması, onların funksiyalarının birləşdirilməsi və

ümumi maraqlar naminə fəaliyyət göstərən dövləüstü orqana verilməsi müddəasına əsaslanmalıdır.

Avropa İttifaqının əsası 1951 və 1957-ci illərdə qəbul olunmuş üç müqavilə ilə qoyulmuşdur: Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında 1951-ci il Paris Müqaviləsi; Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyinin yaradılması haqqında 1957-ci il Roma Müqaviləsi; Avropa İqtisadi Birliyinin təsis olunması haqqında 1957-ci il Roma Müqaviləsi. Təsis müqavilələri ilə yanaşı, Avropa İttifaqının təşkili və fəaliyyəti əsasən aşağıdakı hüquqi sənədlərə əsaslanır:

- 1965-ci il Brüssel Müqaviləsi. Bu Müqaviləyə əsasən, üç birliyin vahid orqanları yaradılmışdır.

- 1971-ci il Lüksemburq Müqaviləsi. Bu Müqaviləyə əsasən ən mühüm məsələlər üzrə qərarların yalnız ümumi razılıq əsasında qəbul olunması barədə razılıq əldə olundu.

- 1986-cı il Vahid Avropa Aktı. Bu Akta əsasən İttifaq çərçivəsində 1993-cü ilə qədər vahid daxili bazarın yaradılması və siyasi əməkdaşlığın genişləndirilməsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

- 1990-cı il Şengen Sazişi. Bu Sazişdə 1993-cü ildən etibarən Avropa İttifaqı ərazisində vahid viza rejimi, yük, kapital və şəxslərin sərhədlərdən maneəsiz olaraq keçməsi barədə müddəalar əks olunmuşdur.

- 1992-ci il Maastrixt Müqaviləsi. Bu Müqaviləyə əsasən ümumi müdafiə, valyuta-iqlisadi ittifaqı da daxil olmaqla, siyasi ittifaqın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

- 1997-ci il Amsterdam Sazişi. Bu Sazişdə əsasən sosial sahədə əməkdaşlığın gücləndirilməsi, əhalinin miqrasiyasının liberallaşdırılması və ümumi pul vahidinə (avro) keçidlə bağlı müddəalar əks olunmuşdur;

- 2001-ci il Nitsa Sazişi. Bu Saziş müvafiq qurumun orqan və institutlarının formalaşdırılması məqsədilə Avropa İttifaqı təsis aktlarına əsaslı dəyişikliklər etmişdir.

Avropa İttifaqının ümumi məqsədi İttifaqa daxil olan ölkələrin vətəndaşlarına sülh və tərəqqi gətirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə daim möhkəmləndirilən əməkdaşlıq əsasında nail olunur. Həmin əməkdaşlıq iqtisadi, siyasi və sosial sahələri əhatə edir. İttifaqın iqtisadi və sosial tərəqqini təmin etmək, beynəlxalq miqyasda Avropa İttifaqının vahidliyini möhkəmləndirmək,

Avropa vətəndaşlığını tətbiq etmək, azadlığın, təhlükəsizliyin və ədalətin əhatə dairəsini inkişaf etdirmək, Avropa İttifaqı hüququ əsasında Avropa cəmiyyəti qurmaq kimi vəzifələri vardır.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Avropa İttifaqı ilk əvvəllər sırf iqtisadi məqsədlərlə yaradılmasına baxmayaraq, indi siyasi-iqtisadi quruma çevrilmişdir. Belə ki, 1992-ci il Maastrixt Müqaviləsinin qüvvəyə minməsi əslində Avropa İttifaqının təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi bir qurum olaraq fəaliyyətə başlamasına əsas verdi. Bu baxımdan Avropa İttifaqı müəyyən strukturlar və təsisatlar formalaşdırmağa başladı. Vahid Avropa İttifaqı vətəndaşı məsələsinin ortaya çıxması isə bu İttifaq çərçivəsində insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması ilə əlaqədar problemi gündəmə gətirdi.

Maastrixt Müqaviləsində Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul olunan ayrıca insan hüquq və azadlıqlarının siyahısı sadalanmır. Belə bir siyahının hazırlanmasının çətinliyini nəzərə alaraq müqaviləni hazırlayarkən İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası iştirakçı- dövlətlərindən konstitution ənənələrindən irəli gələn və həmin ölkələrdə tətbiq olunan hüquq və azadlıqlar və ya ümumi hüquqi prinsiplərdən irəli gələn hüquq və azadlıqlar nəzərə alınmışdır.

2000-ci ilin dekabr ayının 11-də qəbul edilən (bir məsələni də xüsusilə göstərmək lazımdır ki, onun yekun variantda imzalanması 2001-ci ilin fevral ayının 26-da Brüssel şəhərində həyata keçirilməsinə baxmayaraq, rəsmi adı Nitsa Müqaviləsi kimi səslənir) və 2003-cü ilin fevralında qüvvəyə minən Nitsa Müqaviləsi Amsterdam Müqaviləsinin sələfi olmaqla, yeni təşkilatın yaradılmasından daha çox Avropa Birliyi və Avropa İttifaqının təsis sənədlərinə özünün dəyişikliklər kompleksini bəxş etmiş, həmçinin İttifaq çərçivəsində inteqrasiyanın dərinləşməsi və onun hüquqi əsasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atmışdır.

Avropa İttifaqı çərçivəsində insan hüquq və azadlıqları ilə əlaqədar 2000-ci ilin dekabr ayının 7-də Nitsada qəbul edilən Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Avropa İttifaqı Xartiyasını qeyd etmək lazımdır. Xartiyanın mətnini üzv-dövlətlərin və Avropa İttifaqının qanunverici və icraedici hakimiyyətinin nümayəndələrindən ibarət xüsusi müvəqqəti orqan olan Konvent işləyib hazırlamışdır. Avropa İttifaqı vətəndaşları üçün daha

əvvəllər tanınmış əsas hüquqları, həmçinin şəxsiyyətin hüquqi statusunun prinsiplərini bir araya gətirmək, təsdiq etmək və sistemləşdirmək Xartiyanın əsas məqsədidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xartiyada öz təsdiqini tapmış əksər hüquqlar Avropa İttifaqı ərazisində olan istənilən şəxsə münasibətdə tanınan hüquqlardır. Bununla belə, Xartiyada ilk dəfə əsas qismində tanınan şəxsiyyətin bütövlüyü (maddə 3), yaxşı idarəetmə (maddə 41) kimi hüquqlar da öz təsbitini tapmışdır.

Xartiyanın əsas fərqli xüsusiyyəti onun əsas insan hüquqları və azadlıqların unikal təsnifatını aparmasındadır. Belə ki, 7 bölmə, 54 maddədən ibarət olan Xartiya əsas insan hüquq və azadlıqlarını özünəməxsus şəkildə sistemləşdirmişdir. Təsnifatın əsası kimi subyektiv hüquqlar (şəxsi, siyasi, iqtisadi və s.) deyil, onların müdafiəsinə yönələn dəyərlər çıxış edir: insan ləyaqəti, azadlıq; bərabərlik; həmrəylik.

I Bölmə «Ləyaqət» adlanır və 1-5-ci maddələri əhatə edir. Burada insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, ona hörmət edilməsi və müdafiə olunması, yaşamaq hüququ və heç bir şəxsin ölüm cəzasına məhkum və ya edam oluna bilməməsi kimi müddəalar öz əksini tapmışdır. Xartiyada keyfiyyətə yeni müddəa - şəxsiyyətin bütövlüyü hüququ bəyan edilmişdir.

II Bölmə «Azadlıq» adlanır və 6-19-cu maddələri əhatə edir. Burada azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şəxsi ailə həyatına hörmət, şəxsi xarakterli məlumatların müdafiəsi, nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququ, fikir, vicdan və etiqad azadlığı bəyan olunur və dini motivlərə görə hərbi xidmətdən imtina hüququnun həyata keçirilməsi milli qanunvericiliyə uyğun olaraq tanınır. Bundan başqa, özünüifadə və məlumat azadlığı, yığınaqlar və birləşmə azadlığı, keyfiyyətə yeni olan incəsənət və elm azadlığı, təhsil hüququ, peşə fəaliyyəti azadlığı və əmək hüququ, sahibkarlıq azadlığı, mülkiyyət hüququ, sığınacaq hüququ kimi əsas hüquq və azadlıqlar təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda, burada kollektiv sürgünün qadağan olunması və şəxsin ölüm cəzasına məhkum olunması, işgəncələrə, digər qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəzaya məruz qalmasına ciddi təhlükə olarsa, onun həmin dövlətin ərazisinə göndərilmə, çıxarılma və verilmə bilməməsi haqqında müddəa da qeyd olunur.

III Bölmə «Bərabərlik» adlanır və 20-26-cı maddələri əhatə edir. Burada bütün insanların qanun qarşısında bərabərliyi

təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda, uşaq hüququ, yaşlıların hüququ, əlillərin integrasiyası kimi ayn-ayn sosial təbiətə malik və hər biri ayrılıqda özünəməxsus beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə obyektinə olan institutların Xartiyada öz konkret ifadəsini tapması əslində çox müsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir. Bu, Xartiyanın aktuallığını vurğulamaqla yanaşı, onun əsl insan meyarından çıxış etməsinin və ona xidmət etməsinin bariz sübutudur.

IV Bölmə «Həmrəylik» adlanır və 27-38-ci maddələri əhatə edir. Burada aşağıdakı hüquqlar təsbit olunmuşdur: müəssisə işçilərinin informasiya və məsləhət hüququ; kollektiv müqavilələr və kollektiv fəaliyyət hüququ; məşğulluq xidmətinə müraciət etmək hüququ; hər bir işçinin onun sağlamlığına, təhlükəsizliyinə və ləyaqətinə hörmət edən əmək şəraiti hüququ; hər bir işçinin iş vaxtının maksimum müddətinin məhdudlaşdırılması hüququ; həftəlik istirahət hüququ; illik ödənişli məzuniyyət hüququ; səhiyyə sisteminin profilaktik tədbirlər sisteminə daxil olmaq və tibbi köməkdən istifadə etmək hüququ və s.

Bundan başqa, burada uşaq əməyinin qadağan edilməsi və iş yerlərində gənclərin müdafiəsi, ailə və peşə həyatı ilə əlaqədar ailə və peşə həyatının qarşılıqlı uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə hər kəsin analıqla əlaqədar motivlərlə işdən çıxarılmadan müdafiə hüququ, həmçinin hamiləliyə və doğuşa görə haqqı ödənilən məzuniyyət və uşağın doğulması və ya . övladlığa götürülməsi ilə əlaqədar ona xidmət göstərmək üçün məzuniyyət hüququ, sosial təminat və sosial müdafiə hüququ, sağlamlığın müdafiəsi, ümumiqtisadi əhəmiyyətli xidmətlərə daxil olma, ətraf mühitin mühafizəsi, istehlakçıların müdafiəsi kimi məsələlər tənzim olunur.

V Bölmə «Vətəndaşlıq» adlanır və 39-46-cı maddələri əhatə edir. Burada İttifaqın hər bir vətəndaşının yaşadığı üzv dövlətdə, bu dövlətin vətəndaşı üçün nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Avropa Parlamentinə seçkilərdə namizəd kimi iştirak etmək və səs vermək hüququ, bələdiyyə seçkilərində namizəd kimi iştirak etmək və səs vermək hüququ, müraciət hüququ, yaşayış yeri seçmək azadlığı və s. kimi hüquq və azadlıqlar öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, 41-ci maddədə yeni müddəa sayıla biləcək yaxşı idarəetmə hüququ təsbit olunmuşdur. Belə ki, orada göstərilir ki, hər bir şəxsin öz işinin ittifaq institutları və orqanları tərəfindən qərəzsiz, ədalətli və lazımi müddətə baxılması hüququ

vardır. Bu hüquq hər bir şəxsin, onun barəsində əlverişsiz nəticələrə səbəb olan fərdi xarakterli tədbirlər qəbul olunana qədər dinlənilmək hüququ və konfidensiallıq, peşə və kommersiya sirrlərinin qanuni maraqlarına əməl olunmaqla hər bir şəxsin onunla bağlı olan informasiya məlumatına daxil olmaq hüququnu əhatə edir.

Xartiyanın VI bölməsi «Ədalət mühakiməsi» adlanır və 47-50-ci maddələri əhatə edir. Bu bölmədə təqsirsizlik prezumpsiyası və müdafiə hüququ, səmərəli və qərəzsiz məhkəməyə müraciət hüququ, cinayət və cəzani müəyyənləşdirərkən qanunçuluq və proporsionallıq prinsipi, eyni bir cinayətə görə iki dəfə məhkəmə təqibi və cinayət cəzasına ifiruz qalmamaq hüququ kimi hüquqlar əks olunmuşdur.

Xartiyanın sonuncu - VII bölməsi isə «Ümumi qaydalar» adlanır və 51-54-cü maddələri əhatə edir. Bu bölmədə Xartiya ilə bağlı ümumi müddəalar, onun tətbiqi sferası və qaydası əks olunmuşdur.

Burada, eyni zamanda, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsində mühüm rol oynayan ombudsman institutuna da həsr olunmuş müddəaya rast gəlmək olar. 43-cü maddəyə əsasən İttifaqın üzv-dövlətdə yaşayan və ya hüquqi ünvanı olan hər bir vətəndaşının, yaxud hər bir fiziki və ya hüquqi şəxsinin öz hüquq- mühafizə funksiyasını həyata keçirən məhkəmə və birinci instansiya tribunalı istisna olmaqla, İttifaqın institunun və orqanlarının hərəkətlərində idarəçilik qaydalarının pozulmasından İttifaqın Ombudsmanına müraciət etmək hüququ vardır.

Hazırda hesab edilir ki, Avropa İttifaqı üzvü olan dövlətlərdə insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması yüksək səviyyədədir. Bununla belə, yaxın gələcəkdə ona daxil olan yeni ölkələr hesabına insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı problemlər ortaya çıxa bilər. Odur ki, Avropa İttifaqı ona yeni üzvlərin qəbulu zamanı insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı ciddi tələblər tətbiq etmək məcburiyyətindədir.

2004-ci ilin oktyabr ayının 29-da Romada imzalanan Avropa İttifaqı Konstitusiyası Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin və Avropa ' Birliyi haqqında Müqavilənin müddəalarını vahid məqsəddə birləşdirməklə, preambula və 4 hissədən ibarətdir.

Birinci hissə 59 maddədən ibarətdir və Avropa İttifaqının məqsəd və vəzifələrini, onun idarə olunma qaydasını, İttifaqa mənsub səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi xarakteri və qaydası, Təşkilatın institusional strukturu, qabaqlayıcı əməkdaşlığın həyata keçirilməsi qaydası, Avropa İttifaqının maliyyə sistemi, İttifaqla onun yaxın dairəsində dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin prinsipləri, həmçinin Avropa İttifaqına üzvlüyün şərtlərini özündə birləşdirir.

54 maddədən ibarət olan ikinci hissə isə Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Avropa Xartiyasını ehtiva edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xartiyanın Konstitusiyanın mətninə daxil edilməsi ona məcburi qüvvə verməsinə gətirib çıxarır. Konstitusiyada göstərilir ki, burada təsbit olunmuş əsas hüquqlar, eyni zamanda, Avropa Konvensiyaları ilə təmin olunmalı, onların mahiyyət və məzmunu isə müvafiq Konvensiyalarda göstərilənlərlə tam uyğunluq təşkil etməlidir. Həmçinin qeyd edilir ki, Konstitusiyada göstərilən hüquq və azadlıqlar Konvensiyalarda təsbit olunanlardan daha geniş sferanı əhatə edə bilər.

Konstitusiyanın III hissəsi «İttifaqın siyasəti və fəaliyyəti» adlanmaqla, buraya əsas etibarilə, vətəndaşlığa dair müddəalar, ümumi bazarın quruluşu, rəqabət şərtləri və rejimini tənzimləyən normalar, Mərkəzi Bankların Avropa Sistemi və Avropa Mərkəzi Bankının statusu da daxil olmaqla, iqtisadi və valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi, məşğulluq sahəsində siyasətin müəyyənləşdirilməsi, ümumi kənd təsərrüfatı siyasəti, ətraf mühitin mühafizəsi, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, nəqliyyat, elmi araşdırmalar, texnologiya, kosmik məkanın tədqiqi və energetika sahəsində ümumi siyasətlə bağlı müddəalar daxildir. Bundan əlavə, mədəniyyət, təhsil və peşə hazırlığı, o cümlədən gənclər və idmanla bağlı Avropa İttifaqının siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin xarici ərazilərin assosiasiyası ilə qarşılıqlı münasibətlərin nizama salınması da Konstitusiyanın tərkib hissəsinə daxildir.

IV hissə isə bilavasitə ümumi və yekun müddələrin müəyyənləşdirilməsi aspektlərini özündə birləşdirir.

8.5. MDB və insan hüquqlarının müdafiəsi

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) Nizamnaməsində Təşkilatın əsas məqsədlərindən biri kimi beynəlxalq hüququn ümumtənzimlənmiş prinsip və normalarına, həmçinin ATƏT-in sənədlərinə uyğun olaraq insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin edilməsi müəyyən edilmişdir. Təşkilat çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı həm müqavilə mexanizmləri, həm də təşkilati mexanizmlər mövcuddur. Doğrudur, həmin mexanizmlərin təsir qüvvəsi digər qurumlar səviyyəsində olmasa da, bununla belə burada çox mühüm müddəalar təsbit edilmişdir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində region çərçivəsində qəbul edilmiş ən mühüm beynəlxalq sənədlərdən biri 1995-ci il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında MDB Konvensiyasıdır. Konvensiyanın preambulasında insan hüquqları və əsas azadlıqları üzrə öhdəliklərin effektiv icrası, qanunun aliliyi və azadlıq ideali sahəsində hər bir Rəzilığa gələn Tərəfin səylərinin artırılması, sülhün möhkəmləndirilməsi, insan hüquq və əsas azadlıqlarının pozulmasının qarşısının alınması xüsusilə vurğulanır.

39 maddədən ibarət olan bu beynəlxalq-hüquqi sənəd özündə bir sıra mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqları birləşdirir. Həmin hüquq və azadlıqlara işgəncə, digər qəddar, qeyri-insani və insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəzaya məruz qalmamaq hüququ (maddə 3), şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüququ (maddə 5), məhkəmə qarşısında bərabərlik hüququ (maddə 6), fikir, vicdan və etiqad azadlığı (maddə 10), nikah hüququ (maddə 13), əmək hüququ (maddə 14), sosial təminat hüququ (maddə 16) və s. aiddir. Bütün bunlarla yanaşı, Konvensiyanın 2-ci maddəsi xüsusilə diqqəti cəkən müddəaları özündə təsbit edir. Belə ki, həmin normada Ölüm hökmünün tətbiq oluna bilmədiyini şəxslərin dairəsi göstərilmişdir. Onlara hökmün çıxarılması və ya icrası zamanı hamilə olan qadınlar, cinayətin törədilməsinə qədər yaşı 18-ə qədər olan şəxslər aid edilə bilər. Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin öz etnik, dil, mədəni və ya dini xüsusiyyətlərini fərqi, birgə və maneəsiz şəkildə ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququ kimi imperativ norma 21-ci maddənin əsas tələbidir. Konvensiyanın 24-cü maddəsi isə birbaşa olaraq vətəndaşlıqla bağlıdır. Hər bir insanın vətəndaşlıq hüququ, kimsənin vətəndaşlıqdan və ya öz

vətəndaşlığını dəyişmək hüququndan əsassız olaraq məhrum edilməməsi isə həmin maddənin əsas hissəsini təşkil edir.

İnsan hüquq və azadlıqları ilə bağlı bu Konvensiya ilə yanaşı, ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuş sazişlər də mövcuddur. Buna nümunə qismində regionda qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqi statusu ilə əlaqədar məsələləri tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi akt - 24 sentyabr 1993- cü ildə MDB üzv-dövlətlərinin Dövlət Başçıları Şurasının Moskvada keçirilən görüşündə qəbul edilmiş Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə yardım haqqında Saziş qeyd edilməlidir. Sazişin preambulasında iştirakçı-dövlətlərin beynəlxalq hüququn ümumtammış prinsiplərinə hörmət etməsi, insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərə əməl etməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həllində üzv-dövlətlərin həmrəyliyi kimi ideyalar əks olunmuşdur.

Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Minsk Konvensiyası isə regionda müvafiq kateqoriya şəxslərlə bağlı meydana çıxan münasibətləri tam şəkildə nizama salır. Sazişdə milli azlıqlara mənsub şəxslərin fərdi və ya birgə əsaslarla etnik, dil, mədəniyyət, dini xüsusiyyətlərini maneəsiz ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququ, yaşadıqları dövlətin isə ictimai və dövlət həyatında, yerli səviyyədə onların maraqlarının müdafiəsinə aid olan məsələlərin həllində iştirak etmək hüququnu təmin etmək öhdəliyini müəyyən edir.

Birlik çərçivəsində insan hüquqlarının daha bir aspektinin - əmək miqrasiyası və sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlığın tənzim edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1994-cü ildə Moskvada qəbul edilmiş Əməkçi-miqrantların əmək miqrasiyası və sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişin preambulasında deyilir ki, iştirakçı-dövlətlərin hökumətləri onun işlənilib hazırlanmasında BMT-nin insan hüquqları üzrə sənədlərində təsbit olunmuş prinsip və normalara, BƏT-in hüquqi aktlarına, həmçinin İqtisadi İttifaqın yaradılması haqqında 1993- cü il Müqaviləsinə əsaslanmışlar. Sazişə müvafiq olaraq, əməkçi-miqrantlara işə düzəltdiyi dövlətdə qanuni əsaslarla ödənişli fəaliyyətlə məşğul olan və gətirdiyi dövlətdə daimi yaşayan şəxslər aid edirlər. Əməkçilərin əmək fəaliyyəti işə düzəltdiyi dövlətin

əmək qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, işəgötürənlə bağlanmış əmək müqavilələri ilə rəsmiləşdirilir. Sazişin 10-cu maddəsi isə əməkçi-miqrantların sosial təminat və sosial sığorta, həmçinin tibbi xidmətdən istifadə etməsi ilə bağlı müddəaları müəyyənləşdirir.

MDB-də sosial hüquqların təmin edilməsi ilə bağlı digər müqavilə qismində 13 mart 1992-ci ildə Moskvada imzalanmış Pensiya təminatı sahəsində MDB iştirakçı-dövlətlərinin vətəndaşlarının hüquqlarının təminatı haqqında Sazişi göstərmək olar. Sazişə uyğun olaraq, əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvləri də daxil olmaqla, vətəndaşların sosial təminatı yaşadıkları dövlətin qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir. Bununla belə, pensiya təminatının həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün xərcləri belə təminatı verən dövlət daşıyır. Pensiya hüququnun müəyyən edilməsi dövlətin istənilən ərazisində toplanan əmək stajı nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Birlik ərazisində əmək miqrasiyasını tənzim edən digər sənəd 15 dekabr 2000-ci ildə MDB İqtisadi Şurasının Qərarı ilə bəyənilmiş «MDB iştirakçı-dövlətlərinin işçi qüvvəsinin miqrasiyasının tənzimlənməsi və ümumi əmək bazarının mərhələli formalaşması Konsepsiyasıdır. Bu sənəddə ümumi əmək bazarının formalaşmasının məqsədi, prinsipləri, vəzifələri və sosial-əmək sferasında siyasətin həyata keçirilmə mexanizmi təsbit edilmişdir. Bu sahədə digər sənədlər də qeyd edilməlidir. Məsələn, 15 aprel 1994-cü il tarixli Əməkçi miqrantların sosial müdafiəsi və əmək miqrasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş, Əmək öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar əlilliyin, peşə xəstəliyi və digər zədələnmələrin işçilərə vurduğu ziyanın əvəzinin ödənilməsinə qarşılıqlı hüququn tanınması haqqında 9 sentyabr 1994-cü il Sazişi və s.

MDB çərçivəsində qəbul edilmiş digər sazişlər də bu istiqamətdə əhəmiyyətli yer tutur. Məsələn, 24 sentyabr 1993-cü il tarixli Silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsi üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında Saziş, Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında 1993- cü il Minsk Konvensiyası (sonradan 2002-ci ildə Kişinyov Konvensiyası ilə əvəz edilmişdir) və s.

MDB çərçivəsində bir sıra təşkilati mexanizmlər yaradılsa da, onları fəaliyyətsizliyi insan hüquqları problemi istiqamətində

təşkilatın dayaqlarını sarsıdır. Məsələn, MDB Dövlət Başçıları Şurasının 24 sentyabr 1993-cü il tarixli Qərarı ilə təsdiq olunmuş Müstəqil Dövlətlər Birliyi İnsan Hüquqları Komissiyası haqqında Əsasnaməyə uyğun yaradılan MDB İnsan Hüquqları Komissiyasının, Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə yardım üzrə Dövlətlərarası Fondun, MDB iştirakçı-dövlətlərinin əhalisinin sosial müdafiəsi, miqrasiyası və əməyi üzrə Məşvərətçi Şurasının və s. mexanizmlərin fəaliyyətsizliyi bu cəhətdən xüsusi qeyd edilməlidir.

İnsan hüquqlarından danışarkən, digər yaxın istiqamətlərdə də qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlər qeyd edilməlidir. Məsələn, 1999-cu ildə MDB iştirakçı-dövlətləri arasında terrorizmlə mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanmış, 2000-2005-ci illər arasında terrorizmlə mübarizə sahəsində üç proqram qəbul edilmişdir. Daha sonra, MDB iştirakçıları-dövlət başçılarının 28 noyabr 2005-ci il tarixli iclasında insan alveri ilə mübarizə sahəsində Proqram, 25 may 2006-cı il tarixdə isə 2010-cu ilə qədər Mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq üzrə əsas tədbirlər üzrə Proqram qəbul edilmişdir. Bundan başqa, 8 may 2005-ci ildə Humanitar sahədə əməkdaşlıq üzrə Bəyannamə və 26 avqust 2005-ci ildə isə MDB iştirakçı- dövlətlərin humanitar sahədə əməkdaşlıq Sazişi imzalanmışdır.

8.6. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Amerikaarası sistemi insan hüquqlarının müdafiəsinin Amerikaarası sistemi 2 əsas mənbə üzərində qurulmuşdur: Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsi və İnsan Hüquqları üzrə Amerikaarası Konvensiya. Hələ 2 may 1948-ci il tarixində Şimali və Latin Amerikasını dövlətləri tövsiyəedici xarakter kəsb edən insan hüquq və vəzifələri haqqında Amerika Bəyannaməsini qəbul etmişdilər. 1969-cu il noyabrın 20-də isə Kosta-Rikada Amerikaarası diplomatik konfransda İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası konvensiya qəbul edilmişdir ki, həmin Konvensiya da 1978-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Konvensiya ilə insan hüquqları sahəsində orqanların əsas strukturu, səlahiyyətləri və s. müəyyən edilmişdir. Konvensiyanın Preambulasında insan hüquqlarının müdafiəsinin bir sıra prinsipləri əks olunmuşdur: demokratiya şəxsiyyətin azadlığının və sosial ədalətliliyin əsası kimi; ayrılmaz insan hüquqlarına hörmət; təbii və müvafiq olaraq universal

xarakterli insan hüquqlarına hörmət; bütün hüquq və azadlıqların qarşılıqlıq və bərabərliyi.

Son dövrlərə qədər Amerika Dövlətləri Təşkilatının heç də bütün üzvləri Konvensiyanı ratifikasiya etməmişlər. Amerikaarası Konvensiya əsasən 1950-ci il tarixli İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının müddəaları ilə eynilik təşkil edib. Bundan başqa, Amerikaarası konvensiyada elan edilmiş hüquq və azadlıqlar siyahısında Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktda təsbit edilmiş xalqların öz müqəddəratını təyin etmək, etnik, din və dil azlıqlarının öz mədəniyyətindən istifadə etmək hüququ, öz dininə etiqad, adət və ənənələrini gözləmək, eləcə də ana dilindən istifadə və s. hüquqların bəziləri əks olunmamışdır. Konvensiyada əsas sosial- iqtisadi hüquqlar yoxdur. Bu sənədin 26-cı maddəsində onların yalnız «bu hüquqların tam yerinə yetirilməsi üçün qanunvericilik və digər tədbirləri həyata keçirilməsi» müəyyən edilmişdir.

Konvensiya üç hissədən ibarətdir. İlk növbədə, beş fəsildən ibarət olan birinci hissədə hüquq və azadlıqların siyahısı ilə onların tətbiq olunma qaydaları öz əksini tapmışdır. Üzvlər - dövlətlər bütün şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmalı və onların yurisdiksiya çərçivəsində bu növ hüquqlardan diskriminasiyasız sərbəst və tam şəkildə istifadə etməsinə şərait yaratmalıdırlar. Dövlətlər Konvensiya tərəfindən nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqların işə salınması üçün zəruri hesab edilən qanunverici və digər tədbirləri həyata keçirməyi öz öhdələrinə götürmüşlər.

İkinci fəsildə mülki və siyasi sahələrdəki hüquqlar daha geniş şəkildə müəyyən edilmişdir. Konvensiya hüquq subyektliliyinin tanınması hüququ, yaşamaq hüququ, humanist davranış hüququ, ədalətli məhkəmə istintaqı, mülkiyyət hüququ, assosiasiyaların sərbəstliyi hüququ və s. kimi hüquqların 12 ümumi kateqoriyasına zəmanət vermişdir. Konvensiyada öz əksini tapmış iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar kifayət qədər güclü inkişafa malik olmamışdırlar (onlara yalnız 26-cı maddə «Mütləq inkişaf» maddəsi həsr olunmuşdur). Bu vəziyyəti nəzərə almaqla 1988-ci ildə San-Salvador protokolu kimi məşhur olan Konvensiya üzrə Əlavə Protokol qəbul olunmuşdur ki, burada da iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar əks olunmuşdur.

Konvensiyanın iştirakçı-dövləti müharibə və bu kimi fəvqəladə vəziyyətlərin meydana çıxması zamanı özünün konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilməyə bilər (27-ci maddə, 1- ci bənd). Yaşamaq hüququ, köləlikdən azad olunma, hüquq subyektivliyinə malik olmaq hüququ, din və vicdan azadlığı hüququ kimi hüquqların dondurulmasına konvensiya yol vermir (27-ci maddə, 2-ci bənd).

Konvensiyaya uyğun olaraq, iştirakçı-dövlətlərin üzərinə götürdükleri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət səlahiyyətləri Amerikaarası komissiya və insan hüquqları üzrə Amerikaarası məhkəməyə həvalə olunmuşdur. Onların funksiyaları əksər hallarda İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında müəyyən edilən sistemdən götürülmüşdür. Bu orqanların fəaliyyəti praktiki olaraq effektiv olmamışdır. Məsələn, Məhkəmə öz fəaliyyəti dövründə ondan artıq konsultativ rəy və qərar çıxarmışdır. İlk qərar yalnız 1988-ci ilin 29 iyulunda, yəni Konvensiyanın qüvvəyə minməsindən 10 il sonra çıxarılmışdır.

Tərkibi yeddi nəfərdən ibarət olan Komissiya Amerika Dövlətləri Təşkilatının baş Asambleyası tərəfindən dörd illik müddətə seçilir və öz öhdəliklərini yerinə yetirən zaman komissiyanın üzvləri şəxsi keyfiyyətləri üzrə çıxış edirlər. Onun funksiyaları Konvensiyanın 41-ci maddəsində daha geniş şəkildə şərh olunmuşdur. Konvensiyanın 44 və 46-cı maddəsinə müvafiq olaraq «istənilən şəxslər və ya insan qrupları, o cümlədən də istənilən qeyri-hökumət təşkilatları .... konvensiyanın üzv- dövlətlər tərəfindən pozulmasına dair ittiham və şikayətlərdən ibarət olan ərizələri komissiyaya təqdim edə bilərlər».

Komissiya bir iştirakçı-dövlətin digər iştirakçı-dövləti Konvensiya üzrə təsbit edilmiş insan hüquqlarının pozulmasında mühakimə etməsinə əsaslanmış ərizələri əldə edə və nəzərdən keçirə də bilər. Bu növ ərizələrin qəbul olunması və nəzərdən keçirilməsi yalnız hər iki dövlətin komissiyanın bu növ ərizələri nəzərdən keçirmək səlahiyyətinin tanınması zamanı mümkün hesab edilə bilər. Konvensiya 2 növ məruzələr hazırlayır: fərdi peticiyalar üzrə Amerika Dövlətlərim Təşkilatının Baş Məclisinə məruzələr; insan hüquqları üzrə üzv-dövlətlərdə vəziyyətə dair ümumi məruzələr.

Amerikararası Məhkəmə Konvensiya müddəalarına uyğun məsləhətçi rəylər vermək səlahiyyətinə malikdir. Bu zaman

sorğu Konvensiya iştirakçısı olmayan Amerika Dövlətləri Təşkilatının üzv dövlətindən də qəbul edilə bilər. 1984-cü ildə isə Məhkəmə özünün rəyində 1948-ci il tarixli İnsan hüquq və vəzifələri haqqında Amerika Bəyannaməsini insan hüquqları sahəsində beynəlxalq öhdəliklərin mənbəyi kimi tanımışdır. Bəyannamədə müəyyən edilmiş hüquqlar Konvensiya iştirakçısı olmayan dövlətlər üçün də məcburidir. Bəyannamədə isə hüquq və azadlıqlarla yanaşı, insanların bir sıra əsas öhdəlikləri də əks olunmuşdur. Məsələn, qanuna tabe olma öhdəliyi, cəmiyyətə bütövlükdə, həmçinin uşaqlara və valideynlərə hörmətlə yanaşmaq, vergiləri ödəmək və s.

Məhkəməyə dövlətlər yalnız o zaman müraciət edə bilərlər ki, Konvensiyanın 48-5 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq komissiyada mübahisənin nəzərdən keçirilmə proseduru tükənmiş olsun. İşin məhkəmə tərəfindən baxılmasına təqdim olunması zamanı Məhkəmə İnsan hüquqları üzrə Komissiya tərəfindən nəzərdən keçirilmiş hüquq ilə bağlı məsələlər və faktların nəzərdən keçirilməsi səlahiyyətinə də malikdir.

Məhkəmə dəyən zərərin pul ilə kompensasiya olunmasına dair qərarlar qəbul etmək və eləcə də, nəinki pozulmuş hüquqların, həm də dövlətlərin qanun pozuntuları ilə əlaqədar olaraq qəbul edəcəkləri tədbirləri həyata keçirmək hüququna da malikdir. Məhkəmənin qərarları qətidir.

Son illərdə Komissiya və Məhkəmənin fəaliyyətində müəyyən aktivlik müşahidə olunur. Eyni zamanda, Məhkəmə və Komissiyanın səlahiyyətində Məhkəmənin xeyrinə bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, 2000-ci ildə qəbul edilmiş hər iki orqanın Reqlamentinə görə, müəyyən müddət ərzində Komissiyada baxılmayan işlər Məhkəmənin baxılmasına təqdim edilməlidir.

Amerika Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində bir sıra digər beynəlxalq sənədlər də qəbul edilmişdir. Məsələn, İşgəncələrin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Amerikaarası Konvensiya (1987), Qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması, cəzalandırılması və aradan qaldırılması haqqında Amerikaarası Konvensiya (1995), Şəxslərin məcburi itkin düşməsi haqqında Amerikaarası Konvensiya (1996), Yetkinlik yaşma çatmamışların beynəlxalq alveri haqqında Amerikaarası Konvensiya (1997), Əlillərə qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Amerikaarası Konvensiya (2001) və s.

8.7. Afrika regionunda insan hüquqlarının müdafiəsi

Regionda qəbul edilmiş əsas sənəd 1981- ci il tarixli İnsan və xalqların hüquqlarına dair Afrika xartiyasıdır. Xartiyada azadlıq, bərabərlik, ədalətlik, ləyaqətlilik kimi prinsiplər Preambula ilə möhkəmləndirilmiş və Xartiyanın şərh olunması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Xartiyanın I fəslə insanın və xalqların hüquqlarına həsr olunmuşdur. Əsas məsələnin ayrı-ayrı hüquqların bəyan edilməsindən çox, onların realizəsi təcrübəsindən ibarət olduğunu dərk edərək Xartiyanın 1-ci maddəsi dövlətləri Xartiya tərəfindən təsbit olunmuş hüquqların, vəzifələrin və azadlıqların qüvvədə olmalarının təminatına dair milli qanunvericilik tədbirləri qəbul etməyə çağırır. Xartiyada elan olunmuş bütün hüquqların irqi, etnik mənsubiyyət, dərisinin rəngi, cinsi mənsubiyyət, dil, dini, siyasi və digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, əmlak vəziyyəti, doğum və ya digər öhdəliklər ilə bağlı fərq olmadan hər bir şəxsə məxsus olması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir (maddə 2). Xartiya qanun qarşısındakı bərabərliyi və qanunların müdafiəsi baxımından bərabərliyi müəyyən etmişdir (maddə 3).

Xartiyanın 4-cü maddəsi insan həyatının toxunulmazlığını bəyan edir: «Hər bir şəxs şəxsiyyətinə və həyatına hörmət və ehtiramın göstərilməsi hüququna malikdir. Heç kəs özbaşına bu hüquqlardan məhrum edilə bilməz». 5-ci maddədə insan şəxsiyyətinə xas olan ləyaqətə qarşı hörmət və ehtiram hissi və onun hüquqi subyektivliyinin tanınması təsbit olunmuşdur. 6-cı maddə azadlıq hüququnu və şəxsiyyətin toxunulmazlığını təsbit edir. «Heç kəs azadlıqdan məhrum edilə bilməz. Çünki qanun tərəfindən təyin olunmuş əsaslara və şərtlərə əsasən heç kəs özbaşına həbs edilə və ya saxlanıla bilməz». 7-ci maddə hər bir şəxsin məhkəməyə müraciət hüququndan bəhs edir. 8 və 9-cu maddələr hər bir şəxsin qanuna müvafiq olaraq informasiyadan istifadə etmək və öz fikirlərini yaymaq hüququna malik olduğunu müəyyən edir. Vicdan azadlığına və dini ayinlərin sərbəst şəkildə icra olunmasına da zəmanət verilir. 12-ci maddədə qeyd edilir ki, hər bir şəxs qanuna riayət olunması şərti ilə dövlətlərin sərhədlərinin hüdudları daxilində azad şəkildə hərəkət etmək və ya yaşayış yerini dəyişmək hüququna malikdir. Hər bir şəxs öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək və həmin ölkəyə

qayıtmaq hüququna malikdir. Bu hüquq yalnız milli təhlükəsizliyin, ictimai asayişin, sağlamlıq və əxlaqın müdafiəsi üçün qanunda nəzərdə tutulan hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Bütün bunlardan savayı, Xartiya hər bir şəxsin cinayət təqibi zamanı bu ölkələrin qanunvericiliyinə və beynəlxalq müqavilələrə müvafiq olaraq digər ölkələrdə sığınacaq axtarmaq və almaq hüququna da malik olduğunu müəyyən etmişdir.

Afrika Xartiyasının vacib fərqli cəhəti xalqların hüquqlarının bütöv bir kompleksinin təsbitindən ibarətdir. Bu kompleks 20-24-cü maddələrdə əksini tapır. 20-ci maddə bütün xalqların yaşamaq və öz müqəddəratlarını həll etmək hüququna malik olduqlarını müəyyən edir. Bu ayrılmaz hüquq kimi formalaşır. Bütün xalqlar siyasi statuslarını azad şəkildə təyin etmək, iqtisadi və sosial inkişafın istiqamətlərini sərbəst şəkildə seçmək hüququna malikdirlər. Bütün xalqlar maddi və təbii ehtiyatlarından azad şəkildə istifadə edirlər, bu hüquq müstəsna olaraq xalqların maraqları naminə həyata keçirilir. Xalq heç bir halda bu kimi hüquqlardan məhrum edilə bilməz. Lakin maddi və təbii ehtiyatlardan azad şəkildə istifadə qarşılıqlı hörmət və ehtiram, ədalətli mübadilə və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa yardım göstərmək kimi öhdəliyə ziyan vurmamalıdır. Xartiyada dövlətlərin fərdi və ya kollektiv şəkildə maddi və təbii ehtiyatlardan azad şəkildə istifadə hüququ xüsusi olaraq qeyd olunur, burada Afrika birliyi və həmrəyliyinə gücləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Xartiya bütün xalqların azadlığına və orijinallığına layiqli hörmət və ehtiram göstərməklə onların iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf hüquqlarını, həmçinin bəşəriyyətin ümumi irsindən istifadə hüquqlarını tanıyır. 24-cü maddə bütün xalqların onların inkişafı üçün zəruri olan ətraf mühitdən istifadə etmək hüquqlarını bəyan edir. Bundan başqa, Xartiya nəinki ölkənin daxilində, eləcə də beynəlxalq səviyyədə bütün xalqların sülh və təhlükəsizlik hüququnu təsbit edir.

Xartiya üzrə öhdəliklərin dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət üzrə əsas beynəlxalq mexanizm İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyasıdır. İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyası Xartiyaya müvafiq olaraq bu hüquqları təmin etmək və onlara yardım etmək, eləcə

də Xartiyanın bütün müddəalarını şərh etmək, dövlət və hökumət başçılarının Assambleyası tərəfindən onlara həvalə olunan istənilən digər tapşırıqları yerinə yetirmək məqsədilə yaradılmışdır. Komissiya 11 üzvdən ibarətdir, insan hüquqları sahəsində biliyə malik olan və yüksək mənəvi keyfiyyətləri, vicdani münasibət və qərəzsizlik səriştəsi ilə nüfuzə malik afrikahlardan seçilir (Xartiyanın 31-ci maddə).

Komissiya istənilən münasib tədqiqat metodunu seçə bilər, o, Afrika Dövlətləri Təşkilatının Baş katibindən və ya izahat verməyə qadir olan istənilən digər şəxsdən informasiya ala bilər. Əgər iştirakçı-dövlət digər iştirakçı-dövlətin Xartiyanın müddəalarını pozmasını güman etməyə kifayət qədər əsaslara malikdirsə, o zaman o, bu cür dövlətin diqqətini pozuntu halına yazılı şəkildə cəlb edə bilər. Məlumatın ünvanlandığı dövlətdən məlumatın alınması anından etibarən üç ay ərzində dövlətə yazılı izahat və ya iş üzrə izahat ərizəsi təqdim edilir.

Komissiya hər il öz sessiyasını keçirir. Xartiyanın 62-ci maddəsinə uyğun olaraq, iştirakçı-dövlətlərə hər iki ildən bir qanunvericilik və Xartiya tərəfindən nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqların təmin olunması üçün qəbul edilmiş digər tədbirlər barədə məlumatlar təqdim etmək həvalə olunur.

Afrika komissiyası məlumatla tanış olaraq bu və ya digər ölkədə insan və xalqların hüquqlarının sistematik pozulması hallarının olması nəticəsinə gəldikdə, hökumət və dövlətlərin baş Assambleyasına məlumat verir. Komissiya Assambleyanın tapşırığı ilə bu hadisələri «hərtərəfli» araşdırır, çıxardığı nəticə və təkliflər barədə ona məlumat təqdim edir. Komissiyanın ilk 10 illik fəaliyyəti müddətində Assambleya insan hüquqlarının kütləvi pozulması barədə 34 məlumat almışdır.

1988-ci ildə Afrika Dövlətləri Təşkilatının dövlət və hökumət başçılarının qəran ilə Xartiyaya Əlavə Protokol qəbul olunmuşdur ki, bu Protokolla Məhkəmənin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Protokol 25 yanvar 2004-cü il tarixdə Afrika Dövlətləri Təşkilatının 15 dövləti tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minmişdir.

Afrika regionunda bu istiqamətdə qəbul edilmiş digər mühüm sənədlər də qeyd edilməlidir. Məsələn, 1990-cı ildə Uşaqların hüquqları və rifahı haqqında Afrika Xartiyası qəbul

edilmişdir (Xartiya 2000-ci ildə qüvvəyə minmişdir) ki, bu Xartiya ilə onun müddəalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət üzrə 11 ekspertdən ibarət Komitə yaradılmışdır.

2003-cü ildə Komissiyanın təklifi ilə Xartiyaya Qadınların hüquqlarına dair Protokol qəbul edilmişdir. Protokolla qadınların hüquqları müxtəlif istiqamətlərdə genişləndirilmişdir. Protokola nəzarət funksiyaları İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyasına həvalə edilmişdir.

Daha sonra, həmin regionda bu istiqamətdə mühüm beynəlxalq sənəd kimi Afrikada qaçqınlar probleminin xüsusi aspektlərini tənzimləyən 1969-cu il tarixli Konvensiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

8.8. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Asiya sistemi

Təsadüfi deyildir ki, Asiyada bu günə kimi insan hüquqları üzrə regional orqanlar mövcud deyildir. Bu qitənin bir çox alimləri və dövlət xadimləri hesab edirlər ki, Asiyada dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni uyğunluğu olmadığından, insan hüquqları üzrə regional mexanizmlərin təşkili üçün də şərait yoxdur. Onların fikrincə, bu dövlətlərin söyləri siyasi və mədəni inkişaf məsələlərində cəmlənməlidir. BMT Baş Məclisi dəfələrlə belə orqanları olmayan regionun dövlətlərini müvafiq müqavilələrin bağlanması imkanlarını araşdırmağa çağırmışdır.

Bu baxımdan insan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə müdafiəsinin Asiya üzrə konsepsiyasının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi tendensiyasını yalnız bu və ya digər şəkildə ifadə edən və beynəlxalq təşkilatların qətnamələri formasında qəbul olunan ayrı - ayrı sənədlərdə təsadüf etmək mümkündür. Bu sənədlər arasında İslam Şurasının işləyib hazırladığı və 1981-ci ilin sentyabr ayının 19-da Parisdə elan edilən İnsan hüquqlarının Ümumi İslam Bəyannaməsi və 1988-ci ilin fevral ayının 15-də Dehli şəhərində qəbul olunmuş İnsan hüquqları və xalqlar hüququ haqqında Asiya-Sakit okean Bəyannaməsi qeyd edilməlidir. Ümumi İslam Bəyannaməsi preambuladan və 23 maddədən ibarətdir. Preambulada «xalqların ətraf mühitdə sərbəst, qorxusuz, təzyiqa məruz qalmadan və heç bir ehtiyac hiss etmədən yaşayacağı, inkişaf edəcəyi və firavan ömür sürəcəyi aləmdə dünyanın daha ədalətli şəkildə mövcudluluğuna meyl

göstərməsi» etiraf olunmuşdur. Preambulada, həmçinin bu növ sənədin dini xarakter kəsb etməsi qeyd edilmiş, xüsusilə də insan hüquqlarının ilahi mənşəyi də nəzərə alınmışdır. İnsan hüquqlarının mənbəyinin ilahi xarakteri onların məhdudlaşdırılmaması, aradan qaldırılmaması, hakimiyyət, birlik və ya hər hansı bir təsisatlar tərəfindən pozulmamasını da meydana çıxarmışdır. Bəyannamədə müsəlmanların humanistlik, bərabərlik, irqi, dərisinin rəngi, cinsi və s. kimi əlamətlər üzrə diskriminasiyaların həyata keçirilməməsi ilə xarakterizə olunan islam qayda-qanununun yaradılmasına şərait yaratmaq öhdəliyi də xüsusi olaraq vurğulanmışdır. İslam qayda-qanununa görə, idarə edənlərlə idarə edilənlərin qanun qarşısında eyni səviyyədə bərabər olması amili nəzərdə tutulmuş və hər bir insanın öz imkanları daxilində öhdəliyini yerinə yetirməklə öz əməllərinə görə məsuliyyət daşması müəyyən edilmişdir.

Bəyannamənin I-ci maddəsi yaşamaq hüququnu əks etdirmişdir: «insanın həyatı müqəddəs və toxunulmazdır», o müdafiəyə aid edilmişdir, şəxsiyyət qanunun şərtlərini istisna etmək şərti ilə nə təhqirə, nə də ölümə məruz qalmamalıdır. 2-ci maddədə insanların şəxsi həyata malik olmaq hüququ öz əksini tapmışdır. 3-cü maddədə əmək hüququ və cinsi əlamət üzrə hüquqi bərabərlik, 4-cü maddədə istənilən şəxsin qanuna müvafiq olaraq məhkəməyə müraciət etməsi və eləcə də, ona qarşı yönəldilmiş mühakiməyə qarşı çıxış etmək və müstəqil məhkəmə orqanından ədalətli qərarın qəbul olunmasına nail olmaq hüququ da öz ifadəsini tapmışdır. Digər maddələr ədalətli məhkəmə prosesi (5-ci maddə), psixoloji və fiziki işgəncələrin tətbiqindən müdafiə olunma (7-ci maddə), sığınacaq alma (9-cu maddə), milli azlıqların onlar tərəfindən şəxsi və vətəndaşlıqla əlaqədar işlərin tətbiqinə dair qaydaların seçilməsi, qanun tərəfindən müəyyən edilmiş və digər şəxslər ilə cəmiyyətə zərər yetirməyən həddlərdə icazə verilən söz azadlığı (12-ci maddə), təhsil almaq və peşələrin sərbəst şəkildə seçilməsi hüququ və sonda bir yerdən başqa yerə hərəkət etmə və yaşayış hüququna əsaslanmışdır.

İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilmiş 1990- cı il tarixli İslamda insan hüquqları haqqında Qahirə Bəyannaməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəyannamə şəriət qaydalarını nəzərə alaraq islam konsepsiyası əsasında qurulmuşdur. Mühüm

hüquq və azadlıqlar siyahısının müəyyən edilməsi Bəyannamənin mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Bəyannamə qadınların və kişilərin hüquq bərabərliyini müəyyən edirdi.

Bir sıra hüquqlar 1988-ci ilin fevral ayının 15-də qəbul olunmuş İnsan hüquqları və xalqlar hüququ haqqında Asiya- Sakit okean Bəyannaməsində də nəzərdə tutulmuşdur. Buraya ilk növbədə: yaşamaq hüququ, öz kollektivində və dövlətində sülh və təhlükəsizliyin qorunması hüququ, irqi, cinsi, milli, din və inkişaf etmə səviyyəsindən asılı olmayaraq maddi, dini və fiziki cəhətdən mövcud olma hüququ, ləyaqətli mühitdə yaşamaq hüququ, inkişaf etmək hüququ, zorakılıq və qorxudan azad olmaq hüququ və s. daxildir. Bəyannamədə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, qeyri- zorakılıq bəşəri birliyin bütün sosial və siyasi səviyyələrdəki əsası kimi çıxış etməlidir. Lakin Bəyannamə ilə insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə heç bir mexanizm nəzərdə tutulmamışdır.

1994-cü ildə Ərəb Dövlətləri Cəmiyyəti tərəfindən İnsan hüquqlarının Ərəb Xartiyası qəbul edilmiş və 15 üzv-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra 2008-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Xartiyada mühüm fundamental hüquq və azadlıqlar əks olunmuşdur. Xartiya ilə Ekspertlər Komitəsi yaradılmışdır ki, onun də əsas vəzifəsi dövlətlər tərəfindən üzv-dövlətlərin bu sahədə öhdəliklərinə dair məruzələrinə baxmaq və ona qiymət verməkdən ibarətdir.

IX FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ MİLLİ MEXANİZMLƏR

9.1. İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi

Dünyanın ayn-ayn dövlətlərində insan hüquqlarının müdafiəsinin, pozulmuş hüquqların bərpasının və insan və ya vətəndaşa dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsinin müxtəlif vasitə və mexanizmləri fəaliyyət göstərir. Bu məsələlər hər bir dövlət tərəfindən öz hüquq sistemi ilə tənzimlənir və bunlar müxtəlif meyarlarla müəyyən olunur: demokratiyanın inkişaf səviyyəsi, sosial quruluşun xarakteri, tarixi ənənələr və s.

Lakin insan hüquqlarının effektiv dövlətdaxili müdafiəsi üçün tək-cə beynəlxalq hüququn konstitusion səviyyədə ölkənin hüquq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi elan edilməsi kifayət etmir, bunun üçün həmçinin həm dövlət orqanı, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin müvafiq orqanı kimi çıxış edəcək müstəqil məhkəmə sistemləri yaradılmalı, hakimlərin, vəkillərin və dövlətin vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığı artırılmalıdır.

Məhkəmə müdafiəsi insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının müxtəlif mexanizm və vasitələrinin ən geniş yayılmış formasıdır. Onun təyinatı yalnız Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda deyil, həmçinin İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə qeyd olunur. Belə ki, Bəyannamənin 8-ci maddəsinə əsasən hər bir insan Konstitusiyaya və ya qanunla ona verilmiş əsas hüquqlarının pozulması hallarında səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən bu hüquqlarının səmərəli şəkildə bərpa edilməsi hüququna malikdir. Məhkəmə orqanlarının sistemi və onların fəaliyyət qaydası hər bir dövlətin hüquq sistemi ilə müəyyən olunur. Beynəlxalq hüquq isə yalnız məhkəmələrin fəaliyyətinin ayn-ayn normativ və prosessual məsələlərini tənzim edir. Məsələn, hər bir kəsin məhkəmə qarşısında bərabərliyi, təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçiyə malik olmaq hüququ, pulsuz tərcüməçi xidmətindən istifadə etmək hüququ və s.

Kontinental hüquq sistemi ölkələrində vətəndaş hüquqlarının digər vətəndaşlar tərəfindən pozulması üzrə iddialara baxan ümumi məhkəmələr və vətəndaş hüquqlarının

dövlət, onun orqanları və ya vəzifəli şəxsləri tərəfindən pozulması ilə bağlı iddialara baxan inzibati məhkəmələr mövcuddur. Anqlo- sakson hüquq sistemli ölkələrdə isə, məhkəmələrin ümumi və inzibati məhkəmələrə bölgüsü yoxdur, bütün iddialara ümumi məhkəmələrdə baxılır. Hakimiyyət orqanlarının konstitusiyaya uyğun gəlməyən aktları və qərarları ilə bağlı vətəndaşlar tərəfindən yüksək instansiya məhkəmələrinə şikayət verilə bilər. Kontinental hüquq sistemli ölkələrdə belə məhkəmələr konstitusiya məhkəmələridir. Onlar qanunların konstitusiyaya ' uyğun olub-olmaması barədə qərar çıxarı, həmçinin vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarının pozulması üzrə şikayətlərə baxır.

Məhkəmə orqanlarının belə səlahiyyəti vətəndaşa onun hüquqlarının istənilən dövlət orqanı və ya vəzifəli şəxs, hüquqi və ya fiziki şəxsin qeyri-qanuni hərəkətlərindən müdafiə olunmaq imkanı yaradır. Öz iddiasının əsaslandırılması üçün vətəndaş həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq normalara istinad edə bilər. Bir sıra ölkələrdə məhkəmələrin fəaliyyətində daha çox beynəlxalq müqavilələrə istinad etmə geniş yayılmışdır.

Hətta bəzi alimlər hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquqa zidd olaraq qəbul edilən məhkəmə qərarları dövlətin hüquqazidd aktı kimi təsnifləndirilməli və dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinə səbəb olmalıdır. Lakin hələ də dünyanın əksər ölkələrinin məhkəmələri qərarların çıxarılmasında beynəlxalq sənədlərə çox az hallarda istinad edirlər.

Əsas insan hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinin səmərəliliyinin ən vacib şərti məhkəmələrin qanunvericilik və icra hakimiyyətindən asılı olmamasıdır. «Qanunun hakimiyyəti»ndən başqa heç bir hakimiyyətdən asılı olmayan məhkəmə vətəndaşla dövlətin arasında duran, fərdi onun həyatına, azadlığına, mülkiyyət və digər hüquqlarına qəsdlərdən qoruyan orqandır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinə əsasən hər bir şəxs ona qarşı irəli sürülən istənilən cinayət ittihamına baxılması zamanı və ya hər hansı bir mülki prosesdə onun hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi zamanı qanun əsasında yaradılan səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətli və açıq araşdırma hüququna malikdir.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi Azərbaycan Respublikasında da xüsusi əhəmiyyətə malik məsələlərdən biridir. Belə ki, İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 8-ci və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verilir. Dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən və ya hərəkətsizliyindən məhkəməyə şikayət edilə bilər.

Beləliklə, pozulmuş subyektiv hüquqların və qanunla qorunan mənafələrin müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət hüququ vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinin əsas formalarından biridir. Belə ki, məhkəmə sistemi mükəmməl olan ölkələrdə insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması qeyri- mümkündür, yəni hüquqları pozulmuş şəxslər məhkəmələr vasitəsilə öz hüquqlarının nöinki bərpasına nail olurlar, həmçinin bu hüquqların pozulması nəticəsində onlara dəymiş maddi və mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsinə də nail olurlar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası birmənalı olaraq insan və vətəndaşlara imkan verir ki, hüquqların pozulduğu hallarda bilavasitə məhkəməyə müraciət etsinlər. Bundan əlavə, Konstitusiyanın 72-ci maddəsində göstərilir ki, hər bir şəxs onun hüquq və azadlıqlarından bilavasitə irəli gələn vəzifələri daşımaqla bərabər qanunlara əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət etməlidir. Həmçinin qeyd edilir ki, qanunu bilməmək şəxsi məsuliyyətdən azad etmir.

İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 10-cu və 11-ci maddələrində və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsində göstərilir ki, şəxsə qarşı irəli sürülən ittihamın əsassızlığının müəyyən edilməsi üçün onun işinə tam və bərabərlik əsasında, açıq və ədalətin bütün tələblərinə riayət olunmaqla, müstəqil, qərəzsiz məhkəmədə baxılmalı, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməmişdirsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, şəxs təqsirsiz sayılır.

«Məhkəmələr və hakimlər haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin fəaliyyəti yalnız ədalət mühakiməsinin və qanunvericiliklə

müəyyən edilmiş hallarda və qaydada məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Məhkəmələr ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, digər hüquqi şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafelərini hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından

müdafiə edir, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və bu qanunda nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri həyata keçirirlər.

Daha sonra, Qanunun 7-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsi irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi əsasında həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsi hakimlərin müstəqilliyi təmin edilməklə, heç bir məhdudiyyət qoyulmadan, faktlara əsasən, qərəzsiz, ədalətlə və qanunlara müvafiq həyata keçirilir. Hər hansı bir şəxs tərəfindən, hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla məhkəmə icraatına məhdudiyyət qoyulması, təsir, hədə və müdaxilə edilməsi, habelə məhkəməyə hörmətsizlik göstərilməsi, yaxud aşkar etinasızlıq göstərildiyini bildirən hərəkətlər edilməsi yolverilməzdir və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq surətdə məsuliyyətə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, onun ərazisində yaşayan əcnəbilərin, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlarının, hüquqi şəxslərin qanuni mənafələrinin hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində məhkəmə müdafiəsi hüququ təmin olunur və heç kəs məhkəmə müdafiəsi hüququndan məhrum edilə bilməz. Şübhəli, təqsirləndirilən şəxsin Azərbaycan Respublikası

qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş vasitələrlə müdafiə hüququna, o cümlədən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququna təminat verilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsinin II hissəsinə və «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Qanunun 10-cu maddəsinə uyğun olaraq insan və vətəndaşlara hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsinə əsasən ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinə riayət olunması və 127-ci maddəsinin VII hissəsinə uyğun olaraq tərəflərin hüquq bərabərliyinin təmin olunması məqsədilə çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir.

Qanunun 19-cu maddəsi ilə Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsini Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemində daxil olan aşağıdakı məhkəmələr həyata keçirirlər: rayon (şəhər) məhkəmələri; Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi; Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəməsi; hərbi məhkəmələr; Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəməsi; yerli iqtisad məhkəmələri; Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi; apellyasiya məhkəmələri; Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi.

Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində işlərə açıq, kollegial surətdə, tərəflərin iştirakı ilə çəkişmə prinsipinə uyğun olaraq ictimaiyyətin nəzarəti altında baxılması təmin edilir. Bununla da vətəndaşların qanunla nəzərdə tutulmuş hüquqlarının təmin edilməsi mexanizminin möhkəmləndirilməsinə geniş şərait yaranır.

Bütövlükdə, məhkəmə hakimiyyəti hakimiyyətin digər qollarına münasibətdə özünün müstəqilliyi, yüksək statusu, səlahiyyətliliyi və avtoriteti ilə cinayət mühakimə icraatı sferası da daxil olmaqla, şəxsin konstitusion hüquq və azadlıqlarını təmin etməlidir. Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsi zamanı məhkəmə nəzarəti institutu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Prosesual nəzarət demək olar ki, cinayət prosesinin bütün mərhələlərində, xüsusən də cinayət prosesində qərarların qəbul edilməsi zamanı təmin edilir. Vətəndaşların hüquq və

azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi forması kimi məhkəmə nəzarətinin bərqərar olması və inkişafı cinayət mühakimə icraatında şəxsin hüquqlarının təminatının müqayisədilməz mexanizmidir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin LII fəslə bütövlükdə məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsinə həsr edilmişdir. Burada məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydasında məhkəmənin hər kəsin azadlıq, mənzil toxunulmazlığı, şəxsi toxunulmazlıq hüququnu, şəxsi sirrinin (o cümlədən, ailə həyatının yazışmalarının, telefon danışıqlarının, poçt, teleqraf və başqa məlumatların) saxlanılması hüququnu məhdudlaşdıran, habelə dövlət, peşə və ya kommersiya sirrini özündə əks etdirən məlumatları ilə bağlı istintaq hərəkətlərinin məcburi aparılmasına, prosessual məcburiyyət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə dair vəsatət və təqdimatlara, cinayət prosesini həyata keçirən orqanların prosessual hərəkətlərinə və qərarlarına dair şikayətlərə baxılması üzrə və s. səlahiyyətləri sadalanır.

Bu istiqamətdə digər normativ hüquqa akt «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» 23 dekabr 2003-cü il Azərbaycan Respublikası Qanunudur. Qanunun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası) ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlərə dair ali konstitusiya ədalət mühakiməsi orqanıdır. Konstitusiya Məhkəməsinin əsas məqsədləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyini təmin etmək, hər kəsin əsas hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməkdir. Qanunun 3-cü maddəsi ilə Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 86-cı maddəsi, 88-ci maddəsinin I hissəsi, 102-ci maddəsi, 103-cü maddəsinin I hissəsi, 104-cü maddəsinin II və III hissələri, 107-ci maddəsi, 130-cu maddəsinin III - VII hissələri, 153-cü və 154-cü maddələri ilə müəyyən edilir.

Həmin Qanunun 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyi, müstəqillik, kollegiallıq və açıqlıq prinsipləri əsasında qurulur. 34-cü maddədə qeyd edilir ki, hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra

hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində göstərilən məsələlərin həll edilməsi üçün Konstitusiya Məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədi ilə şikayət verə bilər. Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət, bir qayda olaraq, aşağıdakı hallarda verilə bilər: məhkəmə aktından şikayət vermək hüququndan tam istifadə edildikdən sonra axırıncı məhkəmə instansiyasının qərarının (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarının) qüvvəyə mindiyi andan altı ay müddətində; ərizəçinin məhkəməyə müraciət etmək hüququnun pozulduğu andan üç ay müddətində. Hüquq və azadlıqların pozulması nəticəsində ərizəçiyə ağır və bərpaedilməz zərərin vurulmasının digər məhkəmələr vasitəsi ilə qarşısının alınması mümkün olmadıqda, şikayət bilavasitə Konstitusiya Məhkəməsinə verilə bilər.

Bu istiqamətdə qəbul edilmiş və beynəlxalq norma, o cümlədən beynəlxalq məhkəmə praktikasını nəzərə almaqla insan hüquq və azadlıqlarının daha real təmin edilməsinə yönəlmiş bir sıra dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar da xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006- cı il 19 yanvar tarixli «Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Fərmanının 6-cı bəndində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası Apelyasiya Məhkəmələrinə tövsiyə edilmişdir ki, insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar. Daha sonra, «Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamının 5-ci bəndində Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinə və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir ki, insan hüquqlarının müdafiəsini tənzimləyən beynəlxalq sənədlərin müddəalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqini təmin etsinlər.

Beləliklə, bütövlükdə insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq normalara və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna istinad edilməsi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquqi standartlara, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin ideologiyasına uyğunlaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

9.2. İnsan hüquqlarının müdafiəsində digər dövlət orqanlarının rolu və əsas fəaliyyət istiqamətləri

İnsan hüquqlarının müdafiəsində Azərbaycan Respublikası dövlət orqanlarının rolu bir sıra istiqamətlərdə müəyyən edilə bilər.

İlk növbədə, dövlət orqanları bu problemə dövlətimizin ən ali məqsədinin bilavasitə insan hüquqlarının təmin edilməsi kimi mühüm müddəamı rəhbər tutmaqla yanaşırlar.

İkincisi, dövlət orqanlarının fəaliyyətində ən başlıca istiqamətlərdən biri insan hüquqlarının təminatıdır.

Üçüncüsü, insan hüquqlarının qorunmasında dövlət orqanları birgə sıx əməkdaşlıq edirlər.

Nəhayət, insan hüquqlarının təminatında nəinki dövlətdaxili əməkdaşlığa, eyni zamanda, həmin dövlət orqanlarının beynəlxalq əməkdaşlığına da xüsusi diqqət yetirilir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsində Azərbaycan Respublikası dövlət orqanlarından danışarkən, ilk növbədə, hakimiyyətin üç əsas qolunun əsas fəaliyyət istiqamətləri qeyd edilməlidir.

İnsan hüquqlarının təmini və müdafiəsində icra hakimiyyətinin rolu onun dövlətin həyalında birbaşa bu prosesin əsas iştirakçısı kimi çıxış etməsində ifadə olunur. İcra hakimiyyətinin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsub olması ilk növbədə, onun insan hüquqları sahəsində də əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Konstitusiyanın 8-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısıdır. Konstitusiyanın 109-cu maddəsində müəyyən edilən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səlahiyyətləri sırasına

hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin təsdiq və ləğv olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilməsi və s. daxildir. Bu zaman insan hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən verilmiş mühüm dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» 22 fevral 1998-ci tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı; «İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında» 18 iyun 1998-ci il Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı; «Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı; və s.

Qanunvericilik hakimiyyətinin insan hüquqları sahəsində mühüm fəaliyyəti bu sahələrdəki beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyasından və mühüm beynəlxalq normaların implementasiyası üçün dövlətdaxili qanunvericilik tədbirlərinin qəbul edilməsindən ibarətdir. Dövlətimiz praktikasında kifayət qədər dövlətdaxili normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi bu fəaliyyətin əsas məğzi ni təşkil edir.

Məhkəmə hakimiyyəti isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci fəslində müəyyən edilmişdir və bu fəslin 1- ci paragrafında ətraflı təhlil edilmişdir.

insan hüquqlarının müdafiəsi hüquq mühafizə orqanlarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Bütövlükdə, hüquq mühafizə fəaliyyəti hüquq qaydalarının təmin edilməsi məqsədilə xüsusi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən qanunlara uyğun olaraq ciddi və onların müəyyən etdiyi qaydalara dönmədən əməl etməklə, icrası məcburi olan hüquqi təsir tədbirlərinin tətbiq edilməsi yolu ilə həyata keçirilən dövlət fəaliyyətidir. Hüquq mühafizə fəaliyyətinin əsas məqsədlərinin: insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiə edilməsi; qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi; hüquqpozmaların qarşısının alınması; insanların öz vəzifələrinə əməl etməsi; və s. kimi

müəyyən edilməsi onların bilavasitə insan hüquqlarının daha real təmininə xidmət etdiyini bir daha təsdiq edir.

İlk növbədə, prokurorluq orqanların fəaliyyəti qeyd edilməlidir. Prokurorluq və ona oxşar qurumlar dünyanın əksər ölkələrində fəaliyyət göstərir. Prokurorluğun formalaşdırılması zamanı xalqların tarixi ənənələri də əhəmiyyətli təsirə malikdir. Prokurorluğun dövlət hakimiyyət sistemindəki yerindən asılı olaraq müxtəlif dövlətlər fərqləndirilir:

- prokurorluğun icra hakimiyyətinin (ədliyyə nazirliyinin) tərkibinə aid edildiyi ölkələr (məsələn, ABŞ, Fransa, Belçika, Danimarka, İsrail, Suriya və s.). Bu halda prokurorlar hakim korpusuna aid edilə bilər;

- prokurorluğun məhkəmə sistemində aid edildiyi ölkələr (məsələn, İspaniya, Bolqarıstan, Latviya və s.);

- prokurorluğun avtonom struktur kimi təsbit edildiyi və parlamentə, dövlət başçısına hesabatlı olduğu ölkələr (məsələn, Vyetnam, Çin Xalq Respublikası, Kuba, Laos və s.);

- prokurorluğun xüsusi dövlət orqanı kimi mövcud olmadığı ölkələr (məsələn, Böyük Britaniya birliyi).

Bəzi ölkələrdə, o cümlədən Fransa və Almaniyada prokurorluğu kvaziməhkəmə orqanı hesab etmək meylə mövcuddur. Müvafiq ölkələrdə bərqərar edilmiş mövqeyə görə, prokurorluq nə icra, nə də məhkəmə hakimiyyətinə aid edilmir, «ədalət mühakiməsinin əli» və ya «məhkəmənin köməkçisi» imicinə malikdir. «Prokuror» fransız sözü olub, terminoloji anlamda müdafiəçi mənasını ifadə edir. Bütövlükdə, prokurorluq insan hüquq və azadlıqlarının təminat strukturu təyinatına malikdir.

Azərbaycan Respublikası praktikasında qanunla müəyyən edilmiş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq edilməsinə nəzarət edən və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 133- cü maddəsinin 1-ci bəndi ilə səlahiyyətinə daxil olan digər məsələlər üzrə fəaliyyət göstərən prokurorluq Konstitusiya ilə məhkəmə hakimiyyətinə aid edilmişdir. Hakimiyyət səlahiyyətinə malik olan prokuror cinayət mühakimə icraatının iştirakçısı kimi prosesin istənilən mərhələsində çıxış edə bilər. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi prokuroru qanunla müəyyən edilən çərçivədə özünün səlahiyyətlərini həyata keçirən, dövlət adından çıxış edən vəzifəli şəxs kimi müəyyən edir.

7 dekabr 1999-cu il tarixli Prokurorluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu məhkəmə hakimiyyəti sistemində daxil olmaqla ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorluqların Azərbaycan Respublikasının baş prokuroruna tabeliyinə əsaslanan vahid mərkəzləşdirilmiş orqandır. Qanunun 4-cü maddəsi ilə prokurorluğun fəaliyyətinin əsas prinsipləri kimi: qanunçuluq; hər kəsin qanun qarşısında hüquq bərabərliyi; fiziki şəxslərin hüquq və azadlıqlarına, hüquqi şəxslərin hüquqlarına əməl və hörmət edilməsi; obyektivlik, qərəzsizlik və faktlara əsaslanma; vahidlik və mərkəzləşdirmə, ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorların Azərbaycan Respublikasının baş prokuroruna təbə olması; siyasi bitərəflik fərqləndirilir. Qanunun 20-ci maddəsində qeyd edilir ki, prokurorluqda qanunla müəyyən edilmiş qaydada və səlahiyyətləri daxilində ərizə, şikayət və müraciətlərə baxılır, vətəndaşların qəbulu həyata keçirilir.

Ədliyyə orqanlarının fəaliyyəti də məhz insan hüquqlarının təminatı amili üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq, ədliyyə sahəsində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən, hüquq- mühafizə orqanı statusu olan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Nazirlik fəaliyyətini insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq və humanizm prinsipləri əsasında qurur. Nazirliyin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır: ədliyyə sahəsində vahid dövlət siyasətinin formalaşmasında iştirak etmək və bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin etmək; ədliyyə sahəsinin inkişafını təmin etmək; hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirmək; vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatının aparılmasını fəaliyyətini təşkil etmək; Azərbaycan Respublikası əhalisinin dövlət reyestrini aparmaq; qanunvericiliyə uyğun olaraq, müvafiq məhkəmələrin fəaliyyətinin təşkilati təminatını həyata keçirmək; məhkəmə qərarlarının icrasını təmin etmək; penitensiar müəssisələrin

fəaliyyətini təşkil etmək və nəzarəti həyata keçirmək; hüquq sahələrinə dair elmi-tədqiqat işlərini aparmaq; hüquqi maarifləndirmə işini həyata keçirmək; və s.

Əsasnamənin 9-cu bəndi ilə Nazirliyin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi öz səlahiyyətləri daxilində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının həyata keçirilməsini təmin etmək və onların pozulmasının qarşısını almaq, bu sahədə yerli və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə əlaqələr yaratmaq; cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə, cəzaların icrası və həbsdə saxlama zamanı normativ hüquqi aktların tələblərinə, o cümlədən cəzaların çəkilməsi şərtlərinə əmə) olunmasına nəzarəti həyata keçirmək; cinayət işləri üzrə azadlıqdan məhrumetmə ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrasını, azadlıqdan məhrumetmə, azadlığın məhdudlaşdırılması cəzalara məhkum olunmuş, habelə barələrində həbs qətimkan tədbiri seçilmiş şəxslərin saxlanılması, mühafizəsi və müşayiət olunmasını təşkil etmək və bu sahələrdə nəzarəti həyata keçirmək; şərti məhkum edilmiş, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş və məhkəmə tərəfindən cəzasının çəkilməsi təxirə salınmış şəxslər üzərində nəzarətin həyata keçirilməsini təşkil etmək; məhkumların hüquqlarının müdafiəsini, onların maddi-məişət təminatının həyata keçirilməsini, habelə onlara tibb xidmətinin göstərilməsinin təmin olunmasını təşkil etmək; hüquqi maarifləndirmə işinin aparılmasında iştirak etmək, öz fəaliyyəti haqqında ictimai maraq kəsb edən məlumatları kütləvi informasiya vasitələrində yaymaq, bu məqsədlə internet saytından istifadə etmək; və s.

Bu istiqamətdə mühüm orqanlardan biri də Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyidir. Əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi olan Daxili İşlər Nazirliyi qanunçuluğun və hüquq qaydasının təmin edilməsi ilə yanaşı, cinayətkarlıqla mübarizə istiqamətində də ciddi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 30 iyun tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasında ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin

edilməsi, cinayətlərin qarşısının alınması və açılması sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Nazirlik öz işini insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq, humanistlik, habelə təkbaşçılıq prinsiplərinin uzlaşdırılması əsasında qurur və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir: ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması işinin təşkili; cinayətlərin və digər hüquqpozmaların qarşısının alınması, cinayətlərin açılması işinin və istintaqın təşkili; yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işinin təşkili; və s.

28 oktyabr 1999-cu il tarixli Polis haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, polis - Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyətinə mənsub olan vahid mərkəzləşdirilmiş, hüquq-mühafizə orqanıdır. 3-cü maddədə isə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında polisin təyinatı insanların həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, dövlətin, fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərini və mülkiyyətini hüquqa zidd əməllərdən qorumaqdan ibarətdir. Eyni zamanda, polisin əsas vəzifələri kimi: ictimai qaydanı qorumaq və ictimai təhlükəsizliyi təmin etmək; cinayətlərin və digər xətalərin qarşısının alınması üçün tədbirlər görmək; yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq pozuntularının qarşısının alınması sahəsində fəaliyyət göstərmək; şəxsiyyəti, insan hüquq və azadlıqlarını və mülkiyyəti hüquqa zidd əməllərdən qorumaq; hüquqi və fiziki şəxslərin əmlakını hüquqa zidd əməllərdən qorumaq məqsədi ilə müqavilələr bağlamaq; yol hərəkəti qaydalarına və hərəkət təhlükəsizliyinə riayət olunmasına nəzarət etmək; və s. daxildir.

Qanunun 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, polis insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq və humanistlik prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Polisin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri kimi: ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi; cinayətlərin və digər xətalərin qarşısının alınması və açılması; yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müəyyən edilmişdir. 5-ci maddə isə

bilavasitə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində polisın fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Belə ki, qeyd edilir ki, polis öz vəzifələrini yerinə yetirərkən irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün şəxslərin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hüquqlarını və qanuni mənafələrini hüquqa zidd əməllərdən qoruyur. Polisın hər hansı şəxslə insanın ləyaqətini alçaldan şəkildə rəftar etməsi yolverilməzdir. Cinayət törədən və ya törətməkdə şübhələnən şəxsləri məlumat verməyə və ya cinayət əməlini törətməkdə təqsirini etiraf etməyə məcbur etmək, bu məqsədlə onları və digər şəxsləri hədələmək, işgəncəyə məruz qoymaq, onlara hər hansı fiziki və ya mənəvi təsir göstərmək qadağandır. Hər hansı şəxsin hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırıldıqda polis əməkdaşı məhdudlaşdırmanın əsaslarını və səbəblərini, habelə bununla əlaqədar həmin şəxsin hüquq və vəzifələrini ona izah etməlidir. Qanuna əsasən, şəxsin hüquqları, azadlıqları və qanuni mənafələri polis əməkdaşları tərəfindən pozulduqda, polis orqanı həmin şəxsin pozulmuş hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafələrinin bərpa olunması üçün zəruri tədbirlər görməyə, vurulan ziyanı ödəməyə borcludur.

İnsan hüquqlarının təminatında milli təhlükəsizlik orqanları da özünəməxsus fəaliyyət xüsusiyyətlərinə malikdir. 29 iyun 2004-cü il tarixli Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi - dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafələrinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin obyektləri kimi insan və onun hüquq və azadlıqları; cəmiyyət və onun maddi və mənəvi dəyərləri; dövlət və onun müstəqilliyi, suverenliyi, konstitusiya quruluşu və ərazi bütövlüyü müəyyən edilmişdir. Qanunla Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin

olunmasının əsas prinsipləri kimi: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi; insan, cəmiyyət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanılması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti; və s. müəyyən edilmişdir.

Qanunun 6-cı maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları - Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərinin, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf və tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusudur. Azərbaycan Respublikasının siyasi sahədə əsas milli maraqları kimi: dövlət müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü; konstitusiya quruluşunun qorunması, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin mövcudluğu; Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanılması; vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması; ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi; dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi; xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin hüquqlarının müdafiəsi; Azərbaycanın dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması, bərabər tərəfdaşlıq əsasında beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, Avropa və dünya birliyinə inteqrasiya; və s. müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının sosial sahədə əsas milli maraqları Azərbaycan xalqının genofondunun qorunması, əhəlinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi məqsədilə səhiyyə və sosial müdafiə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsidir. Azərbaycan Respublikasının ekoloji sahədə əsas milli maraqları cəmiyyətin yaşayışı üçün təhlükəsiz ekoloji və texnoloji şəraitin yaradılmasıdır, Azərbaycan Respublikasının elm, mədəniyyət və mənəviyyat sahəsində əsas milli maraqları Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması və ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk və milli iftixar hissənin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi, elmi potensialdan səmərəli istifadə olunması və onun artırılmasıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 27 mart tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi haqqında Əsasnamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Milli

Təhlükəsizlik Nazirliyi kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat fəaliyyəti, dövlət sirrinin mühafizəsi, cinayətlərin aşkarlanması, qabaqlanması, qarşısının alınması və açılması sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Nazirlik fəaliyyətini qanunçuluq, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına riayət, humanistlik, konspirasiya, aşkar və qeyri-aşkar üsul və vasitələrin uzlaşdırılması prinsipləri əsasında qurur.

İnsan hüquqlarının qorunmasının fəvqəladə şəraitdə həyata keçirilməsi də bu istiqamətdə kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 aprel 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Fəvqəladə hallar Nazirliyi haqqında Əsasnamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Fəvqəladə hallar Nazirliyi mülki müdafiə, əhalinin və ərazilərin təbii (geofiziki, geoloji, meteoroloji, hidroloji, dəniz-hidroloji, təbiət yanğınları və s.) və texnogen xarakterli (yanğınlar, partlayışlar, bina və qurğuların uçması, kimyəvi, radioaktiv və bioloji təhlükəli maddələrin tullantısı ilə əlaqədar qəzalar, elektroenergetika sistemlərində, həyat təminatlı kommunal sistemlərdə, təmizləyici qurğularda, hidrodinamik qurğularda, neft və qaz hasilatı və emalı obyektlərində, magistral boru kəmərlərində qəzalar, nəqliyyat qəzaları və s.) fəvqəladə hallardan qorunması, fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması, yanğın təhlükəsizliyinin, su hövzələrində insanların təhlükəsizliyinin və kiçik həcmli gəmilərin hərəkətinin təhlükəsizliyinin, sənayedə və dağ-mədən işlərində texniki təhlükəsizliyin, tikintidə təhlükəsizliyin təmin olunması, dövlət material ehtiyatları fondlarının yaradılması sahələrində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini işləyib hazırlayan, bu sahələrdə idarəetməni, əlaqələndirməni və nəzarəti həyata keçirən, fəvqəladə halların yaranma ehtimalı böyük olduqda, yaxud baş verdikdə çevik reaksiya verilməsini, təbii, texnogen və terror təhlükələrinə məruz qalan strateji əhəmiyyətli müəssisələrin, obyektlərin və qurğuların mühafizəsini təşkil edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

7-ci bəndlə Nazirliyin fəaliyyət istiqamətləri kimi göstərilən: mülki müdafiə, əhalinin və ərazilərin fəvqəladə hallardan

qorunması, yanğın təhlükəsizliyinin, su hövzələrində insanların təhlükəsizliyinin, sənayedə və dağ-mədən işlərində texniki təhlükəsizliyin və tikintidə təhlükəsizliyin təmin olunması, neft və neft məhsullarının qəza nəticəsində axımları ilə əlaqədar yaranmış fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması, dövlət material ehtiyatları fondlarının yaradılması sahələrində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini işləyib hazırlayır və həyata keçirilməsini təmin etmək; mülki müdafiəni, əhalinin və ərazilərin fəvqəladə hallardan və yanğınlardan qorunmasını, fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılmasını, su hövzələrində insanların təhlükəsizliyinin, sənayedə və dağ-mədən işlərində texniki təhlükəsizliyin və tikintidə təhlükəsizliyin təmin olunmasını, dövlət material ehtiyatları fondlarının yaradılmasını və idarə olunmasını, təbii, texnogen və terror təhlükələrinə məruz qalan strateji əhəmiyyətli müəssisələrin, obyektlərin və qurğuların mühafizəsini, fəvqəladə hallarda çevik reaksiya verilməsini və humanitar yardımların idarə olunmasını təşkil etmək və həyata keçirmək; və s. hallar bilavasitə insan hüquqlarının təminatında onun yeni bir mexanizm olaraq əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 10-cu maddəsində gömrük orqanlarının funksiyalarına gömrük işini həyata keçirərkən idalərin, müəssisələrin, təşkilatların və fiziki şəxslərin, həmçinin sahibkarların hüquq və mənafelərinin müdafiəsi üzrə tədbirlər görmək; gömrük işi sferasında cinayətlərlə mübarizə aparmaq; və s. daxildir. Bununla əlaqədar müddəalar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 oktyabr 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi haqqında Əsasnamədə daha geniş şəkildə müəyyən edilmişdir.

Qeyd edilən müddəalar Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2000-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Vergi Nazirliyi haqqında Əsasnamədə də vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinə uyğun müəyyən edilmişdir.

9.3. Ombudsman institutu - insan hüquq və azadlıqlarının milli müdafiə mexanizmi kimi

Ombudsman institutu insan hüquqlarının təminatında mühüm bir təsisat olmaqla, geniş səlahiyyətlərə - insanların əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiə edən və inzibati orqanlar üzərində cari nəzarət həyata keçirmək səlahiyyətinə malik orqandır. Hazırda dünyanın 100-ə qədər ölkəsində mövcud olan ombudsman institutunun heç də hamısı fəaliyyətinə, formalaşma mexanizmlərinə, səlahiyyətlərinə və s. əlamətlərinə görə bir-birini təkrarlamasa da, əksər ölkələrdə bu, parlament orqanı və eyni zamanda, müstəqil fəaliyyət göstərən dövlət orqanıdır (son onilliklərdə bəzi ölkələrdə dövlət tərəfindən yaradılmayan ombudsman və ya ona bənzər təsisatlar da formalaşdırılmağa başlanmışdır). «Ombudsman» termininə Beynəlxalq Hüquqsünaslar Assosiasiyası tərəfindən belə bir anlayış verilir: ombudsman - qanunvericilik hakimiyyəti qarşısında məsuliyyət daşıyan, dövlət orqanları, qulluqçuları, işəgötürənlər tərəfindən zərərçəkmiş şəxslərin şikayətlərini qəbul etməklə və ya öz mülahizəsi əsasında təhqiqat aparmaq səlahiyyətinə malik olan və məruzələr təqdim edən, yüksək dərəcəli müstəqil ümumi vəzifəli şəxs tərəfindən rəhbərlik olunan, konstitusiyaya və ya qanunvericilik aktı ilə nəzərdə tutulan xidmətdir. Ombudsman vətəndaş hüquqlarının müdafiəçisi kimi vətəndaşların həm ümumi, həm də xüsusi maraqlarını qoruyur. Ombudsmanın fəaliyyəti ilə vətəndaşların hakimiyyətə ehtiyatlı münasibəti neytrallaşdırılır, onların hakimiyyətin ədalətliyinə inamları bərpa olunur və yardım göstərilir. Şəxsiyyətə həтта kiçik bir ziyanın vurulması da onun dövlətlə münasibətlərini gərginləşdirir. Buna görə də ombudsmanın fəaliyyətinin çox böyük siyasi və bərpaedici effekti vardır. Eyni zamanda, dövlət qulluqçularına göstərilən təsir gələcəkdə inzibati xətaların yolverilməzliyini təmin edir,

İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil və ya Ombudsman institutu ilk dəfə olaraq 1809-cu ildə İsveçdə yaranmış və həmin dövrdən etibarən 100-dən çox ölkədə yayılmışdır.

1946-cı ildə BMT İqtisadi və Sosial Şurası özünün ikinci sessiyasında üzv-dövlətlərə «İnsan hüquqları üzrə Komissianın fəaliyyətinin inkişafında əməkdaşlıq məqsədilə öz ölkələrində hüduqlarında insan hüquqları üzrə informasiya qruplarının və ya

yerli komitələrin yaradılması zəruriliyi» barədə məsələnin baxılmasını təklif eldi. 14 ildən sonra bu məsələ qətnamə ilə yenidən qaldırıldı. Qətnamədə insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsində milli təsisatların mühüm rolu etiraf olunurdu və dövlətlərin hökumətlərinə belə orqanların yaradılması və gələcək fəaliyyətini təşviq, eləcə də bu sahədə öz yeni təkliflərini bildirmələri və müvafiq məlumatların İnsan hüquqları üzrə Komissiyanın Baş Katibinə istiqamətləndirmələri təklif edilirdi.

İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil institutunun növbəti səviyyəsində Afrika, Amerika və Avropada fəaliyyət göstərən insan hüquqlarının müdafiəsinin regional sistemləri durur. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Avropa mexanizminin elementlərindən biri Avropa İttifaqı Ombudsmanıdır. Avropa Parlamentinin 9 mart 1994-cü il tarixli qərarı ilə qəbul edilmiş Ombudsmanın vəzifələrinin icrasını tənzimləyən norma və qaydalar müəyyən edən Qaydalar mövcuddur. Ombudsmana Avropa İttifaqına üzv-dövlətin vətəndaşı olan və Avropa İttifaqı ərazisində yaşayan istənilən şəxs müraciət edə bilər. Eyni zamanda, İttifaqa üzv-dövlətlərin istənilən birində qeydiyyatda malik olan hüquqi şəxslər də müraciət edə bilər. Müraciətin iki forması nəzərdən keçirilir: şəxs Ombudsmana müraciəti şəxsən özü və ya Avropa Parlamentinin deputatı vasitəsilə ünvanlaya bilər. Şikayət yazılı olaraq verilir və ərizə sərbəst formada və ya konkret şablon formada yazıla bilər. Ombudsmana 11 rəsmi dildən birində müraciət etmək olar. Maasrix Müqaviləsində əsasən aktiv Ombudsman modeli nəzərdə tutulmuşdur, belə ki, Ombudsman şəxsi təşəbbüsü ilə istintaq həyata keçirə bilər.

Son illərdə bir çox dövlətlərdə konkret olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi funksiyasını həyata keçirən təsisatlar yaradılmışdır. Bununla belə, bu təsisatların konkret vəzifələri hər bir dövlət üçün kifayət qədər müxtəlif ola bilər. 1991-ci ilin oktyabrında Parisdə milli təsisatların, o cümlədən İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil institutunun inkişafı məsələsi üzrə birinci Beynəlxalq Müşavirə keçirilmişdir. Müşavirənin gəldiyi nəticələr insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi ilə məşğul olan milli təsisatların statusuna və fəaliyyətinə dair prinsiplər (Paris Prinsipləri) qismində BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Komissiyasının 1992-ci il 54 sayılı Qətnaməsi ilə dəstəklənmiş və

nəticədə, BMT Baş Məclisinin 20 dekabr 1993-cü il tarixli 48/134 sayılı Qətnaməsi ilə bəyənilmişdir. Bu prinsiplər bir daha təsdiq eldi ki, milli təsisatlara insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi səlahiyyəti, eləcə də konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktlarında təsbit olunan maksimum geniş səlahiyyətlər verilməlidir. Bu prinsiplərə müvafiq olaraq milli təsisatların üzərinə aşağıdakı vəzifələr qoyulmalıdır: insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi ilə bağlı istənilən məsələyə dair (o cümlədən, qanunvericilik və inzibati müddəalar və insan hüquqlarının istənilən pozuntu hahna dair) hökumətə, parlamentə, istənilən digər səlahiyyətli orqana tövsiyələr, təkliflər və məruzələr təqdim etmək; milli qanunvericiliyin və praktikanın insan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlərlə razılaşdırılmasını təşviq etmək; beynəlxalq sənədlərin ratifikasiyasına yardım göstərmək və beynəlxalq standartların həyata keçirilməsinə nəzarət etmək; beynəlxalq sənədlərə uyğun təqdim olunan məruzələrin hazırlanmasına yardım göstərmək; insan hüquqlarının tədrisinə və araşdırmalara dair proqramların işlənilməsinə və hazırlanmasında iştirak etmək və əsasən məlumatlandırma və maarifləndirmə vasitəsilə ictimaiyyətin bu məsələlərə diqqətini cəlb etməklə insan hüquqlarına dair məlumatları yaymaq; BMT, regional təsisatlar və digər ölkələrin təsisatları ilə əməkdaşlıq həyata keçirmək.

Prinsiplər həmçinin milli təsisatların insan hüquqlarının pozuntuları barədə ayrı-ayrı şəxslərdən şikayətlər qəbul etmək və bu barədə zəruri tədbirlər görmək səlahiyyətini də müəyyən edir. Buna münasibətdə prinsiplərdə milli təsisatların aşağıdakı prioritetlərə əsaslanması göstərilir: icrası məcburi olan qərarların qəbulu üzrə razılaşdırma proseduru vasitəsilə və ya digər vasitələrlə dinc tənziyyətə səy göstərmək; şikayət edən hüquqları və onun sərəncamında olan hüquqi müdafiə vasitələri barədə məlumatlandırmaq və onun bu vasitələrə çıxışını asanlaşdırmaq; şikayətlərə baxmaq və ya onları səlahiyyətli orqana istiqamətləndirmək; əsasən qanunlara, digər normativ- hüquqi aktlara və ya insan hüquqlarının sərbəst həyata keçirilməsinə mane olan inzibati praktikaya dəyişikliklər edilməsi barədə təkliflərin verilməsi yolu ilə səlahiyyətli orqanlara tövsiyələr vermək.

Prinsiplərə uyğun olaraq insan hüquqları üzrə milli təsisatlar: müstəqil olmalı və onların müstəqilliyi qanunla və ya konstitusiyaya ilə təmin olunmalıdır; öz rolları və tərkibi baxımından pluralist olmalıdır; mümkün qədər geniş səlahiyyətlərə malik olmalıdır; araşdırma aparmaq üçün kifayət qədər səlahiyyətlərə malik olmalıdır; mütəmadi və səmərəli fəaliyyət göstərməlidir; müvafiq qaydada maliyyələşdirilməlidir; geniş ictimaiyyət üçün açıq olmalıdır.

Hazırda əksər milli təsisatların iki geniş kateqoriyadan birinə aid olmaqla əlaqədar olaraq təsnifatı aparılır: insan hüquqları üzrə komissiya və Ombudsman institutu. İnsan hüquqları üzrə komissiyalar «qərəzsiz araşdırma» funksiyası adlandırılan adətən bir və ya bir neçə konkret funksiyalar həyata keçirirlər. Çoxsaylı komissiyalar arasında fərqlər adətən bu və ya digər komissiyanın həyata keçirdiyi funksiyaların sayından asılıdır. Komissiyanın fəaliyyətinin əsas istiqaməti müdafiə olunan hüquqların geniş dairəsini əhatə edə bilər və ya konkret insan hüquqları qrupunun müdafiəsi ilə məhdudlaşdırıla bilər.

Ombudsman institutu adətən əsas diqqəti qərəzsiz araşdırma funksiyasına cəmləşdirir. Son dövrlərdə yaradılan Ombudsman institutları milli konstitusiyalarda və digər qanunvericilik aktlarında təsbit olunan insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə konkret səlahiyyətlər əldə etmişlər. Bir qayda olaraq, Ombudsman parlament tərəfindən seçilir və xüsusi qanun əsasında fəaliyyət göstərir. Bu institutun əsas funksiyası dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin ədalətliliyi və qanuniliyinə nəzarətlə şərtlənir. Daha dəqiq desək, Ombudsman institutu özlərini dövlət orqanları tərəfindən ədalətsiz hərəkətlərin qurbanları hesab edən ayn-ayn şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi üçün yaradılır. Müvafiq olaraq Ombudsman çox vaxt zarərçəkmiş vətəndaşla hökumət arasında qərəzsiz vasitəçi qismində çıxış edir.

Tamamilə eyni Ombudsman institutuna malik iki ölkə yoxdur, lakin bütün Ombudsman institutları öz vəzifələrini həyata keçirərkən eyni prosedurlara əməl edirlər. Ombudsman ictimaiyyətin nümayəndələrindən onun səlahiyyətlərinə daxil olan məsələlər üzrə şikayətlər alır və onları araşdırır. Araşdırma prosesində Ombudsmana, bir qayda olaraq, bütün müvafiq dövlət orqanlarının sənədlərini əldə etməyə icazə verilir, o,

həmçinin iş üzrə şahidləri, o cümlədən dövlət məmurlarını əsasında bəyanat və ya tövsiyə verəcəyi müvafiq informasiyanı təqdim etməyə məcbur edə bilər. Belə bəyanat adətən şikayətlə müraciət edən şəxsə, eləcə də barəsində şikayət verilən təsisatə və ya orqana istiqamətlənir. Ümumilikdə, əgər bu tövsiyə diqqətdən kənar qalarsa, Ombudsman qanunverici orqana konkret məruzə göndərə bilər. Belə məruzə həmin orqana göndərilən illik məruzəyə əlavə olunur və müəyyən olunan problemlər və qanunvericilik və ya inzibati xarakterli dəyişikliklər barədə təkliflər nəzərdə tutula bilər.

Vətəndaşların hüquq və qanuni mənafeələrinin dövlət idarəetmə orqanlarının özbaşınalığından və məmurların hakimiyyətdən sui-istifadə etməsindən müdafiəsi mexanizmləri arasında Skandinaviya ombudsman institutu və ya ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif adlandırılan (məsələn, İngiltərədə Parlament Komissarı, Avstriyada Xalq Komissarı, Fransada Mediator və s.) bu institut xüsusi yer tutur. İnstitutun xüsusilə məşhurlaşması və nüfuzunun artması onun statusunu xarakterizə edən və fəaliyyətinin effektivliyini təmin edən bir çox demokratik əlamətlərlə: dövlət orqanları sistemində müstəqil vəziyyəti ilə, onun mövcud olduğu bütün səlahiyyət müddəti ərzində əvəzilməzliyi ilə, qanunvericilik təşəbbüsü ilə, hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə ehtiyacı olan bütün vətəndaşlara kömək etməsi ilə, şikayətlərə və müraciətlərə baxışın formalaşmış prosedurlarının olmaması ilə, vətəndaşlara yafdimin pulsuz olması ilə və s. izah edilir. Bütün bu prinsiplər və prosedurlar ombudsman tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının dövlət aparatı və vəzifəli şəxslərin sui-istifadə və özbaşınalığından müdafiə olunması funksiyalarının yerinə yetirilməsinə kömək edir.

İsveçdə parlament ombudsman institutu bir neçə ixtisaslaşmış Ombudsman! özündə birləşdirir. Baş Ombudsman ictimaiyyətin rəsmi sənədlərə, habelə kompüter sisteminə və şəxsi məlumatlar bankına buraxılması məsələləri ilə məşğul edir. Ombudsmanın ədliyyə məsələləri üzrə sərəncamında olanlara ədalət mühakiməsi, polis, həbsxana orqanlarının fəaliyyəti aiddir. Xüsusi ombudsman silahlı qüvvələrə və onların müxtəlif mülki strukturlarla münasibətlərinə nəzarəti həyata keçirir. Ombudsmanlardan birinin xüsusi fəaliyyət dairəsinə sosial

təminat və vergi qoyma sahəsində qanunvericilik nəzarəti ayrılmışdır. 1986-cı ildə İsveçdə irqi ayrı-seçkilik əleyhinə qanun qəbul edildi və eyni zamanda, bu məsələlər üzrə Ombudsman təyin edildi. Onun vəzifələrinə əmək və sosial münasibətlər (muzdlu əməyin ödənilməsi, işdən çıxarma, mənzil kirayəsi və s.) sahəsində ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması daxildir.

Böyük Britaniyada ombudsman institutu «İnzibati məsələlər üzrə Parlament Komissarı - Parlament Ombudsmanı haqqında» 1967-ci il Qanunu əsasında yaradılmışdır. Qanuna müvafiq olaraq Parlament Ombudsmanı öz səlahiyyətləri daxilində vətəndaşların, nazirlik və baş idarələrin istənilən hərəkətlərindən (əgər, bu hərəkətlərdən məhkəmə və ya arbitraja şikayət verilə bilməzsə) şikayətlərinə baxır. Ombudsmanın ingilis variantının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, öz təşəbbüsü ilə təhqiqata başlaya bilməz. Parlament Ombudsmanı özünün istədiyi metodları seçməklə təhqiqat aparır: tərəflərin qanuni nümayəndələrə malik olması ilə işə açıq baxa və ya qeyri-formal söhbətlər apara bilər. Parlament Komissarı haqqında Qanunun 8-ci maddəsi Ombudsmana istənilən nazir, vəzifəli şəxs və vətəndaşdan işə aid olan bütün informasiya və sənədləri təqdim etməyi tələb etmək hüququ verir.

Fransada Mediator adlanan ombudsmana şikayətin parlament üzvləri - Milli Məclisin deputatları və senatorlar vasitəsilə verilməsi məcburi şərt hesab olunur. Ancaq praktikada əksər hallarda deputatlar öz seçicilərindən aldığı şikayətləri mediatora göndərirlər. Bundan başqa, parlament üzvləri öz təşəbbüsləri ilə də onlann səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər üzrə mediatora sorğu verə bilərlər. Fransa Mediatorunun qanunazidd hərəkət edən istənilən dövlət qulluqçusu barəsində intizam icraatı irəli sürmək və ya ondan məhkəməyə şikayət vermək, ona qarşı cinayət işinin qaldırılması barədə vəsatət vermək, məhkəmədə ittihamçı kimi çıxış etmək hüququ vardır. Mediator, həmçinin mövcud qanunvericilik və inzibati aktların mətninə düzəlişlərin edilməsini təklif edə bilər. Qanuna əsasən bütün dövlət orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsində mediator tərəfindən tələb edilən yoxlama və təhqiqatlar aparmağa borcludur. Lakin Mediatorun hüquqi nəzarəti müəyyən məhdudiyətlərdən də azad deyildir. Məsələn, milli müdafiə, dövlət təhlükəsizliyi və ya xarici siyasət

aid sənədlər və materillər onun səlahiyyət dairəsindən kənar qalır. Hətta mediator şikayəti əsaslı hesab etsə belə, o özü mübahisəli inzibati aktın ləğv edilməsi barədə qərar qəbul edə bilməz. O, yalnız onunla kifayətlənir ki, inzibati orqanların və vəzifəli şəxslərin hüquqazidd əməllərinin qarşısını almaq üçün zəruri tədbirlərin görülməsi barədə müvafiq orqanlara öz tövsiyələrini verir. Bu zaman mediatorun özünün fəaliyyətinin nəticələri barədə parlamentə təqdim etdiyi illik məruzələrin xüsusi əhəmiyyəti olur.

Bir çox ölkələrdə Ombudsman fəaliyyətinin mühüm və geniş yayılmış forması qanunvericilik təşəbbüsü hüququ hesab edilir, bu ona insan hüquq və azadlıqları sahəsində qanun və onlann əsasında qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi haqqında parlamentə və ya hökumətə təkliflər verməyə imkan verir. Bundan başqa, bəzi ölkələrdə ombudsmanın konstitusiya məhkəməsinə şikayət vennək hüququ vardır (İspaniya, Avstriya, Portuqaliya və s). Eyni zamanda, bir sıra ölkələrdə xüsusi ombudsman təsisatlarının yaradılması hallarına da rast gəlinir. Belə ki, Finlandiyada qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi məsələləri, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və rəqabətə nəzarət məsələləri, Macarıstanda milli və etnik azlıqların işləri, AFR və Danimarkada müdafiə və ordunun vəziyyəti, hərbi administrasiyanın hərəkətləri və hərbi qulluqçuların hüquqlarına əməl edilməsinə nəzarət işləri üzrə ombudsman institutları təsis edilir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən İnsan hüquqları üzrə Müvəkkilin (Ombudsman) yaradılması üçün hüquqi əsas Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında 28 dekabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Qanunu olmuşdur. Qanunla Müvəkkilin səlahiyyətlərinə daxildir: dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxslər tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxmaq; əfv, vətəndaşlıq, siyasi sığınacaq verilməsi məsələlərinin həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təkliflər vermək; insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi məqsədilə qanunların qəbul edilməsinə və ya yenidən baxılmasına, habelə amnistiya verilməsinə dair Milli Məclisə təkliflər vermək; məhkəmədə

süründürməçilik, sənədlərin itirilməsi və ya vaxtında verilməməsi, habelə məhkəmə qərarlarının icrasının gecikdirilməsi ilə əlaqədar insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxmaq.

Şikayətə baxılmaqdan aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər: şikayət Ombudsman haqqında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Qanununda nəzərdə tutulmuş müddətlərdə təqdim edilmədikdə; şikayətin həlli Müvəkkilin səlahiyyətlərinə daxil olmadıqda; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının və hakimlərin fəaliyyətinin yoxlanılması Müvəkkilin səlahiyyətlərinə aid deyil; ayrı-ayrı istisnalar nəzərə alınmaqla şikayətlər anonim olduqda; verilmiş şikayətlə bağlı məhkəmə icraatı getdikdə; təkrar verilmiş şikayətdə yeni məlumatlar və ya faktlar olmadıqda.

Müvəkkil insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətdə əks etdirilmiş halları araşdırılması zamanı barəsində şikayət verilən orqanın və ya vəzifəli şəxsin həmin şikayətlə bağlı mülahizələrini öyrənməlidir. Mülahizə 10 gün müddətində Müvəkkilə təqdim edilməlidir. İnsan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətdə əks etdirilmiş halları araşdırılması zamanı Müvəkkilin aşağıdakı hüquqları vardır; maneəsiz və əvvəlcədən xəbərdarlıq etmədən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarına, hərbi hissələrə, cəzaçəkmə müəssisələrinə, istintaq təcridxanalarına, müvəqqəti saxlanılma yerlərinə daxil olmaq; cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslərlə görüşmək və təkbətək söhbət etmək, onların həmin yerlərdə saxlanılmasının qanuniliyini təsdiq edən sənədlərlə tanış olmaq; dövlət hakimiyyəti və yerli Özünüidarə orqanlarından, vəzifəli şəxslərdən zəruri məlumat, sənəd və materialları 10 gün müddətində almaq; cinayət, mülki və inzibati işlərə dair qanuni qüvvəyə minmiş qərarlarla, həmçinin cinayət işlərinin başlanmasının rədd edilməsi barədə materiallarla tanış olmaq; şikayətin araşdırılması zamanı vəzifəli şəxslərdən yazılı arayışlar almaq; şikayətdə əks etdirilmiş halların yoxlanılması üçün müvafiq orqanlara tapşırıq vermək (yoxlama qərarından və ya hərəkətindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilən orqana və ya vəzifəli şəxsə tapşırıla bilməz); müvafiq dövlət orqanları və təşkilatlarına ekspert rəyinin hazırlanmasını tapşırmaq; dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının rəhbərləri və

digər vəzifəli şəxsləri, hərbi hissələrin komandirləri, cəzaçəkmə müəssisələrinin, istintaq təcridxanasının və müvəqqəti saxlanılma yerlərinin rəhbərliyi tərəfindən təxirə salınmadan qəbul edilmək.

Müvəkkil şikayətə baxılması ilə bağlı görülmüş tədbirlər və nəticələr barədə 5 gün müddətində ərizəçiyə yazılı surətdə məlumat verir. Müvəkkil şikayətin araşdırılması zamanı insan hüquqlarının pozulması hallarını aşkar etdikdə, aşağıdakı tədbirləri həyata keçirə bilər: qərar və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində insan hüquqlarını pozmuş dövlət və yerli özünüidarə orqanlarından, vəzifəli şəxslərdən həmin hüquqların bərpasını tələb etmək (müvafiq orqanlar, vəzifəli şəxslər 10 gün müddətində Müvəkkilə görülmə tədbirlər barədə yazılı surətdə məlumat verməlidirlər. Məlumat verilmədiyi və ya Müvəkkilin tələbləri həyata keçirilmədiyi hallarda, Müvəkkil həmin təşkilatın yuxarı orqanına və ya digər dövlət orqanlarına müraciət edə bilər); cinayət əlamətləri aşkar edildikdə, müvafiq orqanlara cinayət işinin başlanması barədə müraciət etmək; əlavə kassasiya qaydasında şikayət etmək hüququna malik olan subyektlərə müraciət etmək; qərar və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində insan hüquqlarını pozmuş vəzifəli şəxslərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə müvafiq orqanlara təkliflər vermək; insan hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar aparılmış yoxlamaların nəticələri ilə kütləvi informasiya vasitələrini tanış etmək; insan hüquqlarının pozulması xüsusi ictimai əhəmiyyət kəsb edən hallarda onların bərpası üçün Müvəkkilin səlahiyyətlərində olan təsir imkanları kifayət etmədikdə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinə müraciət etmək, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi qarşısında məruzə ilə çıxış etmək; dövlət və ya yerli özünüidarə orqanının, vəzifəli şəxsin qərar və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində pozulmuş hüquqların bərpası üçün məhkəməyə müraciət etmək; şəxsin hüquqları qüvvədə olan normativ aktlarla pozulduqda, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinə sorğu ilə müraciət etmək.

Cari il bitdikdən sonra 2 aydan gec olmayaraq Müvəkkil ölkədə insan hüquqlarının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinə illik məruzə təqdim edir və həmin məruzə ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında çıxış edir. İllik məruzədə insan hüquqlarını pozan, Müvəkkilin tələbləri ilə hesablaşmayan dövlət və yerli özünüidarə

orqanlarının, vəzifəli şəxslərin adları çəkilir və bununla əlaqədar görülmüş tədbirlər barədə məlumat verilir. Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasında Ombudsman təsisatının yaradılmasının əsasları kimi aşağıdakılar qeyd edilə bilər:

1. Bu təsisatın yaradılması nəinki hüquq mühafizə strukturları sistemini tamamlayır, həmçinin mövcud boşluqları doldurur, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi mexanizmində mövcud qüsurları aradan götürür.

2. Ombudsman əməli hüquq müdafiə fəaliyyəti göstərməklə, vətəndaşların real problemləri ilə yaxından tanış olur, öz praktiki fəaliyyətinin nəticələrini sistemləşdirib təhlil etməklə, qanunvericiliyin yeniləşdirilməsinə köməklik göstərir.

3. Ombudsman təsisatı vətəndaşla dövlət arasında münasibətləri daha yüksək səviyyəyə qaldırır və ikitərəfli etimadın yaradılması prosesinə kömək edir ki, bu da daxili siyasi gərginliyi xeyli dərəcədə azaldır.

Deməli, Ombudsman xidməti birbaşa olaraq əhalinin maraqlarına xidmət edir. Ombudsman xidmətini zəruri edən amillərdən biri də vətəndaşların bilavasitə onun özünə müraciət edə bilməsidir. Yəni vasitəçilər kimi nə vəkilə, nə də qanuni nümayəndəyə ehtiyac olmur. Bu zaman vətəndaşların ərizə ilə Ombudsmana müraciətinin psixoloji cəhətini də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, hüquqları pozulmuş vətəndaş Ombudsmanın təmsalində müvafiq hüquqpozmağa yol vermiş inzibati orqanlarla bağlı problemlərin sərbəst tədqiqatçısı olur.

Azərbaycan Respublikasında Ombudsman institutunun səmərəliliyi onun tərəfindən təqdim edilən illik məruzələrin təhlilindən də aydın şəkildə müəyyən edilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında Ombudsman institutu tərəfindən atılmış addımlar dövlətimizin ali məqsədinin insan hüquqlarının təmin edilməli olduğunu bir daha bəyan edərək və inkişaf etdirərək, müvafiq dövlətdaxili orqanlar tərəfindən insan hüquq və azadlıqları sahəsində mövcud olan problemləri aradan qaldırmaqla, son nəticədə dövlətlə vətəndaşlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin daxili inam əsasında daha da möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

9.4. Vəkillik institutu və insan hüquqlarının müdafiəsi

Hər bir dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsinin, pozulmuş hüquqların bərpasının, insan və ya vətəndaşa dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsinin müxtəlif vasitə və mexanizmləri fəaliyyət göstərir. Bunları nəzərə alaraq insan hüquqlarının təminində vəkillik institutunun fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman vəkilliyin vətəndaş cəmiyyəti institutu kimi demokratik prinsiplərin inkişaf etdirilməsi və hüququn aliliyinin təmin olunmasında rolu ön plana çəkilməklə yanaşı, hüquq müdafiə fəaliyyətini peşəkarcasına həyata keçirməli olan müstəqil hüquqi təsisat kimi onun insan hüquqlarının müdafiəsi sistemində yeri də müəyyən olunmalıdır. Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun preambulasında qeyd edilir ki, bu Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində hər bir şəxsin məhkəmə prosesində, ibtidai istintaqda və təhqiqatda öz hüquqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiəsini həyata keçirmək üçün özünün seçdiyi vəkilə müraciət etmək, tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüquqlarının təmin olunmasının və başqa məsələlər üzrə hüquqi yardım göstərən vəkillərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədi ilə qəbul edilir, Azərbaycan Respublikasında fiziki və hüquqi şəxslərə yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə vəkillik fəaliyyətinin əsas prinsiplərini, vəkillərin hüquqi statusunu və onların özünüidarəsinin əsaslarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi, eləcə də vətəndaşların müdafiə hüququnun təminatına xüsusi önəm verir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsində məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsində, xüsusilə cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin yerinə yetirilməsində vacib elementlərdən biri kimi ittiham və müdafiə tərəflərinin iştirakı imperativ norma olaraq müəyyən edilmişdir. Belə ki, sözügedən normaya uyğun olaraq, cinayət məhkəmə icraatında Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu və müdafiə tərəfi iştirak edir. Konstitusiyanın 127- ci maddəsində də ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin

əsas prinsip və şərtləri qismində vətəndaşların müdafiə hüququnun təmin olunması və prosesdə vəkilin iştirakına yönəlmiş müddəalar təsbit olunmuşdur,

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsinə uyğun olaraq, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir. Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin formalaşdırdığı hüquqi mövqeyə əsasən hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun ictimai əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu hüquq öz mahiyyətinə görə insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin vacib təminatıdır. Bu hüququn funksiyalarından biri olan preventiv funksiya nəinki şəxsin öz hüquq və azadlıqlarının qanunauyğun həyata keçirilməsinə kömək edir, həmçinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş hərəkətlərinin qarşısının alınmasına zəmanət verir¹⁶.

Təcrid olunma şəraitində yalnız təcrübəli müdafiəçi olan vəkil, vəkilliyin əsas məqsədini - qanun pozulduğu təqdirdə onun müdafiəsini həyata keçirməyə qadirdir. Bu vəkilliyin qanunilik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməsindən irəli gəlir. Başa düşülməlidir ki, müdafiəçi vətəndaşı qanundan deyil, vətəndaşa qarşı meydana çıxmış qanun pozuntusundan müdafiə edir. Yəni vəkil öz fəaliyyəti ilə qanunun gücləndirilməsini, əhəlinin qanuna, qanuniliyə və bütövlükdə, dövlətə olan inamının artmasını təmin edir¹⁷. Bütün hüquqi və demokratik dövlətlərdə hüquq sisteminin əsasında və mərkəzində insan amili dayanır. Vəkillik fəaliyyəti müxtəlif yeni xüsusiyyətlər qazanmasına baxmayaraq, onun da əsasını «insan» meyarı, onun hüquq və qanuni maraqlarının

---

"Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 92.12-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair 20 may 2011-ci il tarixli Qərarı.

¹⁷ Əliyev Ş.İ. Vəkillik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2012. s. 9-10.

müdafiəsi (təmin edilməsi) təşkil etdiyindən insan hüquq və əsas azadlıqlarının qorunması sahəsində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaqda və vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsində onun rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Vəkiliyin müasir dünyada hüquqi dövlət quruculuğu və bazar iqtisadiyyatının inkişafında böyük ictimai rola malik olduğu da qeyd edilməlidir. Hüquqi dövlət yaratmaq şərtləri altında, vəkillik və onun nümayəndəlikləri vətəndaşlar arasında hüquq və onun vətəndaş cəmiyyəti və dövlətdə rolu haqqında düzgün təsəvvür formalaşdırırlar. Vəkillik institutunun məşhurluğu və nüfuzu onun statusunu xarakterizə edən və fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin edən bir çox əlamətlərlə izah edilir: dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları sistemində müstəqil vəziyyəti ilə, təşkili və fəaliyyətində özünüidarəetməyə, kollegiallığa, insanlarla münasibətlərində konfidensiallığa əsaslanmasında və s. Vəkiliyin qanunun aliliyi, demokratizm, humanizm, ədalət və s. prinsipləri əsasında fəaliyyəti onun statusunun müasir hüquqi təbiətini müəyyən eldiyindən vəkilliyin insan hüquqlarının müdafiəsi sistemində əhəmiyyətli rolu həmin prinsiplərin məzmunu baxımdan da qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, vəkillik institutunun insan hüquqlarının müdafiəsində səmərəli rolu onun müvafiq prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməsidir ki, bunların içərisində ən başlıcası vəkillik fəaliyyətinin müstəqillik prinsipidir. Bu prinsip vəkillik institutunun insan hüquqlarının müdafiəsi sistemində yerini kifayət qədər təmin edir. Yəni müstəqillik prinsipi vəkillik fəaliyyətinə qeyri-qanuni və əsassız müdaxilələrdən müdafiəni təmin etməklə insan hüquqlarına təminat verir.

Bundan başqa, vəkillik fəaliyyətinin insan hüquqlarının təminatında əsas xüsusiyyəti onunla müəyyən edilə bilər ki, dövlətlər tərəfindən insan hüquqlarının müdafiəsinin təminatlarına alternativ və daha etibarlı hüquq müdafiə imkanları nəzərdə tutulur. Çünki insan hüquqları pozuntusu, yuxarıda deyildiyi kimi, insanla dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin təsirindən yarandığından, belə münasibətlərin tənzimlənməsinə əlavə bir sistem kimi qeyri-dövlət təşkilatı və müstəqil hüquqi təsisat olan vəkilliyin cəlb edilməsi işin səmərəli və düzgün həllini təmin edə bilər. Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında 28 dekabr

1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinin 3-cü bəndi ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, bu Qanuna, Azərbaycan Respublikasının prosessual qanunvericiliyinə və Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarına əməl edilməsi; vəkillərin və onların birliyinin peşəkar fəaliyyətinə prokurorluq, məhkəmə, digər dövlət orqanları, ictimai birliklər, hər hansı müəssisə, idarə, təşkilat və vəzifəli şəxs tərəfindən müdaxiləyə, təzyiqə yol verilməməsi; vəkillərin hüquqlarının bərabərliyi; özünüidarəetmə, vəkillər və vəkillik fəaliyyətinə dair məsələlər üzrə müstəqil qərar qəbul edilməsi vəkilliyin əsaslarını təşkil edir.

Vəkillik fəaliyyəti həm də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7 və 61-ci maddələrinin tələblərindən irəli gəldiyindən vəkilliyi insan hüquqlarının müdafiəsi sistemində etibarlı təminat institutu kimi qeyd etmək olar ki, bu hüquqi normalar da vəkillik institutunun müstəqilliyini tam şərtləndirir. Yəni insan hüquq və azadlıqlarının vəkillik institutu vasitəsilə qorunması dövlət tərəfindən deyil, birbaşa Konstitusiya normalarının hüquqi məzmunundan irəli gəlir, dövlətə isə konstitusion səviyyədə insan hüquq və azadlıqlarının təminatı öhdəliyi bildirilir. Belə ki, dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir və səlahiyyətli dövlət orqanlarının tutduğu, həbsə aldığı, cinayət törədilməsində təqsirləndirdiyi hər bir şəxsə dərhal onun hüquqları bildirilir və tutulmasının, həbsə alınmasının və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin səbəbləri izah edilir. Beynəlxalq Hüquqşünaslar Assosiasiyasının Hüquq peşəsinin müstəqillik Standartlarının (1990-ci il sentyabrın 7-də Nyu-York konfransında qəbul edilmişdir) 12-ci və 13-ci bəndlərində qeyd edilmişdir ki, işləri apararkən vəkillərin müstəqilliyinin zəmanəti azad, ədalətli və məxfi hüquqi yardımın təmin olunması ilə verilir.

Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən Vəkillər Kollegiyası Azərbaycan Respublikasında qeyri-dövlət, müstəqil, özünü idarə edən və bütün vəkillərin daxil olduğu hüquqi şəxsdir. Qanuna əsasən vəkilliyin əsas vəzifələri fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin

müdafiə edilməsindən və onlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsindən ibarətdir. Göründüyü kimi, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması bir vəzifə olaraq qanunla vəkilliyin üzərinə qoyulmuş, bu vəzifənin layiqincə yerinə yetirilməsi üçün isə lazımi şərtlər təmin olunmuşdur. Vəkillər Kollegiyası yeganə insan hüquqlarının müdafiəsi institutudur ki, burada hər birinin üzərinə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini peşəkarcasına həyata keçirmək vəzifəsi qoyulmuş ayrı-ayrı vəkillərin birliyindən ibarətdir və onun fəaliyyəti qanunla tanmır və qorunur. Təbii ki, digər vətəndaş cəmiyyəti institutları da insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsini həyata keçirə bilər, lakin ixtisaslı peşəkar hüquqi yardım göstərilməsi vəzifəsi konstitusiyadan irəli gəlməklə, ancaq vəkillik institutuna həvalə edilmişdir.

Hər bir şəxsin müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun bir növü olaraq Konstitusiyada təsbit olunmuş digər hüquqlarla qarşılıqlı əlaqədədir (qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını müdafiə etmək hüququ, azadlıq hüququ, məhkəmə müdafiəsi hüququ) və onların həyata keçirilməsini təmin edir. Bunun davamı olaraq ədalət mühakiməsinin əsas ünsürlərindən biri kimi müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququnun başlıca məqsədi şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsi müdafiəçi ilə təmin etməklə cinayət prosesində tərəflərin real (həqiqi) bərabərliyinə zəmanət verməkdir. Qeyd edilən prinsipin pozulması isə dövlətin adından çıxarılan məhkəmə qərarlarının ədalətliliyinə açıq-aydın sayğısızlıq kimi nəzərdən keçirilməklə, beynəlxalq və milli hüquqda imperativ norma kimi tanınan ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququna qəsd olaraq insan hüquqlarının pozuntusu kimi qiymətləndirilir.

Bundan əlavə, dövlət hakimiyyəti orqanları əhalinin hüquqi yardım və vəkil köməyindən istifadəsinin təmin olunması məqsədi ilə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda pulsuz hüquqi yardım göstərən vəkillərin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsini həyata keçirirlər. Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında 28

dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 20-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada inzibati və cinayət işləri üzrə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərə və məhkəmədə vəkilin xidmətlərini ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmayan şəxslərə hər hansı bir məhdudiyət qoyulmadan vəkil tərəfindən göstərilən hüquqi yardım dövlət hesabına həyata keçirilir. Maddi vəziyyətinə görə öz hesabına vəkil tutmaq imkanı olmayan tutulmuş şəxsə dövlət hesabına hüquqi yardım göstərən vəkil öz vəzifələrini yerinə yetirməkdən imtina edə bilməz.

Konstitution normanın tələbinə görə məhkəmə icraatı çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilir və bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsi tərəflərin, yəni ittiham edən tərəflə müdafiə tərəfinin mübarizəsi əsasında qurulur. Hər bir tərəf öz mövqeyini müdafiə etmək üçün bərabər hüquqlara və imkanlara malikdir. Yəni prosesdə tərəflərin çəkişməsi və bərabərliyi (mülki və ya cinayət) vətəndaş, onun hüquqlarını müdafiə edən vəkilin və dövlətin (dövlət ittihamçısının) çəkişmə və bərabərliyini ifadə edir. Göründüyü kimi, məhz vəkilin cinayət mühakimə icraatında dövlət ittihamçısına qarşı çıxması Konstitusiyanın qeyd edilən normasının tələblərindən irəli gəlir ki, bu da onun müstəqilliyini şərtləndirən əsas amillərdəndir. Təsadüfi deyil ki, vəkillərin və dövlət nümayəndəsinin hüquqlarının bərabərliyinin təmin edilməsi insan və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi yolunda vəkillik və dövlətin hüquq bərabərliyinin təmin edilməsinə müvafiqdir.

Vəkillik yeganə institutdur ki, ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən ona konstitusiya şəviyyəsində, dövlətlə eyni hüdudda bərabərlik və dövlətdən müstəqillik prinsipi şamil olunur. Bu da onun insan hüquqlarının müdafiəsində nə qədər mühüm rola malik olmasını bir daha təsdiq edir. Bundan başqa, vəkillik fəaliyyətinin özünüidarəetmə prinsipi də insan hüquqlarının müdafiəsi sistemində vəkillik institutunun mühüm rolunu təmin edir. Belə ki, vəkillik fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasında qeyri-dövlət, müstəqil, özünü idarə edən və bütün vəkillərin daxil olduğu hüquqi şəxs olan Vəkillər Kollegiyası yerinə yetirir.

Vəkillik fəaliyyəti vəkillərin ümumi iclasında seçilmiş orqanlar tərəfindən idarə olunur və vəkillik praktikasının həyata keçirilməsində hər bir vəkil azaddır, yalnız qanuna tabedir. Vəkillərin davranış qaydaları haqqında Əsasnaməyə əsasən hər bir vəkil qanunun aliliyini, insan hüquqlarını, demokratik prinsipləri və yüksək davranış qaydalarını rəhbər tutmalı, insanların hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarına, şərəf və ləyaqətinə və işgüzar nüfuzuna hörmətlə yanaşmalıdır. Vəkillərin fəaliyyəti insanların hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarının təmin olunmasına, qorunmasına və müdafiəsinə xidmət etməlidir. Həmçinin vəkil insanların hüquq və azadlıqlarını, qanuni maraqlarını pozan, onların şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyə biləcək hərəkətlərə (və ya hərəkətsizliyə) yol verməməlidir. Bu normalar da göstərir ki, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və onlara hörmət edilməsi bir vəzifə kimi vəkillərin üzərinə qoyulur. Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsində göstərilir ki, Vəkillər Kollegiyasına üzv qəbul olunmuş şəxs Kollegiyanın Rəyasət Heyətinin iclasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı önündə aşağıdakı məzmununda and içir: «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etməklə vəkil vəzifələrimi müstəqil olaraq şərəflə və vicdanla yerinə yetirməyə, ədalətli və prinsipial olmağa, insan hüquq və azadlıqlarını mərdliklə və dönmədən müdafiə etməyə, peşə sirrini qorumağa təntənəli surətdə and içirəm». Həmin Qanunun 15-ci maddəsi ilə vəkillər bu hüquqlara malikdirlər: hüquqi yardım üçün müraciət edən fiziki və hüquqi şəxslərin müdafiəçisi olmaq, onların mənafeələrini təhqiqat, istintaq, məhkəmə, digər dövlət orqanlarında, təşkilatlarında, qeyri-dövlət təşkilatlarında, xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda təmsil etmək; öz fəaliyyətində qanunvericiliklə qadağan olunmamış və vəkil etikasına zidd olmayan bütün üsullardan və vasitələrdən istifadə etmək; peşə fəaliyyətini həyata keçirməklə əlaqədar müstəqil araşdırmalar aparmaq, sənəd toplamaq, hüquqi yardım göstərmək üçün zəruri olan arayışları və digər sənədləri idarə, təşkilat və müəssisələrdən tələb etmək,

onlarla tanış olmaq və həmin sənədlərin surətlərini çıxarmaq; xüsusi bilik tələb edən məsələlərin araşdırılması üçün mütəxəssislərdən rəy almaq; qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada texniki vasitələrdən istifadə etmək; qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada müdafiə və ya təmsil edilən şəxslə təkliddə, maneəsiz görüşüb danışmaq. Qanunun 16-cı maddəsi ilə isə vəkilin vəzifələrinə aiddir: qanunun tələblərini icra etməli, müdafiə edilən və ya hüquqları təmsil edilən şəxsin mənafeələrini qorumaq üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş bütün üsullardan istifadə etməlidir; vəkil sirrini qorunmalı, vəkil andına və vəkil etikasına riayət etməlidir; yalnız qanunun tələblərini rəhbər tutmalıdır; hüquqi yardımın göstərilməsi üçün müraciət elmiş şəxsin maraqlarına zidd və hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olan hər hansı hərəkəti, müdafiəçisi olduğu şəxsin mənafeyinə zidd olaraq onun törədilmiş cinayətlə əlaqəsini və təqsirini təsdiq, zərərçəkmişlə barışığını elan və ona qarşı qaldırılmış mülki iddianı qəbul etməməli, müdafiəsinə yönəlmiş şikayəti geri götürməməlidir; mənafeyi təmsil edilən və ya müdafiə edilən şəxsin icazəsi olmadan hüquqi yardımın göstərilməsi ilə əlaqədar vəkilə məlum olan faktları və sənədləri, eləcə də mənafeviyyətə, demokratik cəmiyyətdə ictimai qaydaya və ya dövlət təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən, həmçinin yetkinlik yaşına çatmamışların mənafeləri və ya tərəflərin şəxsi və ailə həyatının müdafiəsi tələb edərsə, belə məlumatları yaymamalıdır; vəkil sirrindən özünün şəxsi və ya başqasının mənafeyi üçün istifadə etməməlidir; vəkil onun tərəfindən qəbul edilən müdafiə öhdəçiliyindən imtina etməməlidir.

Əsas vəzifəsi fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafeələrinin müdafiə edilməsi və onlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsindən ibarət olan vəkilin iştirakının məcburi olduğu halların dairəsi də qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur. Belə ki, Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 4.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, vəkillik fəaliyyətinin müstəsna dairəsinə aid edilən hallar göstərilmişdir: cinayət işləri üzrə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi; mülki işlər üzrə kassasiya (əlavə

kassasiya) şikayəti və ya məhkəmə aktına yeni açılmış hallar üzrə yenidən baxılması haqqında ərizə vermiş şəxsin Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsində təmsil edilməsi; hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı şikayət vermiş ərizəçinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsində təmsil edilməsi.

Eyni zamanda, qanunvericiliklə qəbul edilən müdafiə öhdəliyindən imtina edilməsinin vəkilə qadağan edilməsi də insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edən mühüm amillərdəndir. Belə ki, vəkillər peşə fəaliyyətini həyata keçirərkən hüquqi yardım göstərilməsi üçün müraciət etmiş şəxsin maraqlarına zidd və hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olan hər hansı hərəkəti, müdafiəçisi olduğu şəxsin mənafeyinə zidd olaraq onun törədilmiş cinayətlə əlaqəsini və təqsirini təsdiq, zərərçəkmişlə barışığını elan və ona qarşı qaldırılmış mülki iddiam qəbul etməməli, müdafiəsinə yönəlmiş şikayəti geri götürməməli, onun tərəfindən qəbul edilən öhdəliyindən imtina etməməlidir. Belə imkan müdafiə altında olan şəxsin fasiləsiz vəkilin müşahidəsi altında olmasını, bu hal isə nəticədə onun insan hüquqları pozuntusundan müdafiəsini təmin edir.

Əsasən vəkillik fəaliyyəti ilə gerçəkləşdirilən müdafiə hüququ insan hüquqları sahəsində mövcud olan beynəlxalq hüquqi sənədlərdə geniş təsbit edilmişdir. Universal sənədlərə 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, İsgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1984-cü il tarixli BMT Konvensiyası, BMT-nin 1990-cı ildə qəbul edilən «Vəkillərin roluna dair əsas prinsipləri və s. aiddir. Hər bir tutulan və ya həbsdə olan şəxsin vəkillə əlaqə saxlamaq və məsləhətləşmək hüququ BMT Baş Məclisi tərəfindən 1988-ci il dekabrın 9-də qəbul edilən İstənilən formada tutulmaya və ya həbsə məruz qalmış bütün şəxslərin müdafiəsinin prinsipləri Külliyyatında da bəyan edilmişdir.

Regional sənədlərə isə İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası, İsgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il tarixli

Avropa Konvensiyası, Avropa İttifaqının 2000-ci il Əsas hüquqlar Xartiyası, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 1993-cü il tarixli Əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin hüquqa və məhkəmələrə səmərəli çıxışına dair Tövsiyəsi, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 1993-cü il tarixli Vəkil peşəsinin həyata keçirilməsi azadlığı haqqında 2000-ci il tarixli Tövsiyəsi, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin 2002-ci il tarixli Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Kişinyov Konvensiyası və s. aiddir.

Vətəndaş cəmiyyəti institutu kimi vəkilliyin təşəkkülü və inkişafı xüsusilə başlanğıc mərhələlərində dövlətin dəstəyi olmadan mümkün deyildir. Dövlət öz üzərinə vəkilliyin normal fəaliyyətinin yaradılmasına görə məsuliyyət götürməlidir. Vəkillik peşəsinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Vəkillər Kollegiyasının qarşısında da müəyyən tədbirlərin yerinə yetirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi ümumdövlət vəzifəsi hesab edilərək, bu sahədə görülən tədbirlərin genişləndirilməsi məqsədi ilə insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə qəbul edilmiş Milli Fəaliyyət Planına əsasən vəkillərin tədrisində insan hüquqları sahəsində beynəlxalq konvensiyalarla bağlı mövzuların geniş istifadə edilməsi, vəkillik institutunun gücləndirilməsi, fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və müstəqilliyinin təmin edilməsi, habelə əhalinin hüquqi yardım almaq imkanının təmin edilməsi məqsədi ilə bölgələrdə peşəkar vəkillərin sayının artırılması, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq sənədlərin, xüsusilə insan hüquqlarına dair Avropa Konvensiyasının vəkillər tərəfindən öyrənilməsinin təşkil olunması Vəkillər Kollegiyasının qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur.

Milli Fəaliyyət Planında əhalinin müxtəlif qruplarının hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi məsələləri də nəzərdə tutulmuşdur ki, buna da Hüquq fakültəsi tələbələrinin peşə vərdişlərinə yiyələnmək məqsədi ilə ali təhsil müəssisələrinin Hüquq fakültələri nəzdində «Hüquq klinikalarının» yaradılması və fəaliyyətinə kömək göstərilməsi aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki,

artıq 2013-cü ildən Hüquq klinikası Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi nəzdində struktur bir bölmə kimi fəaliyyət göstərir.

Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramında: 2012-2015-ci illər üçün ali təhsil müəssisələri nəzdində fəaliyyət göstərən «Hüquq klinikaları»nın fəaliyyətinin dəstəklənməsi; Hakimlərirf və hakimliyə namizədlərin, hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının və vəkillərin tədrisində insan hüquqları sahəsində beynəlxalq konvensiyalarla bağlı mövzuların geniş istifadə edilməsi, bu sahədə beynəlxalq təcrübənin mütəmadi öyrənilməsi; 2012-2013-cü illər üçün Azərbaycan Respublikası vəkillik institutunun gücləndirilməsi, fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və müstəqilliyinin tənin edilməsi, habelə bölgələrdə peşəkar vəkillərin sayının artırılması; 2012-ci il üçün «İşgəncə və digər qəddar, qeyri insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiyamın və onun Fakultativ Protokolunun tələblərinin hüquq mühafizə orqanlarının, digər aidiyyəti qurumlarının əməkdaşları, habelə vəkillər və hüquq sahəsində ixtisaslaşan qeyri hökumət təşkilatlarının nümayəndələri tərəfindən öyrənilməsi işinin təşkil olunması; 2012-ci il üçün «İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan -rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiyamın Fakultativ Protokoluna uyğun olaraq milli preventiv mexanizmin funksiyalarının səmərəli yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədi ilə maarifləndirmə və digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi; mütəmadi olaraq insan hüquqları sahəsində beynəlxalq sənədlərin, xüsusilə İnsan hüquqlarının və azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının dövlət qulluqçuları, məhkəmə, prokurorluq, daxili işlər orqanlarının əməkdaşları və vəkillər, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Aparatının və regiona! mərkəzlərinin işçiləri, bələdiyyə üzvləri tərəfindən öyrənilməsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd olunan məsələlərin

icrası digər orqanlarla yanaşı, həm də Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasına da həvalə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında vəkillik fəaliyyətinin tənzimlənməsində digər qanunvericilik aktları və normativ- hüquqi sənədlərin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Bunlara Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında 11 dekabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında 22 iyun 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında 15 dekabr 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Məhkəmələr və hakimlər haqqında 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Vətəndaşların hüquq və azadlıqların pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət verilməsi haqqında 11 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, İnzibati icraat haqqında 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında 29 iyun 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu və s. aiddir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bir sıra fərman və sərəncamları: məsələn, «Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı, «Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər barədə» 11 mart 2005-ci il tarixli Sərəncamı və s. xüsusi qeyd edilməlidir.

Vəkillik institutu ilə gerçəkləşdirilən müdafiə hüququ şəxsin qanuni maraqlarının təminatı ilə yanaşı, həm də ədalət mühakiməsi maraqlarının təminatıdır, sosial dəyərdir. Hər kəsin hüquqi yardım almaq hüququnun təmin edilməsi ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri özündə ictimai maraqları əks etdirdiyi üçün dövlətin bu sahədə üzərinə düşən konstitusiya öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə dəlalət edir. *Paatrimol Fransaya qarşı* iş üzrə 23 noyabr 1993-cü il tarixli Qərarında insan

hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, hər bir təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçi ilə səmərəli müdafiə olunmaq hüququ ədalət mühakiməsinin əsas cəhətlərindən biridir. Təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisi həmçinin cinayət prosesinin qanuniliyinin təminatçısı kimi çıxış edə bilər.

Bu mənada təqsirləndirilən şəxsin yüksək hüquqi yardım almaq hüququnun təmin edilməsinin zəruriliyi işin hallarının tam obyektiv və hərtərəfli araşdırılmasına xidmət edir, nəticədə ədalət mühakiməsinin səmərəli həyata keçirilməsinə yönəlir. Belə ki, yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ şəxsin hüquq və azadlıqlarının, həmçinin qanuni mənafehlərinin müdafiəsinin təmin edilməsi ilə yanaşı, ədalət mühakiməsinin tərəflərin bərabərliyi və çəkişmə prinsipləri əsasında həyata keçirilməsinin başlanğıc şərti kimi qiymətləndirilməlidir.

Vəkillik institutunun mühüm əhəmiyyəti barədə fikirləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, vəkillik institutu mühüm sosial-hüquqi instituttur. Onun insan hüquqlarının müdafiəsinə təminat verən ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri İsa qanunilik, müstəqillik və özünüidarəetmə prinsiplərinin əsasında fəaliyyət göstərməsindədir.

9.5. Kütləvi informasiya vasitələri və insan hüquqlarının təminatı

Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin, o cümlədən söz, fikir, məlumat, mətbuat azadlığının, plüralizmin inkişaf etdirilməsi hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun əsas şərtlərindən biridir. Dövlətin informasiya və mətbuat siyasəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmuş söz, fikir və məlumat azadlığının, vətəndaşların informasiya əldə etmək hüququnun ardıcıl və tam təmin edilməsinə yönəlmişdir. Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına və mətbuata dövlət dəstəyi cəmiyyətdə söz azadlığını, insanların obyektiv informasiya əldə etmək hüququnu, həmçinin kütləvi informasiya vasitələrinin və mətbuatın müstəqilliyini təmin etmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən müəyyən olunan təşkilati-texniki, hüquqi, iqtisadi və digər tədbirlərin məcmusunu əks etdirir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı və onlara dövlət dəstəyi isə özündə əsasən aşağıdakı komponentləri birləşdirir: fikir, söz və məlumat azadlığının, plüralizmin inkişaf etdirilməsi, kütləvi informasiya vasitələri ilə cəmiyyət və dövlət arasında münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədi ilə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi; kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, dövlət və cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən, habelə kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinin təkmilləşməsini nəzərdə tutan və inkişafın dəstəkləyən proqram və layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dəstək fondunun yaradılması; kütləvi informasiya vasitələri əməkdaşlarının peşəkarlığının artırılması, fikir, söz və məlumat azadlığı sahəsində araşdırmalar aparılması, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi məqsədi ilə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi; dövlət orqanları ilə kütləvi informasiya vasitələri arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi, dövlət orqanlarının informasiya məsələləri üzrə vəzifəli şəxsinin və ya struktur bölməsinin kütləvi informasiya vasitələri ilə əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, qarşılıqlı etimadın artırılması; ictimai-siyasi hadisələrin, dövlət siyasətinin mediada ədalətli, tarazlı, obyektiv, qərəzsiz işıqlandırılmasına, jurnalistlərin peşəkarlığının artırılmasına, kütləvi informasiya vasitələrində peşə (etik) davranışı qaydalarına riayət edilməsinə, beynəlxalq informasiya mübadiləsində yeni imkanlar açan müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə və vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasına istiqamətlənmiş proqram, layihə və s. həyata keçirilməsi; fikir, söz və məlumat azadlığı sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi, bu sahədəki beynəlxalq normaların («bərək» və yumşaq» hüquq normalarının) milli qanunvericiliyə geniş implementasiyası, xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi; kütləvi informasiya vasitələri əməkdaşlarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi; vəs.

İnsan hüquqları aspektindən çıxış edərək kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığının təmin edilməsi bir sıra mühüm hüquqların təmin edilməsi ilə sıx bağlıdır. Məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 19-cu maddəsində

qeyd edilir ki, hər bir insan maneəsiz olaraq öz fikirlərində qalmaq hüququna malikdir. Eyni zamanda, həmin maddənin 2-ci bəndində göstərilir ki, hər bir insan öz fikrini sərbəst ifadə etmək hüququna malikdir; bu cür hüquqa hər cür informasiyalara və ideyalara dövlət sərhəddindən asılı olmayaraq şifahi və ya yazılı şəkildə, mətbuat və ya bədii ifadə formaları vasitəsilə və yaxud öz seçiminə uyğun olaraq digər üsullarla axtarmaq, almaq və yaymaq hüququ daxildir. 1950-ci il tarixli İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsində qeyd edilir ki, hər kəs öz fikrini ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquqa öz rəyində qalmaq azadlığı, dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən hər hansı maneə olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı daxildir. Bu maddə dövlətlərin radioyayım, televiziya və kinematografiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına mane olmur. Eyni zamanda, həmin maddənin 2-ci bəndində göstərilir ki, bu azadlıqların həyata keçirilməsi milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişanın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın yaxud mədəniyyətin qorunması üçün, digər şəxslərin nüfuzu və hüquqlarının müdafiəsi üçün, gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən rəsmiyyətə, şərtlərə, məhdudiyyətlərə və ya sanksiyalara məruz qala bilər. İnsan hüquqları haqqında 1948-ci il tarixli Ümumi Bəyannamənin 19-cu maddəsində qeyd edilir ki, hər bir insan əqidə azadlığı və onu sərbəst ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir: bu hüquqa maneəsiz olaraq öz əqidəsində qalmaq azadlığı və istənilən vasitələrlə və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, informasiya və ideyalar axtarmaq, almaq və yaymaq azadlığı daxildir.

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən 11 sentyabr 1996-cı ildə qəbul edilmiş İctimai teleradio xidmətinin müstəqilliyinin təminatı haqqında Nazirlər Komitəsinin üzv- dövlətlərə (96) 10 sayılı Tövsiyəsində elektron İnformasiya vasitələri də daxil olmaqla, kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyinin demokratik cəmiyyətin fəaliyyəti üçün vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Bu zaman kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyinə, xüsusən hökumətlər tərəfindən hörmət

bəslən ilməsinə mühüm əhəmiyyət verdiyini vurğulayaraq, bu baxımdan Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin hökumətləri tərəfindən təsdiq edilən Fikri ifadə etmək azadlığı və məlumat azadlığı haqqında 29 aprel 1982-ci il tarixli Bəyannamədə təsbit edilən, xüsusən fikir və rəylərin yayılmasını əks etdirməyə imkan verən geniş əhatə dairəsinə malik müstəqil və avtonom informasiya vasitələrinə tələbata aid olan prinsiplər xatırladılır.

Bununla əlaqədar müddəalar digər beynəlxalq sənədlərdə də əks olunmuşdur. Məsələn, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən 9 sentyabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş Seçki kampaniyalarının kütləvi informasiya vasitələrindən işıqlandırılması haqqında Nazirlər Komitəsinin üzv dövlətlərə (99) 15 saylı Tövsiyəsi, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən 20 dekabr 2000-ci ildə qəbul edilmiş Teleradio yayımı sektorunda tənzimləyici orqanların müstəqilliyi və funksiyaları haqqında Nazirlər Komitəsinin üzv dövlətlərə (2000) 23 saylı Tövsiyəsi və s. Belə ki, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən 9 sentyabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş Seçki kampaniyalarının kütləvi informasiya vasitələrindən işıqlandırılması haqqında Nazirlər Komitəsinin üzv dövlətlərə (99) 15 saylı Tövsiyəsində qeyd edilir ki, seçkilərin kütləvi informasiya vasitələrindən işıqlandırılmasını tənzimləyən tədbirlər qəzet və yumallann redaksiya müstəqilliyinə, habelə onların hər hansı siyasi rəğbətlərini ifadə etmək hüququna xələl gətirməməlidir.

Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənədlər də bu zaman əhəmiyyətli yer tutur. Bunlara aiddir: Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş Söz və informasiya azadlığına dair 29 aprel 1982-ci il tarixli Bəyannamə, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş Cinayət prosesi ilə bağlı məlumatların media vasitəsilə verilməsi haqqında 10 iyul 2003-cü il tarixli Bəyannamə, Kütləvi informasiya vasitələrində siyasi müzakirələr azadlığı haqqında 12 fevral 2004-cü il tarixli Bəyannamə, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş Jurnalistlərin münafişə və gərginlik vəziyyətlərində müdafiəsinə dair 3 may 1996-cı il tarixli Tövsiyə və Prinsiplər, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş Media və dözümlülük mədəniyyətinin həvəsləndirilməsinə dair 30 oktyabr 1997-ci il tarixli Tövsiyə və s.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən mətbuat azadlığı və onunla əlaqədar məsələlərin kompleks tənzimlənməsini həyata keçirmək üçün bir sıra mühüm normalar mövcuddur. Məsələn, maddə 46 - Şərəf və ləyaqətin qorunması hüququ; maddə 47 - Fikir və söz azadlığı; maddə 48 - Vəhdan azadlığı; maddə 49 - Sərbəst toplaşmaq azadlığı. Məlumat azadlığı adlanan 50-ci maddədə isə qeyd edilir ki, hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır (1-ci bənd). Eyni zamanda, həmin maddənin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına təminat verilir. Kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən mətbuatda dövlət senzurası qadağandır.

Mətbuat azadlığı qarşı tərəflərin də hüquqlarına hörmətlə yanaşmam tələb edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd edilir ki, hər kəsin kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilən və onun hüquqlarını pozan və ya mənafeələrinə xələl gətirən məlumatı təkzib etmək və ya ona cavab vermək hüququna təminat verilir.

Məlumat azadlığı haqqında 19 iyun 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsinə uyğun olaraq hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır. 5-ci maddə ilə məlumat azadlığının həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri müəyyən edilmişdir ki, bunlar da insan hüquqlarının həyata keçirilməsində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Məsələn, məlumat azadlığının təmin edilməsi; məlumatın açıqlığı və onun mübadilə edilməsinin azadlığı; məlumatın obyektivliyi, tamlığı və həqiqiliyi; məlumatın axtarılmasının, əldə edilməsinin, istifadə olunmasının, yayılmasının və qorunmasının qanuniliyi; hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrinin saxlanması; şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin qorunması.

İnformasiya əldə etmək haqqında 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, bu Qanunun məqsədi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsi ilə təsbit olunmuş məlumat əldə etmək hüququnun sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə, açıq cəmiyyətin və

demokratik hüquqi dövlətin prinsipləri əsasmda təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirməkdən, həmçinin ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə vətəndaşlar tərəfindən nəzarət olunmasına şərait yaratmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda, həmin Qanunun 2-a maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında İnformasiyanın əldə olunması azaddır. Daha sonra, həmin maddənin 2-ci bəndində göstərilir ki, hər kəs özü birbaşa və ya nümayəndəsi vasitəsilə informasiya sahibinə müraciət etmək, informasiyanın növünü və əldə etmə formasını seçmək hüququna malikdir. 6-cı maddə ilə «İnformasiya əldə olunmasının əsas prinsipləri» kimi aşağıdakılar fərqləndirilir: informasiya sorğusunun sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə təmin edilməsi; informasiyanın əldə olunmasının qanuniliyi; dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin informasiyanı açıqlamaq vəzifəsi; informasiyanın maksimum açıqlığı; informasiya sorğusunun ən qısa zamanda və ən münasib üsulla təmin edilməsi; informasiya təqdim olunarkən insanların, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin qorunması; informasiya əldə etmək hüququnun dövlət tərəfindən qorunması, o cümlədən məhkəmə yolu ilə müdafiəsi; bu Qanunla müəyyənləşdirilmiş hallar istisna olmaqla, informasiyanın əldə edilməsinin ödənişsiz həyata keçirilməsi; informasiya əldə etmək hüququnun pozulmasına görə informasiya sahiblərinin məsuliyyət daşması; informasiya əldə edilməsinə qoyulan məhdudiyyətin bu məhdudiyyəti doğuran əsaslardan daha artıq müəyyənləşdirilməməsi; ictimaiyyətdə maraq doğuran hüquq pozuntuları barədə məlumatı açıqlamağa görə vəzifəli şəxslərin təqib olunmaması.

Kütləvi informasiya vasitələri haqqında 7 dekabr 1999-cu il Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya azaddır. Kütləvi informasiya azadlığı vətəndaşların qanuni yolla informasiya axtarmaq, əldə etmək, hazırlamaq, ötürmək, istehsal etmək və yaymaq hüququna dövlət tərəfindən təminat verilməsinə əsaslanır. Kütləvi informasiya vasitələrinin təsis olunması, onlara sahiblik, onlardan istifadə, onların idarə olunması, kütləvi informasiyanın axtarılması, əldə edilməsi, hazırlanması, ötürülməsi, istehsalı və yayımı Azərbaycan Respublikasının kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallardan başqa,

məhdudlaşdırıla bilməz. Həmin Qanunun 7-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, kütləvi informasiya vasitələri üzərində dövlət senzurasına, habelə bu məqsədlə xüsusi dövlət orqanlarının və ya vəzifələrin yaradılmasına və maliyyələşdirilməsinə yol verilmir. Məlumatın və ya müsahibənin müəllifi olduqları hallardan başqa, dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin, idarə, müəssisə və təşkilatların, ictimai birliklərin vəzifəli şəxslərin, habelə siyasi partiyaların kütləvi informasiya vasitələrində yayılan məlumat və materialların qabaqcadan onlarla razılaşdı olmasını tələb etmək və ya yayılmasını qadağan etmək hüququ yoxdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 iyul 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi Konsepsiyası»nın III bölməsində informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyinin prinsipləri və formaları müəyyən edilmişdir. Belə ki, qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir: qanunçuluq; şəffaflıq; əməkdaşlıq; qarşılıqlı məsuliyyət; kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyinin qorunması, onların fəaliyyətinə hər hansı müdaxilənin istisna edilməsi; yayılması qanunla qadağan olunan informasiyadan cəmiyyətin qorunması; kütləvi informasiya vasitələrinin inhisarlaşmasının qarşısının alınması; ictimai maraqları əks etdirən layihələrə üstünlük verilməsi; regional kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafının dəstəklənməsi.

Konsepsiya ilə kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyinin metodiki, təşkiati-texniki, konsultativ, maliyyə və digər formalarda həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir.

Kütləvi informasiya vasitələri ilə əlaqədar bir sıra müddələrin inkişafı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramında da əks etdirilmişdir

X FƏSİL. ƏHALİ PROBLEMLƏRİ VƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

10.1. Müasir beynəlxalq və milli hüquqda əhali və insan hüquqları problemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin əsas xüsusiyyətləri və istiqamətləri

Əhali problemləri və miqrasiya dünyanın bütün ölkələrini və ərazisini əhatə edən qlobal bir proses kimi xarakterizə edilir. Hesablamalara görə, XXI əsrin başlanğıcında Avropada miqrantların ümumi sayı 18 mln.-a çatmışdır. Hazırda isə yalnız qanuni miqrantların sayı 100-150 mln. nəfərdir ki, bunların da təxminən 100 mln.-nu əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvləri təşkil edir. Əcnəbi əməkçilərin sayı təkcə ABŞ-da 7 mln., Qərbi Avropada 6,5 mln., Latın Amerikasında 4 mln., Yaxın Şərq və Şimali Afrikada isə 3 mln.-a çatır. Ümumdünya Turizm Təşkilatının proqnozuna görə, turizm yüksəlişi gözlənilməklə, 2020-ci ilə kimi səyahət edənlərin sayı 1,6 mlrd.-a çatacaqdır. 1965-ci ilin məlumatlarına görə 2 mln., 1996-cı il məlumatlarına görə 13 mln.-dan çox insanın rəsmi qaçqın kimi öz mənşə ölkəsindən kənarında olduğu halda, 2003-cü il üçün Qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarlıq İdarəsinin mandatı altında olan şəxslərin sayı təqribən 20,6 mln.-a yaxın olmaqla, Asiyada 9,4 mln., Afrikada 4,6 mln., Avropada 4,4 mln., Şimali Amerikada 1,06 mln., Latın Amerikasında 1,05 mln., Okeanilyada 69 min təşkil etmişdir. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü isə 1 milyondan çox azərbaycanlının öz doğma yurd-yuvalarından qovulmasına və qaçqın (məcburi köçkün) taleyi yaşamasına gətirib çıxarmışdır.

Əhali problemləri istiqamətində beynəlxalq hüququn rolunun artması və məzmununun daha da genişlənməsi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Müasir elmi-texniki inkişaf, miqrasiyanın artması, hər bir dövlətin inkişafında beynəlxalq münasibətlərin rolunun genişlənməsi, insanların əsas hüquq və azadlıqları sahəsində mühüm beynəlxalq-hüquqi sənədlərin qəbulu əhaliyə aid bir sıra məsələlərin yenidən formalaşmasını müəyyən edir. 1994-cü ildə Əhali və inkişaf üzrə BMT Konfransında Əhali və inkişaf sahəsində 20 illik yeni Fəaliyyət Proqramı qəbul edilmişdir ki,

onun da 10 fəslə bilavasitə əhali problemlərinə həsr edilmişdir. Bu isə əhali və miqrasiya problemini beynəlxalq cəmiyyətin daim diqqətində olan ciddi və mürəkkəb bir məsələ kimi xarakterizə edir. Belə ki, həmin beynəlxalq sənədin II fəslinin 13-cü prinsipində qeyd edilir ki, ölkələr İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməyə daxil edilmiş əsas insan hüquqları barəsində bütün insanlara, o cümlədən miqrantlara zəmanət verməlidirlər.

Beləliklə, əhalinin, onun ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi statusu ilə bağlı əsas məsələlər artıq dövlətin yurisdiksiyasından kənara çıxaraq beynəlxalq hüququn lənzimetmə predmetinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, əhali probleminin hüquqi tənzimlənməsinə yanaşma tərzində normal dövlətlərarası münasibətlərin yaranmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə birbaşa təsir edir. Tarixi aspektlərin də təhlili göstərir ki, əhali və miqrasiya probleminə dövlətlər daha ciddi yanaşmış və bu, bir sıra institutların formalaşması ilə nəticələnmişdir.

Beynəlxalq hüquq əhali probleminə nəinki ümumi nöqtəyindən, eyni zamanda, xüsusi nöqtəyindən də yanaşır. Belə ki, əhali kateqoriyasına daxil olan şəxslərin hüquqi statusuna ümumi standartlarla yanaşılmaqla bərabər, onların ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi statusunun tənzimlənməsində də ciddi addımlar atılmışdır. Məsələn, dövlətin öz vətəndaşlarının, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, ikili və çoxqat vətəndaşların, qaçqınların, əməkçi-miqrantların, turistlərin və s. hüquqi statusu ilə əlaqədar kifayət qədər müəyyənedici beynəlxalq normalar qəbul edilmişdir ki, bunlar da müvafiq sahədə dövlətdaxili qanunvericiliyin formalaşmasında əsas amil kimi çıxış etmişdir.

Əhali və vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsi istiqamətində beynəlxalq hüquq normalalarının realizəsində milli hüquq normaları mühüm rola malikdir. Belə ki, bu sahədə qəbul edilmiş bir sıra dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar tənzimlənmənin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikası praktikasında bunlara: «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» 30 sentyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» 13 mart 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu və s. aiddir.

10.2. Vətəndaşlıq məsələlərinin beynəlxalq-milli-hüquqi tənzimlənməsinin mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri və mənbələri

10.2.1. Vətəndaşlıq İnstitutunun mahiyyəti və məzmunu

Hüquq ədəbiyyatında vətəndaşlığın anlayışı və məzmunu ilə bağlı yekdil fikir olmasa da, ümumi mövqe ona əsaslanmışdır ki, vətəndaşlıq dövlətə münasibətdə fərdin hüquq və vəzifələrinin məcmusu kimi ifadə edilən fərdlə dövlət arasında davamlı əlaqədir. Eyni zamanda, vətəndaşlıq şəxsin hüquqi vəziyyətinin əsası kimi qiymətləndirilir (Y.R.Boyars). T.H.Marşal, C.Habermas, O.Yerşov, R.Dahrendorf, Y.M.Barbalet və digərləri vətəndaşlığa onun hüquqi, sosial-psixoloji tərəflərindən yanaşmağın vacibliyini irəli sürürlər. Vətəndaşlıq bir tərəfdən dövlətlə fərd arasında davamlı hüquqi əlaqəni formalaşdırırsa, digər tərəfdən, fərdlə cəmiyyət arasında bağlayıcı əlaqəni təmin edir. Vətəndaşlıq siyasi məzmun kəsb etməklə, dövlət tərəfindən ona mənsub olan əhalinin fərqləndirilməsinə xidmət etdiyindən, eyni zamanda, sosial xarakter daşıyır.

Vətəndaşlığın məzmunu dövlətlə vətəndaş arasında hüquq və vəzifələrin məcmusunu müəyyən edən münasibətlərdən ibarətdir. Vətəndaşlığın hüquqi məzmununa daxildir: dövlət tərəfindən təminatlandırılan hüquq və azadlıqların məcmusu; dövlətlə şəxs arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin məcmusu; cəmiyyətin siyasi sistemində iştirakın hüquqi əsası; şəxsin xaricdə müdafiəsinin həyata keçirilməsinin prinsip və şərtləri; hüquq və vəzifələrin qarşılıqlılığı. Beləliklə, vətəndaşlıq - fərdin xüsusi (spesifik) hüquqi vəziyyəti olaraq, dövlətlə fərd arasında davamlı, vahid qarşılıqlı öhdəliyə əsaslanan münasibətlər kompleksi kimi, dövlətin daimi əhalisinə aidiyyəti əks etdirən, özünün formal təsdiqinə malik olan və şəxsin ictimai-siyasi həyatda iştirakı, dövlət tərəfindən müdafiəsini təmin edən kateqoriyadır.

Vətəndaşlıq məsələlərinin beynəlxalq və milli hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı bir sıra əsas prinsipləri belə qeyd etmək olar: vətəndaşlıq hüququ; bərabər vətəndaşlıq; vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsində ayrı-seçkiliyə yol verməmək; vətəndaşlığın özbaşına ləğvinə yol verilməməsi; vətəndaşsızlıq hallarından yayınmaq; vətəndaşlığa hüququn mütləqliliyi; dövlət yurisdiksiyasının nisbiliyi; vətəndaşlıq məsələlərində insan hüquqları faktorunun xüsusi olaraq nəzərə alınması.

Vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq hüquq normaları müəyyən minimal insan hüquqları standartlarını təsbit etməklə, eyni zamanda, vətəndaş hüquqlarının məzmun baxımından zənginləşdirilməsini təmin edir, dövlətlərin müvafiq hüquq və öhdəliklərini dəqiqləşdirir. Bu sahədə ilk çoxtərəfli beynəlxalq saziş Mənşə dövlətində özünün daimi yaşayış yerini bərpa edən naturalizasiya edilmiş şəxslərin statusu haqqında 1906-cı il Rio-de-Janeyro Konvensiyasıdır. 1928-ci ildə 15 Latın Amerika dövlətinin iştirakı ilə qəbul edilən Beynəlxalq' xüsusi hüquq (Bustamante) Məcəlləsi vətəndaşlıq məsələlərinin həllində dövlət suverenliyini, qanunvericilik yurisdiksiyasını bəyan edir. 1933-cü ildə qəbul edilmiş Qadınların vətəndaşlığı haqqında Konvensiyada vətəndaşlığın tənzimlənməsində cinsi ayrılıq-seçkililiyə yol verməmək ifadə edilmişdir. Çoxvələndaşlıq hallarının azaldılması və çoxvələndaşlıq hallarında hərbi mükəlləfiyyət haqqında 1963-cü il Avropa Konvensiyası da bu istiqamətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il tarixli Avropa Konvensiyasında vətəndaşlıq sahəsində milli qaydaların əsası kimi beynəlxalq prinsiplərin gözlənilməsi öhdəliyi ifadə edilmişdir.

Bu istiqamətdə Apatridlərin statusu haqqında 1954-cü il Konvensiyası, Ərli qadınların vətəndaşlığı haqqında 1957-ci il Konvensiyası da xüsusi qeyd edilməlidir. Birinci Konvensiya naturalizasiyanın sadələşdirilmiş formada həyata keçirilməsini nəzərdə tutursa, Ərli qadınların vətəndaşlığı haqqında 1957-ci il Konvensiyası İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin müvafiq müddəasını inkişaf etdirərək 1-ci maddədə müəyyən edir ki, iştirakçı dövlətlər belə bir öhdəlik qəbul edirlər ki, onlann vətəndaşları ilə əcnəbilər arasında nə nikahın bağlanması və pozulması, nə də nikahın mövcud olduğu dövrdə ərin vətəndaşlığının dəyişməsi arvadın vətəndaşlığının dəyişməsinə səbəb olmayacaqdır. Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında 1961-ci il Konvensiyası iştirakçı-dövlətlər üçün vətəndaşlıq məsələlərinin həllində bir sıra öhdəliklər müəyyən edir. Məsələn, müvafiq dövlət ərazisində doğulan və başqa halda vətəndaşlığa malik olmayacaq şəxsə vətəndaşlığın verilməsi; xaricdə doğulmuş, lakin həmin anda valideynlərindən biri müvafiq dövlətin vətəndaşdırsa, o halda

həmin şəxsə vətəndaşlığın verilməsi; xarici dövlətin vətəndaşlığını almaq üçün müraciət etmiş şəxs həmin vətəndaşlığı əldə edə bilmədikdə, ilkin vətəndaşlığını itirməməsi və s.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 52-ci maddəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının anlayışı müəyyən edilmişdir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır. Valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır. Konstitusiyanın 53-cü maddəsinin tələblərinə görə isə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından məhrum edilə bilməz və heç bir halda Azərbaycan Respublikasından qovula və ya xarici dövlətə verilə bilməz. Konstitusiyanın 109-cu maddəsinin 20-ci bəndinə əsasən, vətəndaşlıq məsələlərinin həll edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərinə aid edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq məsələlərim tənzimləyən xüsusi qanunvericilik aktı 30 sentyabr 1998-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunudur. Bu qanun vətəndaşlığa dair əsas məsələləri - vətəndaşlığı tənzim edən prinsipləri, Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olan şəxslərin dairəsini, vətəndaşlığın əldə edilməsi, xitamı, bərpası qaydalarını və s. məsələləri əks etdirir.

Daha sonra, həmin Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı onun əldə edilməsi əsaslarından asılı olmayaraq hamı üçün bərabərdir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqları, azadlıqları və vəzifələri onların mənşəyindən, sosial və əmlak vəziyyətindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, təhsilindən, dilindən, dinə münasibətindən, siyasi və başqa əqidələrindən, məşğuliyyət növündən və xarakterindən, yaşayış yerindən, həmin yerdə yaşadığı müddətdən və başqa hallardan asılı olmayaraq bərabərdir.

10.2.2. Vətəndaşlığın əldə edilməsi

Vətəndaşlığın əldə edilməsinin hüquqi tənzimlənməsi hər bir dövlət tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarını nəzərə almaqla müstəqil surətdə həyata keçirilir. Vətəndaşlığın əldə edilməsinin üsullarını belə fərqləndirmək olar: doğum üzrə vətəndaşlığın əldə edilməsi; naturalizasiya (qəbuletmə) nəticəsində vətəndaşlığın əldə edilməsi; ərazi dəyişiklikləri zamanı transfert və ya optasiya yolu ilə vətəndaşlığın əldə edilməsi; vətəndaşlığa bərpa etmə yolu ilə vətəndaşlığın əldə edilməsi; vətəndaşlığın bağışlanması yolu ilə.

Doğum üzrə vətəndaşlığın əldə edilməsi iki prinsipdən - «qan hüququ» (jus sanguinis) və «torpaq hüququ» (jus soli) prinsipindən birinə əsaslanır. «Qan hüququ» prinsipi də iki variantda təzahür edir. Birinci variantda uşaq ata xətt ilə müvafiq dövlətin vətəndaşlığını əldə edir. Bu əsasən kişi hüququnun üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə (Əlcəzair, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Livan, Küveyt, Mərakeş, Sudan, Seneqal və s.) mövcuddur. Bəzən bu variantdan müəyyən istisnalar da mövcuddur. Belə ki, əgər ata müəyyən deyilsə və yaxud da onun vətəndaşlığı yoxdursa, bu halda ana xətt ilə vətəndaşlıq əldə edilir. İkinci variantda, uşaq müəyyən bir dövlətin vətəndaşlığını valideynlərdən birinin vətəndaşlığına uyğun olaraq əldə edir. Bu qayda müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla MDB ölkələrində, Fransa, Bolqarıstan, İsveçrə, Polşa, Rumıniya, Albaniya, Liviya və digər dövlətlərdə tətbiq edilir.

Uşağın vətəndaşlıq əldə etməsi onun valideynlərinin vətəndaşlığı olmadığı halda da nəzərdə tutulur. Bu yanaşma Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində də əsas götürülmüşdür. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında Qanununun 12-ci maddəsində göstərilir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisində doğulmuş uşağı Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Qanunun 13-cü maddəsində isə valideynləri məlum olmayan uşağa Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının verilməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, 21-ci maddə ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən edilmişdir ki, uşağın valideynlərinin fərqli vətəndaşlığı halında onların qarşılıqlı razılığı əsasında uşağın vətəndaşlığı seçilmiş olur.

«Qan hüququ» prinsipini tətbiq edən bir sıra Avropa ölkələrində (məsələn, Fransada, Almaniyada və s.) vətəndaşsızlıq hallarının aradan qaldırılması istiqamətində «torpaq hüququ» prinsipi də qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur. Fransanın Vətəndaşlıq haqqında yeni qanununda (1998) göstərilir ki, digər dövlətə mənsub olan şəxslərdən doğulan uşaq, 11 və 18 yaş həddində 5 il müddətində fasiləsiz olaraq Fransada yaşadığı halda həmin dövlətin vətəndaşlığını əldə etmiş olur. Almaniyanın 1999-cu il Vətəndaşlıq haqqında Qanununda qeyd edilir ki, valideynlərindən biri Almaniya ərazisində 8 ildən artıq müddətdə yaşayan xarici dövlətin vətəndaşlarından doğulan uşaq Almaniya vətəndaşlığı əldə edir. Bu halda uşağa 16 yaşı tamam olduqda vətəndaşlığın seçilməsində seçim hüququ da verilir. Hal-hazırda dünyanın 45-dən çox dövləti «torpaq hüququ» prinsipinə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, «qan hüququ» prinsipindən fərqli olaraq «torpaq hüququ» prinsipi təmiz halda tətbiq edilmir, daha çox qarışıq sistem əsasında mövcud olur. ABŞ-ın 1980-ci il Vətəndaşlıq haqqında Qanununda «qan hüququ» prinsipi «torpaq hüququ» ilə birlikdə həm də müəyyən xüsusiyyətlərə malik idi. Belə ki, valideynləri məlum olmayan və ABŞ-da tapılan, 21 yaşma kimi valideynləri müəyyən edilməyən uşaq ABŞ vətəndaşı sayılır. Yeni, 2000-ci il Qanunu ilə isə ABŞ vətəndaşlarından xaricdə doğulmuş uşaqların ABŞ vətəndaşlığını əldə etməsi daha da sadələşdirilmişdir və həmin şəxslər avtomatik olaraq vətəndaşlıq əldə edirlər.

Vətəndaşlığın əldə edilməsinin növbəti üsulu, qeyd etdiyimiz kimi, naturalizasiya qaydasındadır. Vətəndaşlığın bu yolla əldə edilməsinin bir sıra şərtləri nəzərdə tutulur. Bu şərt və prosedurlar ayn-ayn dövlətlər tərəfindən müstəqil formada təmin edilsə də, müvafiq prosedur və şərtlərin minimal standartları beynəlxalq hüquq qaydasında dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı nəticəsində insan hüquqlarına hörmət edilməsi ruhunda müəyyən edilir. Buna misal olaraq müəyyən müddətdə müvafiq dövlətdə olmaq tələbi qeyd edilə bilər. Bu müddət dövlətlərdən asılı olaraq 2 ildən (məsələn, Argentina, Boliviya, Peru) 20 ilə kimi (məsələn, Küveyt) qanunvericilikdə müəyyən edilə bilər. Daha çox təsadüf edilən müddət 5 ildir (Azərbaycan Respublikası, ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya Federasiyası, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və s.). Naturalizasiya üçün müəyyən şərtlər, xüsusən də, daimi yaşayış,

oturaqlıq senzi doktrinada «sıx bağılılıq» və ya «faktiki əlaqə» ilə əlaqələndirilir.

Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 1961-ci il Konvensiyasında bu müddət 5 ildən 10 ilə kimi müəyyən edilmişdir. Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü bəndində göstərilir ki, vətəndaşlığa qəbulun oturaqlıqla əlaqəli şərti müəyyən edilərkən şəxs ərizə verdiyi ana qədər bu müddəi 10 ildən artıq ola bilməz.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq haqqında Qanununda əcnəbi üçün istər oturaqlıq, istərsə də dilin öyrənilməsi tələbi beynəlxalq hüquq qaydasına uyğun təsbit edilmişdir. Qanunun 14-cü maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində son beş il ərzində yaşayan və Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini bilməsi haqqında sənəd təqdim edən əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs mənşəyindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, təhsilindən, dinə mənsubiyyətindən, siyasi və başqa əqidələrindən asılı olmayaraq bu Qanuna müvafiq surətdə öz vəsatəti ilə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilər. 14-cü maddənin 2-ci hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul edilməsi barədə vəsatət qaldıran şəxs Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə təsbit olunmuş dövlət quruluşunu zorakılıqla dəyişdirməyə, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü pozmağa çağırışlar edərsə, dövlət təhlükəsizliyinə, ictimai asayişin qorunmasına, əhəlinin sağlamlığına və ya mədəniyyətinə zərər vuran fəaliyyət göstərərsə, irqi, dini və milli müstəsnalıqı təbliğ edərsə, terror fəaliyyəti ilə əlaqəsi olarsa, vətəndaşlığa qəbul haqqında vəsatəti rədd edilir.

Naturalizasiya zamanı yaranan məsələlərdən biri də nikahın vətəndaşlığa təsiri ilə əlaqədardır. Qeyd edilən məsələdə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi kifayət qədər müsbət istiqamətdə qurulmuşdur. Belə ki, Qanunun 19-24-cü maddələri bilavasitə valideynlərin vətəndaşlığının dəyişilməsinin uşaqların vətəndaşlığına təsiri, övladlığa götürülən uşaqların vətəndaşlığı məsələlərinə həsr edilmişdir.

Ərazi dəyişikliyi nəticəsində transfert və ya optasiya vasitəsilə bir dövlətin vətəndaşlığının itirilməsi, digərinin isə əldə edilməsinin üç əsas növü fərqləndirilir: müəyyən bir dövlətin

ərazisində yeni bir dövlətin yaradılması və ya əvvəlki dövlətin süqutu ilə onun ərazisində bir neçə yeni dövlətlərin yaranması; iki və daha çox dövlətin birləşməsinə gətirib çıxaran ərazinin qovuşması; müqaviləyə uyğun olaraq bir dövlətin ərazisinin digərinə keçməsi.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında Qanunun 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, bu maddənin birinci hissəsinin 2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş (1992- ci il yanvarın 1-dək Azərbaycan Respublikasının və ya başqa dövlətin vətəndaşı olmayan, lakin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri üzrə qeydiyyatı olan) şəxslər o halda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə edirlər ki, bu Qanun qüvvəyə mindiyi gündən bir il müddətində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilmək haqqında ərizə ilə müraciət etsinlər.

İki və daha çox dövlətin birləşməsi nəticəsində vətəndaşlığın əldə edilməsi avtomatik olaraq baş verir. Avtomatik transfert zamanı əhalinin müəyyən hissəsi üçün vətəndaşlığın əldə edilməsində seçim (oplasiya) nəzərdə tutulur.

Vətəndaşlığın əldə edilməsi üsullardan biri də vətəndaşlığa bərpa və ya reinteqrasiyadır. Vətəndaşlıq haqqında Avropa Konvensiyasının 9-cu maddəsi vətəndaşlığa bərpanı vətəndaşlığın əldə edilməsinin əsas üsullarından biri kimi ifadə edir. Vətəndaşlıq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 15- ci maddəsində qeyd edilir ki, əvvəllər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuş və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına xitam verilmiş şəxsin vəsatəti ilə o, bu Qanunun 14-cü maddəsinin ikinci hissəsində sadalanmış məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilər.

Vətəndaşlığın bağışlanması zamanı isə, vətəndaşlıq şəxsə müəyyən dövlət qarşısındakı xüsusi xidmətlərinə görə həmin dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən verilir.

10.2.3. Vətəndaşlığa xitam verilməsi

Vətəndaşlığa xitam verilməsinin üsulları bunlardır: vətəndaşın özünün təşəbbüsü ilə vətəndaşlıqdan çıxması (ekspatriasiya); naturalizasiya edilmiş şəxslərin dövlət tərəfindən məcburiyyət tədbiri kimi vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi

(denaturalizasiya); doğum üzrə vətəndaşlıq əldə etmiş şəxslərin vətəndaşlığının ləğvi (denasionalizasiya); müəyyən hallarda vətəndaşlığın avtomatik olaraq itirilməsi.

Vətəndaşlıqdan könüllü olaraq çıxma dövlətdaxili qanunvericiliklə azad və icazəli qaydaya əsaslanıb bilər. Müəyyən hallarda, daha doğrusu, dövlət maraqlarının təmin edilməsi zamanı vətəndaşlıqdan çıxmanın məhdudlaşdırılmasına beynəlxalq hüquqi aktlarda yol verilir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı haqqında Qanunun 17-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxma bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada şəxsin vəsatəti üzrə həyata keçirilir. Eyni zamanda, həmin maddənin 2-ci hissəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxmaq barəsində vəsatət qaldıran şəxsin dövlət qarşısında icra edilməmiş öhdəlikləri və ya Azərbaycan Respublikasında hüquqi və fiziki şəxslərin mənafeələri ilə bağlı olan əmlak öhdəlikləri varsa, vətəndaşlıqdan çıxmaq haqqında vəsatəti rədd edilə bilər. Həmin maddənin 3-cü hissəsində isə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxmaq haqqında vəsatət qaldıran şəxs müttəhim kimi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişsə, yaxud onun barəsində qanuni qüvvəyə minmiş və icra edilməli olan məhkəmə hökmü varsa və ya şəxsin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxması Azərbaycan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyinə ziddirsə, müvafiq hallar aradan qalxana qədər vətəndaşlıqdan çıxmağa yol verilmir.

Göründüyü kimi, vətəndaşlıqdan çıxmaq hüququ da müəyyən şərtlər gözlənilməklə təmin edilir. Vətəndaşlıqdan çıxma müvafiq şəxsin vəsatəti əsasında səlahiyyətli dövlət orqanının qərarına uyğun baş verir.

Ümumi formada vətəndaşlıqdan özbaşına məhrum etmə beynəlxalq hüquqla qadağan edilir. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 15-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, heç kim özbaşına vətəndaşlığından və ya vətəndaşlığın dəyişdirilməsindən məhrum edilə bilməz.

Buna baxmayaraq vətəndaşlıqdan özbaşına məhrum etmə halları mövcud olmuşdur. Əksər ölkələrin qanunvericiliyində vətəndaşlıqdan məhrum etmə davamlı əlaqə konsepsiyasına uyğun həyata keçirilir. Filiasiya nəticəsində vətəndaşlıq əldə etmiş

şəxslərin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi naturalizasiya edilmiş şəxslər barədə məhrumetmədən daha mürəkkəb qaydada həyata keçirilir. Buna görə də denaturalizasiya daha sadə qaydada təmin edilir. Denaturalizasiya avtomatik xarakter də kəsb edə bilər. Belə ki, əgər şəxs müəyyən müddətdə xaricdə, özünün ilkin vətəndaşı olduğu dövlətdə olarsa, qanuna uyğun olaraq, heç bir icraat aparılmadan vətəndaşlıqdan məhrum edilə bilər.

Naturalizasiya edilmiş şəxslərin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi bir sıra ölkələrin, o cümlədən Argentina, Venesuela, Kanadanın və digər ölkələrin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur. Bir qayda olaraq bu halda vətəndaşlığın itirilməsi məhkəmə qərarı əsasında həyata keçirilir.

Vətəndaşlığın ləğv edilməsi fiiiasiya yolu ilə vətəndaşlıq əldə etmiş şəxslər üçün də nəzərdə tutulur. Bu halda əsas kimi şəxsin uzun müddət vətəndaşı olduğu dövlətdə olmaması, eləcə də ikili vətəndaşlıq halına düşməsi, digər ölkədə dövlət qulluğuna və ya hərbi xidmətə daxil olması, həmçinin xaricdə naturalizasiya çıxış edə bilər. İsveçin qanunvericiliyinə görə İsveçdən kənarında doğulmuş və «qan hüququ» prinsipi əsasında İsveç vətəndaşlığı əldə etmiş, lakin heç vaxt İsveçdə yaşamayan şəxs 22 yaşma çatdıqda avtomatik olaraq İsveç vətəndaşlığını itirmiş olur. Koreya Respublikasının Vətəndaşlıq haqqında Qanununda göstərilir ki, ikili vətəndaşlığa malik olan şəxs qanunda nəzərdə tutulduğu müddətdə Koreya Respublikasının vətəndaşlığını itirmiş olur. ABŞ qanunvericiliyinə əsasən, şəxsin dövlətin razılığı olmadan xarici dövlətin hərbi qüvvələrində, seçkili orqanlarında iştirakı, eləcə də müharibə vaxtı hərbi xidmətdən yayınmaq üçün digər dövlətdə olması vətəndaşlıqdan məhrumetmə üçün əsas verir.

Vətəndaşlıqdan məhrumetmə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində birmənalı qadağan edilmişdir və konstitusion norma şəklində ifadə edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 53-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə görə, Azərbaycan Respublikası vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından məhrum edilə bilməz.

Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 1961-ci il Konvensiyasının 8-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi onu apatridə çevirirsə, Razılığa gələn

beynəlxalq hüquq normaları vətəndaşlıqdan məhrum etməyə deyil, vətəndaşlığın itirilməsi əsaslarına daha geniş yer verir. Bununla əlaqədar müddəalar Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 7-ci maddəsində dəqiq formada əks olunmuşdur.

10.2.4. İkili və çoxqat vətəndaşlıq

İkili və ya çoxvətəndaşlıq şəxsin elə bir hüquqi statusudur ki, bu zaman həmin şəxs iki və daha çox dövlətin vətəndaşlığına malik olur. Tarixən ikili vətəndaşlıq Qədim Yunanıstana, həmçinin feodal dövrünə təsadüf edir. İkili vətəndaşlıq və ya bipatrizm latmecdən tərcümədə «bis» - iki dəfə və yunanca «patridos» - vətən mənasını bildirir. Müxtəlif dövrlərdə özlərinin miqrasiya, demoqrafik problemlərini həll etmək üçün yunan dövlətləri ikili və ya çoxvətəndaşlıq problemindən istifadə etmişlər.

İkili vətəndaşlıq halında diplomatik müdafiənin həyata keçirilməsində müxtəlif çətinliklər yarana bilər. İkili vətəndaşlığa malik olan və üçüncü dövlətlərin ərazisində diplomatik və konsulluq müdafiəsinə münasibətdə effektiv vətəndaşlıq prinsipi 1930-cu il Haaqa Konvensiyasında da müəyyən edilmişdir. Konvensiyanın 5-ci maddəsində qeyd edilir ki, üçüncü dövlətin ərazisində olan və birdən artıq dövlətin vətəndaşı olan şəxs yalnız bir dövlətin vətəndaşı kimi qəbul edilir. Bu zaman faktiki əlaqə kimi əsas yaşayış yeri və ya sıx bağlılıq prinsipi həlledici faktor kimi nəzərə alınır.

Vətəndaşa münasibətdə müxtəlif dövlətlərin ümumi maraqları beynəlxalq hüquq normalarına uyğun effektiv əlaqə prinsipinə əsasən həll edilməlidir. Çoxvətəndaşlıq hallarının azaldılması və çoxvətəndaşlıq hallarında hərbi mükəlləfiyyət haqqında 1963-cü il tarixli Strasburq Konvensiyası da qeyd etdiyimiz prinsipə əsaslanır. İkili və ya çoxvətəndaşlığın neqativ nəticələrinə baxmayaraq, eyni zamanda onun müəyyən üstünlükləri də var. Bu üstünlüklər bipatridlərə münasibətdə onların mənsubiyyət dövlətləri tərəfindən daha zəif formada nəzərdə, onların daha geniş azadlığa və müstəqilliyə malik olmasında ifadə edilir.

Ümumiyyətlə, ikili və ya çoxvətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsində dövlətlərin praktikasında bir neçə istiqamət

diqqəti cəlb edir: ikili və ya çoxvətəndaşlıq qeyd-şərtsiz tanınması (Avstriya, Argentina, Rusiya Federasiyası, İspaniya, İsrail və s.); ikili vətəndaşlığı qeyd-şərtlə nəzərdə tutan dövlətlər (ABŞ, Belçika, Hollandiya, İtaliya və s.); ikili vətəndaşlığı tanımayan və ya qadağan edən dövlətlər. Bu dövlətlərə Azərbaycan Respublikası, Almaniya, Gürcüstan, Özbəkistan, Latviya, Litva, Estoniya və digərləri aiddir.

1963-cü ildə Avropa Şurasının Çoxvətəndaşlıq hallarının azaldılması və çoxvətəndaşlıq hallarında hərbi mükəlləfiyyət haqqında Konvensiyasının II fəslində qeyd edilir ki, hərbi mükəlləfiyyət yalnız bir dövlətə münasibətdə həyata keçirilməlidir. Tərəflər arasında saziş olmadıqda isə şəxs hərbi xidmətini daha çox faktiki əlaqəyə malik olduğu dövlətdə keçirməlidir.

1997-ci il Vətəndaşlıq haqqında Avropa Konvensiyasının qəbul edilməsində əsas məqsəd çoxvətəndaşlıq hallarının azaldılmasına münasibətdə ayrı-ayrı dövlətlərdəki müxtəlif qanunverici yanaşmasının qeyri-müəyyənliyi olmuşdur. Xüsusən də, eyni zamanda bir neçə dövlətin vətəndaşlığına malik olan şəxslərin hüquq və vəzifələrinin həcmi, çoxvətəndaşlıq hallarında baxılması zamanı hakimiyyət orqanlarına kömək göstərilməsi və s. məsələlər özünün ifadəsini tapmışdır. Konvensiyanın 14-cü maddəsi ilə aşağıdakı şəxslər üçün ikili vətəndaşlıq təmin edilməlidir: doğum faktına görə uşaqlar üçün; nikaha daxil olarkən avtomatik olaraq ikinci vətəndaşlıq əldə edən şəxslər üçün.

Təsadüfi deyil ki, Avropa İttifaqı kimi bir qurumda çoxvətəndaşlıq üzv-dövlətlərin ümumbəşəri, vahid dünyabaxışı əsasında, ayn-ayn hüquq sistemlərinin, dəyərlərin yaxınlaşdırılmasının qanuni və zəruri əsası, bir sözlə inteqrasiyanın daha yüksək forması kimi qiymətləndirilməkdədir. Avropa İttifaqının yaradılması haqqında 1992-ci il Maastrixt Müqaviləsinin 17-ci maddəsində qeyd edildiyi kimi, istənilən üzv-dövlətin vətəndaşlığına malik olan hər kəs həm də İttifaqın vətəndaşıdır.

10.2.5. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər

Vətəndaşsızlıq - şəxsin heç bir dövlətin vətəndaşlığına daşmadığı hüquqi vəziyyətdir. Bir sıra müəlliflər (A.A.Kovalyov və S.V.Çerņiçenko) qeyd edirlər ki, vətəndaşsızlıq (apatrizm) - hər hansı bir dövlətin vətəndaşlığının olmaması ilə xarakterizə olunan

vəziyyətdir. Vətəndaşsızlığın yaranmasının əsas mənbələri bunlardır: nikaha daxil olma (məsələn, bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyinə əsasən, əcnəbi vətəndaşla nikaha daxil olan qadın avtomatik olaraq öz vətəndaşlığını itirir, ərin vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyi isə vətəndaşlıq vermir); vətəndaşlıqdan məhrum etmə (məsələn, şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi ayn-ayrı dövlətlərdə müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər: məhkəmə yolu ilə və ya qanuna müvafiq olaraq).

K.A.Bekyaşev isə vətəndaşsızlığın meydana gəlməsinin aşağıdakı hallarını qeyd edir: şəxs öz dövlətinin vətəndaşlığından çıxmışdırsa, və hələ də digər dövlətin vətəndaşlığını qəbul etməmişdirsə; «arvad ərin vətəndaşlığına qəbul olunmalıdır» prinsipini əsas götürən dövlətin vətəndaşı olan qadın xarici dövlətin vətəndaşı ilə nikaha daxil olmuşdursa (həmin əcnəbinin vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyi bu qadına avtomatik olaraq öz vətəndaşlığını təqdim etmərsə). A.İ.Mikulşinin fikrincə isə, vətəndaşsızlıq - şəxsin hər hansı bir dövlətlə siyasi-hüquqi bağlılığının mövcud olmadığı vəziyyətdir, vətəndaşsızlığın yaranmasının əsas səbəbi isə qan hüququ və torpaq hüququ prinsiplərinin bir-birilə ziddiyyət təşkil etməsidir.

Ümumiyyətlə, vətəndaşsızlıq hallarının yaranmasının əsas səbəbi vətəndaşlıqla bağlı milli qanunvericiliklərin «mənfi» kolliziyasıdır. Bu kolliziyaların müxtəlif variantları ola bilər. Vətəndaşsızlıq anadangəlmə ilə də yarana bilər. Məsələn, «torpaq hüququ» prinsipinin qüvvədə olduğu dövlətlərin (məsələn, Argentina) vətəndaşlarının uşaqları «qan hüququ» prinsipinin mövcud olduğu dövlətlərin (məsələn, İsveç) ərazisində doğulursa, bu zaman həmin uşaq heç bir halda vətəndaşlıq əldə etmir və vətəndaşlığı olmayan şəxs olur.

Beynəlxalq-hüquqi nəzəriyyədə vətəndaşsızlığın aşağıdakı təsnifatı müəyyən edilmişdir: mütləq və nisbi vətəndaşsızlıq; real və faktiki vətəndaşsızlıq.

Mütləq vətəndaşsızlıq şəxsin doğulduğu andan etibarən yaranır, nisbi (törəmə) vətəndaşsızlıq isə vətəndaşlığını itirilməsi ilə yaranır. Real və faktiki vətəndaşsızlıq da fərqləndirilir. Real vətəndaşsızlıq şəxsin hər hansı bir dövlətlə siyasi-hüquqi bağlılığını tamamilə istisna edir (bir qayda olaraq, anadan olma və ya vətəndaşlığını itirilməsi ilə). Faktiki vətəndaşsızlıq isə o halda

mövcud olur ki, şəxs hüquqi vətəndaşlığını itirməmişdir. Bununla belə həmin şəxsin olduğu dövlətdə vətəndaşlığını təsdiq edən sənədləri (həqiqi pasport və s.) olmur və buna görə də vətəndaşlığı olmayan şəxs kimi qeydiyyatata alınır. Lakin bu hallara hələ də bəzi dövlətlərin qanunvericiliklərində rast gəlinməsinə baxmayaraq, insan hüquqları nöqtəyi-nəzərdən kifayət qədər mənfi hal kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, vətəndaşlığı olduğu halda, həmin şəxsin belə bir sənədə malik olmaması və ya həmin sənədin müddətinin bitməsi, heç bir halda ona vətəndaşlığı olmayan şəxs kimi yanaşılmasına səbəb ola bilməz.

Beynəlxalq hüquqda vətəndaşsızlıq hüquqi anomaliya, yəni normadan kənara çıxma hesab edilir. Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi üzrə 1930-cu il Haaqa Konfransı vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması ilə bağlı bir sıra müddəalar qəbul etmişdir. Buraya ekspatriasiyaya icazə verilməsinin nəticəsi kimi vətəndaşlığın itirilməsi, ərli qadınlar və uşaqların vətəndaşlığı, vətəndaşsızlıq vəziyyətinin sadələşdirilməsi kimi müddəalar daxil idi. Bu müddəalar vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bundan əlavə, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə və Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il tarixli Avropa Konvensiyası hər bir şəxsin vətəndaşlıq hüququnu bəyan edir və heç bir şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməməsini qeyd edir. Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisan haqqında 1961-ci il Konvensiyasının 5-ci maddəsində göstərilir ki, əgər dövlətin qanunu şəxsi statusa hansısa dəyişiklik nəticəsində vətəndaşlığın itirilməsini nəzərdə tutursa, bu, yeni vətəndaşlığın əldə edilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Eyni zamanda, 7-ci maddənin 4-cü bəndində qeyd edilir ki, başqa dövlətin təbəəliyinə keçən şəxs Razılığa gələn müvafiq Dövlətin qanununda müəyyən edildiyi kimi, yeddi ildən az olmayaraq, fasiləsiz xaricdə yaşayırsa, öz vətəndaşlığını saxlamaq niyyətini müvafiq hakimiyyət orqanına bildirməyi nəzərdən qaçırması nəticəsində vətəndaşlığını itirə bilər. Bu qayda digər dövlətin vətəndaşlığından sui-istifadə hallarından qaçmaq məqsədi daşıyır.

Bütövlükdə, Konvensiya belə bir ümumi qayda müəyyənləşdirmişdir ki, əgər şəxs son nəticədə vətəndaşlığı olmayan şəxs olacaqsა, o zaman dövlət şəxsi vətəndaşlıqdan

məhrum edə bilməz. Beləliklə, Konvensiya vətəndaşlığın fasiləsizliyi prinsipinin təmin olunmasına yönəlmişdir. Yəni, vətəndaşlığı itirilməsinə yalnız yeni vətəndaşlıq əldə edildiyi zaman yol verilir.

Bütövlükdə, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyətinə 2 mühüm çoxtərəfli konvensiya həsr edilmişdir: Apatridlərin statusu haqqında 28 sentyabr 1954-cü il Konvensiyası (6 iyun 1960-cı ildə qüvvəyə minmişdir) və Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında 30 avqust 1961-ci il Konvensiyası (13 dekabr 1975-ci ildə qüvvəyə minmişdir). 1954-cü il Konvensiyasının əsas məqsədi vətəndaşsızlıq hallarının ləğvi deyil, vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün müəyyən rejim (asasan, milli rejim) yaratmaqdır. 1954-cü il Konvensiyasının I-cı maddəsində vətəndaşlığı olmayan şəxslərin anlayışı verilir: «vətəndaşlığı olmayan şəxslər» dedikdə, istənilən dövlətin qanununa əsasən vətəndaş hesab olunmayan şəxslər başa düşülür. Beləliklə, vətəndaşsızlıq (apatrizm) - şəxsin heç bir dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmaması ilə səciyyələnən hüquqi vəziyyətidir. Bundan əlavə, qaçqın olan apatridlərin hüquqi vəziyyəti 28 iyun 1951-ci il tarixli Qaçqınların statusu haqqında Konvensiya ilə tənzimlənir. 30 avqust 1961-ci il tarixli Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında Konvensiya ilə vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı ilə bərabər, iştirakçı-dövlətlər tərəfindən onun müddəalarının yerinə yetiri [məməsinə görə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müraciət edə bildiyi orqanın yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu orqanın funksiyaları BMT Baş Məclisinin Qərarı ilə Qaçqınların işləri üzrə BMT Ali Komissarına həvalə edilmişdir. Bundan başqa, 30 avqust 1961-ci il tarixli Konvensiya ilə bir sıra mühüm müddəalar müəyyən edilmişdir ki, bu da son nəticədə vətəndaşsızlıq hallarının aradan qaldırılmasına xidmət edir. Belə ki, vətəndaşsızlıq halı şəxsin bir sıra mühüm hüquqlardan ümumiyyətlə istifadə edə bilməməsi ilə nəticələnir.

Beləliklə, vətəndaşlığı olmayan şəxslər - hüquqi vəziyyəti xüsusi qaydada tənzimlənən və onlara xüsusi yanaşılmasını tələb edilən xüsusi kateqoriya şəxsləridir. Xüsusi beynəlxalq müqavilələrin qəbul edilməsi zəruriliyi bunu bir daha təsdiq etmişdir. Bütövlükdə, vətəndaşlığı olmayan şəxslər praktiki olaraq əcnəbilərlə bərabər hüquq, azadlıq və öhdəliklərə

malikdirlər. Əksər dünya dövlətləri praktikasında olduğu kimi, «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» 13 mart 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu da hər iki kateqoriya şəxslərin statusunun demək olar ki, vahid-hüquqi tənzimlənməsi mövqeyindən çıxış etmişdir.

Vahid-hüquqi tənzimlənmənin mövcud olmasına baxmayaraq, əcnəbilərlə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunda bir sıra fərqlər də mövcuddur. Belə ki, qeyd edilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər arasında fərq özünü, ilk növbədə, vətəndaşlıq məsələsində göstərir. Amma bununla yanaşı, onların müxtəlif oxşar cəhətləri də mövcuddur. Əcnəbilər nəinki olduğu dövlətdə müəyyən edilmiş hüquq qaydasına tabe olurlar, həmçinin öz dövləti qarşısında da hüquq və öhdəliklərini saxlayırlar. Amma vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı məsələ nisbətən fərqlidir. Bununla əlaqədar, qeyd edilir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə hər bir halda şəxsin olduğu dövlətin qanunu (*lex domicilii*) qüvvədə olur. Belə ki, onlar hər hansı başqa dövlətin hüquq sistemi ilə əlaqəli deyillər. Vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə «*iex patriae*» prinsipi tətbiq edilmir. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər xaricdə yerləşən digər dövlətin vətəndaşlarından daha çox yerli hüquq qaydasına tabedirlər.

Amma bu fərq onların hüquqi statusunda, yəni olduqları dövlətin ərazisində hüquq, azadlıq və vəzifələri ilə bağlı heç bir fərqliliyi üzə çıxarmır. Belə ki, yaşadıkları dövlətin ərazisində əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, demək olar ki, eyni hüquq və vəzifələrə malikdirlər.

Əcnəbilərlə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu arasında digər fərqlər də qeyd edilə bilər. Belə ki, 1954-cü il 28 sentyabr tarixli Konvensiyanın 12-ci maddəsində deyilir ki, apatridlərin şəxsi statusu onun üçün domisil ölkənin, beləsi yoxdursa, yaşadığı ölkənin qanunları ilə müəyyən edilir. Bu məsələ öz ifadəsini 6 iyun 2000-ci il tarixli «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda da tapmışdır. Həmin Qanunun 10-cu maddəsində deyilir ki, fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun istinad etdiyi qanunla müəyyən edilir. Qanunun 9-cu maddəsində isə deyilir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların istinad etdiyi ölkənin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti ilə müəyyən edilir.

qanun hesab edilir. Vətəndaşlığı olmayan şəxsin daimi yaşadığı Ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun hesab olunur.

Göründüyü kimi, yuxarıda göstərilən məsələ də vətəndaşlıq mənsubiyyəti nöqtəyi-nəzərindən həll edilir. Bu zaman' dövlət əcnəbilərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən edərkən vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı isə onun daimi yaşadığı dövlətin hüququna istinad edir. Bu isə tam məntiqə uyğundur.

Eyni zamanda, həmin Qanunun 9-cu maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, iki və daha çox vətəndaşlığı olan şəxs üçün həmin vətəndaşın daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun sayılır. 9-cu maddənin 3-cü hissəsində isə göstərilir ki, qaçqının sığınacaq aldığı ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun sayılır. Bu prinsip, ilk növbədə, qaçqının vətəndaşlığını faktiki cəhətdən itirdiyi dövlətin müdafiəsindən istifadə edə bilməməsi faktoru ilə izah edilməlidir. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün daimi yaşamaq müəyyən mənada nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, əgər vətəndaşlığı olmayan şəxs daimi yaşadığı ölkəni tərk edib digər dövlətə daimi yaşamaq üçün gəlirsə, əvvəlki dövlətlə münasibətləri kəsilir və yeni gəldiyi dövlətlə münasibətlər yaranır.

Bir dövlətin ərazisində yaşayan digər dövlətin vətəndaşları isə hansı dövlətdə olmasından asılı olmayaraq, Özünün vətəndaşı olduğu dövlətlə hüquqi tənzimlənən münasibətləri mövcud olmaqda davam edir. Belə ki, dövlət öz hakimiyyətini onun ərazisindən kənar da öz vətəndaşlarına şamil edir. Xarici dövlətin vətəndaşı müəyyən bir dövlətin ərazisində olduqda belə, yenə də bir sıra mühüm hüquqlarını, məsələn, dövlət hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılmasında iştirak hüququnu, bununla bərabər, bir sıra vəzifələrini, məsələn, hərbi mükəlləfiyyət daşımaq vəzifəsini saxlayır. Belə bir hal isə vətəndaşlığı olmayan şəxslərə aid deyildir.

Ümumi əsasların, demək olar ki, eyniliyi beynəlxalq müqavilələrdə birbaşa qeyd edilmişdir. 28 sentyabr 1954-cü il Apatridlərin statusu haqqında Konvensiyanın 7-ci maddəsinin 1- ci hissəsində göstərilir ki, Razılığa gələn Dövlətlər bu Konvensiyaya əsasən apatridlərə daha əlverişli hüquqi şərait

yaratmaqdan əlavə, onları, ümumiyyətlə əcnəbi vətəndaşların istifadə etdikləri şəraitlə təmin edəcəklər. Eyni zamanda, həmin Konvensiyanın 13-cü maddəsində qeyd edilir ki, Razılığa gələn Dövlətlər daşınar və daşınmaz əmlak əldə etmək və bununla bağlı digər hüquqlar barəsində, habelə daşınar və daşınmaz əmlaka aid icazə müqavilələri və digər müqavilələr barəsində apatridlərə mümkün qədər daha əlverişli şərait, hər halda əcnəbi vətəndaşların eyni şəraitdə istifadə etdiklərindən əlverişsiz olmayan şərait yaradacaqlar. Bundan əlavə, 17-ci maddənin.1-ci hissəsində isə göstərilir ki, Razılığa gələn Dövlətlər onların ərazisində qanuni surətdə yaşayan apatridlərin muzzdlu iş hüququ barəsində onları əcnəbi vətəndaşların eyni şəraitdə istifadə etdikləri ən əlverişli hüquqi şəraitlə təmin edəcəklər. Bu cür misallara Konvensiyada çox hallarda rast gəlinir.

10.3. Əcnəbilərin hüquqi statusu

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində işlədilən «əcnəbi» və «xarici» sözləri bütün hallarda eyni mənanı ifadə edir. Hər iki termin ərəb mənşəli söz olub, başqa ölkənin vətəndaşı, təbəəsi anlayışını verir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərinə müraciət etsək, onda bu terminlərin hər ikisi üst-üstə düşür. Belə ki, «əcnəbi» dedikdə «xarici», «xarici» dedikdə «əcnəbi» başa düşülür. Başqa sözlə desək, «əcnəbi» və «xarici» termini sinonim sözlərdir.

Qədim dövrdə ticarət əlaqələrinin yaranması və inkişafı əcnəbilərin müdafiəsi ilə bağlı bir sıra institutların (qonaqpərvərlik, toşabi, nokri, proksenlər və s.) formalaşmasına, əcnəbilərə bir sıra hüquqların (nikah hüququ, ticarət hüququ) verilməsinə, hətta onlara münasibətdə güzəştlərin müəyyən edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Orta əsrlərdə də əcnəbülərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu məsələlərinin tənzimlənməsi, digər sahələrdə olduğu kimi, ticarət münasibətlərinin formalaşması və daha da inkişafı məqsədilə həyata keçirilirdi. Belə ki, əcnəbilərlə bağlı bir sıra prosessual hüquqların, azad etiqad hüququ, azad keçid prinsipi, ticarət azadlığı, qarşılıqlıq və s. kimi mühüm prinsip və normaların meydana gəlməsi və inkişafı adıçəkilən dövrə təsadüf edir. Daha sonra, əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti ilə əlaqədar mühüm institut

kimi sığmacaq hüququ və milli rejimin verilməsi hallarının tətbiqi formalaşmış və daha da genişlənmişdir.

Azərbaycan dövlətçilik tarixinin orta əsrlər mərhələsində ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, əcnəbi tacirlərə gömrük və digər sferalarda güzəştlərin, o cümlədən daha əlverişli rejimin təqdim edilməsi, konsulluqlar və ticarət agentlikləri vasitəsilə əcnəbi tacirlərin hüquqlarının qorunması, bir sıra rüsum dərəcələrinin azaldılması kimi xarakterik xüsusiyyətlər təzahür edirdi. Ticarət əlaqələrinin inkişafı, əcnəbi tacirlərə geniş fəaliyyət azadlığının yaradılması tendensiyası Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti zamanı daha güclü tərəqqiyə məruz qalmışdır.

Hüquq ədəbiyyatında «əcnəbi» anlayışına həm geniş, həm də dar mənada yanaşılır. Dar mənada əcnəbi dedikdə, dövlətin ərazisində olan, lakin digər dövlətin vətəndaşlığına malik olan şəxslər başa düşülür. Yəni, əcnəbi anlayışına dar mənada tərif verərkən bura yalnız həmin dövlətin ərazisində yaşayan digər dövlətin vətəndaşları - əcnəbi vətəndaşlar aid edilir, vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə «əcnəbi» termininə aid edilmir. Əcnəbi termininə dar mənada müxtəlif hüquqşünas-alimlər tərəfindən anlayış verilmişdir. Məsələn, O.İ.Tiunov, Y.V.Gerasimenko, P.N. Biryukov, V.P.Panov, A.Ferdross, L.Oppenheyim, Q.I.Tunkin, A.A. Rubanov, N.T.Samartseva, V.D.Yavorski, A.M.Arbuskin, M.N. Kuznetsov, N.V.Vitruk, A.İ.Sinkeviç, Y.M.Kolosov, E.S.Krivçikova və b.

O.İ.Tiunov əcnəbi anlayışına dar mənada yanaşmaqla, əcnəbi vətəndaş anlayışını əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər anlayışı ilə qarşılıqlı surətdə və əlaqədə izah edir. O.İ.Tiunov «əcnəbi vətəndaş» və «əcnəbi» anlayışlarını eyniləşdirir, belə bir nəticəyə gəlir ki, əcnəbi vətəndaş və ya əcnəbi yerləşdiyi dövlətin vətəndaşlığına malik olmayan və digər dövlətin vətəndaşı olan şəxslərdir. Daha sonra göstərilir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti yerləşdiyi dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir. Belə ki, vətəndaşlığı olmayan şəxsin digər dövlətə getməsi ilə onun əvvəlki dövlətlə əlaqələri kəsilir və vətəndaşlığı olmayan şəxslə onun yeni gəldiyi dövlət arasında yeni əlaqə yaranır. Əcnəbi vətəndaş nəinki olduğu dövlətin hüquq qaydasına tabe olur, həmçinin özünün vətəndaşı olduğu dövlətə münasibətdə hüquq və vəzifələrini saxlayır. Ədəbiyyatda bu

istiqlamətdə fikir digər müəlliflər tərəfindən də irəli sürülür. Belə ki, qeyd edilir ki, əcnəbi vətəndaşlar nəinki olduğu dövlətin yurisdiksiyasına tabe olur, həmçinin vətəndaşlığına malik olduğu dövlətə münasibətdə hüquq və vəzifələrini saxlamaqla «ikiqat tabeçilikdə» olur (Y.V.Gerasimenko).

Geniş mənada isə «əcnəbi» anlayışına yerləşmə dövlətinin vətəndaşlığına malik olmayan bütün şəxslər aiddir. Yəni, buraya həm digər dövlətin vətəndaşları, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxslər aid edilir. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında əcnəbi termininə geniş mənada anlayış verilməsi M.M.Boquslavskiy, V.F.Qubin, L.N.Qalenskaya, K.İ.Manolov, L.V.Lazarev, N.İ.Marişeva, İ.V.Panteleyeva, V.İ.Kisil, V.P.Pastuxov, O.E.Yejova, S.V.Romanov, L.P.Anufriyeva, D.N.Baxrax, L.D. Voevodin, B.Y.Blyaxman, A.A.Qreşnix, A.L.Makovski, G.Tekinaip, T.Bendevski və b. hüquqşünas-alimlər tərəfindən dəstəklənmişdir.

Bu sahədə mühüm tədqiqatlar aparan M.M.Boquslavskiy qeyd edir ki, əcnəbi vətəndaşların statusu çox hallarda vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu ilə üst-üstə düşür və buna görə də hər iki kateqoriya şəxslərə münasibətdə ümumiyatılmış termin olan «əcnəbi» anlayışından istifadə etmək olar. V.F.Qubin, L.N.Qalenskaya, O.E.Yejova, A.A.Qreşnix, İ.V.Rostovşikov, V.t.Kisil və V.P.Pastuxov da əcnəbiyə geniş mənada anlayış verərək, «əcnəbi vətəndaş» və «vətəndaşlığı olmayan şəxs» anlayışlarını fərqləndirir, onları vahid «əcnəbi» termini adı altında birləşdirir və qeyd edirlər ki, «əcnəbi» adı altında müəyyən dövlətin ərazisində yerləşən, onun vətəndaşı olmayan və onun yurisdiksiyasına tabe olan şəxslər başa düşülür.

13 mart 1996-cı il tarixli «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində həmin kateqoriya şəxslərə aşağıdakı kimi anlayış verilmişdir: əcnəbilər - Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olan şəxslərdir. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmayan şəxslərdir.

Bütövlükdə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən normaların əks olduğu beynəlxalq sənədləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

Birinci qrupa daxil olan sənədlər insan hüquqları sahəsində daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir və belə demək mümkündürsə, bütövlükdə bu sahədə digər beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsi üçün baza rolunu oynayır. Məsələn, BMT Nizamnaməsi, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt, BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamə və s.

İkinci qrupa birbaşa olaraq əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, o cümlədən müvafiq şəxslərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi statusu ilə bağlı məsələləri tənzim edən beynəlxalq sənədlər daxildir. Məsələn, Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası, Apatridlərin statusu haqqında 1954-cü il Konvensiyası, Əməkçi-miqrantlar haqqında 1949-cu il 97 sayh BƏT Konvensiyası, Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyası və s.

Üçüncü qrupa daxil olan sənədlərdəki mühüm beynəlxalq normalar bu və ya digər şəkildə əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də aiddir. Məsələn, Ərazi sığınacağı haqqında 1954-cü il Karakas Konvensiyası, Diplomatik sığınacaq haqqında 1954-cü il Karakas Konvensiyası, Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında 1954-cü il Nyu-York Konvensiyası, Sosial təminat sahəsində dövlətin vətəndaşlarının və əcnəbilərin bərabərliyi haqqında 1962-ci il 118 sayh BƏT Konvensiyası, Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il Avropa Konvensiyası və s.

Dördüncü qrupa əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən regional sənədlər daxildir. Məsələn, Afrikada qaçqınların problemlərinin konkret aspektlərini tənzimləyən 1969-cu il Konvensiyası, Əməkçi - miqrantların hüquqi statusu haqqında 1977-ci il Avropa Konvensiyası, Əmək miqrasiyası və

müdafiəsi üzrə əməkdaşlıq haqqında 1994-cü il MDB Hökuməllərarası Sazişi və s.

Beşinci qrupa insan hüquqları, həmçinin ona yaxın sahələrdə bağlanmış beynəlxalq ikitərəfli müqavilələr aiddir. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Qazaxıstan Respublikası vətəndaşlarının və Qazaxıstan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında» 22 oktyabr 1999-cu il tarixdə Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında imzalanmış Saziş; «Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyasındakı kütləvi informasiya vasitələri müxbirlərinin və Rusiya Federasiyasının Azərbaycan Respublikasındakı kütləvi informasiya vasitələri müxbirlərinin statusu haqqında» 25 iyun 1995-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında imzalanmış Saziş; «Köçmə proseslərinin tənzimlənməsi və köçkünlərin hüquqlarının müdafiəsi haqqında» 3 iyul 1997-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında imzalanmış Saziş və s.

Altıncı qrupa isə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, eyni zamanda onların ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi statusu üzrə tövsiyə xarakterli sənədlər daxildir. Məsələn, Qaçqınlar haqqında 1984-cü il Kartahena Bəyannaməsi, Yaşadıqları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında 1985-ci il Bəyannaməsi, İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il Bəyannaməsi və s.

Beləliklə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən beynəlxalq və milli hüquq normalarının ətraflı təhlili göstərir ki, müasir beynəlxalq və milli hüquqda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun tənzimlənməsi və inkişafına yönələn geniş beynəlxalq və milli normativ sistem formalaşmışdır. Bütövlükdə, insan hüquqları sferasında, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu ilə əlaqədar qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq və milli hüquq normalarının təhlili ilə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunu tənzim edən spesifik prinsiplər kimi: əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan

şəxslərin kollektiv çıxarılmasının qarşısının alınması prinsipi, vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması və vətəndaşlığın əldə olunmasının sadələşdirilməsi prinsipi, əcnəbilərin hüquq və azadlıqlarının mütləqliyi, məhdudlaşdırmaların isə istisnağı prinsipi, əcnəbilərə münasibətdə bərabərlik və diskriminasiya etməmə prinsipi, diplomatik müdafiə prinsipi, dövlətlərarası qarşılıqlıq prinsipi, milli rejim prinsipi, daha əlverişlilik prinsipi, əcnəbilərin olduğu dövlətdə azad hərəkət etmək və onu tərk etmək prinsipi fərqləndirilir.

Əcnəbilərə 3 rejim verilir: milli rejim; daha əlverişli rejim; xüsusi rejim. Bütövlükdə, əcnəbilərə verilən rejimlər - əcnəbilərin hüquq, azadlıq və vəzifələrinin realizə əsaslarını əks etdirir. Müəyyən bir dövlətdə əcnəbilərə verilən rejimlər onların hüquqi statusunun tənzim edilməsi prosesində konkretləşir. Belə ki, milli rejim əcnəbilərə artıq mövcud hüquq normalarının şamil edilməsi yolu ilə realizə edilirsə, xüsusi rejim yalnız əcnəbilərin iştirakı ilə xüsusi normaların yaradılması yolu ilə həyata keçirilir. Əcnəbilərə verilən rejimlər üzrə hüquq ədəbiyyatında fikir müxtəlifliyi mövcuddur və vahid mövqə yoxdur.

Milli rejim prinsipi anlayışının ilk əlamətlərinə XVI-XVII əsrə aid tədqiqatlarda da təsadüf olunur. Belə ki, o dövrün fundamental əsəri olan H.Qrotsinin «Müharibə və sülh hüququ haqqında» əsərində əcnəbilərə yerli şəxslərlə eyni hüquqların verilməsi ilə bağlı bir çox fikirlərə rast gəlmək olar. Müəllif qeyd edir ki, ümumi hüquq bu və ya digər xalqın bütün əcnəbilərə öz vətəndaşları ilə bərabər təqdim etdiyi hüquq qaydasıdır. Buna görə də hər hansı bir xalq istisna olunursa, bu zaman ona qarşı ədalətsizlik olur.

Milli rejim anlayışı altında əcnəbilərin yerli vətəndaşlarla tam bərabərləşdirilməsi, bizim fikrimizcə, yanlışdır. Bu, əcnəbilərin hüquqlarının həddindən artıq şişirdilməsidir. Əcnəbilər dövlətin öz vətəndaşları ilə bütün hüquqlar üzrə bərabərləşdirilə bilməz, məsələn, seçki hüququ sahəsində və s. Bu və ya digər hüquqların verilməsində də bəzən əcnəbilərlə yerli vətəndaşlar arasında qismən də olsa, fərqləndirilmə aparılır.

Əcnəbilərə münasibətdə təqdim edilən digər bir rejim daha əlverişli rejimdir. Daha əlverişli anlayışının özü hüquq ədəbiyyatında müxtəlif mənalarda işlədilir: prinsip kimi; rejim

kimi: düzəliş (qeyd-şərt) kimi. Bundan əlavə, bu termin, həmçinin «klauzula» ifadəsi ilə də uzlaşdırılır. Ümumiyyətlə, daha əlverişlilik prinsipi kifayət qədər qədim inkişaf tarixinə malikdir. Dövlətlərarası ticarət münasibətlərində daha əlverişlilik şərtlərinə ilk dəfə olaraq XI-XII əsrlərdə rast gəlinir. Artıq XV əsrin sonlarına yaxın daha əlverişlilik şərtləri istənilən xarici dövlətə verilən imtiyazı nəzərdə tuturdu. İlk belə tip müqavilələr İngiltərə və Bretan arasında bağlanmış 1486 və 1490-cı il İngiltərə- Danimarka müqavilələri idi. Bu müqavilələrdə Razılığa gələn Dövlətlər öz ərazilərində bu dövlətlərin tacirlərinə müvafiq ərazidə digər dövlətlərin tacirlərinə verilən əlverişli şərait barədə öz üzərlərinə qarşılıqlı öhdəlik götürmüşdülər. Daha əlverişli rejim haqqında qeyd-şərtə ilk tipik misallardan biri kimi ingilis kralı Henrix ilə Burqundiya Hersoqu İohan arasında bağlanmış 17 avqust 1417-ci il tarixli Flandriya ilə Kommersiya əlaqələri haqqında Müqavilə göstərilir ki, buna əsasən də ingilis gəmilərinə «fransız, holland, şotlandların istifadə etdiyi kimi» Flandriya adalarından istifadə etmək hüququ verilirdi.

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanmış «Daha əlverişli klauzula haqqında Maddələr Layihəsi» öncə də qeyd etdiyimiz kimi, daha əlverişliliklə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Layihənin 5-ci maddəsi isə daha əlverişli millət rejiminə anlayış verir. Həmin maddədə göstərilir ki, daha əlverişli millət rejimi benefisiya qəbul edən dövlətə və ya onunla əlaqədar olan şəxslərə və əşyalara, benefisiar dövlətin üçüncü dövlətə və ya həmin üçüncü dövlətlə müəyyən əlaqədə olan şəxslərə və əşyalara verilən rejimdən az əlverişli olmayan rejimdir.

Daha əlverişlilik prinsipi ayrı-seçkiliyə yol verməmə prinsipindən fərqlənir. Əgər ayn-seçkiliyə yol verməmə prinsipi ilə hər bir dövlət digər dövlətlərdən bütün dövlətlərin ümumi və eyni qaydada istifadə etdiyi şəraitin yaradılmasını tələb edərsə, daha əlverişli rejimdə daha əlverişli şərait yaradılır. Daha əlverişlilik prinsipi həmişə müqavilə qaydasında yaradılırsa, ayn-seçkiliyə yol verməmə prinsipinin isə müqavilə ilə rəsmiləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. Bu, dövlətlərin bərabərliyindən irəli gələn ümumi qaydadır.

Növbəti rejim xüsusi rejimdir. Bu rejimlə əcnəbilərə hər hansı bir sahədə dövlətin öz vətəndaşları üçün həmin sahədə

nəzərdə tutulduğundan fərqli hüquqlar verilir, eyni zamanda vəzifələr nəzərdə tutulur. Belə ki, müqavilə əsasında bir dövlətin ərazisində yerləşdirilmiş başqa bir dövlətin hərbi heyəti üçün adətən xüsusi rejim nəzərdə tutulur.

10.4. Qaçqınların hüquqi statusu

Qaçqın və məcburi köçkünlərə dair müddəaların nəzərdə tutulduğu ilk müqavilə b.e.ə. 1278-ci ildə Misir fironu III Ramzeslə Het hökmdarı II Xattuşil arasında bağlanan müqavilədir. Üç hissədən ibarət olan bu Müqavilənin «Müqavilə Müddəalarının Mətni» adlı hissəsində əyan və qeyri-əyan mənşəli siyasi qaçqınların qarşılıqlı əsaslarla qaytarılması nəzərdə tutulurdu. Digər bir nümunə kimi b.e.ə. VII əsrə aid olan sənədi göstərmək olar. Burada qeyd edilirdi ki, Assuriya hökmdarı Aşşurbanipal Elam ölkəsindən olan qaçqına hökmdarın ayaqları altına düşən, sığınacaq almaq üçün ondan xahiş edən və bunu əldə edən şəxs kimi baxırdı.

28 oktyabr 1933-cü ildə qəbul olunmuş Qaçqınların beynəlxalq statusuna dair Konvensiya qaçqınların statusunu nisbətən tam şəkildə müəyyən edən ilk beynəlxalq sənəd olmuşdur. Bu Konvensiya qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq-hüquqi mexanizmin formalaşdırılması yolunda irəliyə doğru atılan addım olmaqla yanaşı, qrup şəklində yaşama meyarını qoruyaraq çıxarılmama prinsipinin əsasını qoyan ilk beynəlxalq-hüquqi Sənəd olmuşdur.

İkinci Dünya Müharibəsi qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırmış və müharibənin bitməsindən sonra onların sayı 21 milyona çatmışdır. 1947-ci ildə İqtisadi və Sosial Şuranın fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Nizamnaməsi 88 dövlət tərəfindən qəbul edilən Beynəlxalq Qaçqın Təşkilatı yaradıldı. Beynəlxalq Qaçqın Təşkilatı qaçqın problemlərinin bütün aspektlərinin hərtərəfli həlli ilə məşğul olan ilk beynəlxalq təşkilat olmuşdur. Bu Təşkilatın mandatının əsasını İkinci Dünya Müharibəsindən sonra yaranan məcburi köçkünlərin repatriasiyası və Avropaya yayılan 20 milyondan çox qaçqının artan problemlərinin həll olunması təşkil edirdi. Təşkilat 1947- 1951-ci illərdə Avropada 1 milyondan çox məcburi köçkünü öz vətənlərinə qaytara bilmişdir.

1949-cu ilin dekabrın 3-də BMT Baş Məclisi Beynəlxalq Qaçqın Təşkilatının sələfi olan BMT Qaçqınların işi üzrə Ali Komissar İdarəsinin (QAKİ) yaradılması ideyasını bəyəndi. QAKİ Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə əsasən onun əsas funksiyası maraqlı dövlətlərlə əməkdaşlıq etməklə beynəlxalq müdafiənin göstərilməsi, könüllü repatriasiya və digər dövlətlərə assimilyasiya yolu ilə qaçqınlar probleminin tamamilə həll edilməsidir. QAKİ Nizamnaməsində həmçinin göstərilir ki, İdarənin fəaliyyəti siyasi deyil, tamamilə humanitar və sosial xarakterlidir. Yarandığı dövrdən indiyədək İdarə 50 milyondan çox qaçqına kömək etmiş və buna görə də iki dəfə (1954 və 1981-ci illərdə) Nobel Sülh Mükafatına layiq görülmüşdür. QAKİ-nin 118 dövlətdə 255 nümayəndəliyi (bürosu), 65 min əməkdaşı var və müasir dövrdə 20,5 milyon qaçqın və məcburi köçkünə yardım göstərir. 2005-ci il üçün QAKİ-nin büdcəsi 1 mlrd. ABŞ dollarını keçmişdir.

Bu sahədə mühüm sənəd olan Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası müasir dövrdə qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ən əhəmiyyətli mexanizm kimi qiymətləndirilməlidir. Konvensiya 1948-1951-ci illər ərzində hazırlanmış və 28 iyul 1951-ci ildə Qaçqınlara münasibətdə Beynəlxalq Hüququn Böyük Xartiyası adı ilə qəbul edilmiş və 22 aprel 1954-cü ildə qüvvəyə minmişdir.

Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkün probleminin ən yüksək nöqtəsi 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü olmuşdur. Bu təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizindən çoxu işğal edilmişdir. Ermənistan silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağla yanaşı, Qarabağ ətrafı rayonları da işğal etmişdir. Ermənistanda yaşayan 200 min nəfərdən çox azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından kütləvi şəkildə qovulmasının beynəlxalq hüququn daha ciddi şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, keçmiş SSRİ rəhbərliyi, o cümlədən beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən buna heç bir reaksiya verilməmişdir. Bu işə təcavüzkar Ermənistanın özünün işğalçılıq niyyətlərini daha da genişləndirərək ərazimizin iyirmi faizindən çoxunun işğal edilməsi və bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün ordusunun yaradılması ilə nəticələnmişdir. Bütün bunlar işə Azərbaycanda

qaçqın və məcburi köçkün problemini daha da kəskinləşdirməklə yanaşı, ölkə üçün ciddi sosial-iqtisadi problemlər də yaratmışdır.

Qaçqınların hüquqi statusunu tənzim edən beynəlxalq normaların aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirilməsi ilə bu problemin əhəmiyyətini bir daha qeyd etmiş olarıq:

1. Qaçqınların hüquqi statusunu və onların hüquqlarının qorunmasını tənzim edən universal beynəlxalq normalar. Məsələn, Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası və ona 1967-ci il Əlavə Protokolu, 1950-ci il QAKİ Nizamnaməsi və s.

2. Müəyyən regionda qaçqınların hüquqi statusunu tənzim edən regional beynəlxalq normalar. Məsələn, Qaçqınların problemlərinin konkret aspektlərini tənzimləyən 1969-cu il Afrika Birliyi Təşkilatı Konvensiyası, Qaçqın və məcburi köçkünlərə yardım göstərilməsi ilə bağlı 1993-cü il MDB Müqaviləsi və s.

3. Qaçqınların hüquqi statusu ilə bağlı müəyyən kompleks məsələləri tənzim edən beynəlxalq normalar. Məsələn, 1951-ci il Konvensiyasına əlavə olan Dənizçi-qaçqınlar haqqında 1957-ci il Haaqa Müqaviləsi, Qaçqınlara viza verilməsindən imtina haqqında 1959-cu il Avropa Sazişi, Qaçqınlara görə məsuliyyətin ötürülməsi üzrə 1980-ci il Avropa Sazişi və s.

4. Fəaliyyət sferası bu və ya digər şəkildə qaçqınlarla da aid edilən və qaçqınların hüquqi müdafiəsi ilə bağlı xüsusi normaları əhatə edən beynəlxalq normalar. Məsələn, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onlara 1977-ci il Əlavə Protokolları, Müəlliflik hüququ haqqında 1952-ci il Ümumdünya Konvensiyası, Apatrid və qaçqınların əməyi haqqında 1952-ci il Konvensiyasının tətbiqinə dair Əlavə Protokol, cinayətkarların verilməsinə dair müqavilələr və s.

5. Sığınacaqqla bağlı qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalar. Məsələn, Sığınacağın verilməsi ilə bağlı riyət olunmalı normalar haqqında 1928-ci il Havana Konvensiyası, Siyasi sığınacaq haqqında 1933-cü il Montevideo Konvensiyası, Siyasi sığınacaq və qaçqınlar haqqında 1939-cu il Montevideo Müqaviləsi, Diplomatik sığınacaq haqqında 1954-cü il Karakas Konvensiyası, Ərazi sığınacağı haqqında 1954-cü il Karakas Konvensiyası, Avropa Şurası Nazirlər Kabinetinin Ərazi sığınacağı ilə bağlı 1977-ci il Bəyannaməsi, BMT Baş Məclisi

tərəfindən qəbul edilmiş Ərazi sığınacağı haqqında 1967-ci il Bəyannaməsi və s.

6. Qaçqınların hüquqi statusunu tənzim edən ikitərəfli müqavilələr. Məsələn, Qaçqınların yaşaması ilə bağlı Avstriya və Fransa arasında 1974-cü il Müqaviləsi, Cinayətkarların verilməsi ilə bağlı Avstriya və Macarıstan arasında 1976-cı il Razılaşması, Qaçqınların könüllü qaytarılması haqqında Əfqanıstan və Pakistan arasında 1988-ci il Müqaviləsi və s.

7. Apatridlərin (apalrid-qaçqınların) hüquqi vəziyyətini tənzim edən beynəlxalq normalar. Məsələn, Apatridlərin statusu haqqında 1954-cü il Konvensiyası, Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında 1961-ci il Konvensiyası.

8. Qaçqınlar probleminin tənzim edilməsi və onların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qəbul edilmiş tövsiyə xarakterli sənədlər. Məsələn, Avropa Şurası Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilən De-facto qaçqınlar haqqında 1976-cı il 773 sayılı Tövsiyə, Sığınacaq hüququ haqqında 1977-ci il 817 sayılı Tövsiyə, Sığınacaqqa bağlı milli prosedurun razılaşdırılması haqqında 1981-ci il 16 saylı Tövsiyə, Formal olaraq qaçqın hesab olunmayan şəxslərin müdafiəsi haqqında 1984-cü il 1 sayılı Tövsiyə, QAKİ çərçivəsində qaçqın problemləri ilə əlaqədar konkret aspektləri əhatə edən qərarlar və s.

Qaçqınların statusunu tənzim edən spesifik prinsiplər kimi: (çıxarılmama prinsipi (non-refoulement), verməmə prinsipi (non-expulsion), bütün dövlətlər tərəfindən qaçqınların qəbulu və yerləşdirilməsi yükünün bərabər bölgüsü prinsipi, qaçqınların rejiminin sabit, humanist və operativ müəyyən edilməsi prinsipi, könüllü repatriasiya prinsipi, müvəqqəti müdafiə prinsipi, qarşılıqlı şərtləri tətbiq edilmədən qaçqın rejiminin verilməsi prinsipi, siyasi sığınacaq verilməsi prinsipi) fərqləndirilir.

1951-ci il Konvensiyası və ona 1967-ci il Əlavə Protokolu qaçqınların hüquqi rejimini müəyyən edən universal xarakterli beynəlxalq müqavilələrdir. Konvensiya 3 növ müddəanı özündə əks etdirir: birincisi, qaçqın sayıla bilən şəxslərə münasibətdə müəyyənliyi əks etdirən müddəalar; ikincisi, qaçqınların hüquqi rejimini və eyni zamanda, sığınacaq verən ölkədə onların hüquq və vəzifələrini müəyyən edən müddəalar; üçüncüsü,

Konvensiyanın həyata keçirilməsinə dair müddəalar. Buraya 1967-ci il Protokolu da daxildir.

Şəxs qaçqın kimi o halda tanma bilər ki, o, 1951-ci il Konvensiyasında əks olunmuş müddəaları təmin etmiş olsun. «Qaçqın» anlayışının və Konvensiyanın qaçqın sayıla bilən şəxslər kateqoriyasının təyin olunmasını müəyyən edən müddəalarını 3 qrupa bölmək olar: birincisi, şəxsin qaçqın kimi tanınması üçün onun təmin etməli olduğu meyarlar müəyyən olunur; ikincisi, müəyyən şərtlər sadalanır ki, onların pozulması ilə şəxs artıq qaçqın kimi tanınmır; üçüncüsü, birinci hissədə göstərilən meyarlar təmin edilsə də, şəxsin Konvensiyanın fəaliyyətindən kənar edilməsinə dair səbəblər göstərilir.

Qaçqın rejiminin müəyyən edilməsi üçün meyarlar Konvensiyanın 1-ci maddəsində əks olunmuşdur. Bu maddənin «a» bölməsinə uyğun olaraq, qaçqın o şəxs hesab olunur ki, 12 may 1926-cı il və 30 iyun 1928-ci il Müqavilələrinə və 28 oktyabr 1933-cü il və 10 fevral 1938-ci il Konvensiyalarına, 14 sentyabr 1939-cu il Protokoluna və Qaçqınların işi üzrə Beynəlxalq Təşkilatın Nizamnaməsinə əsasən qaçqın kimi tanınsın. Konvensiyada qaçqın anlayışına belə tərif verilir: 1951-ci il yanvarın 1-nə kimi baş vermiş hadisələr nəticəsində tam əsəş qorxu əsasında irqi, dini, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubluğu və siyasi əqidəsinə görə təqib qurbanı olan, vətəndaşı olduğu ölkədən kənarada olan və bu ölkənin müdafiəsindən istifadə edə bilməyən və ya belə bir qorxunun olduğu üçün bu müdafiədən istifadə etmək istəməyən və ya vətəndaşlığı olmayan və bu hadisələr nəticəsində əvvəlki adı yaşayış yerindən kənarada olan və belə bir qorxunun olduğu üçün oraya qayıda bilməyən şəxs qaçqın hesab edilir. «1951-ci il yanvarın 1-nə kimi baş vermiş hadisələr» anlayışı tərifə Konvensiyanın hazırlanması zamanı yalnız göstərilmiş vaxta qədər baş vermiş hadisələrin səbəbi üzündən əksər hökumətlərin razılığı əsasında həmin vaxta və sonra baş vermiş hadisələr nəticəsində qaçqınların vəziyyətinə dair üzərlərinə götürdükləri vəzifələri məhdudlaşdırmaq məqsədilə daxil edilmişdir. 1967-ci il Protokolunun əsas məqsədi 1951-ci il Konvensiyasında «qaçqın» anlayışına verilən tərifdə «1 yanvar 1951-ci ilə qədər baş vermiş hadisələr nəticəsində» və «həmin hadisələr nəticəsində» sözlərinin aradan qaldırılmasından

ibarətdir. Yəni, bu Konvensiyanın tətbiq dairəsi 1 yanvar 1951-ci ildən sonra baş verən hadisələrə və bu müddətlə məhdudlaşmayan hallara da aid edilir.

1951-ci il Konvensiyanın 1-ci maddəsinin «s» bəndində şəxsin qaçqın kimi tanınmaması şərtləri təsbit edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: vətəndaşlığına mənsub olduğu ölkənin müdafiəsindən könüllü surətdə yenidən istifadə etmiş olsun; öz vətəndaşlığından məhrum olduqdan sonra, yenidən könüllü surətdə onu əldə etmiş olsun; yeni vətəndaşlıq əldə etmiş olsun və yeni vətəndaşlığına mənsub olduğu ölkənin himayəsindən istifadə etmiş olsun; təqib olunmaq qorxusu səbəbindən tərk etdiyi və ya onun hüduqlarından kənara çıxdığı ölkədə könüllü surətdə yenidən yerləşmiş olsun; vətəndaşlığına mənsub olduğu ölkənin müdafiəsindən artıq imtina edə bilməsin, hərgah onun qaçqın kimi tanınmasına səbəb olan amillər artıq mövcud deyildir; müəyyən bir ölkənin vətəndaşlığına malik olmayan bir şəxs kimi, özünün əvvəlki adı yaşayış yerinin mənsub olduğu ölkəyə qayıda bilsin, bir şərtlə ki, onun qaçqın kimi tanınmasına səbəb olan amillər artıq mövcud deyildir. Konvensiyanın 1-ci maddəsinin «d» bəndində isə qeyd edilir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınların işi üzrə Ali Komissarından savayı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər orqanlarının və təsisatlarının müdafiə və ya yardımından istifadə edən şəxslərə hazırkı Konvensiyanın müddəaları şamil edilmir.

Qaçqınların rejiminin tənzimlənməsinin konkret sferasını müəyyən edən xüsusi xarakterli müqavilələr də var. 23 noyabr 1957-ci il tarixli Dənizçi qaçqınlar haqqında Haaqa Müqaviləsi onun iştirakçı-dövlətlərinin bayrağı altında üzən gəmilərin heyət üzvləri olan qaçqınların rejimini tənzimləmək məqsədilə hazırlanmışdır. Avropa Şurası çərçivəsində Qaçqınlara viza verilməsindən imtina haqqında 1959-cu il Avropa Sazişi, Sosial təminat haqqında 1972-ci il Avropa Sazişi kimi sənədlər qəbul edilmişdir. Qaçqınlara viza verilməsindən imtina haqqında Sazişə uyğun olaraq, Razılığa gələn Tərəflərdən birinin ərazisində qanuni yaşayan qaçqınlar qarşılıqlıqlıq şərtləri əsasında Sazişin iştirakçısı olan istənilən dövlətdə ölkəyə gəlmə və getmə ilə bağlı viza əldə etmək öhdəliyindən azaddırlar, bir şərtlə ki, onlar Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası ilə verilən

keçid sənədlərinə malik olmalıdır. Sosial təminat haqqında 1972- ci il Avropa Sazişi və ona əlavə edilən sazişlərə əsasən hər bir iştirakçı-dövlət öz ərazisində digər iştirakçı-dövlətlərin vətəndaşlarına, o cümlədən qaçqınlara sosial təminat məsələlərində qarşılıqlı şərtlər olmadan öz vətəndaşları ilə bərabər rejim tətbiq edir.

XX əsrin 80-ci illərində Mərkəzi Amerikada baş verən böhran nəticəsində qaçqınların sayı və problemləri artmış, bir milyon insan öz yaşayış yerini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu hadisə 22 noyabr 1984-cü il tarixli 10 Mərkəzi Amerika dövlətinin iştirakçısı olduğu Kartahena (Kolumbiya) Bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Bu Bəyannamədə 1984-cü il noyabr ayının 19-dan 20-ə kimi Kartahena şəhərində keçirilən Mərkəzi Amerika, Meksika və Panamada qaçqınların beynəlxalq müdafiəsi mövzusu üzrə Kollokviumda qəbul edilmişdir. Bəyannamənin 3-cü hissəsinin 3-cü bəndində 1951-ci il Konvensiyasındakı qaçqın anlayışına əlavə olaraq aşağıdakı anlayışın da daxil edilməsi təklifi təsbit edilmişdir. Belə ki, ümumi zorakılıq, xarici təcavüz, daxili münaqişələr, insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması və ictimai qaydanı ciddi şəkildə pozan digər vəziyyət nəticəsində öz ölkəsini, onların həyatı, təhlükəsizliyi və azadlığına təhlükə yaradan zaman tərk edən şəxslər qaçqın hesab olunur. Kartahena Bəyannaməsi Mərkəzi Amerika qaçqınları ilə rəftarın hüquqi əsasları, məcburi qaytarılmanın qadağan edilməsi prinsipini, qaçqınların inteqrasiyası kimi məsələləri tənzimləyir.

1987-ci ildə Salvador, Qvatemala, Nikaraqua, Kosta-Rika və Meksikanın dövlət və hökumət başçılarının iştirakı ilə Eskipulas şəhərində keçirilmiş regional konfransda əsas müzakirə obyektinə məcburi köçkünlərin vəziyyəti və region dövlətlərinin siyasi, iqtisadi və sosial inkişafı ilə bağlı məsələlər olmuşdur. Müqavilədə məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsi ilə bağlı problemlərin həlli variantları, acliq və səfalətlə mübarizə, torpaq çatışmazlığı, iqtisadi və sosial proqramların işlənilməsi və qəbuluna dair müddəalar öz əksini tapmışdır. 1989-cu ildə Qvatemalada Mərkəzi Amerika qaçqınların problemlərinin həlli üzrə Beynəlxalq Konfrans keçirilmişdir. Konfransın yekununda Salvador, Qvatemala, Nikaraqua, Kosta-Rika və Meksikanın

birgə iştirakı ilə üç il müddətinə nəzərdə tutulan QAKİ və BMT- nin İnkişaf Proqramının köməyi ilə iki milyon qaçqın və məcburi köçkün probleminin həlli ilə bağlı Razılaşdırılmış Fəaliyyət Planı qəbul edildi.

İnsan hüquqları ilə bağlı problemlərin daim artdığı və qaçqınların sayının ən çox olduğu regionlardan biri Afrikadır. Belə vəziyyətin əsas səbəbləri Afrika dövlətlərinin siyasi və iqtisadi cəhətdən qeyri-sabitliyi, uzun müddət müstəmləkəçilik altında olması, aclıq, çoxsaylı hərbi toqquşmalar, etnik, dini, ərazi və milli münaqişələrdir. Qeyd edilir ki, Afrikada qaçqın probleminin yaranmasının 37,5%-ni hərbi əməliyyatlar təşkil edir. Afrikada müvafiq məsələ ilə bağlı əsas sazişlər 10 sentyabr 1969-cu il tarixli Qaçqınların problemlərinin konkret aspektlərini tənzimləyən Konvensiya və 1981-ci il tarixli İnsan və xalqlar hüququ haqqında Afrika Xartiyasıdır. Konvensiyanın zəruri şərtlərindən biri odur ki, Konvensiya qaçqınların yalnız hüquqlarını deyil, həmçinin onları qəbul edən dövlətə münasibətdə vəzifələrini də müəyyən edir. Burada qaçqınlardan nəinki həmin dövlətin qanunlarına əməl etmə, eyni zamanda Afrika Birliyi Təşkilatı (2001-ci ildən sonra Afrika İttifaqı) üzvlərinə yönəlmiş hər hansı təxribatçılıq fəaliyyətindən çəkinmək tələb edilirdi. Əgər qaçqın bu tələblərə əməl etməzsə, ona münasibətdə sığınacaq hüququnun verilməsindən imtina edilə bilər.

Qaçqınlarla bağlı problemlərin həlli Respublikamızda da ən vacib məsələlərdən biridir. Müvafiq problemin hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr və dövlətdaxili qanunvericilik əsas rol oynayır (Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə 1951-ci il Konvensiyasına qoşulmuşdur). Universal beynəlxalq təşkilat kimi, BMT-nin qaçqın və məcburi köçkünlər problemi ilə bağlı Azərbaycandakı fəaliyyətinin iki istiqamətini fərqləndirmək lazımdır. Birinci istiqamət birbaşa humanitar yardımın göstərilməsinə, ikinci istiqamət isə humanitar yardımın qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin tədricən tam aradan qaldırılmasına yönəlməsi ilə bağlıdır.

Qaçqınların hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsində əsas dövlətdaxili normativ akt 21 may 1999-cu il tarixli «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu

haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunudur. Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən «qaçqın» Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olmayıb, irqi əlamətinə, milliyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barədə tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və eyni ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb, oxşar hallar nəticəsində əvvəllər adətən yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir. Qanunun 1-ci maddəsində «məcburi köçkün» anlayışına belə bir tərif verilir: məcburi köçkün Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxsdir.

10.5. Əməkçi-miqrantların hüquqi statusu

Beynəlxalq əmək miqrasiyası XX əsrin II yansından başlayaraq qlobal xarakter kəsb etmiş, dövlətlərarası sosial transformasiyanın və inkişafın əsas amilinə çevrilmişdir. XXI əsrin əvvəllərində isə beynəlxalq əmək miqrasiyası müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasını təşkil edən dünya dövlətlərinin ictimai həyatının ən mürəkkəb elementlərindən birinə çevrilmiş, əmtəə, xidmət və kapitalın hərəkəti ilə yanaşı, beynəlxalq miqyasda aparıcı amillərindən biri olmuşdur. Əmək miqrasiyasının əsasında iqtisadi motivlər və səbəblər durur. Statistika göstərir ki, «əmək miqrasiyası» məfhumu bütün dövlətlərdə iqtisadiyyata və sosial sferalara təsir göstərir ki, bu da miqrasiyanın artması ilə nəticələnmişdir.

Əməkçi-miqrantların statusunu tənzim edən spesifik prinsiplər kimi: milliyəti, dini əqidəsi, jinsi, irqi və s. əlamətlərinə görə əməkçi-miqrantların ayrı-seçkiliyinin yolverilməzliyi prinsipi, sosial təminat sahəsində əməkçi-miqrantlara milli rejimin tətbiq olunması prinsipi, əməkçi-miqrantların ailələrinin birləşməsinə yardım göstərilməsi prinsipi, qanuni əsaslarla işəgötürən dövlətin ərazisinə daimi yaşamaq məqsədilə gələn əməkçi-miqrantların mənsub olduqları dövlətin və ya onların emiqrasiya etdikləri dövlətin ərazisinə qaytarılmasının yolverilməzliyi prinsipi, əməkçi-miqrantların pul köçürmələrinin

dövlət tərəfindən sadələşdirilməsi və digər gömrük güzəştlərinin verilməsi prinsipi, əməkçi-miqrantların əmək haqlarına ikiqat vergiqoymanın tətbiq olunmaması prinsipi, əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin təhsil və mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanılması və onun təşviq edilməsi prinsipi, əməkçi- miqrantların qeyri-qanuni yerdəyişməsinin və qeyri-qanuni muzzdlu əməyinin qarşısının alınması prinsipi, əməkçi-miqrantlar üçün birləşmə azadlığının təmin edilməsi prinsipi, dövlətlərin əmək miqrasiyasının həyata keçirilməsində əməkdaşlığı' prinsipi, əməkçilərin miqrasiya azadlığı prinsipi fərqləndirilir.

Miqrasiya, o cümlədən beynəlxalq əmək miqrasiyası proseslərinin universal səviyyədə tənzimlənməsi istiqamətində mühüm universal beynəlxalq təşkilat kimi 1951-ci il dekabrın 5-də Belçikanın paytaxtı Brüssel şəhərində keçirilən Miqrasiya məsələləri üzrə Konfransda yaradılmış Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Əvvəllər Avropadakı miqrantların, qaçqınların və məcburi köçkünlərin müharibədən sonrakı problemlərinin həlli və nizamlı Trans-Atlantik miqrasiya prosesinə yardım məqsədilə Avropada Miqrasiya məsələləri üzrə Hökumətlərarası Komitə kimi yaradılmış Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı tədricən öz fəaliyyətini genişləndirərək diqqətim müxtəlif miqrasiya proseslərinə istiqamətləndirmişdir. Mövcud adım 1989- cu ildə qəbul etmiş Təşkilat coğrafi və proqram baxımından daha ümumi problemlərin həlli ilə məşğul olur və aşağıdakı sahələrdə fəaliyyət göstərir: miqrasiya problemlərinin həllində dövlətlərə praktiki köməklik göstərmək; miqrasiya vasitəsilə sosial və iqtisadi inkişafa yardım etmək; miqrasiya məsələlərinin başa düşülməsini yaxşılaşdırmaq; miqrantların şərafət və ləyaqətinə və onların rifah halına hörmətlə yanaşılmasına nail olmaq və s.

BƏT çərçivəsində əmək miqrasiyasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə, xüsusilə xaricdə işləyənlərin, əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsinə bir sıra konvensiya və tövsiyələr həsr olunmuşdur: Əməkçi-miqrantlarla bərabər rəftar haqqında 1925-ci il 19 saylı Konvensiya və 25 saylı Tövsiyə, Emiqrantların inspeksiyasına dair 1926-cı il Konvensiyası, Miqrantların pensiyalarının saxlanılmasına dair 1935-ci il 48 saylı Konvensiya, Əməkçi-miqrantlar haqqında 1949-cu il 97 saylı

haqqında 1952-ci il 102 sayh Konvensiya, Əmək və məşğulluq sahəsində ayn-seçkiliyə dair 1958-ci il 111 saylı Konvensiya, Sosial siyasət normalarının əsas məqsədlərinə dair 1962-ci il 117 sayh Konvensiya, Sosial təminat sahəsində ölkə vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq bərabərliyi haqqında 1962-ci il 118 sayh Konvensiya, Məşğulluq sahəsində siyasətə dair 1964-cü il 122 sayh Konvensiya, Miqrasiya və əməkçi- miqrantlara bərabər imkan və rəftarın təmin edilməsi sahəsində sui-istifadə haqqında 1975-ci il 143 sayh Konvensiya, Əməkçi- miqrantlar haqqında 1975-ci il 151 sayh Tövsiyə, Sosial təminat sahəsində hüquqların qorunmasının beynəlxalq sistemlərinin yaradılması haqqında 1982-ci il 157 sayh Konvensiya və 1983-cü il 167 sayh Tövsiyə və s.

Əmək miqrasiyasının və əməkçi-miqrantların hüquqi statusunun universal səviyyədə tənzimlənməsi üzrə ən mühüm beynəlxalq müqavilə 18 dekabr 1990-cı ildə Nyu-Yorkda BƏT-in himayəsi altında BMT Baş Məclisinin 45/158 sayh Qətnaməsi ilə qəbul olunmuş Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya hesab olunur. Konvensiya universal xarakter daşıya biləcək əsas normaları özündə əks etdirməklə əməkçi- miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarını təmin etmək məqsədilə qəbul edilmişdir.

Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri insan hüquqları üzrə qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərə müvafiq olaraq, bütün əməkçi-miqrantlara və onların ailə üzvlərinə hörmət etməli və onların hüquqlarının təminatçısı olmalıdırlar. Bu zaman əməkçi- miqrantlar arasında cinsinə, irqinə, dilinə, dininə və ya əqidəsinə, siyasi və ya digər baxışlarına, milli və etnik mənsubiyyətinə, vətəndaşlığına, yaşma, iqtisadi, sosial və ailə vəziyyətinə və ya digər əlamətlərinə görə ayn-seçkiliyə yol verilməməlidir.

Konvensiya ilə əməkçi-miqrantlara və onların ailə üzvlərinə verilən hüquq və əsas azadlıqlar kimi bunlar nəzərdə tutulmuş istənilən dövlətin ərazisini sərbəst tərk etmək hüququ, həmçinin mənzil ölkəsinə istənilən vaxt qayıtmaq və orada qalmaq hüququ, yaşamaq hüququ, işgəncə və qəddar, qeyri- insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və ya cəzalara məruz qalmamaq hüququ, köləyə çevrilməmək və asılı vəziyyətdə

saxlanılmamaq hüququ, məcburi və ya icbari əməyə cəlb edilməmək hüququ, fikir, vicdan və dini etiqad azadlığı, öz fikirlərini azad və maneəsiz ifadə etmək hüququ, şəxsi və ya ailə həyatının toxunulmazlığı hüququ, təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə sahib olduğu mülkiyyətdən əsassız məhrum edilmənin yolverilməzliyi, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, humanist rəftar və ləyaqətə hörmət edilməsi hüququ, məhkəmə və tribunallarda müvafiq dövlətin vətəndaşları ilə bərabərlik hüququ, törədildiyi zaman beynəlxalq hüquqa və ya dövlətdaxili qanunvericiliyə əsasən cinayət hesab olunmayan hərəkət və ya hərəkətsizliyin törədilməsində təqsirli qismində tanınmamaq hüququ, yalnız müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsinə görə həbs olunmaya məruz qalmamaq hüququ, kollektiv çıxarılmaya məruz qalmamaq hüququ, Konvensiyada təsbit olunmuş hüquqların pozulması zamanı mənsub olduğu dövlətin və ya bu dövlətin maraqlarını müdafiə edən digər dövlətin konsul və ya diplomatik nümayəndəlikləri tərəfindən yardım alınması və müdafiənin təmin olunması hüququ, hüquq subyektivliyinin tanınması hüququ, işə qəbul olunma və mükafatlandırılma yerli vətəndaşlar üçün müəyyən olunan hüquqlardan az olmayan hüquqlar əldə etmək hüququ, həmkarlar ittifaqlarına və ya assosiasiyalara sərbəst olaraq daxil olmaq hüququ, belə ittifaq və ya assosiasiyalardan yardım almaq, onların toplantı və tədbirlərində iştirak etmək hüququ, sosial təminat hüququ, tibbi yardım almaq hüququ, hər bir əməkçi-miqrant övladının ad, qeydiyyat və vətəndaşlıq almaq hüququ, təhsil hüququ, mədəni xüsusiyyətlərinə hörmət edilməsi hüququ, işlədiyi və ya tranzit keçdiyi dövlətdən müvafiq məlumatlar almaq hüququ.

Konvensiyanın VII hissəsi ilə bu sənədin tətbiq olunması üzərində nəzarət məqsədilə Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının qorunması üzrə Komitənin yaradılması nəzərdə tutulur.

Universal səviyyədə genişlənən və bununla da zəruri tənzimlənməyə ehtiyac duyulan əmək miqrasiyası son dövrlər regional səviyyədə də güclənmişdir. Əmək miqrasiyasının regional səviyyədə tənzimlənmə praktikasını təhlil edərkən, ilk növbədə Avropa regionunu qeyd etmək lazımdır. Dünyanın ən çox inkişaf etmiş ölkələrinin böyük hissəsinin bu regionda yerləşməsi.

həmçinin bu regionun daha gəlirli iş yerləri təklif etməsi burada əmək miqrasiyasının və onun subyektlərinin hüquqi statusunun tənzimlənməsini zəruri etmişdir.

Təkcə Qərbi Avropada qanuni olaraq ailə üzvləri ilə birgə 13 mln.-a yaxın miqrant yaşayır ki, bunların da 6,5 mln.-u əməkçi-miqrantlardır. Burada əsas immiqrant qəbul edən ölkələr AFR, Fransa, İsveçrə və Böyük Britaniyadır. Qərbi Avropa regionunu miqrant qəbul edən digər regionlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, göstərilən region bu kateqoriya əməkçilərin burada uzun müddətə qalması və tədricən daimi yaşayış yeri əldə etməsi ilə xarakterizə olunur. Belə ki, Qərbi Avropada əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əməkçi- miqrantların yerləşdiyi dövlətdə qalma müddəti orta hesabla 10 ildən yuxarı olur, AFR-də isə ölkə ərazisində olan əməkçi-miqrantların dördü birinin 20 ildən çox müddəidə ölkə ərazisində qalması hallarına rast gəlinir.

1977-ci il Konvensiyası (1983-cü ildə qüvvəyə minmişdir) Avropa regionunda əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi sahəsində qəbul edilmiş ən mühüm sənəd hesab olunur. Bu sənəd əməkçi-miqrantın hüquqi statusunun əsas aspektlərini müəyyən edir: muzzdlu əsaslarla əmək, tibbi və peşə şəhadətnaməsi, əmək müqaviləsi, yaşayış üçün sənədin verilməsi, əmək hüququ, yerdəyişmə, əməkçi-miqrantın məlumat almaq hüququ, əmək şəraiti, birləşmək hüququ, əmək haqqının əməkçi-miqrantın vətəndaşı olduğu ölkəyə göndərilməsi, tibbi və sosial sığorta, öz ölkəsinə qayıtma və s.

Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə, əməkçi-miqrant dedikdə, ödənişli əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə Razılığa gələn Tərəflərdən birinin onun ərazisində yaşamasına icazə verilmiş digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı başa düşülür. Konvensiya Avropa Şurasının bu Konvensiyanı ratifikasiya etmiş üzv-dövlətlərinin vətəndaşları olan əməkçi-miqrantlara münasibətdə tətbiq olunur (sərhəd rayonlarının əməkçi- miqrantları və mövsümi əməkçilər istisna olmaqla). Konvensiya ilə tənzimlənən əsas məsələlər Avropa Şurasının bu Konvensiyam ratifikasiya etmiş üzv-dövlətlərinin ərazisində yaşamaq və işləmək üçün icazə, yerdəyişmə azadlığı, sosial təminat və ailələrin birləşməsi ilə əlaqədardır.

Bunlarla yanaşı, Avropa İttifaqı ölkələrində əməkçi-miqrantların hüquqi statusu haqqında yaxşı təsəvvürə malik olmaq üçün bir sıra beynəlxalq müqavilə və sənədlərin müvafiq müddəalarını da analiz etmək lazımdır. Belə ki, əmək miqrasiyası, əməkçi-miqrantların əmək hüquqları, eləcə də onların hüquqi statusu barədə ümumi müddəalar Avropa İttifaqının çoxsaylı «törəmə» mənbələrində (reqlament, direktiv və tövsiyələrində) daha da konkretləşdirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Avropa İttifaqı ölkələrində miqrasiya proseslərini tənzim edən aşağıdakı reqlament və direktivləri göstərmək olar: Şuranın 15 oktyabr 1968-ci il Əməkçilərin Birlik daxilində sərbəst hərəkəti haqqında 1612/68 saylı Reqlamenti; Komissiyanın 29 iyun 1970-ci il Əmək fəaliyyətinin bitməsindən sonra əməkçilərin Aİ üzv-dövlətinin ərazisində qalmaq hüququ haqqında 1251/70 saylı Reqlamenti; Şuranın 14 iyun 1971-ci il Avropa Birliyi ərazisində hərəkət edən işçilər və onların ailələrinin sosial təminat rejiminin müəyyən edilməsi haqqında 1408/71 saylı Reqlamenti; Şuranın 15 oktyabr 1968-ci il Birliyin üzv-dövlətlərinin vətəndaşları olan əməkçilərin Birlik daxilində hərəkəti və yerləşməsinin məhdudlaşdırılmasının ləğvi haqqında 68/360 saylı Direktivi; Şuranın 25 iyul 1977-ci il Əməkçi-miqrantların uşaqlarının təhsili haqqında 77/486 saylı Direktivi, Avropa Birliyi Şurasının 21 may 1973-cü il 73/148 saylı İşədüzləmə, sahibkarlıq və xidmətlərin göstərilməsinə münasibətdə Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərinin vətəndaşlarının Birlik daxilində yerdəyişməsi və qalması üzrə məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasına dair Direktivi.

Əmək miqrasiyasının regional çərçivədə inkişaf etdiyi ikinci region kimi MDB məkanını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, MDB çərçivəsində inteqrasiya məkanının formalaşması prosesində yaranan ən mühüm aktual problemlərdən biri də əmək miqrasiyasının hüquqi tənzimlənmə mexanizminin işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Hesablamalara görə, 2000-ci ilin əvvəllərində MDB dövlətlərində daxili əmək miqrasiyası da nəzərə alınmaqla, hər il 10 milyona yaxın insan əmək miqrasiyasını həyata keçirir.

Əmək miqrasiyası və əməkçi-miqrantların sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 15 aprel 1994-cü il tarixli MDB Sazişinə müvafiq olaraq işçilərin cəlb edilməsi və onlara qoyulan tələblər beynəlxalq sazişlər nəzərə alınmaqla, iş düzəldiyi dövlət

tərəfindən müəyyən edilir. Göstərilən beynəlxalq-hüquqi sənəddə digər məsələlər - işçilərin əmək fəaliyyətinin işgötürənlərlə bağlanan müqavilə (kontrakt) əsasında rəsmiləşdirilməsi, haqqı ödənilən əmək vasitələrinin ikiqat vergiyə cəlb edilməməsi, bu vəsaitlərin işlə təmin edən dövlətin qanunvericiliyi və beynəlxalq sazişlərə müvafiq olaraq köçürülməsi kimi müddəalar öz əksini tapmışdır.

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində və əməkçi-miqrantların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası bir sıra digər dövlətlərlə miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi istiqamətində ikitərəfli çərçivədə əməkdaşlıq həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Qırğızıstan Respublikası Hökuməti arasında Əmək fəaliyyəti və əməkçi-miqrantların sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 23 aprel 1997-ci il Sazişi, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Ukrayna Nazirlər Kabineti arasında Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Ukrayna vətəndaşlarının və Ukrayna ərazisində müvəqqəti işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında 3 iyun 2004-cü il Sazişi, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Moldova Respublikası Hökuməti arasında Moldova Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Moldova Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında 21 aprel 2005-ci il Sazişi də xüsusi qeyd edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası tərəfindən də əmək miqrasiyası ilə əlaqədar münasibətlərin nizama salınması istiqamətində mühüm fəaliyyət həyata keçirilir. Belə ki, 18 dekabr 1990-cı il tarixli Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya Azərbaycan Respublikası özünün 11 dekabr 1998-cı il tarixli Qanunu ilə qoşulmuş və həmin Konvensiya müddəalarını özündə əks etdirən 28 oktyabr 1999-cı il tarixli «Əmək miqrasiyası haqqında» Qanununu qəbul etmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 iyul 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı (2006-2008-ci illər)» da qeyd edilən məsələləri kifayət qədər diqqətlə nəzərə almışdır. Proqramda dövlət miqrasiya

siyasətinin əsas məqsədlərindən biri kimi miqrantların öz hüquqlarını həyata keçirmək üçün şəraitin yaradılması müəyyən edilir. Miqrasiya siyasətinin əsas vəzifələrindən biri kimi isə miqrantların mövcud sosial qrupa adaptasiyasını sürətləndirən şəraitin yaradılması və miqrantların hüquqlarının müdafiəsi göstərilir. Dövlət miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı isə Azərbaycan Respublikasında yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası və yerli siyasətə uyğunlaşdırılması sisteminin yaradılması nəzərdə tutulur.

10.6. Turistlərin hüquqi statusu

Dövlətlərin iqtisadi və siyasi inteqrasiyasının daha da genişlənməsi turizm sferasında meydana çıxan münasibətlərin beynəlxalq və milli səviyyədə tənzimlənməsini tələb edir. Şübhəsiz ki, bütün bu məsələlərin həllində beynəlxalq turizmin iştirakçılarından biri qismində çıxış edən turistlərin hüquqi statusunun beynəlxalq və milli hüquqi aspektlərinin təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Turistlərin hüquqi statusundan danışarkən, ilk növbədə «turist» anlayışının tərfi verilməli, müvafiq şəxslərin dairəsi müəyyən edilməlidir. 1954-cü il tarixli Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında Konvensiyanın I-ci maddəsi də adətən yaşadığı dövlət istisna olmaqla, Konvensiyanın digər üzv- dövlətinin ərazisində istənilən 12 aylıq dövr ərzində 24 saatdan az, 6 aydan çox olmayan müddətdə (immiqrasiya etmək istisna olmaqla) qanunla icazə verilmiş əsaslar - turizm, əyləncə, idman, sağlamlıq, ailə vəziyyəti, təhsil, dini ziyarət və ya işgüzar məqsədlərlə qalan şəxsləri müəyyən edir. Bütün bunlarla yanaşı, bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki, göstərilən beynəlxalq-hüquqi aktda tərfi verilən «turist» anlayışı gömrük sərhədlərini müxtəlif məqsədlərlə (immiqrasiya etmək istisna olmaqla) keçən «sərnişin» termini ilə əvəz edilməlidir. Bu isə Konvensiyanın qəbul edilmə müddəti və şəraiti ilə müqayisədə son dövrlər turizmin daha geniş şəkildə inkişafı ilə əlaqədardır.

«Turist» termininin tərfinin verilməsində müvafiq regional beynəlxalq aktlar da çox fəal şəkildə iştirak edirlər. Belə ki, MDB Parlament Assambleyası tərəfindən 1994-cü ilin oktyabr ayının 29-da qəbul edilmiş Turizm sahəsində MDB iştirakçı- dövlətlərinin əməkdaşlığının əsas prinsipləri haqqında

Tövsiyəedici Qanunvericilik Aktında da «turist» termininin tərifı təsbit olunmuşdur. Belə ki, müvafiq Aktda turist statusunun əldə olunması üçün bir sıra meyarlar müəyyən edilmişdir. Onlara aşağıdakılar şamil olunur: səyahətin əyləncə və ya işgüzar məqsədlə həyata keçirilməsi; səyahətin zaman hədlərinin 24 saat-6 ay çərçivəsində məhdudlaşdırılması; turistin müvəqqəti olaraq gəldiyi yerdə ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmaması.

Əcnəbilərin konkret kateqoriyası kimi turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində Azərbaycan Respublikasının turizm sahəsində əməkdaşlığa dair bağladığı ikitərəfli müqavilələr də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin beynəlxalq- hüquqi aktlarda turistlərin ayn-ayrı hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı normalar mövcuddur. Məsələn, 1992-ci ilin noyabr ayının 2-də imzalanmış Türkiyə Respublikası Hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişin 2-ci maddəsində hər iki dövlətin vətəndaşlarının turist səyahətlərinə təminat verilməsi, 3-cü maddəsində bir-birlərinin turistləri üçün viza, sərəhəd və gömrük məsələlərinin qarşılıqlı şəkildə həll edilməsi, 5-ci maddəsində yeni turist marşrutlarının, növlərinin ikitərəfli əsaslarla inkişaf etdirilməsi məqsədilə öz səyahət strukturları arasında fəal əməkdaşlığın qurulması təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, adıçəkilən Sazişdə beynəlxalq turizmin inkişafı ilə bağlı digər müddəalar (turizmin inkişafı üçün reklam fəaliyyətlərinin qarşılıqlı surətdə həyata keçirilməsi, turizmin planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi, turist bazalarının təmiri, fəaliyyəti, orta q şirkətlərin yaradılması sahələrində əldə edilən təcrübədən istifadə olunması və s.) da vardır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, analoji normalar Azərbaycan Respublikasının digər ikitərəfli müqavilələrində də aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Nümunə qismində 26 avqust 1997- ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Polşa Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Bolqarıstan Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2 dekabr 1999-cu il tarixli Saziş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Ukrayna Hökuməti arasında 1 iyul 1999-cu il tarixli Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İtaliya Respublikası

Hökuməti arasında 25 sentyabr 1997-ci il tarixli Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Moldova Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 6 may 2004-cü il tarixli Saziş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Pakistan İslam Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 8 iyul 2004-cü il tarixli Saziş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 7 aprel 2005-ci il tarixli Sazişi vəs. göstərmək olar.

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, turizm sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlığı həyata keçirən universal və regional beynəlxalq təşkilatlar da turistlərin hüquqi statusunun müxtəlif aspektləri ilə bağlı müddəaların işlənilib hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müvafiq sferada mövcud olan beynəlxalq qurumlar - BMT və onun ixtisaslaşmış təsisatları (ÜST, BƏT, ÜMT, YUNESKO, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, YUNEP, YUNKTAD və s.), Ümumdünya Turizm Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Avropa İttifaqı, ATƏT, MDB, İslam Konfransı Təşkilatı, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Karib Dövlətləri Assosiasiyası, ASEAN, Ərəb Turizm İttifaqı, Cənubi Afrika İnkişaf Birliyi, Baltikyanı dövlətlərin turizm Təşkilatı və s. çərçivəsində qəbul edilən aktlar qeyd edilməlidir. Məsələn, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilmiş 1965-ci il tarixli Hökumətlərin turizmə yardım üzrə Təvsiyəsində təsbit edilən müddəalardan biri də turizmə ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması ilə bağlıdır. GUAM çərçivəsində qəbul edilmiş Yalta Xartiyasının 3-cü maddəsində təşkilat çərçivəsində əməkdaşlığın istiqamətlərindən biri kimi turizm göstərilir.

Turizm sahəsində mövcud olan beynəlxalq müqavilələrə gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq sferada vahid beynəlxalq-hüquqi sənədin mövcud olmamasına baxmayaraq, beynəlxalq turizmin ayrı-ayrı aspektləri ilə bağlı münasibətləri nizama salan normaları özündə birləşdirən mühüm beynəlxalq- hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Məsələn, Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında 1954-cü il Nyu-York Konvensiyası, Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında Konvensiyaya Turizmə aid məlumat xarakterli sənədlərin və materialların idxalı ilə əlaqədar Əlavə Protokol, 1981-ci il tarixli Beynəlxalq Mehmanxana

Qaydası, Səyahətə dair kontraktlar üzrə 1970-ci il Beynəlxalq Konvensiyası, 1973-cü il tarixli Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında Beynəlxalq Konvensiya, 23 dekabr 1993-cü il tarixli Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında MDB Konvensiyası və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası həmin beynəlxalq- hüquqi sənədlərin bir çoxunda iştirak etməklə, həm müvafiq milli qanunvericiliyini beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırır, həm də dövlətlərarası turizm bazarına inteqrasiya etmiş olur.

Mövcud anlayışın üzə çıxarılması və turistlərin hüquqi statusunun təsbitində müvafiq dövlətdaxili qanunvericilik aktları da özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, 4 iyun 1999-cu il tarixli «Turizm haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində turist statusunun əldə olunması üçün şəxsin müvafiq terminin tətbiqi dairəsinə aid edilməsi - istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, idraki (tarix və mədəniyyət sərəvətlərindən bəhrələnmə və sair), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə getdiyi ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti ilə, 24 saatdan 12 ayadək müddəidə müvəqqəti olması tələb olunur.

Turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər özündə, həmçinin onların müxtəlif sferada mövcud olan hüquq və vəzifələrini də birləşdirir. Həmin hüquq və vəzifələr müxtəlif beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən milli qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir.

Burada əsas sənəd qismində Ümumdünya Turizm Təşkilatının VI sessiyasında qəbul olunmuş 1985-ci il tarixli Turizm Xartiyası və Turist Məcəlləsi çıxış edir. Sənədin belə adlandırılmasında başlıca məqsəd müvafiq sahədə dövlətlərin, o cümlədən turistlərin hüquq və vəzifələrinin ayrıca şəkildə ifadə olunmasıdır. Ona görə də Turizm Xartiyası turizm və onun inkişafı ilə bağlı birbaşa dövlətlərə münasibətdə normaları müəyyən etsə də, Turist Məcəlləsi sırf turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi baxımından zəruri müddəaları özündə əks etdirir. Belə ki, göstərilən Məcəllənin bir sıra müddəaları turistlərin davranışlarına münasibətdə nəzərdə tutulan vəzifələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi turistlərin aşağıdakı vəzifələrini göstərmək olar: öz davranışları ilə milli, beynəlxalq səviyyədə xalqlar arasında dostluq və qarşılıqlı

anlaşmaya kömək etmək, bununla da sülhün qorunmasına yardım göstərmək; tranzit və müvəqqəti getdiyi yerlərdə bərqərar olan siyasi, sosial, əxlaqi və dini quruluşa hönnət etmək, qüvvədə olan qanun və qaydalara tabe olmaq; yerli əhalinin adətlərinə, etiqadlarına və hərəkətlərinə münasibətdə daha böyük ehtiram göstərmək və onlann təbii və mədəni əmlakına hörmətlə yanaşmaq; turistlər və yerli xalqlar arasındakı iqtisadi, sosial və mədəni fərqlərin nəzərə çarpdırılmasından çəkinmək; bəşəriyyətin ümumi irsinin ayrılmaz hissəsi olan yerli xalqın (turistləri qəbul edən) mədəniyyətinə həssas olmaq; fahişəlik məqsədilə digərlərinin istismarına mane olmaq; narkotik vasitələrin və digər qadağan edilmiş preparatların ticarəti, daşınması və istifadə edilməsindən çəkinmək.

Həmin vəzifələrlə yanaşı, turistlərin müəyyən hüquqları da mövcuddur. Onlara aşağıdakılar aid edilir: onların səyahətləri zamanı verilən imkan və şərtlər, müvəqqəti getdikləri rəsmi turizm təşkilatları, turist xidmətlərinin tədarükçüləri barədə obyektiv, dəqiq və müfəssəl məlumat almaq; şəxsi və öz əmlaklarının təhlükəsizliyi, istehlakçı kimi onların hüquqlarının müdafiəsi; özünü xüsusilə yerləşdirmə vasitələrində, ictimai qida və nəqliyyatda biruzə verən müvafiq ictimai gigiyenanın qorunması, infeksiya xəstəliklərinin və bədbəxt hadisələrin qarşısının alınması üzrə səmərəli tədbirlər barədə məlumatlandırılma, həmçinin səhiyyə xidmətindən maneəsiz istifadə imkanlarının həyata keçirilməsi; ölkənin daxilində, o cümlədən xarici ələmlə təxirəsalınmaz və səmərəli şəkildə ictimai əlaqədə olmaq; turistlərin hüquqlarının müdafiəsi üçün zəruri olan inzibati, hüquqi prosedurlar və təminatlar; öz dinlərinə etiqad etmək imkanları və bu məqsədlər üçün müvafiq şəraitin mövcudluğu.

Turizmle bağlı ayn-ayrı münasibətlərin tənzimlənməsi, o cümlədən turistlərin müvafiq ölkə daxilində hüquq və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi dövlətdaxili qanunvericilik aktlarının bir hissəsi sayılır. 4 iyun 1999-cu il tarixli «Turizm haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsində turistlərin getdiyi ölkəyə daxil olma, orada qalma qaydaları, yerli əhalinin adətləri, dini mərasimlər, müqəddəs yerlər, xüsusi mühafizədə olan təbiət, tarix, mədəniyyət abidələri və digər turizm obyektləri, ətraf mühitin vəziyyəti barədə zəruri və dürüst informasiya almaq, həmin yerdə müəyyən məhdudiyətlər nəzərə alınmaqla, hərəkət- yerdəyişmə hüququndan, turizm ehtiyatlarından sərbəst istifadə

etmək, həyatının və sağlamlığının qorunması üçün təxirəsalınmaz tibbi yardım alınması hüququna malik olmaq, getdiyi ölkənin (yerin) hakimiyyət və yerli özünüidarə orqanlarından hüquqi və digər ləxirəsalınmaz yardım növləri göstərilməsində kömək almaq və s. hüquqları mövcuddur.

10.7. Diplomatik müdafiə

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyətinin əsas istiqamətlərindən biri diplomatik müdafiə problemidir. Diplomatik müdafiə ilə əlaqədar məsələlər əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarının təminatında mühüm yer tutmaqla, son nəticədə «əcnəbilər hüququ»nun mürəkkəb, kompleks bir institutu kimi formalaşmışdır. Əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən mühüm prinsip kimi əcnəbilərin vətəndaşlığı olduğu dövlət tərəfindən diplomatik müdafiə edilməsi prinsipinin çıxış etməsi bu nöqtəyi-nəzərdən xüsusi qeyd edilməlidir. Diplomatik müdafiə beynəlxalq hüququn elementar prinsipidir. Bu öz ifadəsini İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 7-cü maddəsində tapmışdır. Belə ki, orada göstərilir ki, bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdir və heç bir fərq qoyulmadan qanun qarşısında eyni dərəcədə müdafiə olunmaq hüququna malikdir. Bütün insanların bu Bəyannaməni pozan hər cür ayrı-seçkilikdən və belə ayrı-seçkiliyə təhrikdən eyni dərəcədə müdafiə olunmaq hüququ vardır. Eyni zamanda, 13 dekabr 1985- ci il tarixli Yaşadıqları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında Bəyannamənin 14-cü maddəsində deyilir ki, hər hansı əcnəbiyə istənilən vaxt vətəndaşı olduğu dövlətin konsulluğu və ya diplomatik nümayəndəliyi ilə, yaxud onlar yoxdursa, yaşadıqları dövlətdə vətəndaşı olduqları dövlətin mənafeələrini müdafiə etmək həvalə olunmuş hər hansı digər dövlətin konsulluğu, yaxud diplomatik nümayəndələri ilə əlaqə yaratmaq azadlığı verilməlidir. Ənənəvi pozitivist nəzəriyyəyə əsasən vətəndaşlıqla ifadə olunmuş əlaqə dövlətə öz vətəndaşlarını digər dövlətlərin qəsdindən qorumaq hüququ verir. Bu, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Daimi Palatasının 1924-cü il Qətnaməsində beynəlxalq hüququn elemenlar prinsipi kimi təsbit edilmişdir. Diplomatik müdafiə, ilk növbədə, müəyyən dövlətin

vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə münasibətdə əcnəbilər rejiminə əməl edilməsini təmin etmə məqsədi daşıyır.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında diplomatik müdafiə ilə əlaqədar 3 elmi konsepsiya mövcuddur: klassik, müasir (obyektivist) və qarışıq. Klassik konsepsiya tərəfdarları (E.Borçard və Q.Briqqş) İsveç hüquqşünası və diplomatı Emere de Vattelın mövqeyindən çıxış edərək qeyd edirlər ki, kim vətəndaşla pis rəftar edərsə, onda həmin vətəndaşı himayə edən dövlət birbaşa təhqir edilir. Bu konsepsiyaya görə dövlətin Özü bu zaman zərər nəticəsində «zərərçəkmiş» sayılır və bununla da bilavasitə diplomatik müdafiə hüququ əldə edir. Cavabdeh dövlət ziyanın əvəzini iddiaçı dövlətin fiziki və ya hüquqi şəxslərinə deyil, dövlətin özünə ödəməlidir.

Obyektivist konsepsiyaya görə (Ssel, Pohtis, La Pradel) cavabdeh dövlətin hüquqazidd aktına görə ziyan dövlətə deyil, fiziki və hüquqi şəxslərə dəyir, buna görə də dəymiş ziyanın ödənilməsini həmin fiziki və hüquqi şəxs tələb edə bilər. Onların fikrincə, fiziki (hüquqi) şəxslərin vətəndaşlığı heç bir əhəmiyyətə malik deyildir və istənilən dövlət onlara münasibətdə diplomatik müdafiəni həyata keçirə bilər.

Nisbətən sonralar yaranmış «qarışıq» konsepsiya (Dyubi, Perren) hər iki nəzəriyyəni bu və ya digər dərəcədə birləşdirir. Onun tərəfdarları hesab edirlər ki, hüquqazidd əməl nəinki fiziki (hüquqi) şəxsə, həmçinin dövlətə dəyir, buna görə də dəymiş ziyanın ödənilməsini tələb etmək həm fiziki (hüquqi) şəxsə, həm də onların vətəndaşı olduğu dövlətə mənsubdur.

Qarışıq konsepsiyanın tərəfdarlarının mövqeyinə görə, fiziki (hüquqi) şəxslər beynəlxalq hüququn subyektii deyil və buna görə də beynəlxalq instansiyalara iddia irəli sürə bilməzlər, ancaq dövlətlər onları müdafiə edə bilər. Cavabdeh dövlət tərəfindən fiziki (hüquqi) şəxsə zərərin ödənilməsi iddiaçı dövlətin iddiasını təmin edir və mübahisəyə son qoyur.

18 aprel 1961-ci il tarixli Diplomatik münasibətlər haqqında Vyana Konvensiyasının 3-cü maddəsində diplomatik nümayəndəliyin mühüm funksiyalarından biri kimi beynəlxalq hüquqla yol verilən hədlərdə təmsil etdiyi dövləti və onun vətəndaşlarını olduğu dövlətdə müdafiə etmək göstərilir. Bundan başqa, 23 aprel 1963-cü il tarixli Konsul münasibətləri haqqında

Vyana Konvensiyasının 5-ci maddəsinin a, e, q, h, i bəndlərində bu hüququn həyata keçirilməsi qaydası müəyyən edilmişdir. Həmin müddəə Azərbaycan Respublikasının 1993-cü il tarixli Konsul Nizamnaməsində və Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə də əks olunmuşdur.

Beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərdən diplomatik müdafiə bir sıra şərtlər daxilində həyata keçirilə bilər. 1961-ci il Vyana Konvensiyasında bu, ümumi şəkildə 3-cü maddədə «beynəlxalq hüquqla yol verilən həddə» həyata keçirilməsi kimi göstərilmişdir.

Eyni zamanda, diplomatik müdafiə və himayəçilik anlayışları da fərqləndirilməlidir. Bu da ədəbiyyatda müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edilir. Əgər himayəçilik dövlətin özünün xaricdə olan vətəndaşlarına olduqları dövlətdə onların hüquqlarının həyata keçirilməsi məqsədilə himayə edilməsi, müdafiə edilməsi, havadarlıq edilməsi məqsədilə həyata keçirilirsə, diplomatik müdafiə anlayışına mühüm faktın olması, məsələn, olduğu dövlət tərəfindən diplomatik müdafiə edən dövlətin vətəndaşlarının hüquqlarının pozulması və buna cəhdin mövcudluğu, bu isə diplomatik müdafiə edən dövlətin öz vətəndaşlarını müdafiə etmək məqsədilə bu hüquqların pozulmasının qarşısını almaq və həmin vətəndaşlara münasibətdə onların olduqları dövlətin hüquqazidd hərəkətlərinin qarşısını almaq məqsədilə zəruri hüquqi tədbirlər görməyi tələb edir.

Diplomatik müdafiə ilə əlaqədar mühüm məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, dövlətin və onun vətəndaşlarının hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi beynəlxalq hüququn əsas norma və ümumtanınmış prinsiplərinə, o cümlədən dövlətlərin suveren bərabərliyi, güc tətbiq etməmək və güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri əsasında həyata keçirilməlidir. Diplomatik müdafiə hüququ dövlət suverenliyindən irəli gəlməklə bərabər, diplomatik müdafiəni həyata keçirən dövlət öz vətəndaşlarına münasibətdə onların olduğu dövlətin öz beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməyə nail olmağa çalışır. Diplomatik müdafiə dinc xarakter daşıyır. Silahlı müdaxilə, o cümlədən digər növ müdaxilə diplomatik müdafiə vasitəsi kimi beynəlxalq hüquqda tanınmır.

Diplomatik müdafiə hər bir dövlətin dövlət suverenliyindən irəli gələn bir hüququdur. Bununla əlaqədar

məsələlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da əks olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 53-cü maddəsinin 3-cü hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası onun ərazisindən kənarında müvəqqəti və ya daimi yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqi müdafiəsinə təminat verir və onlara hamilik edir.

Diplomatik müdafiədən danışarkən 1868-ci il Argentina hüquqşünası və diplomatı olan Karlos Kalvonun nəzəriyyəsi qeyd edilməlidir. Bu nəzəriyyəyə görə dövlətin hökuməti daxili nizamsızlıq və ya müharibələr zamanı əcnəbilərə vurulmuş ziyanı görə məsuliyyət daşıyır (hökumətin birbaşa fəaliyyəti nəticəsində vurulmuş zərərdən başqa). K.Kalvoya görə, dövlətlərin hüquq bərabərliyi diplomatik müdaxiləni yolverilməz edir. Latın Amerikasına dövlətlərində belə bir hal geniş yayılmağa başlamışdır ki, dövlətin əcnəbilərə qarşı məsuliyyəti özünün vətəndaşlarına qarşı məsuliyyətindən çox ola bilməz.

Mühüm məsələlərdən biri də vətəndaşlığı olmayan şəxslərə diplomatik müdafiənin göstərilməsidir. Vətəndaşlığın olmaması, başqa sözlə desək, şəxsin bu və ya digər dövlətlə sabit əlaqəsinin olmaması vətəndaşlığı olmayan şəxslərin diplomatik müdafiəyə iddia etməsini kifayət qədər mürəkkəbləşdirir. Bununla əlaqədar məsələlər konkret şəraitdən asılı olaraq həll edilməlidir. Məsələn, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə diplomatik müdafiə həmin dövlətin dövlət və ya hərbi qulluğunda olduğu hallarda və xaricdə xidməti vəzifələri ilə əlaqədar göstərilə bilər. Bununla əlaqədar müddəalar 1954-cü il Apatridlərin statusu haqqında Konvensiyada göstərilmişdir. Belə ki, 16-cı maddənin 3-cü bəndində deyilir ki, hər bir apatrid onun adətən yaşadığı ölkədən əlavə bütün ölkələrdə məhkəməyə müraciət etmək hüququ ilə əlaqədar məsələlər barəsində onun adətən yaşadığı ölkənin vətəndaşları üçün yaradılan şəraitlə təmin ediləcəkdir. 14-cü maddədə qeyd edilir ki, apatridlər hər hansı Razılığa gələn Dövlətin ərazisində adətən yaşadıkları ölkənin vətəndaşlarının həmin ərazidə təmin edildikləri müdafiə ilə təmin ediləcəklər. Bundan başqa, 23-cü maddədə hökumət yardımı ilə əlaqədar müddəalar vardır. 25-ci maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, apatridlərin hər hansı bir hüquqdan istifadə etməsi üçün adətən bu apatridlərin müraciət edə bilmədikləri xarici dövlətin

hakimiyyət orqanlarının yardımına ehtiyac olduqda, xatırlanan apatridlərin ərazisində yaşadıkları Razılığa gələn Dövlətlər belə yardımı onlara öz hakimiyyət orqanlarına göstərməsi üçün tədbirlər görəcəklər. Bütün bunlar vətəndaşlığı: olmayan şəxslərin diplomatik müdafiə edilməsinin əsaslılığını sübut edir. Bir sıra alimlər isə hesab edir ki, müasir mərhələdə vətəndaşlığı olmayan şəxslərə ərazisində qanuni yaşadıkları dövlət tərəfindən diplomatik müdafiə edilməsi haqqında beynəlxalq adət xüsusiyyətində norma formalaşmışdır.

Diplomatik müdafiə hüququ nəzəriyyə və praktikada dövlətin diskresion hüququ kimi nəzərdən keçirilir. Yəni, dövlət müəyyən konkret halda diplomatik müdafiə təqdim edib- etməməsi məsələsini özü həll edə bilər. Bu konsepsiya bir sıra beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarlarında da öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Daimi Palatasının Mavrommatis işi (1924-cü il) üzrə Qərarında deyilir ki, öz vətəndaşlarından birinin hüquqlarını müdafiə edən dövlət mahiyyətcə özünəməxsus olan hüququ, onun vətəndaşlarına münasibətdə beynəlxalq hüquq normalarına hörmət edilməsini təmin etmək hüququnu müdafiə edir. Beynəlxalq Məhkəmənin Barselona şirkəti işi üzrə Qərarında da bu konsepsiya öz təsdiqini tapmışdır. Burada deyilirdi ki, dövlət diplomatik müdafiənin təqdim edilməsini, onun həcmi və həmçinin onun kəsilməsi halını müəyyən edən təkşəxslə hakimi qismində nəzərdən keçirilməlidir. Bu planda o, həyata keçirilməsi siyasi və ya digər xarakterli mülahizələrlə müəyyən olunan öz diskresion səlahiyyətlərini saxlamış olur.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, diplomatik müdafiə beynəlxalq hüququn elementar prinsipi və mühüm institutudur, bunun vasitəsilə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarının və qanuni maraqlarının təmin edilməsi həyata keçirilir. Aydın ki, burada söhbət olduqları dövlət tərəfindən pozulmuş hüquqların və qanuni maraqların bərpasından gedir. Həmçinin diplomatik müdafiə dövlətin ayrılmaz hüququ olmaqla bərabər, hər bir vətəndaşlığı olmayan şəxsin və əcnəbinin hüquqları kompleksində mühüm yer tutur. Dövlət öz vətəndaşlarının hüquqlarına təminat vermək nöqtəyi-nəzərdən digər dövlət tərəfindən özünün beynəlxalq öhdəliklərini pozaraq

həmin şəxslərin hüquqlarını pozduğu hallarda, bundan imtina etməsi əsaslı deyildir. Bu, həmin şəxslərin dövlətlə sabit əlaqəsinin olması amili ilə bağlıdır.

10.8. Sığınacaq hüququ

Əcnəbilərin azadlıq və təhlükəsiz yaşamaq hüququ ilə sıx bağlı bir problem kimi sığınacaq hüququ və onunla əlaqədar məsələlərin təhlilinə hüquq ədəbiyyatlarında geniş yer verilir. Sığınacaq hüququnun ayrıca öyrənilməsi həm bu hüququn yalnız əcnəbilərə məxsus olması, həm də insan hüquq və azadlıqlarının təminatında çox mühüm amilə çevrilməsi ilə izah edilməlidir. Ədəbiyyatda göstərilir ki, sığınacaq hüququ öz Ölkəsində və ya digər ölkələrdə özünün baxışları və fəaliyyətinə görə təqib olunan şəxslərə digər dövlət tərəfindən onun ərazisində təhlükəsiz yaşamaq hüququnun verilməsidir (L.N.Qalenskaya). Daha sonra, qeyd edilir ki, sığınacaq hüququ siyasi motivlərlə təqib olunan şəxsin digər dövlətdə beynəlxalq hüquq normalarında təsbit olunan əsas hüquq və azadlıqlarına təminat verən təhlükəsiz yaşamaq hüququnun verilməsi ilə bağlıdır (O.I.Tiunov). Bundan başqa, göstərilir ki, sığınacaq öz vətəninə siyasi, dini və digər motivlərlə təqib olunan əcnəbi vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə olduğu dövlət tərəfindən verilən himayəçiliyi əks etdirməklə, dövlət suverenliyinə əsaslanan müstəqil hüquqi instituttur. İ.İ.Lukaşuk isə sığınacaq hüququnu beynəlxalq hüquqla tanınan və dəstəklənən konstitusiyaya hüququnun ümumtanınmış institutu kimi qeyd edir.

Diplomatik sığınacaq siyasi təqiblərə məruz qalan şəxsə xarici dövlətin diplomatik və ya konsul nümayəndəliyinin binasında, xarici hərbi gəmi və hava gəmisində, hərbi baza və düşərgələrin ərazisində sığınacağın verilməsidir. Bu növ sığınacaqdan yalnız Latın Amerikasının ölkələrinin praktikasında istifadə edilir ki, hətta bununla bağlı münasibətləri nizama salan Sığınacaq haqqında 1928-ci il Havana Konvensiyası, 1954-cü il Diplomatik sığınacaq haqqında Karakas Konvensiyası da qəbul edilmişdir. Belə ki, 1928-ci il Konvensiyası müəyyən şərtlər nəzərə alınmaqla, təqibə məruz qaldığı dövlətin ərazisini qısa bir müddətdə tərk etmiş siyasi cinayətkarlara diplomatik və ya konsulluq nümayəndəliklərində, hərbi gəmilərdə diplomatik

sığınacaq verilməsi imkanını nəzərdə tutur. Bundan əlavə, həmin Konvensiyada diplomatik sığınacağın verilməsinin aşağıdakı şərtləri müəyyən edilmişdir: diplomatik sığınacaq yalnız bu hüququ tanıyan dövlət tərəfindən təmin edilir; o, şəxsin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti meydana çıxan zaman fəvqəladə hallarda verilir; diplomatik agent, hərbi gəminin, düşərgənin və ya təyyarənin komandiri diplomatik sığınacaq faktı barədə yerli hakimiyyət orqanlarına dərhal məlumat verməlidir; müvafiq dövlət şəxsin gizlədilməsinin təxirəsalınmadan aradan qaldırılmasını, diplomatik agent isə öz növbəsində mövcud şəxsin təhlükəsizliyinin təmin olunmasını tələb edə bilər; gizlədilmə heç də şəxsi iş müvafiq dövlətin ərazisindən çıxarılması və ya onun sərhədlərinin yaxınlığında yerləşdirilməsi ilə müşayiət edilməməlidir; diplomatik sığınacaqdan istifadə zamanı gizlənən şəxsin ictimai təhlükəsizliyə zidd fəaliyyətlə məşğul olmasına yol verilməməlidir; dövlət sığınacağın verilməsinə münasibətdə hər hansı xərclərə görə məsuliyyət daşımır.

Diplomatik sığınacaq haqqında 1954-cü il Konvensiyasının 1-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, ərazi yu riskli vəziyyətə həyata keçirən dövlət mövcud sənədin müddəalarına uyğun olaraq, siyasi səbəblərə və siyasi hüquqpozmalara görə axtarışda olan şəxslərə nümayəndəliklərdə, hərbi gəmilərdə, hərbi düşərgə və ya hava gəmilərində verilmiş sığınacağa hörmət etməlidir. Göstərilən sənədlərdən əlavə, diplomatik sığınacaqla bağlı müddəaları özündə birləşdirən digər regional beynəlxalq-hüquqi sənəd - 1939-cu il tarixli Sığınacaq haqqında Cənubi Amerika Konvensiyası da adıçəkilən sığınacaq növünün verilmə əsaslarını müəyyən edir. Onun təqdim edilməsi üçün əsas qismində isə siyasi səbəblər və ya siyasi cinayətlərin törədilməsinə görə təqib edilmə hesab olunur. Lakin siyasi cinayət meyarının müəyyənləşdirilməsi isə diplomatik sığınacağı təqdim edən dövlət tərəfindən həyata keçirilməlidir. Sığınacaq əldə etmiş qaçqın isə yerli hakimiyyət orqanlarının əleyhinə yönəlmiş hərəkət etməməli və ya siyasi fəaliyyətlə məşğul olmamalıdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, diplomatik sığınacaqla bağlı bütün dünya ölkələrini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: onu tanımayan və istifadə etməyən dövlətlər (dünyanın əksər ölkələri);

öz ərazisində diplomatik sığınacağa imkan verməyən, amma özü bu növ sığınacağı xaricdə təqdim edən ölkələr (Fransa, ABŞ, İngiltərə); öz ərazisində onun təqdim olunmasına şərait yaradan və həmin sığınacağı verən dövlətlər (1928-ci il Diplomatik sığınacaq haqqında Havana Konvensiyası əsasında əksər Latın Amerikasına ölkələri); Özləri diplomatik sığınacaq verməyən, lakin onun ərazisində sığınacağın verilməsinə icazə verən dövlətlər (Latın Amerikasının bəzi dövlətləri, Yunanıstan).

Bundan başqa, sığınacağın bu növünün verilməsini birbaşa rədd edən normada - 1961-ci il tarixli Diplomatik münasibətlər haqqında Vyana Konvensiyasının 41-ci maddəsinin 3-cü bəndində deyilir ki, diplomatik nümayəndəliklərin binaları onların funksiyaları ilə bir araya sığmayan məqsədlər naminə istifadə edilə bilməz. Analoji norma Konsulluq münasibətləri haqqında 1963-cü il Vyana Konvensiyasının 55-ci maddəsinin 2-ci bəndində də nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə, digər dövlətin ərazisində diplomatik və konsulluq nümayəndəliklərdə siyasi sığınacaq verilməsi praktikası beynəlxalq hüququn prinsipləri və mövcud nümayəndəliyin fəaliyyət məqsədlərinə zidd olmaqla yanaşı, bir sıra hallarda beynəlxalq münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Ərazi sığınacağına gəldikdə isə, burada söhbət öz dövlətində ona qarşı olan təqiblərdən qorunmaq üçün digər dövlətin ərazisində siyasi sığınacaq axtarmaq və ondan istifadə etmək hüququndan gedir. Bu isə siyasi motivlərə görə təqiblərdən qorunmaq məqsədilə şəxslərin özünə sığınacaq axtarması ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət suverenliyinə əsaslanan sığınacaq institutu müstəsna olaraq siyasi xarakter daşıyır. Bundan əlavə, sığınacaq hüququnun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də siyasi sığınacağın verilməsi barədə maraqlı tərəfin ərizə ilə müraciət etməsi halının mövcudluğudur.

Ərazi sığınacağının tərkib hissəsi sayılan «siyasi sığınacaq» və «sığınacaq» anlayışları arasında əlaqənin üzə çıxarılması da aparılan tədqiqatın bir hissəsini təşkil edir. Belə ki, əgər siyasi sığınacağı hərfən təhlil etsək, onun yalnız siyasi təqiblərə məruz qalan şəxslərə verilməsi qənaətinə gələ bilərik. Lakin ayrı-ayrı dövlətlərin nəzəri və praktiki təcrübəsi sübut edir ki, siyasi sığınacaq tez-tez öz ölkəsində nəinki siyasi, həmçinin

milli, etnik, dini əlamətlərə görə təqiblərə məruz qalan şəxslərə verilir. Bundan əlavə, siyasi sığınacağı siyasi hüquqlar kontekstində qiymətləndirmək olar. Çünki mövcud hüququn verilməsində əsas siyasi hüquqların pozulması və müvafiq problemin məhz siyasi hüquqlarla əlaqələndirilməsi özünü daha çox biruzə verir.

Sığınacaq hüququnun əsasında dövlət suverenliyi durur. Suverenlik isə dövlətin daxilində tara hakimiyyətlik və beynəlxalq münasibətlərdə hər hansı hakimiyyət orqanından asılı olmayaraq mövcudluğu göstərir. Lakin bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki, suverenlik və beynəlxalq hüquq aydın şəkildə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edirlər. Sığınacaq hüququna münasibətdə dövlət suverenliyinə gəldikdə isə, onun tərəfindən sığınacağın kimə verilməli olması müstəqil şəkildə müəyyən edilir. Bu isə sığınacağın təqdim edilməsinin dövlətin vəzifəsi deyil, hüququ olması müddəasını tamamilə təsdiq edir. Eyni zamanda sığınacaq hüququ fərdin subyektiv imkanı olduğundan qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənmə tendensiyasını da nəzərə almaq lazımdır. Həmin hüquqi münasibətlər isə şəxsin sığınacaq dövlətinə gəlməsi, sığınacaq axtaran şəxsə onun vətəndaşı olduğu dövlət arasında, sığınacaq verən dövlətlə həmin şəxs arasında və şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətlə sığınacaq verən dövlət arasında yaranmaqla özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, siyasi sığınacağın verilməsi öz-özlüyündə müəyyən nəticələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Həmin nəticələr isə daha çox şəxsin sığınacaq aldığı dövlətin fəaliyyət praktikasında təzahür edir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir: sığınacaq vermiş dövlətin müvafiq kateqoriya şəxsi verməmək öhdəliyi; mövcud dövlətin sığınacaq verdiyi şəxsin hüquqlarının xaricdə pozulması halında birincinin kvazidiplomatik müdafiə hüququ əldə etməsi; sığınacaq alan şəxsin fəaliyyətinə görə bu statusu vermiş dövlətin məsuliyyət daşması; şəxsin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; sığınacaq alan şəxsə əsas insan hüquq və azadlıqlarının verilməsi,

BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1967-ci ildə qəbul eldiyi Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamənin 1-ci maddəsinə əsasən sığınacaq verilməsi dövlətin hüququ kimi göstərilmişdir. Müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparan şəxslər də daxil olmaqla,

hər bir şəxsə verilən sığınacağa bütün digər dövlətlər hörmət etməlidirlər. Adıçəkilən Bəyannaməyə uyğun olaraq, sığınacağın verilməsini istisna edən aşağıdakı hallar müəyyənləşdirilmişdir: bərəsində sülh əleyhinə cinayətlər, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri törətməsinə ciddi şübhələrin olduğu şəxsin müraciət etdiyi; BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd fəaliyyətlə məşğul olan şəxs tərəfindən sığınacaq alınması ilə bağlı müraciətin təqdim edildiyi təqdirdə.

Bundan əlavə, 3-cü maddənin tələbinə əsasən sığınacaq əldə etmək istəyən şəxslərə münasibətdə sərəhədi keçməyə icazə verilməsindən imtina, yaxud sığınacağı axtardığı əraziyə daxil olduğu təqdirdə, onun təqibə məruz qalacağı güman edilən dövlətə çıxarılması və ya məcburi qaytarılması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinə yol verilmir. Lakin həmin maddənin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq, yuxarıda göstərilən müddəa bir sıra hallarda - milli təhlükəsizliyin müdafiəsi və ya əhalini qorumaq məqsədilə (məsələn, insanların kütləvi axını zamanı) istisna edilir.

1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin, 1967-ci il tarixli Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamənin, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının müddəalarını inkişaf etdirən Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilən 1977-ci il tarixli Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamədə birbaşa göstərilir ki, Avropa Şurası üzvləri - 1951-ci il Qaçqınların statusu haqqında Konvensiyanın iştirakçıları irqi, dini, vətəndaşlıq əlamətinə görə, müəyyən sosial qrupa mənsubiyyətinə görə, siyasi əqidəsinə görə təqib olunmaq üçün əsaslı təhlükə hiss edən şəxsə, həmçinin humanist məqsədlərlə sığınacaq almaq üçün müəyyən şərtlərə cavab verən şəxslərə sığınacaq vermək hüququna malikdirlər.

Ərazi sığınacağı, o cümlədən siyasi sığınacaq sahəsində mövcud olan normalardan danışıarkən, regional sənədləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, 1967-ci il Qətnaməsində Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi üzv-dövlətlərin hökumətlərinə onların ərazisində sığınacaq axtaran şəxslərə münasibətdə xüsusilə liberal və humanist ruhda fəaliyyət göstərməyi, lakin milli təhlükəsizliyi müdafiə etmək və cəmiyyəti ciddi təhlükələrdən qorumağı tövsiyə etmişdir. Göstərilənlərlə

bərabər, Avropa Şurası çərçivəsində sığınacaqqla bağlı digər sənədlər - Sığınacaq hüququ haqqında 1977-ci il tarixli Parlament Assambleyasının 817 sayılı Təvsiyəsi və Sığınacağa dair milli prosedurların razılaşdırılması haqqında Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 1981-ci il Təvsiyəsi də müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sonuncu sənədə əsasən sığınacaq verilməsilə bağlı bütün ərizələr obyektiv və qərəzsiz şəkildə baxılmalıdır.

Sığınacaq hüququ institutu həm də dövlətdaxili məsələ olduğundan, bu sferada qəbul edilmiş milli qanunvericilik aktları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müvafiq institutla bağlı normaların milli səviyyədə ləsbət edilməsi bir tərəfdən beynəlxalq- hüquqi sənədlərdə olan ümumi xarakterli müddəaları konkretləşdirir, digər tərəfdən isə hər bir konkret dövlətdə siyasi sığınacağın həyata keçirilməsi mexanizminin işlənilməsinə gətirib çıxarır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 70-ci maddəsində hamıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi sığınacaq verməsi barədə müddəa təsbit edilmişdir. Bununla yanaşı həmin maddənin II hissəsində qeyd edilir ki, siyasi əqidəsinə görə, habelə Azərbaycan Respublikasında cinayət sayılmayan əmələ görə təqib edilən şəxslərin başqa dövlətə verilməsinə yol verilmir.

TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 46 cilddə. Bakı, Azəmaşr, 1997-2013.
2. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М., Известия, 2003,712 с.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2012,56 s.
4. Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq konvensiyaların milli qanunvericilikdə təsbiti. E.Süleymanovanın redaktəsi ilə. Bakı, Qanun, 2003,58 s.
5. Abdullayev Ə., Azarov A., Hüfner K., Röyter V. İnsan hüquqları: beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri. Bakı, 2008,487 s.
6. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı, «Zərdabi LTD» MMC, 2013,664 s.
7. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Bakı, «Zərdabi LTD» MMC, 2012,416 s.
8. Avropa Şurası hüququ. Pan-Avropa hüquqi məkanına doğru. Bakı, 2006,272 s.
9. Avropada ifadə azadlığı. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsi ilə bağlı məhkəmə təcrübəsi. Bakı, 2006,294 s.
10. Adilov N.A. Müasir beynəlxalq hüquq və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində uşaq hüquqlarının müdafiəsi (nəzəri və praktiki məsələlər). Bakı, Aypara - 3 NPM, 2010,288 s.
11. Beynəlxalq hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər. Normativ sənədlər toplusu. Bakı, «Diqesta», 2007,592 s.
12. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Rus dilindən azərbaycan dilinə tərcümə edilən: Ə.İ.Əliyev, A.A.Məhərrəmov, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007,952 s.
13. Ələsgərov F.M. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və insan hüquqları. İnsan hüquqları, Bülleten 1, Bakı, 1998, s. 29-31.
14. Ələsgərov M.N. İlham Əliyevin prezidentlik fəaliyyəti Heydər Əliyev ideyalarının təntənəsidir. Dırçəliş - XXI əsr, 2004, № 80-81, s.

15. Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Dərslük. Bakı, NAT MMC, 2011,475 s.
16. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Şirvanəşr, 2007,600 s.
17. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslük. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007,488 s.
18. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslük. Bakı, NAT-CO MMC, 2009,490 s.
19. Əliyev E.Ə. Azərbaycan Respublikasının polis hüququ: ümumi məsələlər. Bakı, «UniPrint», 2012,376 s.
20. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Bakı, «UniPrint», 2012, 648 s.
21. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003,432 s.
22. Əliyev Ş.t. İnsan hüquqları sistemində sosial hüquqlar (nəzəri və praktiki məsələlər). Dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008,368 s.
23. Əliyev Z.H. İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsi və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2003,36 s.
24. Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, «AZSEA» nəşriyyatı, 2012,232 s.
25. Əliyev S.F. Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmənin təşkilatı-hüquqi fəraalan. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013,260 s.
26. Əliyev Ş.t. Vəkillik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, «OSKAR» NPM, 2012,379 s.
27. Əsgərov Ə.İ. Beynəlxalq hüquq (dərs vəsaiti). Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1979,442 s.
28. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslük. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011,760 s.
29. Hüseynova H.K. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində. Bakı, «Hərbi nəşriyyat», 1998,280 s.
30. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslük. Bakı, 2008,240 s.
31. Hüseynov L.H. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008,160 s.

32. İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2001,496 s.
33. İnsan hüquqları. Bəşər rifahının təməli. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001,608 s.
34. İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Tərcüməçi Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005,572 s.
35. İnsan hüquqları: parlament üzvləri üçün vəsait. Bakı, 2005,232 s.
36. İnsan hüquqlarının müdafiəsi. BMT sistemi, Avropa sistemi, ölkədaxili mexanizmlər (Hüquqşünaslar və QHT fəalları üçün sorğu kitabı). Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2004,314 s.
37. İsmayılov İ., Qasımov A. İnsan və vətəndaş hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi haqqında. Bakı, «Qanun», 2000,164 s.
38. İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, «Nurlan», 2006,720 s.
39. Qarabağ: suallar və faktlar. Bakı, Qismət, 2005,156 s.
40. Qaracayev C.Y. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları (tədris-metodik vəsait). Bakı, «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2002,72 s.
41. Qasımov M.C. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, Qanun, 1998,360 s.
42. Qasımov A.M. Əmək hüququ. Dərslik. Bakı, «Adiloğlu», 2007.560 s.
43. Qasımov A.M., Əliyev M.N. Əmək və sosial təminat sahəsində vətəndaşların hüquqlarının həyata keçirilməsi təminatları. Bakı, Qanun, 2012,240 s.
44. Qasımov Ə.Ə. Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti. Dərs vəsati. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013,504 s.
45. Qasıмова H.A. Xarici əlaqələr hüququ. Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008,480 s.
46. Qəfərov M.S. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqi vəziyyəti: nəzəri və təcrübi məsələlər. Bakı, «Qanun», 2008,340 s.
47. Qurani Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədliyəv. Məsləhətçi - redaktor Z.M.Bünyadov.

48. Quliyev C.M., Hübətov M.H., Mustafayev N.İ. Azərbaycan Respublikasının Cəza-icra hüququ (anlayışlar, qısa şərhlər və sxemlər). Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı», 2012,376 s.
49. Quliyev E.R. Azərbaycan qanunvericiliyinin məəllələşdirilməsi: tarixi-nəzəri aspektlər. Bakı, «E.L.» Nəşriyyat və Poliqrafiya MMC, 2012,236 s.
50. Quliyev V.I. Cinayətkarlıqla mübarizədə regional beynəlxalq mexanizmlərin fəaliyyətinin nəzəri və praktiki problemləri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011,308 s.
51. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı, Azərbaycan, 2005,464 s.
52. Mehdiyev R.Ə. Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar. Bakı, Azərbaycan, 2006,584 s.
53. Mehdiyev F.S. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Bakı, Adventa MMC, 2013,405 s.
54. Mehdiyev F.S. inzibati hüquq. Dərs vəsaiti. Bakı, «Adiloğlu» 2010,511 s.
55. Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, Şirvanəşr, 2009,490 s.
56. Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi aspektləri (nəzəri və praktiki problemlər). Bakı, Aypara - 3 MMC, 2010,412 s.
57. Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı, «Maarif», 1988,383 s.
58. Məlikova M., Bayramov E.R. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1984,312 s.
59. Məlikova M.F., İsmayılov X.C. Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2001,186 s.
60. Məmmədov V.Q. Məhkəmə təbabəti. Dərslik. Bakı, «Elm və təhsil», 2012,521 s.
61. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Bakı, NAT Co MMC, 2012,312 s.
62. Mustafayeva A.İ. İnsan hüquqlarının müdafiəsi bioetikanın tərkib hissəsi kimi. Bakı. «Apostrof» çap evi. 2012. 131 s.

63. Mustafayeva A.İ. Beynəlxalq hüquqda və milli qanunvericilikdə bioetik normalar və prinsiplər. Bakı, «Apostrof» çap evi, 2013,159 s.
64. Məmmədov R.F., İsmayılova Ə.N., Hacıyev C.M. Qanunun atiliyi və insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri. Məlumat kitabı. Bakı, Azəməşr, 2009,416 s.
65. Mövsümov M.A. Mülki prosessual hüquq. Dərslik. Bakı, Qanun, 2011,416 s.
66. Vəliyev X.R. Dövlət ittihamının müdafiə edilməsinin müasir problemləri. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2012,280 s.
67. Pikte J. Beynəlxalq humanitar hüququn inkişafı və prinsipləri. Beynəlxalq Qızd Xaç Komitəsi. Bah, 1999,129 s.
68. Rəcəbli H.M. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2003,256 s.
69. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008,396 s.
70. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Dərs vəsaiti. Bakı. «Diğesta», 2012,240 s.
71. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı, «Diğesta» 2013,720 s.
72. Seyidov Ə.C. Azərbaycan Respublikası məhkəmə icraatında beynəlxalq hüquq normalannın tətbiqi. Bakı, «Gənclik», 2002,242 s.
73. Süleymanova E.T. Azərbaycanda insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi və müdafiəsinin vəziyyəti (ilk illik məruzənin qısa icmalı). Bakı, Qanun, 2004,174 s.
74. 10 dekabr Beynəlxalq insan hüquqları gününə həsr edilmiş Beynəlxalq-elmi praktik konfransın (13-14 dekabr 2012-ci il) materialları. I-II cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, 820 s.
75. Akillioğlu T. İnsan haklarının korunması alanında uluslararası temel belgeler. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995,145 s.
76. Aybay R. İnsan hakları açısından vətəndaşlık, insan haklan. İstanbul, Yapı Kredi Yayınlan, 2000,122 s.
77. Hüseyin Pazarıcı. Uluslararası hukuk. Gözdən geçirilmiş 9. Bası. Ankara, Turhan Kitabevi, 2010,707 s.

78. Eren Abdurrahman. Türkiye’de insan haklarının korunması (uluslararası koruma mekanizmaları ve ulusal insan hakları kurulumlarının kolu). Ankara, Turhan Kitabevi, 2007,246 s.
79. Kapanı M. İnsan haklarının uluslararası boyutları. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996,211 s.
80. Mumcu A. İnsan hakları ve kamu özgürlükleri. Ankara, Turhan Kitabevi, 2007,356 s.
81. Necib B. Hukuk başlangıcı. Hukukun temel kavram ve kurumları. Ankara, Turhankitabevi yayınları, 2011,325 s.
82. Taşkesen M. İnsan hakları. Ankara, 2006,235 s.
83. Türk anayasa hukuku mevzuatı. Editor Doç. dr. Erdal Abdülhakimoğulları. Ankara, Adalal Yayınevi, 2011,587 s.
84. Fendoğlu T.Hasan. Milenyum Türkiye’sinde insan hakları ve AB. Ankara, T.C. Başbakanlık İHB Yayınları, 2007,187 s.
85. Абашидзе А.Х., Гольтвяев А.О. Универсальные механизмы защиты прав человека. Учебное пособие. М., ЮПИТИ-ДАНА, 2013,135 с.
86. Автономов А.С. Права человека, правозащитная и правоохранительная деятельность. М., Фонд «Либеральная миссия»; Новое литературное обозрение, 2009,448 с.
87. Алиев КМ. Системы имплементации и применения международного права прав человека: органы и механизмы. Баку, «Elm və Təhsil», 2009,192 с.
88. Ануфриева. Л.П. Международное частное право в 3-х т. Том 1. Общая часть. Учебник, М., БЕК, 2000, 288 с.; Том 2. Особенная часть. Учебник, М., БЕК 2000, 656 с.; Том 3. Трансграничные банкротства. Международный коммерческий арбитраж. Международный гражданский процесс. М., БЕК 2001,768 с.
89. Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и частного права: правовые категории. М., Спарк, 2002,415 с.
90. Арсчага Э.Х. Современное международное право. М., Прогресс, 1983,475 с.
91. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права, М., Международные отношения, 1990,208 с.
92. Батырь В.А. Международное гуманитарное право. Учебник для вузов. 2-изд., перераб. и доп. М., ЗАО Юстицинформ,

93. Бекашев Д.К. Международное трудовое право. М., Проспект, 2008,336 с.
94. Бекашев Д.К. Международное трудовое право (публично-правовые аспекты). Учебник. М., Проспект, 2013,280 с.
95. Валеев Р.М. Контроль в современном международном праве. Казань, Издательство «Центр инновационных технологий», 2001,300 с.
96. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. М., Норма, 2008,448 с.
97. Гетьман-Павлова И.В. Международное право. Учебник. М., Юрисгь, 2006,762 с.
98. Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А. Проблемы теории государства и права. Учебник. М., Эксмо, 2005,832 с.
99. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. М., Издательство МНИМП, 1998,600 с.
100. Гудвин-Гилл Г.С. Статус беженца в международном праве. М., ЮНИТИ, 1997,647 с.
101. Гулиев А.Д. Институт президентства в противодействии международному терроризму: сравнительно-правовой анализ законодательств Украины и Азербайджанской Республики. Киев, НАУ, 2012,440 с.
102. Гусейнов Л.Г. Международные обязательства государств в области прав человека. Баку, Издательство «Nüqiq adəbiyyatı», 1998,188 с.
- ЮЗ. Гусейнов Л.Г. Международная ответственность государств за нарушения прав человека. Киев, Институт государства и права НАН Украины, 2000,316 с.
- 104 .Гусов К.Н., Лютов Н.Л. Международное трудовое право. Учебник. М., Проспект, 2013,592 с.
- 105 .Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики. М, ЗАО «ТФ «МИР», 2006,478 с.
- Юб. Даниленко Г.М. Международная защита прав человека. Вводный курс. Учебное пособие. М., Юрист, 2000,256 с.
- 107 .Дженис М., Кэй Р., Бродли Э. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии). Пер. с

- 108 .Дёмин Ю.Г. Статус дипломатических представительств и их персонала. Учебное пособие. 2-е издание, дополненное. М., Междунар, отношения, 2010,224 с.
- 109 .
- ПО.Зинченко Н.Н. Миграция населения: теория и практика международно-правового регулирования. Монография. М., Внешторгиздат, 2003,264 с.
- 111 .Зинченко Н.Н. Международное миграционное право: основы теории и практики. М., Научная книга, 2011,344 с.
- 112 .Европейский Суд по правам человека. Избранные решения. В. 2 т. V. 1. Ред. В.А.Туманов и др. М., Норма, 2000, 856 с.
- ПЗ.Европейское международное право. Учебник. Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., Междунар, отношения, 2005,408 с.
- 114 . Европейское право. Учебник для вузов. Под общ. ред Л.М.Этпина. М., Изд-во НОРМА, 2000,720 с.
- 115 . Иванов Д.В. Беженцы в современном международном праве. М., Междунар, отношения, 2006,200 с.
- Пб.Иваненко В.А., Иваненко В.С. Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты. СПб., Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003,404 с.
- 117 .Ильин ЮД. Право человека и государства на безопасность в современном мире. М., НОРМА, 2007,288 с.
- 118 .Карташкин В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации. М., Норма, 2009,288 с.
- 119 .Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М., Институт государства и права РАН, 1995,132 с.
- 120 .Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право. 2 -с изд., перераб. и доп. М., Волтере Клувер, 2010, 304 с.
- 121 . Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практике ее применения. М., Изд-во «Спарк», 2002,336 с.
- 122,Конвенции и рекомендации МОТ. В 2 т. Т. 1: Конвенции и

- и рекомендации, принятые Международной Конференцией Труда 1957-1990. Женева, МБТ, 1991,2260 с.
- 123 .Конституционные права и свободы человека и гражданина в Российской Федерации. Учебник для вузов. Под ред О.И. Тиунова. М., Норма, 2005,608 с.
- 124 .Конюхова И.А. Международное и конституционное право: теория и практика взаимодействия, М., «Формула права», 2006,496 с.
- 125 .Крюгор Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перевод с английского издания. Баку, Издательство «Баки Университета», 2012,228 с.
- 126 .Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М., Спарк, 2000,279 с.
- 127 .Лукашук И.И. Конституции государств и международное право. М., Спарк, 1998,124 с.
- 128 .Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., прераб. и доп. М., Волтере Клувер, 2005,432 с.
- 129 .Лукашук И.И. Право международной ответственности. М., Волтере Клувер, 2004,432 с.
- 130 .Малевич Ю.И. Права человека в глобальном мире. М., АСТ, 2004,368 с.
- 131 . Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV - начало XVII века). Баку, Издательство Бакинского университета, 1991,264 с.
- 132 .Мартыненко И.Э. Международная и национальные правовые системы охраны историко-культурного наследия государств- участников СНГ. Учебное пособие. М., ИКД «Зерцало - М», 2012.943 с.
- 133 .Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник. Под ред Р.М.Валеева. М., Статут, 2011, 830 с.
- 134 .Международное право. Учебник для вузов. 2-е изд, изм. и доп. Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М, Издательство НОРМА, 2002,592 с.
- 135 .Международное право. Учебник для вузов. Отв. ред.

136. Международное право. Учебник. Под общ. ред. А.И.Микульшина. М., Междунар, отн-я», 2005,360 с.
- 137.Международное право. Вольфганг Граф Витцгум и др. Пер. с нем. М., Инфотропик Медиа, 2011,992 с.
- 138.Международное публичное право. Сборник документов. В 2 ч. Ч. I. Сост. К.А.Бекяшева, Д.К.Бекяшев. М., ТК Велби, Изд- во Проспект, 2006, 1408 с.; Ч. П. М., ТК Велби, Изд- во Проспект, 2006,2844 с.
- 139.Международное публичное право. Учебник. 3-е изд., прсераб. идой. Отв. род. К.А.Бскяшев. М., ТК Велби, Изд- во Проспект, 2004,928 с.
- 140.Международное экологическое право. Учебник. Отв. ред. Р.М.Валеев. М., Статут, 2012,639 с.
- 141.Международные акты о правах человека. Сборник документов. Сост. В.А.Карташкин, Е-АЛукашева. 2-е изд., доп. М., НОРМА, 2002,944 с.
- 142.Мерсжко А.А. История международно-правовых учений. Киев, Таксон, 2006,492 с.
- 143.Мережко А.А. Психологическая теория международного права (публичного и частного). Одесса, Фешкс, 2012,244 с.
- 144.Микеле Де Сальвиа. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. СПб., Издательство «Юридический центр Пресс», 2004,1072 с.
- 145.Мингазов Л.Х. Эффективность норм международного права. Теоретические проблемы. Казань, Издательство Казанского Университета, 1999,376 с.
- 146.Муранов А.И. Права человека и международное частное право. Российский ежегодник международного права, 2003. СПб., Россия-Нева, 2003, с. 162-186.
- 147.Мутагиров Д.З. Права и свободы человека: теория и практика. Учеб, пособие. М., Университетская книга, Логос, 2006,544 с.
- 148.Мухаммад Садик Мухаммад Йусуф. Права человека в Исламе. СПб., «Диля», 2008,288 с.

- 150.Право Европейского Союза. Учебник для вузов. Под ред. С.Ю.Кашкина. 3 - е изд., перераб. и доп. М., Изд-во Юрайт; ИД Юрайт, 2012,1119 с.
- 151.Права человека: энциклопедический словарь. Отв. ред. С.С. Алексеев. М., Норма, 2009,656 с.
- 152.Права человека в международном и внутригосударственном праве. Учебник для вузов. Отв. ред. РМВалеев. Казань, Казанский государственный университет, 2004,300 с.
- 153.Права человека и процессы глобализации современного мира. Отв. ред. Е.А.Лукашева. М., НОРМА, 2005,464 с.
- 154.Права человека: итоги века, тенденции, перспективы. Под общ. ред. Е.А.Лукашевой. М., Издательство НОРМА, 2002,448 с.
- 155.Права человека: постоянная задача Совета Европы. Пер. с англ. М., 1996,128 с.
- 156.Права человека. Учебник. Отв. ред. Е.А.Лукашева. 2-е изд., перераб. М., НОРМА, 2009,560 с.
- 157 .Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Изд. 2-е, перераб. и доп. Отв. ред. М.Н.Марченко. Том 1. М., ИКД «Зерцало-М», 2001, 528 с.; Том 2. М., ИКД «Зерцало-М», 2002, 528 с.; Том 3. М., ИКД «Зерцало-М», 2002,528 с.
- 158.Рабцевич О.И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование. М., Лекс-Книга, 2005,318 с.
- 159 .Рагимов И.М. Преступность и наказание. Москва, ОЛМА Медиа Групп, 2012,304 с.
- 160,Региональные системы защиты прав человека. Учебное пособие. Отв. ред. А.Х. Абашидзе. М., РУДН, 2012,400 с.
- 161 .Саидов А.Х. Международное право прав человека. М., Академический правовой университет, 2002,197 с.
- 162 .Саидов А.Х. Общепризнанные права человека. Учебное пособие. М., МЗ ПРЕСС, 2004,273 с.
- 163 .Сафаров Н.А. Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики. М., Волтере Клувер, 2005,416 с.

165. Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, Консум, 2004, 528 с.
166. Тиунов О.И. Международное гуманитарное право. Учебник для вузов. М., Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999, 328 с.
167. Тиунов О.И. Международное гуманитарное право. Учебник. 2-е изд., перераб. М., НОРМА, 2009, 336 с.
168. Туикин Г.И. Теория международного права. Под общей ред. Л.Н.Шестакова. М., «Зерцало», 2000, 416 с.
169. Федоров В.Н. Организация Объединенных Наций, другие международные организации и их роль в XXI веке. М., Логос, 2007, 944 с.
- ПО. Фердросс А. Международное право. Пер. с немец. Ф.А.Кубличкого и Р. Л.Нарышкиной. Под ред. Г.И.Тункина. М., «Иностранная литература», 1959, 652 с.
170. Черниченко С.В. Теория международного права. В 2-х томах. Том 1: Современные теоретические проблемы. М., Издательство «НИМП», 1999, 336 с.; Том 2: Старые и новые теоретические проблемы. М., Издательство «НИМП», 1999, 531 с.
172. Черняева Д.В. Международные стандарты труда. Учебное пособие. М., КНОРУС, 2010, 232 с.
173. Шавцова А.В. Право прав человека: ответы на экзаменац. вопр. Минск, Тетра Системе, 2008, 240 с.
174. Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М., Междунар. отношения, 2003, 272 с.
175. Шумилов В.М. Международное право. 2-е изд., перераб. М., Междунар. отношения, 2012, 528 с.
- 176-Хлобусгов О.М., Рыкунов В.И., Павленко С.З., Подуфалов В.Д. Права человека и интересы национальной безопасности. М., Московская школа прав человека, 1999, 181 с.
176. ЭНТИН М. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы. М., МНИМП, 1997, 296 с.
- 178-A.LeRoy Bennett. International Organizations: Principles and issues. Third edition. New Jersey, Prentice - Hall Inc., 1984, 400 с.

178. Basic Facts about the United Nations. Department of Public Information United Nations. New-York, 1992, 291 p.
181. Cassese A. International Law. Oxford, 2001, 469 p.
182. Cassese A. International Law. Second Edition. New-York, Oxford University Press Inc., 2005, 558 p.
183. Economic, social and cultural Rights. Edited by A. Eide, C. Krause, A. Rosas. Dordrecht / Boston / London. Martinus Nijhoff Publishers, 1995, 506 p.
184. Gomien D. Short Guide to the European Convention on Human Rights. Strasbourg, 2005, 182 p.
185. Harris D.J., O'Boyle M., Warbrick C. Law of the European Convention on Human Rights. London-Dublin-Edinburgh, 1995, 753 p.
186. Helen M. Stacy. Human Rights for the 21st Century. Stanford University Press Stanford, California, 2009, 260 p.
187. Ian Brownlie. Principles of Public International Law. Fifth Edition. Published by Oxford University Press Inc., New York, 1998, 743 p.
188. International labour standards. A global approach. Geneva, ILO, 2001, 690 p.
189. International Law. Edited by Malcolm D. Evans. Second edition, Oxford, 2006, 890 p.
190. Jacobs F., White R. The European Convention on Human Rights. Oxford, 2006, 591 p.
191. Jack Donnelly. Universal Human Rights in Theory and Practice. University Press. Ithaca and London, 2013, 320 p.
192. Malanczuk P. Akenhurst's Modern Introduction to International Law, London, New York, Routledge, 1996, 340 p.
193. Malcolm N. Shaw. International Law. Fifth edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
194. Mammadov R., Ismayilova A., Valiyeva G., Hajiyev J. The principle of self determination in practice of Armenian separatists and international law. Baku, Priting-hausc "Sada", 2011, 288 p.
195. Manfred Nowak. Introduction to the International Human Rights Regime. Koninklijke Brill NV, Leiden, 2002, 365 p.
196. Manual on Human Rights and the Environment: Principles Emerging from the Case-law of the European Court of Human

197. Michael D. Goldhaber. *A People's History of the European Court of Human Rights*. Rutgers University Press. New Brunswick, New Jersey, and London, 2007, 215 p.
198. Obokata T. *Trafficking of Human Beings from a Human Rights Perspective*. Leiden, 2006, 247 p.
199. Paul Gordon Lauren. *The Evolution of International Human Rights*. University of Pennsylvania Press, 2011, 414 p.
200. Peter Malanczuk, Michael Barton Akehurst. *Akehurst's Modern Introduction to International Law*. Contributor Peter Malanczuk. Published by Routledge, 1997, 449 p.
201. Rebecca M. M. Wallace. *International law*. Published by Sweet & Maxwell, 2005, 370 p.
202. Rene Provost. *International Human rights and humanitarian law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 420 p.
203. Rhona K.M. Smith. *Textbook on International Human Rights*. Second edition. Oxford, Oxford University Press, 2005, 404 p.
204. Robertson A.H., Merrills J.G. *Human Rights in the World*. Manchester, Manchester University Press, 1972, 371 p.
205. Shaw M. *International Law*. 5th edition. Cambridge, 2003, 1288 p.
206. Shelton D. *Remedies in International Human Rights Law*. Oxford, 2001, 388 p.
207. Starke I.G. *An Introduction to International Law*. Seventh Edition, London, Butterworths, 1972, 631 p.
208. Sean D. Murphy. *International Law*. Thomson/West, 2006, 506 p.
209. Trubek D. *Economic, Social and Cultural Rights in the Third World: Human Rights and Human Needs Programs*. *Human Rights in International Law: Legal and Policy Issues*. Oxford, Clarendon Press, 1984, Vol. 1, p. 205-271.
210. Van Dijk P. "Positive Obligations" Implied in the European Convention on Human Rights. In: *Ure Role of the Nation-State in the 21st Century*. The Hague, 1998, p. 17-33.

MÜƏLLİF HAQQINDA

Əmir İbrahim oğlu Əliyev 1973-cü ildə anadan olmuşdur. 1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsini «Hüquqşünaslıq» ixtisası üzrə bitirərək 5603.01 (12.00.10) - «Beynəlxalq hüquq; İnsan hüquqları» ixtisası üzrə doktoranturaya (aspiranturaya) daxil olmuşdur. 1997-ci ildən Bakı Dövlət Universiteti «Beynəlxalq hüquq və xarici ölkələrin dövlət hüququ» kafedrasının 0,5 ştat müəllimi, 1999-cu ildən tam ştat müəllim, 2001-ci ildən baş müəllim, 2005-ci ildən dosent vəzifələrində işləmişdir. 2009-cu ildən yeni yaranan «Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ» kafedrasının professorudur. Eyni zamanda, Ə.İ.Əliyev 2006-cı ildən 2011-ci ilədək Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq fakültəsində elmi işlər üzrə dekan müavini, daha sonra «Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ» kafedrasının müdir əvəzi vəzifələrində çalışmışdır. 2011-ci ilin may ayında Hüquq fakültəsinin dekanı vəzifəsinə seçilmişdir.

Ə.İ.Əliyev 2003-cü ildə 5603.01 (12.00.10) - «Beynəlxalq hüquq; insan hüquqları» ixtisası üzrə hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün (namizədlik) dissertasiya işini, 2007-ci ildə isə hüquq üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün doktorluq dissertasiya işini müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişdir. Bakalavr tədris pilləsində «Beynəlxalq ümumi hüquq», «Beynəlxalq xüsusi hüquq», «insan hüquqları», magistratura tədris pilləsində isə «Müasir beynəlxalq hüququn aktual problemləri», «Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri», «Beynəlxalq turizm hüququ» fənlərindən mühazirələr aparır. Onun elmi rəhbərliyi altında 20 hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün (namizədlik) dissertasiya işi və 1 hüquq üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün doktorluq dissertasiya işi artıq müvəffəqiyyətlə müdafiə olunmuşdur.

Ə.İ.Əliyev 160-dən çox elmi əsərin müəllifidir. O, Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş «insan hüquqları», «Müasir beynəlxalq hüququn aktual problemləri», «Müasir beynəlxalq hüquqda İnsan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri», «Beynəlxalq təşkilatlar hüququ», «Beynəlxalq turizm hüququ»,

«Beynəlxalq əmək hüququ», «Beynəlxalq nəqliyyat hüququ» fənləri üzrə müvafiq proqramların, «Beynəlxalq ümumi hüquq» fənni üzrə metodik vəsaitin (208 səh.), «Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri» adlı dərslinin (488 səh.), «İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi» adlı dərslinin (490 səh.), «Beynəlxalq turizm hüququ» adlı dərslinin (475 səh.), «Beynəlxalq xüsusi hüquq» dərslini üzrə tərcümə əsərinin (952 səh.), o cümlədən «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika» (600 səh.) adlı monoqrafiyanın müəllifidir.

Ə.İ.Əliyev 2005-ci ildən Bakı Dövlət Universiteti tərəfindən buraxılan və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi məqalələrin dərc edilməsi tövsiyə edilən «Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri» adlı elmi-analitik və praktiki jurnalın həmrədaктору, bir sıra elmi jurnalların (Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri (sosial-siyasi elmlər seriyası), Nəqliyyat hüququ və s.) isə redaksiya heyətinin üzvüdür. O, 2006-cı ildən Vəkillər üzrə Respublika İxtisas Komissiyasının, 2008-ci ildən 2013-cü ilə qədər isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Hüquq elmləri üzrə Ekspert şurasının üzvü olmuşdur. O, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müvafiq əməlləri ilə dəfələrlə müxtəlif ixtisaslar üzrə birdəfəlik dissertasiya şuralarının üzvü və sədri təyin edilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 29 mart 2013-cü il tarixli 127 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universiteti nəzdində yaradılmış FD.02.013 Dissertasiya şurasının sədridir.

Ə.İ.Əliyevin «Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri» adlı dərslini BMT-nin Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarlığın Azərbaycan nümayəndəliyi tərəfindən 2007-ci ildə yüksək qiymətləndirilərək 2000 tirajla çap edilmiş, pulsuz yayılmış və bir neçə ali təhsil müəssisələrində (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Qafqaz Universiteti) təqdim etmə mərasimləri keçirilmişdir. «İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi» adlı dərslini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dəstək Fondunun maliyyə vəsaiti hesabına 1500 tirajla çap edilmiş, pulsuz yayılmış və bir neçə ali təhsil müəssisələrində (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Ədliyyə Akademiyası, Polis Akademiyası) təqdimmə mərasimləri keçirilmişdir. 2011-ci ildə «Beynəlxalq turizm hüququ» adlı dərsliyi isə Beynəlxalq Turizm Təşkilatı İnkişaf Proqramı əsasında 2000 tirajla çap edilmiş, pulsuz yayılmış və təqdimmə mərasimi keçirilmişdir.

Ə.İ.Əliyev ABŞ, Fransa, Belçika, Almaniya, İtaliya, Türkiyə, Rusiya Federasiyası, Ukrayna və s. dövlətlərdə keçirilən müxtəlif ehni-praktik tədbirlərdə, o cümlədən beynəlxalq və respublika səviyyəli konfranslarda dəfələrlə geniş elmi məruzələr etmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına edilmiş əlavə və dəyişikliklər üzrə 18 mart 2009-cu il tarixdə keçirilmiş referendumda Yeni Azərbaycan Partiyası və «Şəhər» Təşviqat qrupundan rəsmi vəkil təyin edilmiş, mətbuatda, o cümlədən dövlət tərəfindən Bakı şəhərində keçirilən təbliğatlarda aktiv iştirak etmişdir.

Bundan başqa, Ə.İ.Əliyev «Azərbaycan» və «Respublika» qəzetlərində daim elmi yazılarla çıxış edir.

Ə.İ.Əliyev 2007 və 2011-ci ilin elmi nəticələrinə görə Bakı Dövlət Universiteti Elmi Şurasının qərarı ilə «İlin alimi», 2012- 2013-cü tədris ilinin nəticələrinə görə isə «İlin dekanı» fəxri adlarına layiq görülmüşdür.

Ə.İ.Əliyev Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 oktyabr 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə «Tərəqqi» medalı ilə təltif edilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	4
I FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ (DÖVLƏTDAXİLİ) HÜQUQ SİSTEMLƏRİNDƏ YERİ	10
1.1. İnsan hüquqlarının mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri və inkişaf tendensiyaları	10
1.2. İnsan hüquqları amili beynəlxalq və milli hüquqa yeni yanaşma meyarı kimi	11
1.3. Qloballaşma, qlobal problemlər ..... və insan hüquqları 17	
1.4. İnsan hüquqları, hüquqi və sosial dövlət.....	20
1.5. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin normativ məzmunu	26
1.6. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin beynəlxalq hüququn digər əsas, ümumtənzim prinsipləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi.....	34
1.7. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına təcavüzü beynəlxalq hüququn və insan hüquqlarının ümumtənzim prinsip və normalarının hal-hazırda da davam edən kobud pozuntusu kimi anlayışı və ^{A7} əsas xüsusiyyətləri	52
2.2. İnsan hüquqları haqqında nəzəriyyələr.....	57
2.3. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin mənbələri.....	61
2.4. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin prinsipləri	66
2.5. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbət məsələləri	76
III FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF TARİXİ	88
3.1. İnsan hüquqlarının formalaşması və inkişaf tarixinin	..

3.4.	Yeni və müasir dövrdə insan hüquqları.....	108
3.5.	Azərbaycanda insan hüquqlarının formalaşması və inkışaf tarixindən	119
3.6.	İnsan hüquqları və din amili	136
IV FƏSİL.	AYRI-AYRI İNSAN HÜQUQLARININ ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ VƏ ONLARIN MÜDAFİƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ ..	142
1.1.	İnsan hüquqlarının təsnifatı	142
1.2.	Mülki hüquq və azadlıqlar	147
1.3.	Siyasi hüquq və azadlıqlar	154
1.4.	İqtisadi hüquqlar	158
1.5.	Sosial hüquqlar	161
1.6.	Mədəni hüquqlar	168
1.7.	Yeni nəsil hüquqlar.....	172
1.8.	İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması problemi	175
V FƏSİL.	AYRI-AYRI QRUPLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ	183
5.1.	Qadınların hüquqlarının müdafiəsi.....	183
5.2.	Uşaqların hüquqlarının müdafiəsi.....	189
5.3.	Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi	198
5.4.	Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində insan hüquqlarının müdafiəsi	207
VI FƏSİL.	AYRI-AYRI SAHƏLƏRDƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ	217
6.1.	İşgəncələrin qadağan edilməsi və insan hüquqları	217
6.2.	Könlük və insan alveri ilə mübarizə	221
6.3.	Fövqəladə vəziyyət və insan hüquqlarının müdafiəsi...	232
6.4.	Hərbi konfliktlər və insan hüquqlarının müdafiəsi	239
6.5.	Təhlükəsizlik və insan hüquqlarının müdafiəsi ...	249
6.6.	Cinayətkarlıqla mübarizə və insan hüquqlarının müdafiəsi...	258
6.7.	Ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqları.....	271
VII FƏSİL.	İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ UNİVERSAL TƏMİNAT SİSTEMLƏRİ...	284

7.2. İnsan hüquqları sahəsində BMT-nin əsas fəaliyyət istiqamətləri.....	290
7.3. İnsan hüquqları sahəsində komitələr	303
7.4. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları və insan hüquqlarının müdafiəsi məsələləri.....	317
7.5. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi	336
VIII FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ REGIONAL MEXANİZMLƏR	342
8.1. İnsan hüquqlarının müdafiəsində Avropa Şurasının əsas fəaliyyət istiqamətləri	342
8.2. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi.....	351
8.3. ATƏT və insan hüquqlarının müdafiəsi.....	356
8.4. Avropa İttifaqı və insan hüquqları problemi	363
8.5. MDB və insan hüquqlarının müdafiəsi	371
8.6. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Amerikaarası sistemi...374	
8.7. Afrika regionunda insan hüquqlarının müdafiəsi	378
8.8. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Asiya sistemi	381
IX FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ MİLLİ MEXANİZMLƏR.....	384
9.1. İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi	384
9.2. İnsan hüquqlarının müdafiəsində digər dövlət orqanlarının rolu və əsas fəaliyyət istiqamətləri	391
9.3. Ombudsman institutu - insan hüquq və azadlıqlarının milli müdafiə mexanizmi kimi.....	401
9.4. Vəkillik institutu və insan hüquqlarının müdafiəsi	411
9.5. Kütləvi informasiya vasitələri və insan hüquqlarının təminatı	423
X FƏSİL. ƏHALİ PROBLEMLƏRİ VƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	430
10.1. Müasir beynəlxalq və milli hüquqda əhali və insan hüquqları problemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin əsas xüsusiyyətləri və istiqamətləri	430

10.2.3.	Vətəndaşlığa xitam verilməsi.....	438
10.2.4.	İkili və çoxqat vətəndaşlıq	441
10.2.5.	Vətəndaşlığı olmayan şəxslər.....	442
10.3.	Əcnəbilərin hüquqi statusu	448
10.4.	Qaçqınların hüquqi statusu.....	455
10.5.	Əməkçi-miqrantların hüquqi statusu.....	463
10.6.	Turistlərin hüquqi statusu.....	470
10.7.	Diplomatik müdafiə	475
10.8.	Sığınacaq hüququ	480
TÖVSİYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....		486

QEYD ÜÇÜN

«Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatının kompüter mərkəzində yığılaraq
səhifələnmiş və çap edilmişdir. Formatı 60x90 1/16.
Şərti çap vərəqi 31,75. Sifariş 24. Tirajı 500.

«Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı,
Ünvan: Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, 3-cü Yasamal küç.,
3147-ci məhəllə. Tel. 434-76-06.